આવૃત્તિ પહેલી • પ્રત ૧૫૦૦
સંવત ૧૯૯૧ • સન ૧૯૩૫

મુદ્રક • બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત, કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ

सौ. दीवाळीबाई ते स्व. प्रह्लादजी सेवकरामना पत्नी
स्मारक ग्रंथमाळा फंडनो

ઉપોદ્ઘાત

સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પુત્ર ઇન્દુપ્રસાદ વતી તેમનાં બહેન કમળાલક્ષ્મીએ રૂા ૫૦૦૦)ની રકમ સોસાઇટીને એવી શરતે સોંપી છે કે તેના વ્યાજમાંથી સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તક દર વર્ષે અથવા તેથી વધતાઓછા અંતરે સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવું અને તે પુસ્તકમાં "સૌ. દીવાળીબાઇ તે સ્વ. પ્રહ્લાદજી સેવકરામના પત્ની સ્મારક ગ્રંથમાળા" એ નામ લખવું તે પ્રમાણે સદરહુ ફંડમાંથી આજદિન સુધીમાં નીચેના પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે

નં	નામ	કિંમત
૧	ગ્રીક સાહિત્યના કરૂણરસ પ્રધાન નાટકોની કથાઓ	૦ ૧૦-૦
૨	જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૦-૧૨ ૦
૩	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ–પૂર્વાર્ધ	૧–૦–૦
૪	હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ–ઉત્તરાર્ધ	૧–૦–૦

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

લગભગ પા સદીની અવિશ્રાંત મહેનતના પરિણામ રૂપ 'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા' એ નામનું હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પુસ્તક ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથે રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એના મરણ બાદ થએલી તે પુસ્તકની ચોથી આવૃત્તિનો આ અનુવાદ છે.

ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથ બહુ ખંતીલો, કાગળવાળો તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસી હતો. ઐતિહાસિક શોધખોળની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો તે સિદ્ધહસ્ત જાણકાર હતો. હજારો મણ ધૂળ કચરાના ઢગલા ગએલા, તથા અભ્યાસીને અભાવે પટારામાં પડી રહેલા અથવા તો બાંધી મૂકેલા અને ઉધાઈના વિનાશકારક ઉદ્યોગથી સચવા પામેલા પોથીઓના પાનીઆમાં સચવાઇ રહેલા પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસના સાધનો એકઠા કરી તેનો મેળ બેસાડી, એ બધી આછી અને વીખરાઈ ગએલી સામગ્રીમાંથી પ્રાચીન હિંદનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવો એ કાંઈ જેવી તેવી મહેનતનું કામ ન ગણાય. એ કઠણ છતાં ઉપયોગી કાર્ય ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથે બહુ સફળતાથી પાર પાડ્યું છે. હિંદના ઇતિહાસના સંશોધનના એ પરિશ્રમભર્યા કાર્ય માટે સૌ હિંદીઓ તેના ઋણી છે.

હિંદનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કાર્ય હિંદીઓને હાથે થાય એ જ ઇષ્ટ છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનરૂપ લેખો સંસ્કૃત કે પાલી ભાષામાં તથા અહીંની પ્રચલિત લિપિમાં લખેલા હોય છે એટલે તરજુમા દ્વારા કે શાસ્ત્રીઓની મદદથી તેનો અભ્યાસ કરનાર કરતાં એ લેખોનો સીધો અને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કરનાર એનો વધારે યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. આપણા દેશની પ્રણાલી નહિ સમજનાર, તથા આપણી ભૂમિની આબોહવામાં તરબોળ નહિ થએલો પરદેશી ગમે તેવો સજ્જન હોય તો પણ તેના દેશની સંસ્કૃતિના ચશ્માએ આપણી સંસ્કૃતિ ઉકેલે એટલે તેમાં જાણ્યેઅજાણ્યે આપણને અન્યાય

થાય જ. તેમા પણ તે પરદેશી અગ્રેજ હોય અને સામ્રાજ્યવાદી હોય તો તો તેના લખાણ એ સામ્રાજ્યવાદના વલણથી રંગાયલા જ થવાના. ડૉ. વિન્સેંટ સ્મિથ સમર્થ ઇતિહાસકાર હતો પણ સાથેસાથે સામ્રાજ્યવાદી હતો અગ્રેજ પ્રજાના સર્વ શ્રેષ્ઠત્વમા તથા દુનિયાની બીજી પ્રજાઓ પર સત્તા જમાવવાના તેના જન્મસિદ્ધ અધિકારમા માનવા વાળો હતો. આથી તેના બધા નિર્ણયો એકસરખા માનને યોગ્ય નથી. એના આ પુસ્તકમા કેટલાક એવા અગ્રાહ્ય મતાગ્રહો છે, જે વિવેકશીલ વાચકે જોઈ હીરજલ ન્યાયે ગાળવા એવી સૂચના છે.

ઇતિહાસકાર તરીકે પણ તેને હાથે કેટલીક ભૂલ થઈ છે તે કેમ થવા પામી તે એક કોયડો જ છે ડૉ સ્મિથ પોતે લખે છે કે 'હાલના યુરોપીય લેખકો પુરાણોમાં આપેલી રાજવંશોની યાદીની પ્રામાણિકતાને જન વધારેપડતા પ્રમાણમા ઉતારી પાડવાનુ વલણ બતાવે છે, પણ વધારે ઊંડા અભ્યાસથી જણાય છે કે તેમા ઘણી પ્રમાણભૂત અને કિંમતી ઐતિહાસિક પ્રણાલી સમાએલી છે' પુરાણોની બાબતમા આવો મત ધરાવતા છતા ડૉ સ્મિથે પોતાનુ પુસ્તક લખતા પહેલા પુરાણોનો --ખાસ કરીને વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે રાજવંશોની સૂચિઓ આપનારા પુરાણોનો પાકો અભ્યાસ કેમ ન કર્યો એ સમજાતુ નથી. એ પુરાણોનો અભ્યાસ તેણે કર્યો હોત તો ગુપ્તવંશની પહેલા થઈ ગએલા નાગ તથા વાકાટકવંશોની હકીકત તે આપી શક્યો હોત ડૉ ફ્લીટે કરેલો ગુપ્તવંશના લેખોનો સગ્રહ પણ તેણે જાતે ધ્યાનથી તપાસ્યો જણાતો નથી, પણ 'બાબા વાક્ય પ્રમાણમ્' એ ન્યાયે ડૉ ફ્લીટના મતને સતુ માની જણાય છે એણે એમ ન કર્યું હોત અને એ બધા લેખો જાતે કાળજીથી તપાસ્યા હોત તો ઇ.સ. ૧૫૦થી ઇ સ ૩૦૦ સુધીના દેશો વર્ષના ગાળાને તે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના 'અધકારભર્યા યુગ' તરીકે વર્ણવત નહિ

સદ્ભાગ્યે હવે હિંદમા હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારા પ્રમાણમા થવા લાગ્યા છે અને તેમની ધીરજ અને ખતભરી શોધ

નતથી હિંદનો લુપ્ત ઈતિહાસ પાછો સજીવન થવાની આશા બંધાવા લાગી છે. ડૉ. સ્મિથ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઉદ્ગમ ઈ.સ. પૂર્વે આશરે ૬૦૦માં થએલા શિશુનાગવંશથી કરે છે, પણ છેક મહાભારતના કાળ સુધી ઇતિહાસના ઝરણાંને અનુસરવાનું શકય થઇ શકે એટલી સામગ્રી એકઠી થએલી છે.

આ સંજોગોમાં એક હિંદી વિદ્વાન હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય ઉપાડી લે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઈતિહાસ

ઉત્તરાર્ધ

પ્રકરણ ૧૧ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય અને પશ્ચિમના ક્ષત્રપો
ચંદ્રગુપ્ત ૧લાથી કુમારગુપ્ત ૧લો

ઇ.સ. ૩૨૦ થી ૪૫૫

ચોથા સૈકામાં ભૂલાયેલા ઇતિહાસ પરનો અંધારપિછોડો ઊંચકાય છે. ઇતિહાસ પટ પર ફરી પ્રકાશ પડવા માંડે છે અને હિંદનો ઇતિહાસ નાનાંનાના ગજ્યોની નિરસ વિગતોની નોંધ મટી, એકચક્ર સત્તા નીચે રહેલા હિંદનો સળંગ ઇતિહાસ બની વાચકને રોચક થાય છે

ગુપ્તવંશની ઉત્પત્તિ ઈ.સ. ૩૦૮

પાટલીપુત્ર કે તેની આસપાસના કોઈ શહેરમાં 'ચંદ્રગુપ્ત' એ મગધ઼ પદ્ધીધારી કોઈ સ્થાનિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો ઈ.સ. ૩૦૮ માં કે તેની આસપાસમાં પ્રાચીન લિચ્છવીવંશની કુમારદેવી નામની રાજકન્યા જોડે તેનું લગ્ન થયું બૌદ્ધ સંપ્રદાયના શરૂઆતના ઇતિહાસમાં કેટલાય યુગો પૂર્વે એ વંશ બહુ પ્રખ્યાતિ પામેલો હતો. અજાતશત્રુના અમલથી માંડી કુમારદેવીના લગ્નના સમય સુધીના લગભગ આઠ સૈકાના લાંબા ગાળામાં લિચ્છવીવંશનો ઇતિહાસ મોટે ભાગે લુપ્તપ્રાય થયેલો છે, જોકે ઈસ ૧૧૧થી શરૂ થતા શકનો ઉપયોગ કરતો એક રાજવંશ નેપાળમાં તેણે સ્થાપન કર્યાની નોંધ છે હવે આ લગ્નને કારણે એ વંશ અણુચીંતવ્યો નજર આગળ ખડો થાય છે. ચંદ્રગુપ્ત અને કુમારદેવીનું લગ્ન એ મહાન રાજકીય અગત્યનો બનાવ નીવડયો, કારણકે તેનાથી મૌર્યવંશના યશની સ્પર્ધા કરે એવા નવા રાજવંશનો પાયો નખાયો. એમ જણાય છે કે કુમારદેવીના મગધને લઈ ચંદ્રગુપ્તને જાણે પહેરામણીરૂપે લિચ્છવીવંશની અતિ કિંમતી કુમક મળી, જેને યોગે તે મગધ અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન ધરાવતો થયો. સંભવ છે કે આ યાદગાર લગ્ન વખતે લિચ્છવીઓ એ પ્રાચીન પાટનગરના સ્વામી હતા અને એ લગ્નને

કારણે, તેની પત્નીનાં સગાં જે સત્તા ભોગવતાં હતાં તેનો ચંદ્રગુપ્ત વારસ થયો જૂના વખતમાં વૈશાલીના લિચ્છવીઓ પાટલીપુત્રના રાજાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. તેમના અજ્ઞાત વેગને કાબૂમાં રાખવા માટે મગધના રાજાએ પાટલીપુત્ર વસાવ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ તેને કિલ્લેબંદીથી મજબૂત કર્યું હતું. પુષ્યમિત્રના અમલ પછી પ્રસરેલી અંધાધૂંધીના સમય દરમિયાન પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ લિચ્છવીઓએ મગધના રાજા જોડેનો પોતાનો જૂનો હિસાબ ચૂકતે કર્યો.

ઇ.સ. ૩૨૦. લિચ્છવી લગ્નસંબંધ; ચંદ્રગુપ્ત ૧લો

એ તો નક્કી જ છે કે આ લગ્નસંબંધને કારણે ચંદ્રગુપ્ત તેના પિતા અને પિતામહની જેમ માત્ર એક સ્થાનિક રાજ્યનો રાજા ન રહ્યો, પણ તેની સત્તામાં એટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ કે સાર્વભૌમ સત્તાના હકદારને જ શોભે એવી 'મહારાજાધિરાજ'ની ઉપાધિ ધારણ કરવામાં તેને કાંઈ ગેરવ્યાજબીપણું ન જણાયું. પોતે, પોતાની રાણી તથા લિચ્છવીઓનાં નામ સાથેના તેણે સિક્કા પડાવ્યા તેનો પુત્ર અને વારસ હમેશાં ગર્વ સાથે પોતાને લિચ્છવીવંશની કુમારીના પુત્ર તરીકે વર્ણવતો. તેના તેજ નામધારી પૌત્રથી ઓળખાવા માટે ચંદ્રગુપ્ત ૧લાની સંજ્ઞાથી ઓળખાતા આ રાજાએ હાલ જ્યાં અલ્લાહાબાદ છે તે ગંગા-યમુનાના સંગમ સુધીના ગંગાની ખીણના પ્રદેશ પર પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને પોતાના ટૂંકા અમલ દરમિયાન તિર્હુટ, દક્ષિણ બિહાર, અયોધ્યા તથા કેટલાક પડોશના પ્રદેશનો સમાવેશ કરતા, રસાળ અને વસ્તીવાળા મુલક પર રાજ્ય કર્યું. તેની સત્તા એટલી પ્રબળ હતી કે સર્વમાન્ય પ્રણાલી અનુસાર પાટલીપુત્રનો કબજો લઈ રાજ્યગાદી પર બેસતાં, તે મગધ મહારાજ્યની સત્તાનો વારસ જાહેર થયો ત્યારે પૌર્વાત્ય રૂઢિને અનુસરી પોતાના રાજ્યાધિરોહણની સાલથી નવો શક પ્રવર્તાવવામાં એને કાંઈ જ વાંધાભર્યું ન લાગ્યું એકએકથી બહુ દૂર આવેલા ઘણા દેશોમાં કેટલાક સૈકાઓ સુધી પ્રવર્તેલા આ ગુપ્તશકનું પ્રથમ

વર્ષ ઈ.સ. ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખથી ૩૨૧ના માર્ચની ૧૩મી તારીખ સુધીનુ હતુ. એટલે આ બે સાલમાંની પહેલીને ચંદ્રગુપ્ત ૧લાના રાજ્યાધિરોહણની સાલ લેખી શકાય.

ગાદીએ બેઠા પછી દસ કે પંદર વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત ૧લો મરણ પામ્યો તે પહેલાં પોતાની લિચ્છવીવંશની રાણીથી થએલા પુત્ર સમુદ્રગુપ્તને તેણે પોતાનો યુવરાજ અને વારસ નીમ્યો હતો.

ઈ.સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ સમુદ્રગુપ્ત

પિતાનાં પ્રેમપક્ષપાત અને પસંદગી તદ્દન વ્યાજબી હતા એમ તે યુવાન રાજાએ બતાવી આપ્યુ. યુદ્ધ તેમજ શાંતિ સમયની સૌ કળાઓમાં તેણે ખૂબ નિપુણતા બતાવી. તેના આવા ગુણોને લઈ હિંદના મહાન યશસ્વી રાજાઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામવાનો પોતાનો હક્ક તેણે સિદ્ધ કર્યો.

ગાદીએ આવતા વાર જ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના પડોશી રાજાઓને જીતી લઈ પોતાના મુલકનો વિસ્તાર વધારવાની મહત્ત્વાકાંક્ષી અને

તેની આક્રમણાત્મક પ્રકૃતિ

આક્રમણાત્મક રાજનો ભાગ ભજવવાની શરૂઆત કરી પૂર્વના દેશોમા જાહેરમત આક્રમણાત્મક વિગ્રહોનો વિરોધી નથી અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવાની કાળજીવાળો કોઈ રાજા પોતાના રાજ્યની સીમાઓમા શાંતિથી ઠરી બેસવાનુ સાહસ ન કરે. 'રાજ્યો જીતવા એ રાજાઓનો ધર્મ છે.' એ સિદ્ધાંત અનુસાર વર્તવા સમુદ્રગુપ્ત જરાયે અચકાયો નહિ અને ગાદીએ બેસતા વાર જ તેણે વિગ્રહોમા ઝોકાવ્યુ અને તેના અસાધારણ લાબા અમલ દરમિયાન તે તેમા જ રોકાયેલો રહ્યો.

વિગ્રહોથી પરવારતા પોતાના પરાક્રમોની પ્રશસ્તિઓ લખવા, સંસ્કૃત કાવ્યકળામા કુશળ એક વિદ્વાન પંડિતને તેણે રોક્યો, અને છ

લેખોમાંથી મળતી માહિતી

સદી પહેલા અશોકે ઊભા કરેલા અને તેના શાસનો જેની પર ખોદેલા હતા તેવા શિલા સ્તંભો પર તે પ્રશસ્તિઓ ખોદી સજાવી.

તેની વિવિધ ચઢાઇઓ

ગગાની ખીણના પ્રદેશમાં અથવા આર્યાવર્તના નામનિર્દેશ સાથેના નવ રાજાઓ સામે તેમજ બીજા નામનિર્દેશ વગરના રાજાઓ સામે, (૩) જંગલોમા વસતી જંગલી જાતોના નાયકો સામે. અને (૪) મોખરાના ગણ્યો તથા પ્રજાસત્તાક સ્વાધીન રાજ્યો સામે તેના બાહુબળની મર્યાદા બહારની અને અતિ દૂર આવેલી કેટલીક પરદેશી રાજસત્તાઓ સાથેના સમુદ્રગુપ્તના સંબંધની પણ તે સમજૂતિ આપે છે. એ કવિએ વર્ણવેલા દેશો, રાજાઓ અને લોકોમાના દરેકની ચોકસ ઓળખ કરવાનું તો હાલમા તદ્દન અસંભવિત છે, તેમજ કેટલીક પરચુરણ વિગતોની બાબતોના ખુલાસા માટે ભવિષ્યની શોધ અને તપાસ પર આધાર રાખવાનો રહે છે, તો પણ ગુપ્તસમ્રાટોમાં સૌથી ઉજ્જ્વલ કારકીર્દિવાળા આ સમ્રાટના મુલકનો વિસ્તાર તેમજ તેના વિવિધ રાજકીય સંબંધોની મર્યાદાઓ ઇતિહાસકારથી સમજી શકાય એટલુ માહિતીભંડોળ તો મળી રહે છે. એ નોંધની વસ્તુ ઐતિહાસિક નહિ પણ સાહિત્યના સિદ્ધાતોને અનુસરી ગોઠવાયેલી હોવાથી તેના અમલના બનાવોને ચોકસ સાલવારી ક્રમમા આપવાનુ બની શકે એમ નથી.

પણ આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે જ કે આ હિંદી નેપોલિયને પ્રથમ પોતાની પાસે આવેલા ગજાઓ પર પોતાનુ બાહુ-

ઉત્તર હિંદની જીત

બળ અજમાવ્યુ અને તેમ કરી તેણે પ્રથમ ગગાની ખીણના 'હિંદુસ્તાન' નામથી ઓળખાતા પ્રદેશના રાજાઓને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા અને પછી દૂર દક્ષિણની ભયભરી ચઢાઇએ તે ચઢયો. ઉત્તરના રાજાઓ જોડેનો તેનો વર્તાવ કડક અને કઠોર હતો. આપણને એવી માહિતી મળે છે કે તેમને બળજબરીએ ઉખેડી નાખવામા આવ્યા હતા આનો અર્થ એ થાય કે તેમ કરતા તેમના મુલકોને વિજેતાએ પોતાના મુલકોમાં ભેળવી દીધા. તેના આપેલા નવ નામો પૈકી એકને તો

નરવર ખાતીથી ઓગણી માઈલ છે. એ નાગ ગણપતિનાગનું છે. તેની રાજ્યધાની પદ્માવતી નગરી હતી. સીંધીઆ મહારાજાના રાજ્યમાં આવેલા હાલના નરવરના શહેરથી ઈશાને ૨૫ માઈલ પર આવેલું પદમપવાયા[1] ગામડું એ પ્રાચીન પદ્માવતીનું સ્થાન બતાવે છે.

સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણના રાજ્યોની ચડાઈ કરવાનું કામ હાથમાં લેવાની હિંમત કરી તે પહેલા ઉત્તર પ્રાંતની જીતો મોટે ભાગે પૂરી થઈ ગઈ હશે અને જીતાયેલા મુલક વિજેતાના રાજ્યમાં ભળી એકરસ થઈ ગયા હશે. આ બાબતમાં યોજનાશક્તિ તેમજ વ્યવસ્થા અને સમરાંગણની પ્રવીણતાભરી શક્તિઓ વિના દક્ષિણની જીતનું કામ પાર પડી શકે એમ નહોતું.

દક્ષિણ કોસલ અને જંગલી જાતો પર જીત

પોતાની રાજધાનીથી બરાબર દક્ષિણમાં છોટાનાગપુરમાંથી કૂચ કરી દક્ષિણ દિશ પર ચડાઈ કરનાર આ રાજાએ મહાનદીની ખીણના પ્રદેશમાં આવેલા દક્ષિણ કોસલના[2] રાજ્ય પર હલ્લો કર્યો અને તેના રાજા મહેન્દ્રને ઉથલાવી પાડ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં તેણે જંગલપ્રદેશના બધા નાયકોને જેર કર્યા. એ પ્રદેશો આજે પણ જંગલ જેવા જ છે અને ઓરિસ્સાના ખંડીઆ રાજ્યો તથા મધ્યપ્રાંતના વધારે પછાત ભાગો તેના જ બનેલા છે. એ નાયકોમાં સૌથી આગળપડતો નાયક વ્યાઘ્રરાજ તેના ગુણને અનુરૂપ નામ ધરાવતો હતો. એ સિવાય ઇતિહાસમાં એને લગતી

---

૧ પદમપવાયા સિંધુ અને પાર્વતીના સંગમના શિરોબિંદુએ આવેલું ગામડું છે. એ નામ પદ્માવતી ઉપરથી ઉપજેલું છે અને સ્થાનિક પ્રણાલિકા તે પદ્માવતી હોવાની સાખ પૂરે છે. નાગવંશના સિક્કા ત્યાંથી મળી આવેલા છે અને તે ઉપરાંત ઈ.સ. ના પહેલા કે બીજા સૈકાના લેખવાળો તાડપત્રનો સ્તંભ પણ મળી આવેલો છે.

૨ દક્ષિણ કોસલ મહાનદીની ખીણમાં આવેલ હતો અને ઉત્તર કોસલ તે ઘાઘરાનદીની ઉત્તરે આવેલો હાલનો અયોધ્યાનો પ્રદેશ.

બીજી કશી માહિતી મળતી નથી ચઢાઇને આ તમરૂક્ષે સેનાને ખાદ્ય ખોરાકી પહોંચાડવાની તથા જોઇતો સરસામાન વહી જવાની મોટી અડચણ તેને નડી હશે જાણકે અપૂર્ણ રીતે તેમજ જૂની જાતની ઢબના હથિયારથી સજ્જ થયેલી એ જંગલી જાતોની સેના, સારી રીતે સજ્જ થયેલી સેનાનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ સામનો કરવા ભાગ્યે જ શક્તિમાન થઈ હશે

હિંદના પૂર્વ કિનારાને માર્ગે હજુ પણ વધારે દક્ષિણમાં કૂચ કરતા સમુદ્રગુપ્તે કલિંગદેશની પ્રાચીન રાજ્યધાની પિષ્ટપુર જે હાલ ગોદાવરીના પ્રદેશમાં પીથાપુરમને નામે ઓળખાય છે, તેના રાજાને હરાવ્યો, તેમજ મહેન્દ્રગિરિ તથા ગંજામમાં આવેલા કોટ્ટુરના[3] પર્વત

દૂર દક્ષિણમાં જીત

દુર્ગો સર કર્યા કોલેરૂ સરોવરને કિનારે કિનારે આવેલા રાજ્ય મત રાજાના મુલકને, તથા ગોદાવરી અને કૃષ્ણાનદી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશનો રાજા જે પલ્લવ હતો એમ માની શકાય, તેને તેણે વશ કર્યા મદ્રાસની નૈઋત્યે આવેલા કાંચી કે કાંજીવરમના રાજા વિષ્ણુગોપને તેણે જીત્યો અને તે તો પલ્લવ જ હતો પછી પશ્ચિમ તરફ ચઢાઈ તેણે પાલક્કના ઉગ્રસેન નામના રાજાને તાબે કર્યો આ પાલક્ક ઘણુંખરૂં હાલના નેલોર જિલ્લામાં આઈક આવેલું હશે

દક્ષિણ પ્રદેશના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ તે પોતાના પાટનગર તરફ આનના પાછો વળ્યો, અને તેમ કરતા માર્ગમાં તેણે દેવરાષ્ટ્ર અથવા હાલના મહારાષ્ટ્રના દેશને તેમજ એરંડપાલ અથવા ખાનદેશને જીતી લીધા

ખાનદેશમાં થઈ પાછા ફરવું

આ અદ્ભુત ચઢાઇ દરમિયાન વિંધ્ય અને અરણ્ય પ્રદેશોમાં

3 કોટ્ટુર મહેન્દ્રગિરિથી દક્ષિણ તથા અભિમાન વચ્ચેના ખૂણામાં૧૨ માઈલ પર આવેલુ છે પિષ્ટપુરના નિર્ણય માટે જુઓ ઇન્ડિયન એન્ટી ૦ ૩૦ (૧૯૦૧) પૃ ૨૬

એથી ત્રણ હજાર માઈલની કૂચ કરવાની હતી અને તેમ કરના ઓછામાં ઓછા બે વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ ચઢાઈ લગભગ ઈ.સ. ૩૫૦મા પૂરી થઈ હશે એવો નિર્ણય કરી શકાય એમ છે.

આ દક્ષિણનાં રાજ્યોને જયુકનાં ખાલસા કરવાનો આ પ્રયત્ન નહોતો. વિજયી વિજેતા ટૂંક મુદત માટે તેમને પોતાને વશ વર્તાવી, પોતાની આણ મનાવી પાછો વળી ગયો. પણ એ વાત તો નક્કી જ કે તેણે દક્ષિણના કિંમતી ખજાના ખાલી કર્યા અને તેના પછી એક હજાર વર્ષે તેના જેવું જ લશ્કરી પરાક્રમ કરનાર મુસલમાન આડમીરલ મલેક કાફુરની પેઠે સોનાચાંદીની લૂટથી લદાયેલો પાછો ફર્યો દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદાર મલેક કાફુરે ૧૩૦૯ થી ૧૩૧૧ના અરસામા સમુદ્રગુપ્તના સાહસકાર્યની પુનરાવૃત્તિ કરી અને તેનો હિંદુ પૂર્વગામી દક્ષિણમા જેટલો ઘસી ગયો જણાય છે તેનાથી પણ વધારે દૂર તે ધપ્યો મલેક કાફુરે ઈ.સ. ૧૩૧૧ના એપ્રિલ માસમા મદુરાનો કબજો લીધો અને તે સ્થિર થાણાનો આશ્રય લઈને રામેશ્વર સુધી પહોંચવામા તે સફળ થયો હતો તે જગાએ તેણે એક મસીદ બાંધી સોળમા સૈકામા ફેરિસ્તાએ તેનો ઇતિહાસ લખ્યો ત્યારે તો એ મસીદ હયાત હતી.

કિંમતી લૂટ, મલેક કાફુરની જોડ

યોગ્ય લાયકાતથી પ્રાપ્ત કરેલી સામ્રાટ્ પદ્વીધારી સમુદ્રગુપ્તની અધિપતિ તરીકેની સત્તા જે જે સોખરાના રાજ્ય તથા પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના રાજાઓ સ્વીકારતા હતા તેની દરબારી પ્રશસ્તિકારે આપેલી યાદી ઉપરથી પૂરતી ચોકસાઈથી તેના રાજ્યની સીમાઓ નક્કી કરવાનુ સાધન ઇતિહાસકારને મળે છે, અને સાથે-સાથે ચોથા સૈકામા હિંદના રાજકીય વિભાગોનો પ્રકાર સમજવાનું પણ બની આવે એમ છે.

ખંડીઆ સોખરાનાં રાજ્યો

ભારતખંડની પૂર્વ બાજુએ બ્રહ્મપુત્રાના દોઆબમા સમતત, કામરૂપ

અથવા આસામ, અને ડવાકનાં ખડીઆ રાજ્યો હતા ડવાક એ ખરૂ જોતા વંગનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને તે પશ્ચિમમા કરતોય, પૂર્વમાં બ્રહ્મપુત્રા, દક્ષિણે ગંગા અને ઉત્તરે ખાશિ ટેકરીઓની વચ્ચે આવેલો હતો, અને તેમા ઢાકા તથા સુનારગામ એ બન્નેનો સમાવેશ થતો હતો એનાથી પશ્ચિમ તરફ આગળ વધતા નેપાળનુ પર્વતરાજ્ય આવતુ હતુ હાલની પેઠે તે વખતે પણ તે સાર્વભૌમ સત્તાનુ આધિપત્ય સ્વીકારતુ હતુ છતા બીજી બધી વાતે પૂર્ણ સ્વાધીન હતુ અને સમ્રાટ્નો સીધા અધિકારનો પ્રદેશ હિમાલયની તળેટીમા જ પૂરો થતો હતો પશ્ચિમ હિમાલયની નીચલી હારોમા કર્ત્તૃપુરનુ[1] રાજ્ય આવેલુ હતુ અને તેમા ઘણુ કરીને કુમાઓન, અલમોડા, ગઢવાલ અને કાંગ્રાનો સમાવેશ થતો હતો

ગણ રાજ્યો

પંજાબ, પૂર્વ રજપૂતાના, અને માળવા મોટે ભાગે સ્વાધીન પ્રજાતન્ત્ર[2] અથવા કાંઈ નહિ તો સંઘતંત્ર જેવી સંસ્થાની સત્તા નીચે હતા સતલજના બન્ને કિનારા પર યૌધેય ગણ વસેલો હતો જ્યારે મધ્ય પંજાબમા માદ્રકનો વાસ હતો વાચનારને યાદ હશે કે ઍલેક્ઝાંડરના સમયમા એ પ્રદેશો એ જ રીતે તે વખતે મલ્લૉઈ, કથ્થૅાઈ અને

---

૧ ફ્લીટ સૂચન કરે છે કે જલધર જિલ્લાના 'કરતારપુર' એ નામમા આ નામ હજુ હયાત છે સી એફ ઓલ્ડહામ કુમાઉન, ગઢવાલ અને રોહિલખંડના કતુરીયા રાજનો ઉલ્લેખ કરે છે (જે આર એ એસ ૧૯૧૮ પૃ ૧૯૮) જુઓ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો નકશો

૨ આ વિષય માટે જુઓ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલનુ 'રીપબ્લિકસ ઈન મહાભારત'' (જે એમ બી રીસ સો પુસ્તકમા પૃ ૧૭૩ ૮), આર સી મુજુમદારનુ 'કોર્પોરેટ લાઈફ ઈન એન્શિયન્ટ ઇંડિયા' (કલકત્તા, સુરેન્દ્રનાથ સેન, ૧૯૧૮), આર કે મુકરજી ''લોકલ ગવર્મેન્ટ ઈન એન્શિયન્ટ ઇંડિયા (ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ ૧૯૧૯), અને ડી આર ભાંડારકરના કાર્માઈકલ લેક્ચર્સ ૧૯૧૮ની સાલના-કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં, ૧૯૧૯

એવા એવા નામધારી સ્વાધીન ગણોને તાબે હતા ઘણું કરીને યમુના નદી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની વાયવ્ય સીમારૂપ હતી પૂર્વ રજપૂતાના અને માળવામા આર્જુનાયન, માલવ અને આભીરોની જમાલતો હતી એ દિશામા ચમન નદી ગુપ્તસામ્રાજ્યની હદ ગણી શકાય ત્યાથી સીમાપ્રા પૂર્વ તરફ વળી કેટલાક નાનાનાના રાજ્યોના મુલકની સરહદ સરતી જતી હતી એ નાના રાજ્યોનો સ્થળનિર્ણય યોગ્યપણે કરી શકાય એમ નથી પછી ઘણુખરૂ ભોપાલ રાજ્યમાથી પસાર થઈ તે નર્મદા નદીને જઈ અડતી એ નદી ગુપ્ત રાજ્યની દક્ષિણ સીમા બાધતી હતી

આમ જોતા ચોથા સૈકામા સમુદ્રગુપ્તની સીધી સત્તા નીચેના મુલકમા ઉત્તર હિંદના બધા સૌથી વધારે સમાગ અને વસ્તીવાળા પ્રદેશોનો સમાવેશ થઈ જતો હતો તે પૂર્વમા બ્રહ્મપુત્રાથી

સામ્રાજ્યની મર્યાદા

માડી પશ્ચિમે યમુના તથા ચમન નદી સુધી અને ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીથી દક્ષિણે નર્મદા નદી સુધી વીસ્તરતો હતો

આ વિશાળ મર્યાદાની પેલી મેર આસામ અને ગગાની ખીણના સોખા રાજ્યો, તેમજ હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળ પરના રાજ્ય અને રજપૂતાના તથા માળવાના સ્વતત્ર ગણ રાજ્યો, આ બધા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનુ આધિપત્ય સ્વીકારતા હતા એ ઉપરાત દક્ષિણના તમામ રાજ્યો પર સમ્રાટ્ના લશ્કર ફરી વળ્યા હતા અને તે રાજ્યોને તેના અમોઘ બળનો પરચો આપ્યો હતો

ઉપર જણાવેલી મર્યાદાઓવાળુ સમુદ્રગુપ્તે ઊભુ કરેલુ સામ્રાજ્ય તેનાથી ૭ સૈકા પહેલા થઈ ગયેલા અશોકે ઊભા કરેલા સામ્રાજ્યના સમયથી માડી સમુદ્રગુપ્તના સમય સુધીમા થયેલા

પરદેશી રાજ્યસત્તાઓ સાથે સબંધ

સૌ સામ્રાજ્યોમા મોટામા મોટુ હતુ આવા મોટા સામ્રાજ્યના પ્રભુપણાને લીધે કુદરતી રીતે સમુદ્રગુપ્ત હિંદ પારના પરદેશી રાજ્યોના આદરને

પાત્ર બન્યો હતો આથી જ્યારે આપણને ખબર પડે છે કે તે સાથ અના કુશાન રાજાઓ જોડે તેમજ લંકા તથા બીજા દૂરના દેશો જોડે રાજકીય સબંધ બાંધતો, ત્યારે આપણને કશું આશ્ચર્ય થતું નથી વાયવ્ય સરહદ પરના તમામ રાજાઓને તે સમયે 'શકરાજા' એવા એક સમૂહમાં જ ગણવામાં આવતા હતા

લંકાના રાજા તથા સમુદ્રગુપ્ત વચ્ચે ઈ સ ૩૬૦ના અરસામાં આકસ્માત રીતે વ્યવહાર શરૂ થયો હતો લંકાના બૌદ્ધ રાજા મેઘવર્ણે

લંકાથી એલચીઓ

હીરકમયનું દર્શન કરવા તથા બુદ્ધગયાના પવિત્ર વૃક્ષની પૂર્વે અશોકે બાંધેલા મઠની યાત્રા કરવા બે સાધુઓ મોકલ્યા હતા એ રાજાના ૨૭ વર્ષના રાજ્યનો સમય લગભગ ઈ સ ૩૫૨થી ૩૭૯નો ઠરાવવામાં આવે છે લંકાથી હિંદમાં મોકલેલા એ સાધુઓમાંનો એક તો તે રાજાનો ભાઈ હતો સાંપ્રદાયિક દ્વેશને કારણે એ પરદેશીઓનું માઈ રૂડું આતિથ્ય થયું નહિ અને પોતાના દેશમાં પાછા ફરતા તેમણે પોતાના રાજાને ફરિયાદ કરી કે હિંદમાં આરામથી રહી શકાય એવું એકે સ્થાન તેમને મળી શક્યું નહિ રાજા મેઘવર્ણને એ ફરિયાદ વાજબી લાગી અને તેથી તેણે એ દુઃખ દૂર કરવા એક મઠ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો, કે જ્યાં પવિત્ર ધર્મસ્થાનોની યાત્રાએ જતા તેના પ્રજાજનોને પૂરતી અને અનુકૂળ બધી સવડો મળી રહે આથી તેણે હિંદના સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા, અને પ્રાચીન કાળથી જે રત્નો માટે લંકા પ્રખ્યાત છે તે રત્નો તથા બીજી કિંમતી ભેટોનો જબરો જથ્થો તેમની જોડે સમ્રાટ્ના નજરાણા માટે મોકલી આપ્યો, અને હિંદની ભૂમિ પર મઠ બાંધવાની પરવાનગી આપવા પ્રાર્થના કરી દૂર આવેલા એક રાજા તરફથી આવેલી આ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી સમુદ્રગુપ્ત ફુલાઈ ગયો, ને એ નજરાણું ખંડણી તરીકે ગણી લઈ તેણે માગેલી પરવાનગી આપી એલચી પોતાને દેશ પાછો ફર્યો અને પૂરા વિચારને અંતે રાજા મેઘવર્ણે તે પવિત્ર વૃક્ષની પાસે મઠ બાંધવાનું નક્કી કર્યું તે વૃક્ષની

ઉત્તરે ભવ્ય મઠ બાંધીને, તામ્રપટ પર લખેલો પોતાનો મનોરથ તેણે પૂરો કર્યો. એ મકાન ત્રણ માળ ઊંચુ હતું અને તેમાં ૭ મોટા ઓરડા હતા. ત્રણ મીનારાઓથી તેને શણગારવામા આવ્યુ હતું અને ૩૦થી ૪૦ ફીટ ચોમેર ફરતા મજબૂત કોટથી તે રક્ષાયેલું હતું ઊંચામા ઊંચી કળાનો ઉપયોગ કરી, મોંઘા મોંઘા ઉમદા રંગોથી તેના શણગાર રચવામાં આવ્યા હતા અને સોના તથા ચાંદીમા ઢાળેલી બુદ્ધની મૂર્તિ પર ખીચોખીચ હીરા મઢવામા આવ્યા હતા ખુદ બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષોને સંઘરવા બંધાયેલા સ્તૂપો પણ મઠની મુખ્ય ઇમારતને શોભે એવા હતા સાતમા સૈકામા જ્યારે હુએન્ત્સાંગે એ મઠની મુલાકાત લીધી, ત્યારે એ ભવ્ય સ્થાનમા મહાયાન પંથની સ્થવિર શાખાના એક હજાર સાધુઓ રહેતા હતા, અને લંકાથી આવતા યાત્રીઓની તેઓ ખૂબ ખાતરબરદાસ કરતા હતા એ મઠની જગા આજે એક મોટા ટીંબાથી ઓળખાય છે[1]

અશ્વમેધ યજ્ઞ

એમ માનવા કારણ છે કે દક્ષિણમાંથી પાછા ફર્યા બાદ, પોતાની અનેકવિધ જીતોની ઉજવણીનો જાહેર સમારંભ કરવા અને પોતાની સત્તાના સાર્વભૌમપણાની જાહેરાત આપવા, પુષ્યમિત્રના સમય પછી ઉત્તર હિંદમા બંધ પડી ગયેલી અને લાંબો સમય નહિ કરવામા આવેલી એવી અશ્વમેધ યજ્ઞની વિધિને ફરી ચાલુ કરવાનો સમુદ્રગુપ્તે નિશ્ચય કર્યો આ સમારંભ ઘટતા દબદબા સાથે અને બ્રાહ્મણોને

---

૧ સમુદ્રગુપ્ત સાથે મેઘવાહનનુ સમકાલીનપણું એક ચીની પુસ્તક ઉપરથી સીલ્વેઇન લેવિએ શોધી કાઢેલુ છે અને આ પહેલાં ઉલ્લેખેલા ગુપ્ત સાલવારી પરના એક લેખમા તેમજ "ધ ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઑફ મહાનામન એટ બોધ ગયા" એમાં તે લેખકે ચર્ચા કરેલી છે (ઇન્ડિ એન્ટિ ૧૯૦૨ પૃ ૧૯૨) પણ એ લેખો લખાયા ત્યારે હું ધારતો હતો તેના કરતા મેઘવર્ણે મોડું રાજ્ય કરેલુ છે ઈ સ ૩૫૨ અને ૩૭૯ (તરજૂમો મુદ્રાંતરા ૧૯૧૨ પૃ ****)એની ખરી સાલ કાંઈક વહેલી હશે

મહાદક્ષિણાઓના દાન સાથે વિધિ પુરઃસર કરવામા આવ્યો, અને એમ કહેવાય છે કે તેમા દક્ષિણાને અંગે કરોડો સોનાના સિક્કા વહેંચવામા આવ્યા હતા આ કાર્યપ્રસગે ખાસ પડાવેલા અને ઘટતા લખાણ તથા હોમાવા માટે તૈયાર થઈ વેદી પાસે ઊભેલા યજ્ઞના ઘોડાની છાપવાળા સોનાના સિક્કા થોડીક સખ્યામા મળી આવ્યા છે એ બનાવનુ બીજુ એક સ્મારક ઉત્તર અયોધ્યા પ્રાતમા જડી આવ્યુ છે અને હાલ તે લખનૌના સગ્રહસ્થાનમા ઊભુ છે એ સ્મારક પથ્થરમાથી કોરી કાઢેલા ઘોડાની ખડબચડી ખરી કાઢેલી આકૃતિ છે તેની ઉપર ખોદેલા દુગ દાનલેખના નિશાન છે દેખીતી રીતે તે સમુદ્રગુપ્તને ઉદ્દેશીને હશે એમ લાગે છે

સમુદ્રગુપ્તની અંગત નિપુણતાઓ

દરબારી પ્રશસ્તિકારના રાજવેરીને છાજે એવા કથનોને માટે ટકા બાદ કર્યા વગર ભાગ્યે જ સ્વીકારી શકાય, તો પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સમુદ્રગુપ્ત વિરલ કાર્યશક્તિ તથા અસાધારણ વિવિધ કુદરતી શક્તિઓ વાળો રાજ્યકર્તા હતો રાજકવિએ પોતાના નાયકે ગીતવાદ્યની કલામા મેળવેલી નિપુણતાને યાદગાર કર્યો છે કેટલાક વિરલ સોનાના સિક્કા મળી આવેલા છે, જેમા સમ્રાટ એક ઊંચી પીઠવાળા આસન પર નિશ્ચિંતપણે બેસી વીણા વગાડતો બતાવેલો છે આ હકીકત રાજકવિએ તેના કરેલા કીર્તિગાનનુ સમર્થન કરે છે આ વિવિધ શક્તિ ધરાવતા રાજાની વિવિધ નિપુણતાઓમા સગીતને મળતી કાવ્યકલાની પણ ગણત્રી કરવામા આવી છે તેને પોતાને વિખ્યાત કવિરાજ તરીકે વર્ણવવામા આવેલો છે અને ધધાદારી કાવ્યના રચનાર કવિને યશ આપે એવા અનેક કાર્યો તેણે રચ્યાનુ કહેવુ છે વળી આપણને એમ પણ કહેવામા આવે છે કે રાજાને પડિતોની સોબત બહુ પ્રિય હતી, અને તે પોતાની ઝીણી તથા કસાયેલી અને ઓપચઢી બુદ્ધિનો ઉપયોગ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રના અધ્યયનમા તથા સમર્થનમા કરતા યુવાનીમા પ્રખ્યાત બૌદ્ધ સાધુ લેખક

વસુબંધુ તેનો કૃપાપાત્ર હતો. રાજકવિએ સમુદ્રગુપ્તનું જે ચરિત્રાલેખન કર્યું છે, તે જોતાં તેનાથી ન ચડે એવા પાયાની અબુલફઝલે કરેલા અકબરના ચરિત્રાલેખનની યાદ આવે છે.

ધમાલીઆ જીવનમાંથી જે થોડો અવકાશ તેને મળતો હતો તેને દીપાવનારી આવી આવી કલાઓમાં સમુદ્રગુપ્તની કુશળતા વધારે હો કે ઓછી હો પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે તેની ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓ કાંઈ સાધારણ નહોતી કે જે માટે ગણીને તે હિંદી નેપોલિયન બિરુદનો હકદાર થાય એવો પ્રતિભાશાળી નર તે હતો. કમનસીબે એના સમયના સિક્કા પરની એના ચહેરાની છાપ તેના મોંના સિક્કાનો ખ્યાલ આપે એટલી સાફ નથી.

તેના ઇતિહાસની પુન પ્રાપ્તિ

દૈવની અકળ ગતિથી જેણે લગભગ આખું હિંદ પોતાની એક ચક્ર સત્તા નીચે આણ્યું હતું અને જેના રાજકીય સંબંધોનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં લંકાદ્વીપથી માંડી ઉત્તરમાં ઓક્સસ નદી સુધી પહોંચેલો હતો, એના સંગીતવિશારદ, કવિ તથા યુદ્ધવીર આ મહાન રાજાનું નામ સુદ્ધાં હિંદના ઇતિહાસકારો આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ પૂર્વે જાણતા નહોતા. છેલ્લા વીશ વર્ષ દરમિયાન થયેલા શિલાલેખ તથા સિક્કાઓના બારીક અને મહેનતુ અભ્યાસને પરિણામે એની લુપ્ત થયેલી કીર્તિનું ફરી જનતા સમક્ષ સ્થાપન કરી શકાયું છે. એની યાદગાર કારકિર્દીની વિગતવાર કથની હાલમાં આપવાનું બની શક્યું છે તે ધીરજભરી શોધખોળના પરિણામરૂપ છૂટીછવાઈ હકીકતને એકસૂત્રમાં પરોવી લુપ્ત ઇતિહાસને પાછો મેળવવામાં પુરાતત્ત્વના પ્રયત્નોની સફળતાના સુંદર દૃષ્ટાંતરૂપ છે. આ જ રીતે ટુકડેટુકડે મળતી માહિતીના નકશા ઉપરથી જ હિંદનો યથાર્થ પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય એમ છે.

સમુદ્રગુપ્તના મરણની ચોક્કસ સાલ જણાયેલી નથી. પણ એ તો નક્કી છે કે તે મોટી ઉમર સુધી જીવ્યો હતો અને લગભગ અર્ધી

મહીનું આબાદ રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો હશે. પોતાના મરણ પછી, પોતાનું રાજ્ય શાંતિથી પોતાના વારસને પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે તેનાથી બનતા બધા યત્ન તેણે કર્યા અને તે હેતુની સિદ્ધિને અર્થે, પોતાના અનેક પુત્રોમાંથી દત્તદેવી રાણીથી થયેલા પુત્રને તેણે યુવરાજ નીમી પોતાનો વારસ ઠરાવ્યો. તેને તેણે આ ભવ્ય સામ્રાજ્યનો વારસ બનવા યોગ્ય માન્યો એ તદ્દન વ્યાજબી હતું.

ઈ. સ. ૩૭૫

આવી રીતે વારસ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો પુત્ર, તેની હયાતીમાં જ ઘણું કરીને યુવરાજ તરીકે રાજકારભારની ચિંતાઓમાં તેનો ભાગીદાર બન્યો હશે જ. તેણે ગાદી પર આવતાં હિંદુ રિવાજને અનુસરી પોતાના દાદાનું નામ ધારણ કર્યું. વળી તેના દાદાથી તેને ઓળખવા માટે તે ચંદ્રગુપ્ત બીજા તરીકે ઓળખાયો. તેણે વળી 'વિક્રમાદિત્ય'નું બિરુદ ધારણ કર્યું. હિંદની દંતકથાઓમાં બહુ જાણીતા થયેલા વિક્રમાદિત્યની કલ્પનાના આધારરૂપ જો કોઈ પણ રાજા હોય તો આ તેને માટે બીજા બધાઓ કરતા વધારે હક્કદાર છે. તેના એ રાજ્યાધિરોહણની ચોક્કસ સાલ નોંધાયલી મળતી નથી, પણ તે ઈ. સ. ૩૭૫ની લગભગમાં જ હોવી જોઈએ. એ તે બાબતનો આખરી નિર્ણય કરનાર કોઈ સિક્કો કે લેખ જડે ત્યાં સુધી એ સાલને તેના રાજ્યાધિરોહણની લગભગ ખરી સાલ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. મળેલી માહિતીને આધારે તો એમ જ જણાય છે કે કોઈ પણ જાતના વિરોધ કે ટટાફિસાદ વગર તેને તેના પિતાની ગાદીનો વારસો મળ્યો હતો. નવો સમ્રાટ્ ગાદીએ બેઠો ત્યારે પુખ્ત ઉમરનો અને તેના નિત્ય વિજયી પિતાએ તેને વારસામાં આપેલા વિશાળ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાની સ્થિતિમાં હતો. તેણે તેના પિતાનું દક્ષિણપથના વિજયનું સાહસ ચાલુ ન રાખ્યું, પણ તેને સ્થાને નૈઋત્ય દિશામાં[1] રાજ્ય

ચંદ્રગુપ્ત બીજો

[1] લાહરભના ચંદ્ર તે ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તનો સમકાલીન અને વર

વિસ્તાર કરવાનું પસંદ કર્યું

માળવા, ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની જીત

વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તનું મોટામાં મોટું લશ્કરી પરાક્રમ, માળવા તથા ગૂર્જરાતમાં થઈ, અરબી સમુદ્ર સુધી તેણે કરેલો રાજ્યવિસ્તાર છે. વળી સૈકાથી શકરાજાઓની સત્તા નીચે રહેલો સૌરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાતો કાઠીઆવાડનો દ્વીપકલ્પ પણ તેણે જીતી લીધો. કાઠીઆવાડમાં રાજ્ય કરતા એ શકોને યુરોપીય અભ્યાસીઓ 'પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો'ના નામથી ઓળખે છે આ દૂરના દેશોનો પોતાના મુલકમાં ઉમેરો કરનારી ચઢાઈ કેટલાક વર્ષ ચાલુ રહેલી હોવી જોઈએ તે ઈ સ ૩૮૮ થી ૪૦૧ સુધીમાં થયાનું જણાય છે ઉદ્દેપની સાથે એ જીત પૂરી થયાના સમયાન્તરનું સરાસરી મધ્ય વર્ષ હશે એ જીતને અંતે સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યની મર્યાદા બહાર રહેલા માળવ તથા બીજી જાતિઓના મુલકો, તેના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થઈ ગયા. સૌરાષ્ટ્ર અને માળવા તાબામાં થવાથી, રાજ્યમાં અસાધારણ સમાગ અને ધનાઢ્ય મુલકો ઉમેરાયા એટલું જ નહિ, પણ એથી સાર્વભૌમ સત્તાનો પશ્ચિમ કિનારા પરના બંદરોએ પહોંચવાનો માર્ગ ખુલ્લો અને મોકળો થયો આથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો મિસર દેશની મારફત યુરોપ જોડે ચાલતા દરિયાઇ

વર્માનો ભાઈ રજપૂતાનાના પુષ્કરણનો રાજા ચંદ્રવર્મા હતો એવો નિર્ણય કરવામાં એમ એમ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ભૂલ કરતા જણાય છે (મંદસોર લેખ વિક્રમ સંવત ૪૬૧=૪૦૪ ૫) તે ભાઈઓ માળવાના રાજા હતા (એપિ ઇન્ડિ XII ૩૧૭) પુષ્કરણ (પોખરણ અથવા પોકુરણ) જે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૬°૫૫' અને પૂ રેખાંશ ૭૦°૫૫'માં આવેલું છે તે એક જાણીતું શહેર છે અને છેક ટોડના સમયમાં પણ તે મારવાડનું એક સૌથી સમૃદ્ધ અને સત્તા ધરાવતું રાજ્ય હતું (ઇન્ડિ એન્ટિ ૧૯૧૩૫ ૨૧૭-૮) પોખરણના ઠાકોરો તેમના પ્રાચીન રાજ્યપદની યાદ દેવડાવનારા અપવાદરૂપ ખાસ હક હજુ ધરાવે છે

વેપારના સીધા સંબંધમાં આવ્યો, અને પરિણામે અલેક્ઝાંડ્રીઆના વેપારીઓના માલ જોડે આવતા યુરોપીય ખ્યાલોની અસર નીચે તેનો દરબાર તથા પ્રજા આવ્યા. ગુપ્તયુગના સાહિત્ય, કળા તથા વિજ્ઞાન પર થયેલી પરદેશી અસરની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા આગળના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપો

'પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો'માં બે તદ્દન ભિન્ન તથા એકએકથી ખૂબ અલગ પ્રદેશોમાં રાજ્ય કરતા વંશોનો સમાવેશ થાય છે. મહારાષ્ટ્રના 'ક્ષહરાટ' ક્ષત્રપોનું પાટનગર પશ્ચિમ ઘાટોમાં ઘણું કરીને નાશક આગળ હતું. ઇ.સ.ની પહેલી સદીમાં કોઈક સમયે તેમણે તેમની સત્તા જમાવી હતી, અને આશરે ઈ.સ. ૧૧૯માં કે તેની આસપાસ આંધ્રરાજ ગૌતમીપુત્રે તેમનો નાશ કરી, તેમના મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો હતો. ચષ્ટને માળવામાં ઉજ્જયિનીમાં ઈશુ પછીના પહેલા સૈકાના અંત ભાગમાં બીજા 'ક્ષત્રપ' વંશની સ્થાપના કરી હતી. ચષ્ટનના રાજ્યનો તેના પૌત્ર પુત્ર રુદ્રદામાએ ખૂબ વિસ્તાર કર્યો હતો. એ રુદ્રદામા ૧લાએ ઇ.સ. ૧૨૮ અને ૧૫૦ ની વચમાં ઘણું કરીને ઈ.સ. ૧૩૦ પહેલાં ગૌતમીપુત્રના પુત્ર પુલુમાયી રાજા પાસેથી થોડા વર્ષ પહેલાં ગૌતમીપુત્રે 'ક્ષહરાટ' ક્ષત્રપો પાસેથી છીની લીધેલો તમામ અથવા લગભગ તમામ મુલક પોતાને કબજે કર્યો. આથી રુદ્રદામા પહેલાની સત્તા માત્ર સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ ઉપર જ નહિ, પણ માળવા, કચ્છ, સિંધ અને કોંકણ તેમજ બીજા પ્રદેશો—ટૂંકામાં આખા પશ્ચિમ હિંદ પર જામી. ચષ્ટન તથા તેની પાછળ થનાર રાજાઓનું પાટનગર ઉજ્જયિની હતું. તે બહુ પ્રાચીન નગરી હતી અને પશ્ચિમ કિનારાના બંદર તથા હિંદની અંદરના ભાગ વચ્ચેના વેપારના કેન્દ્રરૂપ હતી. તે વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના ધામ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલી હતી અને વિલાયતના ગ્રીનીચની જેમ તેનાથી હિંદના રેખાંશો મપાતાં હતાં. એ નગરી આજ પણ મોટું સરખું શહેર છે અને તેમાં તેની

ભૂતકાળની મહત્તાના ઘણા સ્મારકો છે. એ નગરીનું પ્રાચીન નામ કાયમ રહેલું છે અને કેટલાક સમય સુધી તે સિંધીઆ મહારાજની રાજ્યધાની પણ હતી.

છેલ્લા ક્ષત્રપનું પતન

સમુદ્રગુપ્ત જાતે પશ્ચિમ હિંદની જીતનું કામ માથે લેવા શક્તિવાન થયો નહોતો. પણ આખા દેશને ઘેરી તેણે કરેલી વિજયી કૂચથી ખુબ પ્રભાવિત થયેલા બીજા એક રૂદ્રદામાના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસેન તરફથી આવેલા એલચીમંડળને તેણે સત્કાર્યું હતું. પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્ય અને ધનભંડારના કબજાથી બળવાન બનેલા ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાના એ પશ્ચિમ હિંદમાં વસતા પ્રતિસ્પર્ધીને કચરી નાખી, તે ક્ષત્રપની સત્તા નીચેના કિમતી મુલકને પોતાના રાજ્યમાં ખાલસા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઇ મહત્વાકાંક્ષી રાજા પોતાના ધનાઢ્ય પડોશી જોડે આક્રમણાત્મક યુદ્ધ આદરે છે, ત્યારે તેના હેતુઓ શોધવા બહુ લાંબે જવુ પડે એવું હોતુ નથી, પણ આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે જ કે જાતિ, ધર્મ, અને આચારભેદને લીધે આ ગુપ્ત સમ્રાટને પશ્ચિમના એ અશુદ્ધ, પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને દબાવી દેવાની ખાસ અને પ્રબળ ઇચ્છા થઇ હતી. બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયો તરફ સહિષ્ણુ આ વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્ત પોતે સનાતની હિંદુ હતો અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રત્યે અનુરાગ ધરાવતો હતો. આ કારણોને લઇ વર્ણવ્યવસ્થામાં નહિ માનનારા તેમજ તેની બહુ પરવા ન કરનારા પરદેશી રાજાઓનો બળજબરીએ ઉચ્છેદ કરવામાં તેને ખરેખર ખુબ સંતોષ અને આનંદ થયા હશે. રૂદ્રસેન પર ચડાઇ કરવામાં તેના હેતુ ગમે તે હો, પણ સત્યસિંહના પુત્ર ક્ષત્રપ રૂદ્રસિંહ પર ચડાઇ તેણે કરી તેને પદભ્રષ્ટ કરી હતપ કર્યો, અને તેનો તમામ મુલક ખાલસા કરી નાખ્યો. નિંદક પ્રણાલી કથા કહે છે કે 'શત્રુના શહેરમાં પરસ્ત્રી જોડે પ્રીત કરવામાં રોકાયેલા શકરાજાને તેની પ્રેમપાત્રના વેશમાં સજ્જ થયેલા ચંદ્રગુપ્તે મારી નાખ્યો.' પણ આ પ્રણાલીકથા યથાર્થ ઐતિહાસિક

ધરતા હોય એમ જણાતું નથી ક્ષત્રપોનો છેલ્લો ઉલ્લેખ ઈ.સ. ૩૮૮ની સાલના મેળવમા આવે છે; એ સાલ પછી થોડા જ સમયમાં તેનો મુલક ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દેવામા આવ્યો હશે.

ઘણા પ.છળથી સ્થપાએલા મોગલવંશના રાજાઓ પેઠે, ગુપ્તવંશના આદ્ય સંસ્થાપક સિવાયના બીજા બધા સમ્રાટો લાંબાં રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે લગભગ ચાલીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઈ.સ. ૪૧૩ સુધી જીવતો રહ્યો હતો. તેના અંગત ચારિત્ર વિષે નહિ જેવી જ માહિતી છે. પણ

બીજા ચંદ્રગુપ્તનું ચારિત્ર

તેની કારકિર્દિની ખાત્રીદાર બીનાઓ પરથી સાબિત થાય છે કે તે એક મજબૂત અને જોરશોરો રાજ્યકર્તા હતો અને વિશાળ મુલક પર સત્તા ચલાવવા તથા તેની વૃદ્ધિ કરવાની પૂરી લાયકાત ધરાવતો હતો પોતાના યુદ્ધપરાક્રમોની જાહેરાત આપતા મોટા મોટા પદો અને મહત્તા બતાવનારા ઇલ્કાબોનો તેને બહુ પ્રેમ હતો. સિક્કાઓ પર પોતાની જાતને ઇરાનના આચાર મુજબ સિંહ જોડે લડતો અને તેમા સફળ થતો ચીતરાવવાનુ તેને બહુ ગમતુ.

એવા સૂચનો છે કે પાટલીપુત્ર જોડે હજુએ જાહેર રીતે પાટનગર ગણાતુ હતુ. તો પણ સમુદ્રગુપ્તની મોટા વિસ્તાર પરની જીતો પછી તે ગુપ્ત સમ્રાટોનુ સામાન્ય નિવાસસ્થાન નહોતુ રહ્યુ એ વાત ખરી છે કે મૌર્ય સમ્રાટો, ગુપ્તોના કરતા મોટા વિસ્તાર

પાટનગર

વાળા રાજ્યની વ્યવસ્થા એ પ્રાચીન પાટનગરથી કરવામા સફળ થયા હતા, તેમના સમયમા પણ પાટનગર રાજ્યના છેક પૂર્વ છેડા તરફ આવવાને કારણે અગવડતો પડતી જ હશે અને રાજદરબાર માટે કોઇ વધારે મધ્યસ્ય જગાના લાભ તો દેખીતા જ હતા લોકકથાના નાયક રામચંદ્રની નગરી અયોધ્યા, જેના ખંડેરમાથી દક્ષિણ અયોધ્યા જિલ્લામા આવેલા હાલના ફૈઝાબાદ શહેર બાંધવનો કાટ-

માલ મળેલો છે તે પાટલીપુત્ર કરતાં વધારે અનુકૂળ સ્થાન હતું, અને એમ જણાય છે કે વખતો વખત એ નગરને સમુદ્રગુપ્ત તથા તેના પુત્રે રાજદરબારના મથક તરીકે પસંદ કર્યું હતું સમુદ્રગુપ્તના પુત્રે તો ઘણુ કરીને એ નગરમા ત્રાંબાના નાણાં પાડવાની ટંકશાળ ઊભી કરી હતી. એમ માનવાને કારણ છે કે પાંચમા સૈકામા પાટલીપુત્રને સ્થાને અયોધ્યા ગુપ્ત સામ્રાજ્યનુ મુખ્ય નગર હતું

જે અશોકના સ્તંભ પર સમુદ્રગુપ્તે પોતાના રાજ્યના ઇતિહાસની નોંધ કોતરાવી લખાવી છે તે મૂળ પ્રખ્યાત કૌશામ્બી નગરી આગળ ઊભો કરવામા આવ્યો હતો, એમ મનાય છે.

કૈશાંબી

એ કૌશામ્બી નગરી ઉજ્જૈનથી ઉત્તર હિંદ જતા મોટી માર્ગ પર આવેલી હતી, અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે સમ્રાટ્‌ના નિવાસસ્થાન થવાનુ માન તેને ઘણી યે વાર મળ્યુ હતુ પૂર્વના શાહી અમલ નીચે રહેતા દેશોમાં જે સ્થાન અમુક સમયે રાજાના દરબારનુ સ્થાન હોય તે જ રાજ્યનુ તે સમય માટે પાટનગર ગણાય

સમુદ્રગુપ્ત તથા વિક્રમાદિત્ય જેવા યુદ્ધવીરોથી સારીપેઠે અવગણના પામેલું છતા પાટલીપુત્ર, એમાના બીજાના આખા અમલ દરમિયાન એક ભવ્ય અને આબાદ વસ્તીવાળુ શહેર બન્યુ રહ્યું હતુ, અને છઠ્ઠા સૈકામાં હુનોનો હુમલો થયો ત્યા સુધી તેનું ગૌરવ નષ્ટ થયુ નહોતુ.

પાટલીપુત્ર

ચીની યાત્રી હુએન્‌સાંગ ઈ. સ. ૬૪૦ મા તેની પાડોશમાં રહેતો હતો, ત્યારે તે શહેરની પ્રાચીન જગા સેંકડો ખંડિયેરોથી ઢંકાયેલી તેણે જોઈ હતી તે આપણને કહે છે કે ગંગા કિનારે આશરે ૧૦૦૦ રહેવાસીઓવાળા કોટબંધી નાના ગામના ભાગ સિવાયનો, આ શહેરનો ઘણોખરો ભાગ વેરાન પડેલો છે ઈ સ ૬૧૨ થી ૬૪૭ સુધીમા જ્યારે હર્ષ સાર્વભૌમ રાજા તરીકે ઉત્તર હિંદ પર રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે તેણે એ પ્રાચીન પાટનગરની મરામત કરવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કરવાને બદલે

ગંગા તથા જમના વચ્ચે આવેલા કનોજને પોતાના દરબારની બેઠક તરીકે પસંદ કર્યું બગાવ્યા અને બિહારના પાલ રાજાઓમાં સૌથી વધાર સત્તાશાળી અને વંગારસીને અનુક્રમે બીજા પાન રાજા ધર્મપાલે, પાટલીપુત્રના પ્રાચીન યશને ફરી સજીવ કરવા કાંઈ પગલા ભર્યા દેખાય છે, કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે તેના રાજ્યના ૩૨મા વર્ષમા ઈ સ ૮૧૧ના અરસામા તે પોતાનો દરબાર તે ગામમા ભરતે હતો એ પ્રાચીન શહેરના તે ઉલ્લેખ બાદ, તે પાછુ આપણી નજર આગળથી ખસી જાય છે આખરે ઈ સ ૧૫૪૧મા સરકારી મથક બિહાર પર નભતા એક નાના ગામની દશામા પડેલુ તેને આપણે જોઈએ છીએ લશ્કરી દૃષ્ટિથી તેની અગત્યનુ ભાન થતા શેરશાહે તેની જગાએ પાચ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે એક મોટો કિલ્લો બધાવ્યો તે દિવસથી બિહાર સરાયુ અને તેનુ પતન થયુ અને પટના તે પ્રાતના મોટા શહેરોમાનુ એક બની ગયુ શેરશાહે તેને અર્પેલી એ મહત્તા ત્યાર પછી તેણે કદી ગુમાવી નથી.

૧૯૧૨ મા નવા રચેના બિહાર-ઓરિસાના પ્રાતની સરકારના મથક તરીકે પટના ફરીવાર એ પ્રાતનુ પાટનગર બન્યુ હાલના પટનાના પરારૂપ બાકીપુર, જૂના પાટલીપુત્રના સ્થાનના એક ભાગ પર આવી ગયેલુ છે

આપણે સદ્ભાગ્યે હિંદમા સૌથી વહેલા આવેલા ચીની યાત્રી ફા-હીયાનનુ પુસ્તક હયાત છે તેમા ચદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમા

ઇ સ ૪૦૫ થી ૧૧ ફાન્હીઆન

એટલે પાચમા સૈકાની શરૂઆતમા એક બુદ્ધિશાળી પરદેશીની નજરે લખાયેલા તે રાજ્યના રાજ્યવહીવટનો સમકાલીન અહેવાલ મળી આવે છે એ વાત ખરી છે ૮ એ લાયક યાત્રી બૌદ્ધ સપ્રદાયના પુસ્તકો, તથા લોકકથા અને ચમત્કારની કથાઓના શોધ તથા સગ્રહ કરવામા એટલો તો તલ્લીન થઈ ગયલો હતો ૮ તેને આ દુનિયાની બાબતોની કાઇ દરકાર નહોતી અભ્યાસ માટે તેના ૭

વર્ષોના વસવાટનો સમય જે સત્તાશાળી સમ્રાટ્‌ના મુલકમાં તેણે ગાળ્યો તેના નામનો ઉલ્લેખ કરવા જેટલી કાળજી પણ તેણે લીધી નથી. પણ લખાણમાં વચ્ચે વચ્ચે તેણે પોતાની કલમને તે સમયના સાધારણ જીવનની બીનાઓની નોંધ કરવા દીધી છે અને એક કરતા વધારે ફકરાઓમાં તેણે વિગતો પણ નોંધી છે. એ બધી માહિતી જો કે વીસમી સદીની જિજ્ઞાસા સંતોષવા પૂરતી નથી તોપણ તે સમયના દેશની સ્થિતિનો સાધારણ ઠીકઠીક તાદૃશ ચિતાર આપે એવી છે. એ ચિતાર એકંદર રીતે આનંદ આપે એવો છે અને એનાથી એ પૂરવાર થાય છે કે પ્રજા શાંતિમાં રહી સમૃદ્ધ તથા સારી પેઠે આબાદ થાય એવા સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રનો લાભ આપવાની શક્તિ રાજા વિક્રમાદિત્ય ધરાવતો હતો.

પાટલીપુત્રની પહેલી મુલાકાત વખતે, એ મુસાફર પર અશોકના મહેલની બહુ જબરી છાપ પડી હતી. એ મહેલ તે સમયે હયાતીમાં હતો અને તેમાં પથ્થર પરની કારીગીરી

પાટલિપુત્રની રોનક

એવી તો હેરત પમાડે એવી હતી કે તે માનુષી કુશળતાની મર્યાદા બહારની જણાતી હતી અને તે કારણે તે સમ્રાટ્‌ની સેવામાં રહેતા સત્વોથી રચાયેલી મનાતી હતી. અશોકે ઊભા કરેલા મનાતા એક સ્તૂપ પાસે બે મઠ ઊભા હતા જેમાંના એકમાં મહાયાન પંથના અને બીજામાં હીનયાન પંથના સાધુ રહેતા હતા. એ બંને સંસ્થાઓમાં મળીને છસોથી સાતસો સાધુઓ રહેતા હતા. એ સાધુઓ તેમની વિદ્વત્તા માટે એટલા બધા પ્રખ્યાત હતા કે દશે દિશામાંથી જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ તેમનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવતા હતા. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતો ફા-હીઆન અહીં ત્રણ વર્ષ રહ્યો જુદાજુદા સંપ્રદાયોના સાધુજીવનની શિસ્તનાં જે પુસ્તકો મેળવવા એણે બીજા ઘણા સ્થળોએ વ્યર્થ ફાંફાં માર્યાં હતાં તે અહીં મળી જવાથી તેના મનમાં બહુ સંતોષ ઉપજ્યો હતો. પ્રતિવર્ષ, વર્ષના બીજા માસની આઠમે ગવૈયા તથા બજવૈયા સાથે મોટો વરઘોડો

નીકળતો અને તેમાં કિમતી વસ્ત્રાલંકારોથી શણગારેલી મોટી વીસ મૂર્તિઓ રથોમાં પધરાવવામાં આવતી. ફા-હીઆન અતિશય આદર સાથે આ મૂર્તિઓના ભવ્ય વાર્ષિક વરઘોડાનું વર્ણન કરે છે. તેણે વળી નોંધ કરેલી છે કે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં આવા વરઘોડા નીકળતા હતા.

ગંગાના મેદાનપ્રદેશમાં મગધ દેશના શહેર ગોટામાં મોટાં હતાં. ફા-હીઆન એ પ્રદેશને 'મધ્ય દેશ' એટલે મધ્ય હિંદ એવા નામથી ઓળખે છે. એ પ્રદેશના લોકો સમૃદ્ધ અને આમાદ હતા અને તેની નજરે તે એક એક જોડે ધર્મના આચારમાં સ્પર્ધા કરતા જણાયા હતા.

મફત દવાખાનાં

ધર્માદા સંસ્થાઓ દેશમાં સખ્યાબંધ હતી. યાત્રીઓ માટે રાજમાર્ગો પર ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવી હતી અને પાટનગરમાં પરગજુ અને સુશિક્ષિત નાગરિકોના દાનથી ચાલતું એક ઉત્તમ મફત દવાખાનું હતું.

આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે 'અહીં જાતજાતના રોગોથી પીડાતા તમામ ગરીબ અને લાચાર દર્દીઓ આવે છે. અહીં તેમની ખૂબ માવજત કરવામાં આવે છે, અને તેમની જરૂરિયાત મુજબ તેમને અન્ન તથા દવા આપવામાં આવે છે આ પ્રમાણે તમને સુખ-સગવડના સાધન પૂરા પાડવામાં આવે છે સાજા થયે તેઓ સાથી પોતાને સ્થાને જઈ શકે છે.'

તે સમયે દુનિયાના બીજા કોઇપણ ભાગમાં આના જેવી કાર્ય-સાધક સંસ્થા હશે કે કેમ તે બહુ શકાસ્પદ છે. હાલના ખ્રિસ્તસંઘના દાન કર્મોનું તે સમયમાં થયેલુ પૂર્વાચરણ તે સમયના તે સંસ્થાને પોષનારા નાગરિકોના ચારિત્ર માટે તથા જેના મરણ પછી પણ ઘણી સદી સુધી આવા સુંદર ફળ ધારણ કરતા ધર્મોપદેશની પ્રથા પાડનાર સમ્રાટ્ મહાન અશોકની પ્રતિભા માટે આપણા દિલમાં ખૂબ આદર ઉત્પન્ન કરે છે.

સિંધુથી જમના નદી પર આવેલી મથુરા નગરી સુધીની ૫૦૦ માઈલની યાત્રા દરમિયાન, ફા-હીઆને એક પછી એક કેટલા ય બૌદ્ધ

બૌદ્ધ સંપ્રદાય

મથુરાની મુલાકાત લીધી એ સમયમા ઘણાએ સાધુઓ રહેતા હતા મથુરાની સમીપમા તો તેણે એવા વીસેક મઠ દીઠા જેમા કુલ ૩૦૦૦ સાધુઓ રહેતા હતા દેશના આ ભાગમા બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ લોકની રૂચિ વધતી જતી હતી

મથુરાની દક્ષિણે આવેલો પ્રદેશ એકંદરે માળવા જોઈ આ મુસાફરના મનમા આશ્ચર્ય તથા આનંદનો મિશ્ર ભાવ પેદા થયો હતો

માળવાની આબાદી

તે પ્રદેશના કુદરત દત્ત લાભો તથા તેમના સ્વભાવ તેમજ રાજ્યના વહીવટનો સયમી વ્યવહાર જોઈ તેને મહા આનંદ થયો હતો એને એ પ્રદેશના હવાપાણી બહુ અનુકૂળ લાગ્યા, કારણકે પોતાના મુલકમા તેમજ યાત્રા દરમિયાન તેના પરિચિત થયેલા હિમવાર તથા બરફના તોફાનોના દુ ખથી આ મુલક તદ્દન મુક્ત હતો એ મુલકની મોટી વસ્તી, મમજુ સરકારના અમલ નીચે સુખમા રહેતી હતી અને સરકાર તરફથી નકામો ઘોંચપરોણો કે રંજાડ કરવામા આવતા નહોતા ચીની સંસ્થાઓ જોડે સરખામણી કરતા 'પોતાના ઘરોની નોંધામણીથી મુક્ત રહેવા માટે તેમજ કોઈ ન્યાયાધીશ કે ખાસ નિયમોને આધીન રહેવાની ફરજથી મુક્ત રહેવા માટે ફા–હીઅન હિંદીઓને અભિનંદન આપે છે તેમને પરવાનાના નિયમોનો ત્રાસ નહોતો અથવાતો એ યાત્રી આફસાફ કહે છે તેમ 'જેમને જવુ હોય તે જઇ શકે છે અને રહેવુ હોય તે રહે છે' ચીનાઈ તંત્રની સરખામણીમા ફોજદારી કાયદાનો અમલ તેને પ્રમાણમા ઓછો કડક જણાયો. ઘણાખરા ગુનાઓનો તો માત્ર દંડ જ કરવામા આવતો અને તેનુ પ્રમાણ ગુનાની ગંભીરતા મુજબ ઓછું કે વધારે રહેતુ વધની શિક્ષાને તો કોઇ જાણતુ જ નહોતું એમ દેખાય છે ઉપરાઉપરી બળવો કરનાર ગુનેગારોનો જમણો હાથ કાપી નાખવામા આવતો આ શબ્દ સમૂહથી દર્શાવાતા ગુનેગારોના વર્ગમા લૂટારા અને ધાડપાડુઓનો સમાવેશ

થાય છે પણ આવી શિક્ષા અપવાદરૂપ હતી અને કાયદેસર શરીર-વ્યથા કરવાનો પ્રચાર નહોતો રાજ્યની મહેસૂલ મોટેભાગે સરકારી જમીનની ઉપજમાંથી ભાગ ઉઘરાવવામાં આવતી અને રાજ્યના અમલદારોને બાંધ્યો પગાર મળતો હોવાથી લોકો પાસેથી મારી ખાવાનો પ્રસંગ મળતો નહિ

બૌદ્ધોની જીવનચર્યાનું મોટે ભાગે પાલન કરવામાં આવતું આપણ-ને કહેવામાં આવે છે કે 'દેશભરમાં, કોઈ કોઈ જીવના પ્રાણીની હત્યા કરતું નથી તેમજ ડુંગળી કે લસણ ખાતું નથી તેઓ ડુક્કર કે મરઘાં પાળતા નથી ઢોરોના સોદા થતા નથી તેમજ તેમના ચૌટામાં દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ હોતી નથી' ચંડાળો અથવા અંતેવાસીઓ રગતપીતીઆની પેઠે ગામથી અલગ જગાએ રહેતા. શહેર કે બજારમાં દાખલ થતાં તેમના આગમનની ખબર બીજા લોકોને આપવા લાકડાના ટુકડા એકએક પર પછાડી અવાજ કરવાનું તેમને માટે ફરજિયાત હતું, જેથી બીજા લોકો તેમને અડકવાથી અભડાય નહિ આ ચંડાળો જ ધર્મના ગુનેગાર હતા અને તેઓ જ શિકારી, માછી અને ખાટ-કીનું કામ કરતા કોડીઓ એ સાધારણ ચલણી નાણું હતું બૌદ્ધ મઠોને ઉદાર હાથે રાજ્ય તરફથી દાન મળતાં અને સાધુઓને પ્રજા તરફથી ઘરોના, પથારીઓના, ચટાઇઓના તેમજ અન્ન તથા વસ્ત્રના દાનની કદી ખોટ પડતી નહિ

બૌદ્ધોની જીવનચર્યા

હિંદમાં સૌથી વહેલા આવેલા ચીની મુસાફરે એકત્ર કરેલી અને નોંધેલી આ વિગતો પરથી એ તો નિઃસંદેહ જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના રાજ્યનો વહીવટ સુવ્યવસ્થિત હતો સત્તાવાળાઓ પ્રજાના જીવનમાં બની શકે તેટલા ઓછા આડે આવતા અને તેને પોતાને ફાવે તેવી રીતે ધનસંચય કરવા તથા આબાદ થવા દેતા હતા આ ભક્તયાત્રીએ કોઇપણ જાતની કંઇ વગર પાટલીપુત્રમાં ત્રણ વર્ષ

સુરાજ્ય

વસ્તીની બાબતમાં પાછા પડવા હતા આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'ગયા શહેર ખાલી અને વેરાન હતું. તેનાથી દક્ષિણે છ માઇલ પર આવેલા બોધિ-ગયાનાં પવિત્ર સ્થાનોની આસપાસ જંગલ ઊગી નીકળ્યા હતાં. હિમાલયની તળેટીનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ જે ઈ.સ. પૂર્વે પાચમા સૈકામાં મોટી વસ્તીથી ભરચક ભરેલો હતો તે આ સમયે આછી વસ્તીવાળો થઈ ગયો હતો રાપ્તિ નદીના મૂળ તરફના ભાગ આગળ આવેલી મોટી શ્રવસ્તી નગરીમા આજે માત્ર બસો ઘરની વસ્તી હતી, અને કપિલવસ્તુ તથા કુશિનગરના પવિત્ર સ્થાનકો વેરાન અને ત્યજાયેલા હતા માત્ર થોડા સાધુઓ તથા તેમના સંઘની બહારના પરિચારકો એ પવિત્ર સ્થાનોને વળગી રહ્યા હતા અને કદીકદી આવતા યાત્રીઓના દાન પર જેમતેમ કરી કથાવટીએ નભી રહેતા હતા. આ પડતીના કારણોની કાંઈ જાણ પડતી નથી

વિક્રમાદિત્યની રાણીઓમાની ધ્રુવદેવી નામની રાણીનો પુત્ર યુવાન કુમારગુપ્ત ઇ સ. ૪૧૩મા ગાદીએ આવ્યો તેણે ચાળીસ કરતા વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું તેના તે જ નામના પ્રપૌત્રથી

ઇ સ ૪૧૩ કુમાર-ગુપ્ત ૧લો.

ઓળખાવવા માટે ઇતિહાસમા તે કુમારગુપ્ત ૧લાના નામથી ઓળખાય છે આ રાજાના અમલના બના વોની વિગતોની કંઈ માહિતી નથી પણ આખા સામ્રાજ્યમા ઠામઠામથી મળી આવતા મોટ્યાબંધ સમકાલિન લેખો અને સિક્કાઓથી એટલું તો નિઃસંદેહ નક્કી થાય છે કે તેના અમલ દરમ્યાન લગભગ રાજ્યના ઘણાખરા સમય દરમિયાન તેના મુલકના વિસ્તારમા કાંઈ ઘટાડો થયા નહોતો એથી ઊલટુ તેમા કાંઈક વધારો થયો હતો, કારણ કે પોતાની સાર્વભૌમ સત્તાની જાહેરાત માટે કુમારગુપ્તે તેના દાદાની પેઠે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો સફળ યુદ્ધ કરવાની શક્તિ વગર તેણે આવી ભડાભરી દીગ્વિજય કરી હોય એ સંભવિત નથી. પણ જે નોંધો મળી આવે છે તેમા ચોક્કસ બનાવોની કાંઈ માહિતી નથી, સિવાય કે તેના રાજ્યના અંત ભાગમા એટલે પાચમા

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુપ્તસામ્રાજ્ય (ચાલુ) અને મફેર હુનો

ઇ સ ૪૫૫ થી ૬૦૬

ઇસ પૂર્વેની બે સદી તથા ત્યાર પછીની બે સદીના સમયમા કાશ્મીર, અફ્ઘાનિસ્તાન તથા સુવાત સાથેના આખા ઉત્તર હિંદમા બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો સૌ મહોટો પ્રચાર હતો એનો

ઈસ પૂર્વે ૧૦૦ થી ઈસ ૨૦૦ સુધીમા બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો બહોળો પ્રચાર

સાદો અને સીધો પુરાવો તે સમયમા બંધાયેલા સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ મકાનોના અવશેષો તથા જથ્થાબંધ લેખો છે, જેમાના ઘણાખરા બૌદ્ધ કે જૈન સંપ્રદાયના છે બૌદ્ધ સંપ્રદાયને મળતો જૈન સંપ્રદાય એના જેટલી વિશાળ લોકપ્રિયતા પામેલો જણાતો નથી, જોકે કેટલાક સ્થાનોમા અતિશય ભક્તિથી તે પાળવામા આવતો હતો એ સ્થાનોમાનુ એક મથુરા હતુ

બ્રાહ્મણોની દોરવણી નીચે ચલાવવામા આવતી સનાતન હિંદુ પૂજા પદ્ધતિ, જેમા જૈનો તથા બૌદ્ધોને અતિશય નાપસંદ એવા યજ્ઞ યાગાદિકનો સમાવેશ થતો હતો, તેનો એ સમય

હિંદુધર્મનો લોપ નહોતો થયો

દરમિયાન કદી પણ પુરેપૂરો લોપ નહોતો થયો એટલુ જ નહિ પણ તે એ બધા સમય દરમિયાન પ્રજા તેમજ રાજાના આદરનુ પાત્ર બની રહી હતી કુશાન વિજેતા કડફીસિસ બીજો તેના સદીનાન હિંદથી ઉતાર્યો હતો અને પોતાની નવી પ્રજામા પ્રચલિત શિવપૂજા તે એટલા તો ઉત્સાહથી કરવા મંડ્યો કે તે હમેશા પોતાના સિક્કાઓ ઉપર હિંદુ દેવની છબી છાપતો અને પોતાની જાતને તેનો ભક્ત કહાવતો જે ગાળામા બૌદ્ધ સંપ્રદાય સાઇ પણ જાતના પ્રશ્ન વિના સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને સર્વત્ર સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલો પંથ હતો તે સમયમા પણ જૂના હિંદુ દેવતાઓની પૂજા ચાલુ હતી

એ વાતની સાબિતી આપવામાં ઘણી બીનાઓ એકમત થાય છે.

કેટલીક બાબતોમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો મહાયાન વિભાગ, બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય કરતાં વર્ણ વગરના પરદેશી સરદારોના આદરભાવને આકર્ષવા વધારે લાયક હતો; અને બ્રાહ્મણધર્મ કરતાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ પક્ષપાત બતાવવાનું સ્પષ્ટ વલણ તેમણે બતાવ્યું હશે એમ ધારવું જરાય ગેરવ્યાજબી નહિ ગણાય. પણ આપણી પાસે પડેલી હકીકતો ઉપરથી તો પરદેશીઓએ બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ આંખે ચડે એવો સાધારણ પક્ષપાત બતાવ્યાનું સૂચન થતું નથી. કનિષ્કે પાડેલા અને હાલ દુર્મિલ એવા સિક્કા જ સ્પષ્ટ રીતે બૌદ્ધ છાપવાળા છે. એ વાતનો નિઃસંદેહ છે કે તેના પાછલા જીવનમાં કનિષ્કે બૌદ્ધ-સંઘને ખૂબ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો, અને તેના પુત્ર હુવિષ્કે પણ તેમ જ કર્યું હતું પણ તેના પછીનો રાજા વાસુદેવ, કડફીસિસ બીજાની પેઠે શિવભક્તિ તરફ વળ્યો. તેવી જ રીતે સૌરાષ્ટ્રના પાછલા શક ક્ષત્રપોએ બૌદ્ધ સંપ્રદાય કરતાં બ્રાહ્મણધર્મ તરફ વધારે સંગત વલણ બતાવેલ છે અને એ તો નક્કી છે કે પ્રાકૃત સાહિત્ય કરતાં બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત સાહિત્યને તેમણે વધારે આશ્રય આપેલો છે.

પરદેશી રાજાઓનો ધર્મ

બીજા સૈકાની શરૂઆતમાં કનિષ્કના સમયથી આગળપડતી અને લોકગમ્ય થયેલી બૌદ્ધ સંપ્રદાયની મહાયાન શાખાની અભિવૃદ્ધિ બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની સત્તા સજીવન થયાની સાક્ષીરૂપ છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના આ નવા રૂપ અને હિંદુધર્મ વચ્ચે ઘણી સમાનતા હતી. અને એ બે વચ્ચેનો સંબંધ એટલો તો નિકટ છે કે અમુક મૂર્તિને કયા ખાસ સંપ્રદાયની ગણવી એ બાબતમાં નિષ્ણાતો પણ ઘણી વાર ગુંચવાઈ જાય છે.

મહાયાન તથા હિંદુત્વ વચ્ચે સંબંધ

બ્રાહ્મણોનો હિંદુ ધર્મ એ પંડિતોનો ધર્મ હતો. તેમની પવિત્ર ભાષા સંસ્કૃત હતી. પંજાબમાં પ્રચલિતપ્રાકૃત ભાષાના એક બહુ જ

સંસ્કૃતનું પુનરુજ્જીવન

કૃત્રિમ, સાહિત્યને અનુકૂલ રૂપાંતર રૂપ તે હતી. ધર્મ તથા સામાજિક આચારની બાબતમાં રાજા તથા પ્રજા પર જેમજેમ પંડિતોનો પ્રભાવ વધતો ગયો તેમતેમ તેમના વિચારોના વાહન રૂપ ખાસ ભાષાનો ઉપયોગ વધારે વિસ્તૃત થયો અને દરબારી તથા વિધિપૂર્વકનાં બધાં દસ્તાવેજોમા ધીમેધીમે પ્રાકૃતનું સ્થાન તેણે લીધુ. ઈ.સ. પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામા પ્રાકૃત લોકો સમજે એવી સહેલી લોકભાષામાં પોતાના શાસનો મંબોધી અશોકે મંતોષ માન્યો હતો; પણ ઈ.સ. પછીના બીજા સૈકાની અધવચમા ક્ષત્રપ રુદ્રદામાને એમ લાગ્યુ કે પોતાનાં પરાક્રમોને પ્રૌઢ સંસ્કૃત ભાષામા લખ્યે જ પરની રીતે ભવિષ્યની પ્રજા માટે જીવતા રાખી શકાય. આ પુસ્તકમાં એ વિષયમાં બહુ ઊંડા ઊતરવાનું અસંભવિત છે અને અહીં તો એટલુ જ જણાવવુ બસ છે કે બ્રાહ્મણધર્મના પુનરુજ્જીવનની સાથેસાથે બ્રાહ્મણોની પવિત્ર ભાષા સંસ્કૃતનો બહુ જ બહોળા વિસ્તારમા પ્રચાર થયો.

ગુપ્તયુગમાં હિંદુ પ્રતિકાર્ય

કારણો ગમે તે હોય પણ એટલુ તો પૂરતું પુરવાર થયુ છે કે બીજા સૈકામા જોવામા આવતી બ્રાહ્મણધર્મના લોકપ્રસિદ્ધિને પુનઃ પ્રાપ્ત થવાની બાબત તેમજ તેની સાથેસાથ થયેલા સંસ્કૃત ભાષાના પુનરુજ્જીવનને ત્રીજા સૈકામા ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપોએ ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યુ, અને ચોથા તથા પાંચમા સૈકામા ગુપ્ત સમ્રાટોએ એને માથે વિજયનો કળશ ચઢાવ્યો. એ રાજાઓ બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયો પ્રત્યે સહિષ્ણુ હતા અને અમુક પ્રસંગોમાં તો અંગત રીતે બૌદ્ધ સંપ્રદાયમા રુચિ ધરાવતા હતા, છતાં તેઓ પોતે જાહેર રીતે સનાતની હિંદુ હતા અને સામાન્ય રીતે પંડિતોની ભાષા સંસ્કૃતમા અતિ કુશળ બ્રાહ્મણ સલાહકારોની સલાહ મુજબ વર્તનારા હતા એમાં જરા યે શકા જેવું નથી. બૌદ્ધોએ

યજ્ઞયાગોનો તુચ્છકાર કર્યો તેની સામેના પ્રતિકાર્યના બહુ વહેના ચિહ્નરૂપે બીજા સૈકાના અંતમાં પુષ્યમિત્રે કરેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ ગણી શકાય ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તે વધારે દમામથી એ જ પ્રાચીન ક્રિયાને સજીવન કરી અને પાંચમા સૈકામાં એના પૌત્રે એ જ ગંભીર ધાર્મિક ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ કરી વધારે વિગતોમાં ઊતર્યા વગર આ બાબતને એક જ સીમામાં દર્શાવી શકાય એમ છે અને તે એવી છે કે, સિક્કાઓ, લેખો તથા બાંધકામોની પુષ્કળ માહિતીઓ એમ પૂરવાર કરવામાં સમર્થ થાય છે ગુપ્ત યુગમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભોગે બ્રાહ્મણોના હિંદુધર્મની જ્યોત ફરી પ્રકટી અને બાદ રાજાઓનો આશ્રય પામેલી લોકોને ગમતી અને સામાન્ય રીતે બોલાતી પ્રાકૃત સાહિત્યની ભાષાના ભોગે રાજાઓએ સંસ્કૃત ભાષાને પોતાનો આશ્રય આપવા માંડ્યો હતો

ઇ સ પૂર્વે ૫૮થી શરૂ થતા વિક્રમ સંવતના પ્રવર્તક મનાતા લોકકથાના જાણીતા નાયક ઉજ્જેનના રાજા વિક્રમની વાર્તાઓ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની યશગાથાઓની સ્મૃતિઓની

વિક્રમાદિત્ય અને કાલિદાસ

ઝાંખી ઝળકથી રચાયેલી છે ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે ઈસ ના ચોથા સૈકાની આખરમાં ઉજ્જેન નગરી જીતી લીધી હતી એ તો નિ શક વાત છે. લોકકથા રાજા વિક્રમના દરબારમાં નવ રત્ન હતા એમ કહે છે એ સૌના શિરોમણિરૂપ કાલિદાસ કવિ હતો બધા ચર્ચકો તેને સર્વ સંસ્કૃત કવિ તથા નાટ્યકારોના રાજા તરીકે સ્વીકારે છે મારો તો એવો નિર્ણય છે કે કાલિદાસ પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો અને તેના કાવ્યો લખી ગયો તથા તેનું સાહિત્યજીવન લાંબુ એટલે કે ત્રીસ વર્ષથી કાંઇક વધારે હતું એ વાત તો હવે સિદ્ધ થઈ ચૂકી ગણાય જોકે એ મહાકવિની કારકીર્દિનો સાલવારી અહેવાલ ચોકસાઈથી મુકરર કરવાનુ કામ મુશ્કેલ છે, તોપણ એટલુ તો સંભવિત જણાય છે કે તેણે કાં તો ચંદ્રગુપ્ત બીજાના અમલના છેલ્લા ભાગમાં કે કુમારગુપ્ત પહેલાના અમલની શરૂઆતમા લખવા માંડ્યુ હશે ઉજ્જેનના રાજા વિક્રમ જોડે

કવિ કાલિદાસનું[1] નામ લોકકથામાં હમેશ જોડવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે એ હકીકતને કરેલ ચર્ચા ઉપર જણાવેલી રીતે વ્યાજબી ઠરાવે છે

વિશાળ અર્થમાં સમજતાં ગુપ્તવંશ ઈ સ ૩૦૦થી ઈ સ ૬૫૦ સુધીનો ગણાય ત્યારે ખાસ અર્થ કરતાં તેની સમયમર્યાદા ચોથો અને પાંચમો સૈકો ગણાય આ યુગ અનેક ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ બુદ્ધિપ્રવૃત્તિનો યુગ હતો ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાં એ યુગને કાંઈક અંશે મળતો યુગ હોય તો તે ઇલિઝાબેથ તથા સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનો યુગ ગણી શકાય ઇંગ્લંડમાં જેમ બીજા સઘળા નાના દીવાઓની સરખામણીમાં શેક્સપીઅર એક મહાન ઝગઝગતા દીવા જેવો ચમકી રહ્યો હતો, તેમ આ યુગમાં કાલિદાસના પ્રખર તેજ આગળ બીજા સઘળા સાહિત્યદીવડા ઝાંખા થઈ ગયા હતા શેક્સપીઅરે તેના

ગુપ્તયુગની બુદ્ધિપ્રવૃત્તિ

---

૧ કાલિદાસ પશ્ચિમ માળવાની નાની નદીઓ અને બીજી વિગતોની એટલી બધી વિગતવાર અંગત માહિતી ધરાવતો જણાય છે કે મોટે ભાગે તે મંદસોરનો (દશપુર) અથવા તો તેની પડોશના કોઈ સ્થાનનો રહેવાસી હશે એમ જણાય છે આ જ કારણે તે ઉજ્જૈનનો દરબાર તેમજ ત્યાંના નગરમાં કેંદ્રિત થયેલા ધમાલભર્યા જીવનના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો હતો (એમ એમ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે બી ઓ રીસ સો પુસ્તક પૃ ૧૯૭-૨૧૨)

કાલિદાસનો સમય હાલના જમાનામાં બહુ ચર્ચાનો વિષય થઈ પડેલ છે અને ૧૯૧૧ના નવેમ્બર સુધીની ચર્ચાનું એકીકરણ અને ઉપસંહાર બી લીબીકે 'ડાસ ઝેઇટ ડેસ કાલિદાસ' નામના લેખમાં કરેલું છે (ઇન્ડોજર્મન ફોર્શુંગન, સ્ટ્રાસબર્ગ, બાન્ડ × × × (૧૯૧૨) પૃ ૧૯૮ થી ૨૦૩) તે પહેલાંના ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે મૅકડોનલ્ડ, 'હિસ્ટરી ઑફ સંસ્કૃત લિટરેચર (૧૯૦૦) પૃ ૩૨૪ જેમાં કાલિદાસને પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં મૂકેલો છે ફ્લીટ (જે આર એ એસ , ૧૯૦૬ પૃ ૪૩૩-૬) એને ચંદ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યમાં મૂકે છે કારણ કે રઘુવંશમાં આવતો હૂણોનો ઉલ્લેખ એ

અમર નાટકો ન લખ્યા હોત તોપણ ઇલિઝાબેથના યુગનું સાહિત્ય સારી રીતે સમૃદ્ધ રહેત તે જ રીતે જો કાલિદાસની કૃતિઓ કાળ-ચક્રમાથી બચવા ન પામી હોત તોપણ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમા એ યુગ અસાધારણ રીતે ફળદ્રુપ હતો એવુ પુરવાર કરનારી બીજા ઘણા લેખકોની કૃતિઓ પૂરતા પ્રમાણમા રહી હોત

સાહિત્ય

હિંદી નાટકોમાના અતિ રોચક નાટક । પ્રાચીન એક ગણાતા જેવુ નાટક 'મૃચ્છકટિક' છે એ નાટકની રચનાનો સમય હાલમા પાચમો કે છઠ્ઠો સૈકો ગણાય છે અને કદાચ તેથી પણ તે કાઇક વહેલા હોય તેના જેવુ જ બીજુ એક ધ્યાન ખેંચે એવુ નાટક 'મુદ્રા રાક્ષસ' છે તેમા ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે નદ રાજાની પાસેથી રાજ્યસત્તા બળાત્કારીએ ખચાવી પાડવાની વાત આવે છે એ નાટક પણ કદાચ ઉપલા જેટલુ જ પ્રાચીન હશે પ્રો હિલબ્રેન્ટ ઈ સ ૪૦૦ના અરસામા બીજા ચદ્રગુપ્તના

પુસ્તકને તેટલા વહેલા સમયમા મૂકવાનુ પસદ કરે છે (જુઓ જ આ ર એ એસ, ૧૯૦૯ પ ૭૩૧-૯, અને ઇન્ડિ એન્ટિ ૧૯૧૨ પૃ ૨૬૪) હૉર્નલેનો વાદ કાલિદાસના સક્રિય જીવનને છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધભાગમા મૂકે છે (જે આર એ એસ ૧ ૦૯ પૃ ૧૧૨) પણ તેને કોઈનો ટેકો નથી અને મને તે ભૂલભરેલા અનુમાનના પાયા પર ઊભો કરેલો જણાય છે કાલિદાસના કવિજીવનની શરૂઆતના વર્ણનાત્મક ગ્રન્થ 'ઋતુસહાર' અને 'મેઘદૂત' ઈ સ ૪૧૩ પહેલા એટલે કે ચદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ હતો તે અરસામા લખાયા હોય એ અસભવિત નથી, પણ મને એમ માનવાનુ મન થાય છે કે ઈ સ ૪૧૩ થી ૫૪ સુધીનુ કુમારગુપ્ત પહેલાનુ રાજ્ય તેની પાછળની કૃતિઓનો સમય હશે અને તેની આખી કવિ કારકીર્દિ તે રાજ્યની મર્યાદાની અદર આવી ગઈ હશે સભવ છે કે સ્કદગુપ્તના રાજ્યારોહણ પછી પણ એનુ કાવ્યો રચવાનુ ચાલુ રહ્યુ હોય, પણ ગુપ્ત સત્તા તેના પૂર્ણબહાર-મા હતી તે અરસામા પાચમા સૈકામા તે થઈ ગયો એ વાતમા તો મને જરા પણ શકા નથી કાલિદાસની કૃતિઓના સાલવારી ક્રમ માટે જુઓ એમ એમ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે બી ઓ રીસ સો પુસ્તક ॥ પૃ ૫૭૯-૮૯મા)

સમયમા એનો નિર્માણકાલ હશે એમ માનવાનુ વલણ બતાવે છે

અઢાર પુરાણોમાના સૌથી જૂના પુરાણો પૈકીનુ 'વાયુપુરાણ' તેના હાલના રૂપમા ચોથા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમા નિર્માણ થયુ હશે એવો સાફ નિર્ણય થઇ શકે એમ છે, અને આપણે હાલ જે મનુસ્મૃતિથી પરિચિત છીએ તે પણ ગુપ્તયુગની શરૂઆતમા જ મૂકી શકાય એમ છે આથી વધારે વિગતોમા ઊતરી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસકારના પ્રદેશમા બળજબરીએ પ્રવેશ ન કરતા પ્રો ભાંડારકરની ટીકાનુ અવતરણ આપવુ બસ છે તે કહે છે કે 'એ વ્યાપક સાહિત્ય "સર્જનપ્રેરણા" રૂપી વિશિષ્ટ લક્ષણવાળો યુગ હતો અને તેની અસર કાવ્યકૃતિઓમા તેમજ સ્મૃતિગ્રંથો અને સાહિત્યની બીજા પ્રકારની કૃતિઓ પર પણ જોવામા આવે છે'

વિજ્ઞાન

ગણિત અને જ્યોતિર્વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા ગુપ્તયુગ આર્યભટ્ટ (જન્મ ઇ સ ૪૭૬) અને વરાહમિહિર (મરણ ઈ સ ૫૮૦) જેવા યશસ્વી નામોથી અલંકૃત છે મિ કાયે નામના એક પ્રખર પ્રમાણભૂત લેખકનો એવો મત છે કે ગણિત-વિદ્યાના ઉત્કર્ષનો યુગ આશરે ઈ સ ૪૦૦ની આસપાસમા શરૂ થયો અને આશરે ઇ સ ૬૫૦મા પૂરો થયો, અને ત્યાર પછી તો તેની પડતી જ થયેલી છે

કળાઓ
શિલ્પકળા

સમુદ્રગુપ્ત જાતે સંગીતનો કેવો રસિયો હતો તથા જાતે તે કળાનો કેવો કુશળ હતો તેમજ તે કળાને કેવુ ઉત્તેજન આપતો હતો તે તો આપણે જોયુ છે બીજી કળાઓ પણ ગુપ્ત રાજાઓની કૃપાપાત્ર બની હતી અને તેમના બુદ્ધિશાળી આશ્રય નીચે આબાદ થઇ હતી લગભગ આખા ગુપ્ત રાજ્ય પર મુસલમાન લશ્કરો અનેકવાર ફરી વળ્યા હતા તેમજ તેમા ઝનૂનના હુમલા કરી ગયા હતા, અને તેઓ ભાગ્યે જ મૂર્તિપૂજક હિંદુ ઇમારતનો નાશ કરવા ચૂકતા—આ અકસ્માત ગુપ્તયુગના લગભગ બધા મોટા બાંધકામોના નાશની સમજૂતિ

આપે છે. પરંતુ હાલની શોધખોળોને પરિણામે પાંચમા તથા છઠ્ઠા સૈકામાં બંધાયેલાં બૌદ્ધ તેમજ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં સંખ્યાબંધ ભવ્ય મકાનોની હયાતીના પુષ્કળ પુરાવા મળ્યા છે. ઇસ્લામી ટોળાંઓની આવજાના માર્ગથી દૂર આવેલી, એકાંતાડી જગાઓમાં મોટા પાયા પર રચાયેલાં શિલ્પકામોના થોડા નમૂના આજ પણ જોવામાં આવે છે. વળી તે યુગનાં બચી રહેલાં નાનાંનાનાં મંદિરો તો સાધારણ સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે. તે યુગમાં શિલ્પકળાનો ખૂબ સફળતાથી મોટા પાયા પર ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો એ કથનને વ્યાજબી ઠરાવવા પૂરતી માહિતી અત્યારે આપણને છે.

પ્રતિમાવિધાન, ચિત્રકળા અને પચીગરની કળા

હિંદમા શિલ્પકળાની આનુષંગિક કળા તરીકેનું સ્થાન લેતી તથા તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતી પ્રતિમાવિધાનની કળા ઘણી પૂર્ણતાની સ્થિતિએ પહોંચી હતી, પણ એ બીના અત્યાર પહેલાં કોઈના લક્ષમાં આવી નથી. તેના ઉત્તમ નમૂના ખરેખર એટલા બધા સારા છે કે હિંદી શિલ્પીઓના પ્રયત્નોમાં તે ઊંચામાં ઊંચું સ્થાન લે એવા છે. અજંતાની ભીંત પરનાં ઝાલર-ચિત્રોમાના કેટલાક ઉત્તમ નમૂના અને તેને મળતા લંકામાં સિગિરીયના કળાનમૂના (ઇ.સ. ૪૭૯થી૪૯૭)ના દૃષ્ટાંતવાળી ચિત્રકળાનો, શિલ્પકળાના જેટલી જ અથવા તેથી પણ વધારે સફળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. હિંદુ રાજાઓએ પાડેલા સિક્કાઓમાં કેટલાક સોનાના ગુપ્તસિક્કાઓ જ કળાની કૃત્તિઓ ગણવા લાયકના છે.

ગુપ્તયુગના સજીવપણાનાં કારણ

ત્યારે એ તો દેખીતું જ છે કે ગુપ્તવંશના શક્તિશાળી અને લાંબી કારકીર્દિવાળા સમ્રાટોના અમલમાં બધાં ક્ષેત્રોમાં અસાધારણ બુદ્ધિ-પ્રવૃત્તિનો ઉછાળો આવી ગયો હતો. રાજાઓના અંગત આશ્રયની બેશક ઘણી અસર હતી પણ આવાં પરિણામો લાવવાને માટે વધારે ઊંડાં કારણ પણ કાર્ય કરતાં હશે જ. અનુભવ એમ

સિદ્ધ કરે છે કે, જુદીજુદી પ્રજાની સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક અથવા સંઘર્ષણ એ બુદ્ધિ કે કળાની પ્રગતિનું અતિ પ્રબળ પ્રેરક બળ છે, અને ગુપ્ત યુગમાં થયેલી આગળપડતી અને ધ્યાન ખેંચે એવી સિદ્ધિઓ, મુખ્યત્વે, તેના મુલકની પૂર્વે તથા પશ્ચિમે આવેલી પરદેશી સંસ્કૃતિઓના સંપર્કને પરિણામે થયેલી છે એવો મારો મત છે. ચીન દેશ જોડે સતત વ્યવહાર ચાલુ હતો એ બાબતના પુરાવા પુષ્કળ છે, રોમન સામ્રાજ્ય જોડેના વ્યવહારના સ્વતંત્ર અને સીધા પુરાવા જોઈએ પ્રમાણમાં એટલા બધા નથી. તો પણ એવો વ્યવહાર હતો એ વાતની તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી. ચંદ્રગુપ્ત બીજા વિક્રમાદિત્યે ચોથા સૈકાના અંત ભાગમા માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર કે કાઠીઆવાડ જીતી લીધાં તેથી પશ્ચિમ હિંદના પ્રદેશ અને ઉત્તર હિંદ વચ્ચેનો વ્યવહારનો માર્ગ મોકળો થયો, અને યુરોપીય ખ્યાલોના સંસર્ગમાં આવવાની મારી મદદ મળી આર્યભટ્ટના જ્યોતિષ ઉપર અલેક્ઝાંડ્રિયાના વિદ્વાનોની અસર હતી એ નિઃસંદેહ વાત છે અને ગુપ્ત રાજાઓએ રોમન સિક્કાઓની નકલ કરી હતી એ પણ એટલુ જ દેખીતુ છે. સાહિત્ય અને કળાની બાબતમા, પરદેશી અસરના કાર્યનો પુરાવો જડવો જરૂર વધારે મુશ્કેલ છે, પણ મારા મતમા તો એવા કાર્યનુ ખરાપણુ સારી રીતે સિદ્ધ થયેલુ છે. દાખલા તરીકે દેવગઢ આગળના શેષશાયી વિષ્ણુના શિલ્પવિધાન અને સ્ટોકહોમમા એન્ડીમીયન જેવી ગ્રીક રોમન કૃત્તિઓના વર્ગ વચ્ચેનો સંબંધ ઇન્કારવો એ અઘરુ છે આ જગાએ એ વિષયનુ વધારે અન્વેષણ કરવુ અશક્ય છે, પણ ગુપ્તયુગમા થયેલો જાણવાજોગો બુદ્ધિ અને કળાનો આવિર્ભાવ મોટે ભાગે હિંદ તથા રોમન સામ્રાજ્યની સંસ્કૃતિઓના પરસ્પર સંસર્ગને લીધે થયો હતો એના જમા થયેલા પુરાવા, એ વિષયના શોધકને બતાવી આપવા અમારી નોંધોમાંના ઉલ્લેખો જરૂર શક્તિવાન થશે. કેટલાક ચર્ચકોની એવી ધારણા છે કે અજંતાના ભીત્તિ ઉપર ચિત્રોમા ચીની ખ્યાલોના અંશ દેખાય છે અને તે કદાચ ખરા પણ હોય.[1]

[1] 'મચ્છકટિક'ની સાલ નક્કી થઈ નથી. પ્રો. સીલ્વેન લેવિ અટકળ કરે

પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમા આવેલા પર્ના ચીની યાત્રી ફા-હિયાને
તથા સાતમા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમા તેના મહાન અનુગામી
હ્યુએન્સાંગે લખેલી નોંધોની સંખ્યાબંધ નિઃસંદેહરીતે સિદ્ધ કરે છે
કે ગુપ્તયુગમા બૌદ્ધ સંપ્રદાયમા ધીમેધીમે સડો પેસતો ગયો હતો પણ
એ સમયમા રહેતા લોકોની નજરે એ સડો ભાગ્યે જ ચડ્યો હશે કારણ-
તેમની નજર આગળ તો ભવ્ય મઠોમા રહેતો, અને અતિશય પ્રભાવ
શાળી, ધનવાન અને સત્તાશાળી સંઘ હમેશા ખડો દેખાતો હતો
ગુપ્તયુગના ભવ્ય બૌદ્ધ મઠોના સંખ્યાબંધ અવશેષોની શોધ પુરાતત્ત્વ
ના અન્વેષણ કાર્યની આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી બીના છે ગુપ્ત રાજાઓ
જો કે જાહેર રીતે બ્રાહ્મણોના હિંદુ ધર્મના, ખાસ કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના
અનુયાયી હતા, છતા પ્રાચીન હિંદની આચાર રૂઢિને અનુસરી હિંદી
ધર્મના વિવિધ સંપ્રદાયોને તેઓ અનુગ્રહભરી નજરે જોતા પહેલો
ચંદ્રગુપ્ત સાંખ્ય દર્શનનો અનુયાયી હતો પણ પાછળથી તેણે બૌદ્ધ સાધુ

છે કે તે કૃતિ કાલિદાસના સમય પછીની હશે એ જૂના લેખોને અનુ
સરી મને એ કૃતિને એથી વહેલી ગણવાનુ મન થાય છે હાર્વર્ડ, ગ્રા સગમા
જુઓ રાઈડરનો તરજૂમો 'મુદ્રારાક્ષસ'ની સાલ માટે જુઓ દાસ પૃ
૩૬ (કાવ્યીઆ યુનિ પ્રેસ એનવાઈ, ૧૯૧૨) હિલ્બ્રાન્ટ 'ફુબરડાસ કૌ
ટિલ્યશાસ્ત્ર ફ્રન્ડવર્વાન્ટજ' (૮૬, નવેમ્બર ૨૭ ગ્રેશીસન ગેઝેલશાફ્ટ
ફ્યુરવાટર્ં ક્લ્ચર, જુલાઈ ૧૯૦૮, પૃ ૨૫, ટૉની જે આર એ એસ
૧૯૦૮ પૃ ૭૧૦, ૧૯૦૯ પૃ ૧૪૫, પુરાણોના યુગ માટે જુઓ પાર્જીટરની
વિગતવાર ચર્ચા 'ડીનેસ્ટીઝ ઑફ કલિએજ' એ પુસ્તકમા

હિંદી અને ગ્રીક ગણિતશાસ્ત્ર વચ્ચેના સબંધ વિષેની મિ કાયની
ટીકાઓ જે આર એ એસ ૧૯૧૦ના પૃ ૭૫૯ પર અને જે પ્રો એ એસ
બી ૧૯૧૧ના પૃ ૮૧૬ પર મળશે

કળા અને સ્થાપત્યને લગતા પ્રશ્નોની બાબતમા જુઓ 'એ હિસ્ટરી
ઑફ ફાઇન આર્ટ્સ ઈન ઇંડિયા ઍન્ડ સીલોન' તથા તે પુસ્તકમા આપેલા
ઉલ્લેખો અને આ લેખકનો લેખ 'ઇન્ડિયન સ્કલ્પચર ઈન ગુપ્ત પીરિયડ'
(ઓસ્ટાસ ઝાઇટ્ષ, એપ્રિલ જુનિ ૧૯૧૪)

ગુપ્ત સિક્કાઓ પર થયેલી રોમની અસર માટે 'કૉઇનેજ ઑફ

વસુબંધુના ઉપદેશનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કર્યું હતું અને પોતાના પુત્ર અને વારસ સમુદ્રગુપ્તને તેની પાસે શીખવા મૂક્યો હતો. એના પછી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ બૌદ્ધ ગતના પાટનગરરૂપ નાલંદા આગળ સુંદર મંદિરો ઊભા કરનાર નરગુપ્ત બાલાદિત્યને હુએનત્સાંગ શ્રદ્ધાળુ બૌદ્ધ લેખે છે.[2]

ગુપ્તોનો સુવર્ણ યુગ ઇ.સ. ૩૩૦ થી ૪૫૫ સુધીનો એટલે લગભગ સવા સદીનો હતો અને તેમાં અસાધારણ લંબાઈના ત્રણ રાજ્ય સમયો આની જતા હતા. કુમારગુપ્તના મરણનો સમય ચોક્કસ રીતે ઇ.સ. ૪૫૫ની સાલની શરૂઆતમાં મૂળી શકાય છે. એના મરણથી ગુપ્ત સામ્રાજ્યની અવનતિ અને પડતીની શરૂઆત થાય છે. તેના મરણ પહેલાં પણ ઇ.સ. ૪૫૦ના અરસામાં ઇતિહાસમાં બીજી કાઈ

પુષ્યમિત્રનો વિગ્રહ

અર્લીઓર ઇમ્પીરીયલ ગુપ્ત ડીનેસ્ટી માં ચર્ચવામાં આવ્યો છે. જ. આર એ. એસ. ૧૮૮૯, વળી જુઓ મેબેલ રોમન કોઈન્સ ફાઉન્ડ ઈન ઇન્ડિયા ૧૯૦૪ પ. ૫ ૧થી ૬૦૭ ગુપ્ત સમયના સારનાથ અને ક્સીઆ વગેરે આગળના બૌદ્ધ મઠોના વર્ણન ૧ ૦૨ ૩ પછીના આર્કિઓલૉજીકલ સર્વેના વાર્ષિક રીપોર્ટોમાં આપેલા છે.

હિંદ અને ચીન વચ્ચેના સવ્યવહાર વિષેના ઉલ્લેખો ટર્કે 'ક્રાનોલૉજી ઑફ ઇન્ડિયા, ૧૮ મા એકઠા કર્યા છે. કપિલિ દેશના રાજાએ ઈ.સ. ૪૨૮માં એક દૂતમંડળ મોકલ્યું (પેર્સી જ. આર. એ. એસ. ૧૮ ૮ ૫, ૫૪૦) દૂતમંડળો જેમાંના કેટલાક માત્ર વ્યાપારી સાહસો હતા, તેવા ૫૦૨થી ૫૧૫ સુધીમાં છ આવી ગયા હતા. તે ઉપરાંત યાત્રીઓ અને પ્રચારક મંડળીઓની વળી મુસાફરીઓ થઈ હતી.

રોમન સામ્રાજ્ય સાથેના સબંધ માટે જુઓ પ્રાયલો, ઇન્ડિયન એમ્બસીઝ ટુ રોમ જે એપોલોનિયમ ઑફટયાના સાથે બાંધેલું છે કલોરિચ ૧૮૭૩, રીનૉડ રીલેશન્સ પૉલીટિક્સ એટ કામર્શીએલીસ ડલએમ્પાયર રોમેન અવક લ એશિ ઓરિયન્ટલ, અને ૯૬.

૨ જુઓ પરિશિષ્ટ અને 'વસુબંધુ અને ગુપ્ત.'

રીતે જાણીતી નહિ થયેલી એવી પુષ્યમિત્ર[3] નામની પડોશી, સમૃદ્ધ અને બળવાન પ્રજા જોડેના વિગ્રહના ગંભીર સંકટમાં તેનું રાજ્ય આવી પડ્યું હતું સમ્રાટની સેનાએ હાર ખાધી હતી, અને એ હારની લશ્કરી થાપટથી એના વંશની સ્થિરતા ભયમાં આવી પડી હતી, પણ એટલામાં કુમારગુપ્તના યુવરાજ સ્કંધગુપ્તે હોશિયારી તથા સાહસથી દુશ્મનને ઉથલાવી પાડી, ડગુમગુ થઈ વિનાશ પંથે વળેલા પોતાના વંશની રાજ્યલક્ષ્મીને ટકાવી રાખી તે સમયના સમકાલીન લેખમાં નોંધેલી એક નાનીશી વિગતથી એ વિગ્રહની કઠોરતાનું સૂચન થાય છે, કારણકે આપણને કહેવામાં આવે છે કે આવી પડેલી આફતમાંથી પોતાના વંશને બચાવવા મથતા યુવરાજને એક રાત કોઈપણ જાતની શય્યા વગર ખુલ્લી જમીન પર સૂઈને ગાળવી પડી હતી

હુનોની હાર

૪૫૫ની વસંતમાં સ્કંધગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેને માથે આફતનું વાદળ તૂટી પડ્યું પુષ્યમિત્રનો ભય તો દૂર થયો હતો, પણ તેને પગલે જ તેનાથી વધારે ભયંકર આફત આવી પડી મધ્ય એશિયાના ઘાસ ઢંકાયેલા મેદાનોમાંથી ઊભરાઈ વાયવ્ય ઘાટો દ્વારા હિંદમાં ઘૂસી તેના હસતા, ખુશનુમા રસાળ મેદાનો અને ભરચક વસ્તીવાળા શહેરો પર વિનાશ વરસાવતા જંગલી હુનોના ટોળા ઊતરી પડ્યા હતા સ્કંધગુપ્ત તે વખતે પુખ્ત ઉમરનો અને પાકટ અનુભવનો રાજા હશે ઊભી થયેલી જરૂરિયાતને તે પહોંચી વળ્યો અને તે જંગલીઓના ટોળાને તેણે એવી તો સખત અને નિશ્ચયાત્મક હાર આપી

---

૩ ફ્લીટ અટકળ કરે છે કે એ નર્મદાના પ્રદેશનો હશે (ઇન્ડિ એન્ટિ xviii, ૨૨૦) પણ વધારે સંભવિત એ છે કે તે ઉત્તરમાં થઈ ગયા હતા હૉર્નલે પુષ્યમિત્રો તે વલ્લભિ વંશના સ્થાપનાર ભટાર્કના હાથ નીચેના મૈત્રકો હતા એમ કહે છે અને તે ખરું હોય એમ લાગે છે પુરાણો પરચુરણ વંશોમાં પુષ્યમિત્ર અને પટુમિત્રોને ગણાવે છે તેઓ દેખીતી રીતે પરદેશી હતા (પાર્જીટર—ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધ 'કલિએજ' પૃ ૭૩)

કે થોડા સમય માટે તો હિંદ તેના હુમલાના ભયથી મુક્ત બન્યું. તેની મા તે વખતે જીવતી હતી અને 'શ્રીકૃષ્ણ પોતાના શત્રુઓનો સંહાર કરી પોતાની માતા દેવકી પાસે ગયા હતા' તેમ પોતાની જીતના સમાચાર સાથે આપણો નાયક જલદી તેની માતા પાસે ગયો. પોતાનાં માબાપમાંથી જે સ્થાન હતાં તેના તરફનો પોતાનો ધર્મ બજાવી, ટોચ પર વિષ્ણુની મૂર્તિવાળો કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરી તેણે પોતાના મૃત પિતાના પુણ્યમાં વૃદ્ધિ કરી, અને દેવતાઓના રક્ષણથી પોતાના દેશને જંગલીઓના જુલમથી મુક્ત કરવાનો અહેવાલ તેણે તે સ્તંભ પર કોતરાવ્યો.

પશ્ચિમ પ્રાંતો

એ તો દેખીતું જ છે કે હુણો પરનો આ મહાન વિજય, નવા રાજ્યના પ્રારંભમાં થયો હશે, કારણકે ઈ.સ. ૪૫૮મા તૈયાર થયેલો એક બીજો લેખ સ્કંધગુપ્તે જંગલીઓને આપેલી હાર વર્ણવે છે અને તેના રાજ્યને પશ્ચિમ છેડે આવેલા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પરનુ તેનુ કોઈ પણ જાતના વિવાદ વગરના આધિપત્યના સ્વીકાર અને જાહેરાત કરે છે. રાજકવિના કથનાનુસાર સર્વ ગુણસંપન્ન પર્ણદત્ત નામના અમલદારને રાજાએ પશ્ચિમ પ્રદેશોનો સર સૂબો નીમ્યો હતો. તે સૂબાએ સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર જુનાગઢના સૂબાની જવાબદાર જગા પોતાના પુત્રને આપી હતી પોતાના અમલ દરમિયાન ગિરનારની તળેટીમા આવેલા અને સ્કંધગુપ્તના રાજ્યારોહણના વર્ષમા બહુ વિનાશ કરી તે ફાટેલા તળાવની પાળ દુરસ્ત કરી તેણે પોતાનો અમલ દીપાવ્યો. બીજા વર્ષમાં એ પરોપકારનુ કાર્ય પૂરૂ થયુ એટલે એક કિંમતી વિષ્ણુનુ મંદિર બંધાવી તેનુ એક વર્ષ પછી વાસ્તુ કરવામા આવ્યુ

પૂર્વના પ્રાંતો

ત્રણ વર્ષ બાદ, પટણાથી આશરે ૯૦ માઈલના અંતર પર, ગોરખપુર જિલ્લાની પૂર્વમા આવેલા એક ગામમા એક જૈન દાતાએ એક કોતરાવેલો સ્તંભ અર્પણ કર્યો એ સાબિત કરે છે કે તેના રાજ્યના આ શરૂઆતના સમયમા પણ સ્કંધગુપ્તના મુલકમા પશ્ચિમ તેમજ પૂર્વના

પ્રાંતોનો સમાવેશ થતો હતો

પાંચ વર્ષ પછી ઈ સ ૪૬૫મા હાલમા બુલંદશહેર જિલ્લાના નામથી જાણીતા થયેલા ગંગા તથા યમુનાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમા, સ્કંધગુપ્તના અમલ દરમિયાન એક ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે સૂર્યને મંદિર અર્પણ કર્યું પ્રચલિત ભાષામા તે 'વૃદ્ધિકર અને જયને આપવા વાળુ' એમ વર્ણવાયુ છે તે બતાવે છે કે રાજ્યના મધ્યપ્રાંતો પણ સુવ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રનો લાભ ભોગવતા હતા આ ઉપરથી એવુ અનુમાન વ્યાજબી રીતે કરી શકાય કે જંગલીઓ પરની જીત તેના અમલના પ્રારંભ કાળમા કરવામા આવી હશે અને ત્યાર પછી કેટલાંય વર્ષો સુધી સામ્રાજ્યના બધા ભાગોમા સામાન્ય શાંતિ સ્થાપવા જેટલી તે જીત નિર્ણયાત્મક હશે

મધ્ય પ્રાંતો

પણ ઈ સ ૪૬૫ના અરસામા ભટકતી જાતોનુ એક નવુ ટોળુ હિંદના ઓખરના હામેદ ઊતરી પડ્યુ અને તેણે ગાંધાર એટલે વાયવ્ય પંજાબમા વસવાટ કર્યો ત્યા એક 'ક્રૂર અને ખૂનીલા' સરદારે કુશાનની રાજ્યગાદી બથાવી પાડી અને 'અતિશય જંગલી અત્યાચારો' કર્યા આની પછી થોડા સમય બાદ આશરે ઈ સ ૪૭૦મા એ હુનો હિંદના અંદરના ભાગ તરફ ધપ્યા અને સ્કંધગુપ્ત પર તેના પોતાના મુલકમા જ હુમલો કર્યો. પોતાના અમલની શરૂઆતમા જેમનો હતો તેવો સફળ વિરોધ કરવામા તે આ વખત નિષ્ફળ થયો અને આખરે ઉપરાઉપરી થતા પરદેશીઓના હુમલાથી તે હારી બેઠો હિંદમાથી મળતી લૂંટ લેવાની આતુરતાથી આવતા નવાનવા ટોળાઓથી એ હુનોની સંખ્યામા બેશક ચાલુ વધારો થયા કરતો હશે જ

ઈ સ ૪૬૫-૭૦ ફરી ચાલુ થયેલી હુન ચઢાઇઓ

તેના અમલના પાછલા સમયમા સિક્કાને પહેલા કરતા હલકા કરી તેની કિંમત ઘટાડવી પડી એ સ્કંધગુપ્તના રાજ્યવહીવટ પર આવી

ચલણને હલકું કર્યું

પડેલી નાણાંની ભીડ સ્પષ્ટ રીતે જણાવી આપે છે. તેના અમલની શરૂઆતના અને આખરીના દિવસોમા પાડેલા સોનાના સિક્કા વજન અને કારીગીરીમા તેના પૂર્વજોના સિક્કાઓને મળતા છે; પણ સોનાના પ્રાચીન હિંદી ધોરણને અનુકૂળ થવાના હેતુથી, પાછળથી પાડેલા સિક્કાનુ વજન જો કે વધારવામાં આવ્યુ હતુ, છતા તે દરેકમાં ચોખ્ખા સોનાનુ પ્રમાણ ૧૦૮ ગ્રેનથી ઘટાડી ૭૩ ગ્રેનનુ રાખવામા આવ્યુ હતુ. ચલણી નાણાની શુદ્ધતામા કરેલા આ ઝટ આંખે ચડે એવા ઘટાડાની જોડે જોડે તેના ઘાટની કારીગીરી અને ઢાળાની બનાવટ પણ હલકી થઈ ગઈ હતી. હૂણો જોડેના વિગ્રહનો ખર્ચ પૂરો કરતા રાજ્યની તિજોરીને ખમવી પડતી મુશ્કેલીનો આ બીનાથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

બીજા ઘણા હિંદી રાજાઓની પેઠે 'વિક્રમાદિત્ય'ની ઉપાધિ ધારણ કરનાર સ્કંધગુપ્તનુ મરણ આપણે ઈ.સ. ૪૬૭ની આસપાસમા થયેલુ માની શકીએ. તે મરણ પામતા, ગુપ્તસામ્રાજ્ય પણ મરણ પામ્યુ, પણ તે વંશ કેટલીક પેઢી સુધી પૂર્વના પ્રાંતોમાં ચાલુ રહ્યો. આવા

ઈ. સ. ૪૬૭ પુરગુપ્ત

મુશીબતના સમયમા રાજ્યને સંભાળી શકે એવો કોઈ પુરુષ વારસ સ્કંધગુપ્તે પોતાની પાછળ મૂક્યો નહોતો, એટલે તેની પાછળ કુમારગુપ્ત પહેલાની રાણી આનંદથી થયેલો સ્કંધગુપ્તનો ભાઈ પુરગુપ્ત, મગધ તથા તેની પાસેના મુલકની ગાદીએ આવ્યો.

આ રાજા સ્કંધગુપ્તની સાથેસાથે ઘણુ કરીને મગધમા રાજ્ય કરતો હતો. તેના ભાઈના મરણ બાદ તે બહુ થોડા સમય સુધી જ જીવતો રહ્યો. ચલણી નાણાની શુદ્ધતા પહેલાના જેવી કરવાનો તેણે કરેલો હિંમતભર્યો યત્ન એ એક જ એના અમલમા થયેલો બનાવ ગણાવી શકાય એમ છે. પાછલી બાજુ 'પ્રકાશાદિત્ય'ની ઉપાધિવાળા, દુર્લભ

ચલણમાં સુધારો

સોનાના સિક્કા, જે સાધારણ રીતે પુરગુપ્તના ગણાય છે, તેમાં 'સુવર્ણ'નું મૂળ વજન રહ્યા છતાં, ઘણા સિક્કામાં ચોખ્ખું સોનું ૧૨૧ ગ્રેન હતું. આ બધુ જોતાં એ સિક્કા ઑગસ્ટસના 'ઓરાઇ' જેટલી કિંમતના અને ઉત્તમોત્તમ કુશાન અથવા વહેલા ગુપ્ત સિક્કાઓની યથાર્થ કિંમત કરતા ચઢિયાતા છે.

આશરે ઈ.સ. ૪૬૭મા પુરગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર નરસિંહગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. ઉત્તર હિંદમાં, મગધમા બૌદ્ધોના મુખ્ય વિદ્યાપીઠના મથક ૩૫ નાલંદમાં હ્યુએન્ત્સાંગના મત મુજબ ૩૦૦ ફીટ કરતા પણ વધારે ઊંચુ એક ઇટોરી મંદિર તેણે બધાવ્યુ, અને તેમ કરી બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રત્યેના પોતાના પક્ષપાતની જાહેર સાબિતી આપી. એ મંદિર તેના શણગારની નાજુકાઈ માટે તેમજ તેના રાચરચીલામાં સોના તથા કિંમતી ઝવેરાતના છૂટે હાથે કરેલા ઉપયોગને કારણે બહુ ધ્યાન ખેંચે એવુ હતુ. હૂનોના જુલમાટનો વિરોધ કરવા બાલાદિત્યે લીધેલા મજબૂત અને સફળ પગલાઓનુ વર્ણન થોડા સમયમા આપવામા આવશે.

ઇ.સ. ૪૬૭ થી ૪૭૩ નરસિંહગુપ્ત બાલાદિત્ય

નરસિંહગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત બીજો ગાદીએ આવ્યો. ગાઝિપુર જીલ્લામા ભિતારી આગળ મળી આવેલી ચાંદીની મિશ્ર ધાતુની સુંદર કારીગીરીવાળી મહોરછાપ તેના સમયની છે અહીં સ્વીકારેલી માલવારી મુજબ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે કુમારગુપ્ત બીજો બહુ નાની વયનો હોવો જોઇએ. વળી તેણે બે કે ત્રણ સાલથી વધારે રાજ્ય કરેલુ હશે નહિ, કારણકે સારનાથની મૂર્તિના એક લેખમાં બુદ્ધગુપ્ત નામના એક રાજાને ઈ.સ. ૪૭૬મા રાજ્ય કરતા રાજા તરીકે સ્વીકારવામા આવ્યો છે. વળી એમ દેખાઈ આવે છે કે તેના પિતા અને દાદાની પેઠે કુમારગુપ્ત બીજાનુ રાજ્ય તેના પહેલા પૂર્વજોના સામ્રાજ્યના પૂર્વ ભાગ જેટલુ જ મર્યાદિત હતું

ઈ.સ ૪૭૩ કુમારગુપ્ત બીજો

બુદ્ધગુપ્ત તે કોણ એનો ચોક્કસ નિર્ણય હજુ સુધી થઈ શક્યો નથી કદાચ ઘણું કરીને તે સ્કંધગુપ્તના હાથ નીચે માળવાનો સૂબો પણ હોય નરસિંહગુપ્ત બીજાનું આધિપત્ય ઉઠાવી નાખી આખરે કુમારગુપ્ત બીજાની સત્તાથી તે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયો હશે એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે નરસિંહગુપ્ત તથા કુમારગુપ્ત બીજાનો માળવા પરનો કાબૂ ઘણો શિથિલ હશે એ તો લગભગ નક્કી જેવું જ છે કે તેનો પગદંડો માળવામાં હતો અને તેની સત્તા ત્યાં વધારે નહિ તો ઈસ ૪૯૪ સુધી બની રહી હતી અને ઈસ ૪૭૬ના અરસામાં વાગણસી તેના કબજામાં હતી

ઇ.સ. ૪૭૩ થી ૫૦૦ બુદ્ધગુપ્ત

આણ કતી સંક્રાંતિથી ગુપ્ત સમ્રાટોનો વંશવેલો, અગિયાર ગુપ્ત રાજાઓના બનેલા એક વંશવેલામાં પસાર થઈ જાય છે મોટે ભાગે તેઓ માત્ર મગધના જ સ્થાનિક રાજાઓ હતા એમ દેખાય છે પુરાતત્ત્વવાદીઓ જેને 'મગધના પાછલા ગુપ્તો' એ નામે ઓળખે છે, તે બધા 'વર્મન' અત્યપદધારી રાજાઓના એક વંશ જોડે મગધની ગાદીના ભાગીદાર હતા એ રાજાઓ 'મૌખરી' જાતિના હતા એ બે વંશો વચ્ચે રાજ્યની વહેંચણી કયા પ્રકારની હતી તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકાતો નથી પણ છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય ભાગમા મૌખરીઓના મુલકમા અયોધ્યાનો સમાવેશ થતો હતો. તેમનો પરસ્પર સંબંધ કોઈકવાર મૈત્રીભર્યો અને કોઈકવાર શત્રુતા ભર્યો રહેતો, પણ જે કાંઈ થોડી વિગતો મળે છે તે ઝાઝી અગત્યની નથી

મગધના પાછલા ગુપ્તો મૌખરીઓ

મગધની રાજકીય પડતી થઈ પણ તેથી રાજ્યના બૌદ્ધ વિદ્યાના કેન્દ્ર અને મુખ્ય મથક તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ ધોકો લાગ્યો નહિ બારમા સૈકાના અંત ભાગમા મુસલમાનોની જીત થઈ તે સમય સુધી પાલ રાજાઓના આશ્રય નીચે નાલંદા તેમજ બીજા સ્થાનોએ સહુ કાળજીપૂર્વક તેની ખેડ કરવામા

ચીની બૌદ્ધ પ્રચાર મંડળ

આવી હતી, તે સમયે મોટા પુસ્તકભંડારોથી ભરેલા બૌદ્ધ મઠોને બાળી ભસ્મ કરવામાં આવ્યા. ગુપ્તવંશના પાછલા સમયમાં ગૌતમના સિદ્ધાંતોને માનનારાઓ પરદેશી અભ્યાસીઓ, આ પવિત્ર બૌદ્ધભૂમિને કેટલા આદરની નજરે જોતા એનું સારું દૃષ્ટાંત તો એ જ છે કે ઇ. સ. ૫૩૯માં ચીનનો પહેલો લિઆંગ સમ્રાટ વટિ અથવા હસિઆઓ યેન, જે પોતે બહુ ચુસ્ત બૌદ્ધ હતો તેણે મહાયાન શાખાના મૂળ પુસ્તકો મેળવી એકઠાં કરવા માટે તેમજ તેનું ભાષાંતર કરી શકે એવા લાયક પંડિતની સેવા મેળવવા માટે મગધ તરફ એક પ્રચારક મંડળ મોકલ્યું હતું. તે સમયનો મગધનો સ્થાનિક રાજા, ઘણું કરીને જીવગુપ્ત પહેલો કે કુમારગુપ્ત બહુ ખુશીની સાથે એ રાજ્યકર્તા પત્રલેખકની ઇચ્છાને અનુકૂળ થયો અને તે પ્રચારક મંડળની સેવામાં વિદ્વાન બૌદ્ધ પંડિત પરમાર્થને સોંપ્યો. એમ દેખાય છે કે એ પ્રચારક મંડળ ત્યારબાદ હિંદમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી રહ્યું. પછી પરમાર્થ ચીન ગયો અને પોતાની જોડે હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ લેતો ગયો. એમાંના ઘણાખરાનો તેણે તરજૂમો કર્યો છે. ઇ. સ. ૫૪૬માં તે કંટાનની પાસે પહોંચી ગયો. ઇ. સ. ૫૪૮માં તેને ચીનના સમ્રાટની આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને આખરે ઇ. સ. ૫૬૯માં સિત્તેર વર્ષની વયે તે ચીનમાં જ મરણ પામ્યો. એ જ સમ્રાટના અમલ દરમિયાન (૫૦૨ થી ૪૯) દક્ષિણ હિંદના એક રાજાનો પુત્ર બોધિધર્મ અઠ્ઠાવીસમો હિંદી અને પહેલો ચીની શરણવંશ સ્થાપક ગણાય છે તે ઇ. સ. ૫૨૦માં ચીન ગયો અને થોડો સમય કંટાનમાં રહ્યા બાદ લો યાંગ આગળ કાયમનો રહ્યો. એના દૈવી ચમત્કાર, ચીની કળાકારોના માનીતા વિષય થઈ પડેલા છે.

આદિત્યસેન, જીવગુપ્ત બીજો

પાછલા ગુપ્તવંશના સભ્યો પૈકી સૌથી જાણવાજોગ આદિત્યસેન હતો. ઇ. સ. ૬૪૭માં સાર્વભૌમ રાજા હર્ષના મરણ પછી તે સ્વતંત્ર થઈ બેઠો એટલું જ નહિ પણ રાજાધિરાજના પદનો પોતાનો હક્ક સાબિત કરવા, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની હામ તેણે ભીડી. એ વંશનો સૌથી છેલ્લો ઇતિહાસને જાણીતો રાજા જીવગુપ્ત બીજો

આઠમા સૈકાના શરૂઆતના ભાગમા રાજ્ય કરતો હતો. એ સૈકાના અંતમાં કે નવમા સૈકાની શરૂઆતમા મગધ બંગાળાના પાલ રાજાઓના હાથમા ગયુ એ પાલવશનો ઇતિહાસ આગળના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે.

ઉત્તર પ્રાંતો પર પોતાની આણ વર્તાવનાર બુદ્ધગુપ્ત ગુપ્ત સમ્રાટોના વશનો જણાય છે એ બુદ્ધગુપ્તની નોંધો ઉપરાંત પશ્ચિમ પ્રાંત માળવામા ભાનુગુપ્ત નામના એક રાજાની નોંધો પણ મળી આવી છે ઘણુ કરીને એ રાજા છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમા કોઈ સર્વોપરી સત્તાના તાબામા હતો, અને એમ માનવા કારણ છે કે તે હુન સરદારોની સત્તાને વશ હતો.

ઇ સ. ૫૧૦ ભાનુગુપ્ત

પાચમા સૈકાના અત ભાગમા મૈત્રક નામની જાતિનો ભટ્ટાર્ક નામનો સરદાર કે જે ઘણુખરું પરદેશી હતો તે સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પની પૂર્વમા આવેલા વલ્લભી ગામમા વસ્યો તથા તેણે એક નવો રાજવશ સ્થાપ્યો એ વશ આશરે ઈ સ ૭૭૦ સુધી ચાલુ રહ્યો આશરે ૭૭૦મા સિંધમાથી ચઢી આવેલા આરબોને હાથે એ વશનો વિનાશ થયો મનાય છે વલ્લભીના પહેલાના રાજાઓ સ્વતંત્ર હોય એમ જણાતુ નથી એ તો નિ સદેહ વાત છે કે તેઓ કોઈ હુન સરદારને ખડણી ભરતા હતા પણ હુનોની સત્તાનો ધ્વસ થતા, વલ્લભીના રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને હિંદના પશ્ચિમ ભાગમા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમા તેમજ તેની જોડેની હિંદની ભૂમિના પ્રદેશમા પ્રબળ સત્તાધીશ થયા સાતમા સૈકામા હ્યુએન્ત્સાગની મુલાકાત વખતે એ શહેર બહુ સમૃદ્ધ હતુ, અને બૌદ્ધધર્મના ઇતિહાસમા, છઠ્ઠા સૈકામા થઇ ગયેલા ગુણમતિ તથા સ્થિરમતિ નામના બે વિખ્યાત ગુરૂઓના નિવાસસ્થાન તરીકે પકાતુ હતુ હ્યુએન્ત્સાગનો નાનો સમકાલીન યાત્રી ઇત્સિંગ આપણને કહે છે કે તેના સમયમા દક્ષિણ

વલ્લભીવશ; ઇ.સ. ૪૯૦ થી ૭૭૦

બિહારમાં નાલંદા તેમજ વલ્લભી એ ચીનનાં સૌથી વધારે વિ
વિદ્યાધામો જોડે સરખાવી શકાય એવા હિંદમાં સ્થાન હતાં.
વિદ્યા ભણવા ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓના ટોળાં આવ્યા જ કરતા. એ વિ
ર્થીઓ બે થી ત્રણ વર્ષ બૌદ્ધ દર્શન પર અપાતાં વ્યાખ્યાનોમા હા
આપતા. હિંદમાં મો-લા-પો એટલે પશ્ચિમ માળવા અને મગધ
દેશોમાં વિદ્યાનુ માન છે એવી હ્યુએન્ત્સાગની ટીકા પ્રતિબિંગના ઉ
નિવેદનથી બરાબર સમજાય છે, કારણ કે તે વખતે રાજકીય દ
મો-લા-પો અને વલ્લભી એક જ હતા, અને ઉત્તર હિંદના ગજાધિ
હર્ષ રાજાના જમાઇ ધ્રુવભટ્ટની સત્તા એ બન્ને પર હતી એમ જ
છે. વલ્લભી પડ્યા પછી, પશ્ચિમ હિંદના મુખ્ય શહેર તરીકેનું
સ્થાન અણહિલવાડે લીધુ, અને તે માન તેણે પંદરમા સૈકાના
સુધી જાળવી રાખ્યુ. આખરે તે સમયે તેની જગા અમદાવાદે લી
ગુપ્તસામ્રાજ્યના કેટલાક ટુકડા જુદાજુદા સ્થાનિક રાજવંશોના હાથ
કેવી રીતે આવ્યા તે વાચકને સમજાવવા માટે ઉપર આપે
હકીકત પૂરતી થશે

પણ એ ગુપ્તવંશનો ધ્વંસ કરનાર તથા તેના સામ્રાજ્યને અને
કકડાઓમા ખંડિત કરનાર, અને ટૂંક મુદત સુધી તેના મોટા ભા
પર સત્તા જમાવી બેસનાર પરદેશી જંગલ

હુનોના ભ્રમણનાં બે વહેણ

હુન લોકોની વધારે સ્પષ્ટ માહિતી આપવાન
જરૂર છે. 'હુન' નામથી ઓળખાતી ભટકત
લોકોની જાતિઓ, એશિયાનાં ઘાસ છવાયેલ
મેદાનોમાથી તેના ભૂખ્યા ટોળાઓના નિર્વાહના સાધનની શોધમ
જુદી આબોહવાવાળા પ્રદેશોમા પશ્ચિમ તરફ ખસી, ત્યારે તે બે મુખ્ય
પ્રવાહોમા વહેંચાઇ ગઇ. તેમાનો એક પ્રવાહ ઓક્સસ નદીની અને
બીજો વોલ્ગા નદીની ખીણ તરફ વળ્યો.

બીજો પ્રવાહ ઇ.સ. ૩૭૫માં પૂર્વ યુરોપ પર રેલાયો, અને તેણે
ગોથ લોકોને દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે હડસેલી નાખ્યા અને એ રીતે

યુરોપમાં હુનો, અપિલા

આકસ્મિક રીતે ખૂનખાર ગોથિક વિગ્રહને જન્મ આપ્યો એ વિગ્રહમા ઇ.સ ૩૭૮મા સમ્રાટ વેલન્સે પોતાનો જાન ગુમાવ્યો એ હુનો બહુ ઝડપથી ડાન્યુબ તથા વોલ્ગા વચ્ચેના પ્રદેશ પર ફેલાઇ ગયા, પણ લાંબા સમયથી ચાલુ રહેલ કુસંપને લીધે તેમજ કોઈ મહાન નેતાને અભાવે તેઓ તેમની લાભકારક સ્થિતિનો પૂરતો લાભ ઉઠાવવામા નિષ્ફળ થયા આખરે તેમનામા અટ્ટિલા નામનો એક સરદાર પાક્યો થોડા વર્ષ સુધી એ જગલીઓના સમૂહનુ સગઠન કરી, તેણે એવુ તો પ્રબળ સત્તાનુ શસ્ત્ર તૈયાર કર્યું કે 'રોમના તથા કોન્સ્ટેન્ટીનોપલના દરબારોમા તે એકસરખુ અવગણનાભર્યું આહ્વાન મોકલવા શક્તિમાન થયો હતો '

એ રોમના પરસ્પર સ્પર્ધાળુ પક્ષોને જેમતેમ કરી સગઠિત રાખનાર એક જ અધિરૂપ એ સરદારનુ ઇ સ ૪૫૩મા મરણ થયુ

ઇ સ. ૪૭૦

એ બનાવ પછી વીસ વર્ષથી પણ ઓછા ગાળામા ઉત્તર એશિયામાથી પૂર વેગે ધસી આવતા નવા જગલીઓના પ્રબળ પ્રવાહના પરમા યુરોપમાનુ એ જૂનુ હુનસામ્રાજ્ય ધસડાઇ ગયુ

એશિયામા હુનોનુ પ્રભુત્વ વધારે લાબો સમય ટક્યુ હુનોના રોમનો એ વિભાગ ઓક્ષસ નદીની ખીણમા વસ્યો અને કદાચ તેમનો જાતિભેદ જુદો હોવાથી તેઓ એફ્થેલાઇટ અથવા

ઇ સ ૪૫૫ થી ૬૪, ઓક્ષસ નદીની ખીણના સફેદ હુનો

સફેદ હુનો કહેવાવા લાગ્યા તેમણે રક્તને રક્તે ઇરાનના વિરોધનો સફળ સામનો કર્યો ઇ સ ૪૮૪ મા રાજા ફીરોઝ માર્યો ગયો ત્યારે હુણનનો એ વિરોધ માત્ર ટળી ગયો આ સફેદ હુનોના ટોળાએ કાબુલના કુશાન રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું, અને ત્યાથી તેઓ હિંદમા રેલાઇ આવ્યા ઇ સ ૪૫૫ મા સ્કન્ધગુપ્તે પાછા વાળેલો હુનના પ્રમાણમા કાઇક નમળી ટુકડીએ કરેલો હતો. હિંદ પર ચઢી આવેલી હુનોની

ટોળીઓ પૈકીની આ શરૂઆતની ટોળી હશે અને તે હિંદના અંદરના ભાગમાં પગપેસારો કરી વસવાટ કરવામાં નિષ્ફળ થઈ હશે.

દસ વર્ષ બાદ એ ભટકતી ટોળીના લોકોએ વધારે મોટી સંખ્યામાં દેખા દીધી. ગાંધાર અથવા પેશાવરના રાજ્યને તેમણે ઉથલાવી નાખ્યું અને તે મુખ્ય મથકેથી નીકળી અન્યત્ર ફેલાવા લાગ્યા

ઈ.સ. ૫૦૦ તોરમાણ સ્યું છે તેમ તેઓ ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાં ઘૂમ્યા અને ગુપ્તસામ્રાજ્યને ઉથલાવી નાખ્યું

ઇ. સ. ૪૦૪માં ઈરાન તરફની તેમની ગતિમાં થતો અટકાવ દૂર થતાં તેમની પૂર્વ તરફની ગતિને ઘણી મદદ મળી હશે અને ઘણી મોટી સંખ્યામાં તેમનાં ટોળાં હિંદી સરહદ ઓળંગવા પામ્યાં હશે. હિંદ પરનું આ આક્રમણ કેટલાંય વર્ષો સુધી ચાલુ રહ્યું હશે એમાં કાંઈજ સંદેહ નથી. એ આક્રમણકારી ટોળાંઓનો નેતા તોરમાણ[1] નામનો એક સરદાર હતો અને તે ઈ. સ. ૫૦૦ની પૂર્વે મધ્ય હિંદમાં, માળવાના રાજા તરીકે જામ્યો જણાય છે. તેણે હિંદીઓના 'મહારાજાધિરાજ'ના બિરુદો અને શાહ ધારણ કરેલાં જણાય છે અને ભાનુગુપ્ત તેમજ વલભીનો રાજા તથા બીજા ઘણા સ્થાનિક રાજાઓ તેના ખંડિયા રાજા હશે.

આશરે ઈ.સ. ૫૦૨માં તોરમાણ મરી ગયો ત્યારે તેણે હિંદમાં

---

[1] તોરમાણના નામ વાળા ત્રણ શિલાલેખો જાણમાં છે (૧) મધ્ય પ્રાંતના સાગર જિલ્લામાં એરન આગળ, જે એના અમલના પ્રથમ વર્ષની સાલ ધારણ કરે છે (ફ્લીટ, ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રિ. નં ૩૬), (૨) મીઠાના પહાડોમાં કુરા આગળ તેના પરની સાલ મળતી નથી (એપિ. ઇન્ડિ. I ૨૩૮) અને (૩) મધ્ય હિંદમાં ગ્વાલિયર આગળ જે તોરમાણના પુત્ર મિહિરગુલના પંદરમા વર્ષની સાલ ધારણ કરે છે (ફ્લીટ નં ૩૭). પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપ અને ગુપ્તોના સોગઠી સિક્કાઓની નકલ કરતા તોરમાણના ચાંદીના સિક્કાની ઉપર '૫૨'સાલ છે, જે દેખીતી રીતે કોઈ ખાસ હુન સંવતની સાલ જણાય છે ને ઘણું કરીને ઈ. સ. ૪૪૮ માં શરૂ થયો હશે (જે. એ. એસ. બી. પુસ્તક LXIII ભાગ ૧ (૧૮૯૪), પૃ. ૧૯૫)

સ્થાપેલુ રાજ્ય તેના પુત્ર મિહિરગુલને વારસામા મળ્યુ એટલુ સંગઠિત થયેલુ હતુ એ મિહિરગુલે પંજાબમા સાગલ જે હાલ શીઆલકોટ નામે જાણીતુ છે તેને પોતાનુ હિંદનુ પાટનગર સ્થાપ્યુ હતુ

ઈ સ. ૫૦૨ મિહિરગુલ

એ સમયે હિંદ, આખા હુનસામ્રાજ્યના એક પ્રાંત રૂપ જ હતુ એ ટોળાના મથકમાનુ એક હેરાત પાસે બાધગિસમા બામીન હતુ અને પ્રાચીન શહેર બલ્ખ બીજુ પાટનગર હતુ ચીની યાત્રી-એલચી સોગયુન જેના દરબારમા ઈ સ. ૫૧૯મા ગયો હતો તે બામીનમા હતો કે હેરાતમા તે નક્કી કરી શકાયુ નથી, પણ તે હુનસમ્રાટ મહા પ્રબળ સત્તા ધરાવનારો હતો અને પશ્ચિમમા ઈરાનના મોખરાથી માંડી પૂર્વમા ચીનની સરહદ પર આવેલા ખોતાન સુધીના વિશાળ પ્રદેશના ચાલિસ રાજાઓ પાસે ખંડણી ઊઘરાવતો હતો એ સમ્રાટ કા તો મિહિરગુલ હોય કે વધારે સંભવિત એ છે તે તેનો સમકાલીન ઉપરી રાજા હોય ઈ સ. ૫૧૯ પછીની ઈ સ. ૫૨૦ની સાલમા સોગયુને ગાંધારના જે સ્થાનિક હુન રાજાને આદર આપ્યો તે મિહિરગુલ જ હશે એવો નિર્ણય આપણે કરવો પડશે તે તે સમયે કાશ્મીરના રાજા સાથે યુદ્ધ કરવામા રોકાયો હતો અને કાશ્મીર સાથેના એ વિગ્રહને તે સમયે શરૂ થયે ત્રણ સાલ થઇ હતી

એશિયામાં હુન-સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

લગભગ તે જ સાલના અરસાના ઉલ્લેખમા ઈ સ. ૫૪૭મા એક વિચિત્ર પુસ્તક લખનાર ખ્રિસ્તી સાધુ કોસ્માસ ઇંડિકોપ્લુસ્ટીસ એક સફેદ હુન રાજાનુ વર્ણન કરે છે તે તેનુ નામ ગોલાસ આપે છે તે હિંદનો રાજા હતો, અને તે દેશ પાસેથી જોરજુલમથી ખંડણી ઊઘરાવતો હતો અને બે હજાર યુદ્ધના હાથી અને જબરા ઘોડેસ્વાર લશ્કરની મદદથી તે બળજબરીએ પોતાનુ માગણુ વસૂલ લેતો હતો એમ લખે છે આ ગોલાસ રાજા જરૂર મિહિરગુલ જ હોવો જોઈએ

ગોલાસ

હિંદની બધી પ્રજાની કથાઓ મિહિરગુલને લોહીતરસ્યો સીતમગર તરીકે વર્ણવવામાં સમ્મત થાય છે. એ 'હિંદનો એટિલા' ઇતિહાસકારોએ વર્ણવેલી હૂણ સ્વભાવની લાક્ષણિક 'ઘોર ક્રૂરતા'થી તે સાધારણ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ભરાયેલો હતો. લગભગ પોણા સૈકા સુધી દયાહીન રીતે તેમના દેશ પર સીતમનો અગ્નિ વરસાવનાર જંગલી આક્રમણકારીઓના વિગતવાર વર્ણન આપનારું હિંદી લખાણ પડતું મૂક્યું છે તેથી તે ક્રૂર જંગલીઓએ કરેલા વિનાશનો તથા કાયમનો ત્રાસ ભરી રહેલી વસ્તીમાં તેમણે ઉપજાવેલા ત્રાસનો ખ્યાલ આપવા માટે આપણે યુરોપીય લેખકોનો આશ્રય લેવો પડશે.

મિહિરગુલનો જુલમ

મૂળ આઇનાનો ગિબને બહુ સારો ઉપસંહાર કરેલો છે. 'પોતાના ખેતર અને ગામડા આગળથી નાસતા અને જોઇપણું ભાગતા વિવેક વગરની કતલઆમથી લોહીથી રેલાયેલા જોતા ભયવિસ્મિત થયેલા ગોથ લોકોને એ હૂણોના સંખ્યા, બળ, ઝડપી ગતિ તથા નિવારી ન શકાય એવી ક્રૂરતાનો અનુભવ થયો, તેનો ત્રાસ વ્યાપ્યો અને પરિણામે તેમને તેનું પરિમાણ હતું તેનાથી ઘણું જ મોટું લાગ્યું. આ બધા ખ્યાલ ભયમાં તેમના તીણા અવાજ, જંગલી ચાળા તથા દેખાવો અને તેમના વિચિત્ર બેડોળપણાથી નીપજતા વિસ્મય અને તીવ્ર અણગમાની લાગણીથી ઉમેરો થતો હતો. બાકીની મનુષ્ય જાતિથી તેઓ તેમના પહોળા ખભા, ચપટા નાક તથા માથામાં ઊંડી ઊતરી ગયેલી નાની કાળી આંખોથી જુદા પડતા હતા અને લગભગ નહિ જેવી દાઢી હોવાથી, તેમનામાં જુવાનીની મર્દાનગીભરી શોભા કે ઘડપણનો આદરણીય દેખાવ નહોતો જોવામાં આવતો.'

હૂણોનાં વર્ણન

ગોથોની પેઠે હિંદીઓએ પણ એ જંગલીઓ જોડેના વિગ્રહના દુઃખો પૂરાં અનુભવ્યાં. વિધિનિષેધમાં શ્રદ્ધાવાળા વર્ણધર્મ પાળનારા

હિંદુઓને જેને મન પવિત્ર જેવું કાંઇ છે જ નહિ એવા આ જંગલીઓને જોતાં ચીતરી ચઢે એવી તેમની ટેવોથી થતા ખાસ અણગમાને કારણે યુરોપીયનો કરતા ય એ જંગલીઓથી વધારે ત્રાસ થયો.

મિહિરગુલે કરેલો જુલમ એવો તો અસહ્ય થઇ પડ્યો કે હિંદના દેશી રાજાઓ મધ્ય હિંદના યશોધર્મા નામના રાજાની સરદારી નીચે આ પરદેશી જુલમગારની સામે થવા સંગઠિત થયા. આશરે ઈ. સ. ૫૨૮માં મિહિરગુલને નિર્ણયાત્મક હાર આપીને, તેમણે તેના જુલમમાંથી દેશને છોડાવ્યો.

ઈ. સ. ૫૨૮. મિહિરગુલની હાર

આ સમય દરમિયાન હ્યુએન્ત્સાંગના કથન અનુસાર, પોતાના કુટુંબના વડા પર આવી પડેલી આફતનો લાભ લઇ મિહિરગુલનો નાનો ભાઈ સાકળની ગાદી બથાવી પડ્યો, કારણકે તે પોતાના મોટા ભાઇને સોંપી દેવા રાજી નહોતો. થોડો સમય ગુપ્ત રહ્યા બાદ મિહિરગુલે કાસ્મીરનો આશરો લીધો ત્યાંના રાજાએ તેનો માયાળુ રીતે સત્કાર કર્યો અને એક નાનો પ્રદેશ તેને હવાલે સોંપ્યો દેશવટે નીકળેલો મિહિરગુલ થોડા વર્ષ સાથે આવી પડેલ આ ગુપ્ત કાઢવામાં રહ્યો અને પછી તેણે પોતા પર ઉપકાર કરનાર સામે બળવો કરી તેની ગાદી હાથ કરવાનો લાગ સાધ્યો. એ સાહસમાં ફતેહમંદ થતા તેણે પડોશના ગાંધાર રાજ્ય પર હુમલો કર્યો ત્યાંનો રાજા જે ઘણુ કરીને હુન જ હતો તેને દગાથી ઓચિંતો હુમલો કરી મારી નાખવામાં આવ્યો તેના રાજકુટુંબનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવ્યો અને સિંધુના કિનારા પરના લોકોના ટોળેટોળાને કતલ કરવામાં આવ્યા આ જંગલી ચઢી આવનાર, જે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવને ભજતો હતો, તેને શાંતિપ્રિય બૌદ્ધ સંપ્રદાય પ્રત્યે ઝનુની વેરવૃત્તિ બતાવી અને કોઇપણ જાતના પશ્ચાત્તાપ કે થડક વગર તેણે તેમના સ્તૂપો અને મઠો તોડી પાડી નાખ્યા અને તેમાંના ખજાના લૂટી લીધા.

મિહિરગુલ કાશ્મીરમાં

પાછું અનીતિએ મેળવેલું ધન ભોગવવા એ ઝાઝું જીવ્યો નહિ. ઈ. સ. ૫૪૨ ના પડતા તો એ મરી ગયો અને તેના મરણસમાચાર કાશ્મીરના તોફાન સાથ ક્રૂરની દૃષ્ટિ થઈ,

મિહિરગુલનું મરણ

ઘોર અંધકાર બધે વ્યાપી ગયો, ધરતી કંપી ઊઠી અને ભયંકર ઉત્પાત મચી રહ્યો અને સાધુઓ દયાભાવે બોલી ઊઠ્યા કે 'અસંખ્ય લોકોના વધને તેમજ બૌદ્ધ ધર્મને ઉથાપવાને કારણે તે અધતમ નર્કમા પડ્યો છે જ્યા તે કર્મની ઘરમાળમા અનંત યુગો સુધી 'ભોગે' આવી રીતે આ જુલમગારને આ લોકમા નહિ તો પરલોકમા તેના બૂરા કૃત્યોનો યોગ્ય બદલો મળ્યો તેના મરણની સાલ ચોક્કસપણે જણાઈ નથી, પણ એ બનાવ ઈ. સ. ની ૫૪૨ની આસપાસમા અને હુએન્ત્સાંગ તેની યાત્રાએ નીકળ્યો તે પહેલા [illegible] વર્ષના સમયમા બન્યો હશે તેના મરણ સમયે થયેલા ઉત્પાતની લોકકથા બૌદ્ધોના તેના તરફના તીવ્ર વિરોધને કારણે મ[illegible] પ્રમાણ પામી, જ્યા તેની જગાની કુદરતી પહેલી ઊંડી ખાપની તે ભારપૂર્વક શાખ પૂરે છે પર્વતોની ધારે પરથી નીચેની ઊંડી ખાણમા હાથીઓને ગબડાવી દેવામા તેને એક પ્રકારનો રાક્ષસી આનંદ મળતો હતો એવી માન્યતાવાળી કાશ્મીરની વાતોથી તેને વધારે ટેકો મળે છે

મિહિરગુલના જુલમમાથી મુક્તિ મેળવવા માટે રચાયેલા મનાતા મિત્રમંડળમા આગળપડતો ભાગ લેનારા તરીકે જેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે મધ્ય હિંદના રાજા યશોધર્માની

યશોધર્મા

માહિતી આપણને માત્ર ત્રણ શિલાલેખો પરથી મળે છે હુએન્ત્સાંગ તેને વિશે કાઈ ઉલ્લેખ કરતો નથી તે તો હૂણો પરના વિજયનો બધો યશ મગધના રાજા બાલાદિત્યને આપે છે, પણ તે યથાર્થ નથી પરદેશી આક્રમણકારીઓના પરાજયની યાદગીરી કાયમ રાખનારા લેખોવાળા બે કીર્તિસ્તંભ યશોધર્માએ ઊભા કર્યા એ લેખોમા ગુપ્તો અને હૂણોએ નહિ જીતેલા

દેશોને પોતાની સત્તા નીચે આણવાનો તેમજ બ્રહ્મપુત્રાથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી અને હિમાલયથી મહેન્દ્રગિરિ સુધીના ઉત્તર હિંદના સ્વામી હોવાનો તે દાવો કરે છે. આ મહેન્દ્રગિરિ ઘણું કરીને ત્રાવણકોર ઘાટની પર્વતમાળાની વધારેમા વધારે દક્ષિણમા આવેલુ શિખર હશે એમ આપણે સમજવું જોઇએ. પણ સામાન્ય પ્રચલિત અનિશ્ચિત અતિસ્તુતિની વાણી સૂચવે છે કે યશોધર્મા પોતે મેળવેલા વિજય માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે ગાજ્યો જણાય છે. અને તેનો રાજકવિ પૌર્વાત્ય અતિશયોક્તિથી અજાણ્યો જણાતો નથી. તેના પૂર્વજો વિષે તેમજ તેના અનુગામીઓ વિષે કાઇ જ માહિતી નથી. તેનુ નામ એકલુ અને કોઇપણ જાતના આગળપાછળના સંબંધ વગર આપેલુ જણાય છે. અડસટ્ટે તેના રાજ્યનો સમય છટ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમા હશે એમ જણાય છે, જોકે તેનો ચોક્કસ ગાળો કેટલો તે જણાયુ નથી. તેણે કરેલા યશના દાવા માટે તેના બહુ ગાજતા લેખો સિવાય બીજો કાઇ આધાર નથી.

ઇ.સ.૫૬૫. એશિયામાં હુન સામ્રાજ્યનું પતન

હિંદમા મિહિરગુલના પરાજય અને મરણ પછી ઓક્ષસ નદીની ખીણમા સફેદ હુનોનુ રાજ્ય બહુ લાંબો વખત ટક્યુ નહિ. છટ્ઠા સૈકાની અધવચમાં તુર્કોના આગમનથી, પરિસ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઇ જોન જોન નામથી ઓળખાતી એક હરીફ ટોળીને હરાવી તુર્કી ટોળીઓએ ઇ. સ. ૪૮૪મા હુનોને હાથે માર્યા ગયેલા શાહ ફિરોજના પૌત્ર, ઇરાનના શાહ ખુશરૂ અનુશિર્વાન જોડે મૈત્રી બાંધી અને પછી એ મિત્રોએ ભેગા મળી ઈ સ. ૫૬૩ થી ૫૬૭ ની વચ્ચેની કોઇ સાલમા સફેદ હુનોની જડ કાઢી નાખી. થોડા સમય માટે ઇરાનીઓએ બલ્ખ અને હુન મુલકના બીજા કેટલાક ભાગો પર અધિકાર જમાવ્યો પણ ક્રમેક્રમે સસાનીયન સત્તા નબળી પડતા, તુર્કો દક્ષિણમા કપિસા સુધી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરવા સમર્થ થયા અને પહેલા હુન સામ્રાજ્યમા હતા તે બધા મુલકોને પોતાના રાજ્યમા ખાલસા કરવામા સફળ થયા.

પ્રાચીન સમયના 'યવન' શબ્દ તથા હાલના સમયમાં 'વિલાયતી' શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે તેવા અનિશ્ચિત અર્થમાં વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવેલા સર્વ પણ પરદેશીઓને માટે 'હૂન' શબ્દ પાછલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વાપરવામાં આવે છે. પ્રાચીન રાજકુલ ગણાતી રજપૂત જાતિઓમાંની એકને તો 'હૂન' એ જ નામ આપવામાં આવેલું હતું. અર્થની આવી અનિશ્ચિતતાને લીધે, થાણેશ્વરનો રાજા હર્ષ અને તેનો પિતા છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં અને સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં વાયવ્ય સરહદ પરની જે હૂન જાતિઓ સામે સતત વિગ્રહ કરવામાં રોકાયેલો હતો તે કઈ હશે એવી શંકા ઊભી થાય છે પણ મિહિરગુલના પરાજય પછી સાઠ પચાસ વર્ષમાં જ 'હૂન' શબ્દનો ખરો અર્થ ભૂલી જવામાં આવે એ બહુ સંભવિત નથી. હર્ષની સામે બાઝનારાને આપણે હિંદના સરહદ પરની ટેકરીઓમાં વસેલા હૂનોના સીમાંત સંસ્થાન વાસીઓ ગણી શકીએ.

'હૂન' શબ્દની વ્યાખ્યા

વાયવ્ય હિંદમાં પહેલી પથરાયેલી હાલની ગુર્જર જાતિના પૂર્વજરૂપ ગુર્જરોના સંબંધમાં હૂનોનો અનેકવાર પુસ્તકોમાં અને લેખોમાં નિર્દેશ થયેલો જણાય છે. પહેલાના ગુર્જરો, હિંદ બહારથી આવેલા જણાય છે અને હૂનોના તે ગાઢ સહચારી હતા અને કદાચ નહિ હૂનો સાથે તેમને લોહીનો સંબંધ હશે. તેમણે રજપૂતાનામાં એક પ્રબળ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેની રાજધાની આબુ પર્વતની વાયવ્યે ૫૦ માઈલ પર આવેલા ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાળ નગરમાં હતી. સમય જતાં ભિન્નમાલના ગુર્જર-પ્રતિહાર રાજાઓએ કનોજ જીતી લીધું અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રબળ સત્તાધીશ બન્યા. એમની હકીકત ચૌદમા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. ભરૂચનો નાનો ગુર્જર રાજવંશ, ભિન્નમાલ રાજવંશની એક શાખા માત્ર હતી.

ગુર્જરો

આ સ્થળે હું એ તથ્ય હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગુંછું

કે રજપૂતાના તથા ઉપલા ગંગાના પ્રદેશોમા આવીને વસેલા પરદેશીઓ હિંદના મૂળ વતનીઓ સાથેના વિગ્રહોમાં કાંઈ જડમૂળથી નાશ પામ્યા નહોતા. આ બાબતમાં ઘણા સમયથી શંકા તો હતી જ, પણ હવે એ સારાં પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલી છે. એ લડાઈઓમા ઘણા મરી ગયા એ વાત ખરી, પણ ઘણા બચી પણ જવા પામ્યા. એમ બચેલા સામાન્ય વસ્તીમાં ભળી ગયા અને તેમના વશજો, હાલની સામાન્ય વસ્તીનો કાંઈ નાનોસૂનો ભાગ નથી બની રહ્યો. તેમના પૂર્વગામી શક તથા યૌચીની પેઠે આ પરદેશીઓ પણ હિંદુત્વની અગમ્યઘોભરી ખીનાને પોતામા સમાવી દેવાની અને એકરસ કરવાની શક્તિને સર્વત્ર વશ થયા અને બહુ જલદીથી 'હિંદુ' બની ગયા. જે જે કુલ-clans અથવા કુટુબો સરદારી મેળવવામા સફળ થયા તેમને હિંદુ સમાજમા સહેલથી ક્ષત્રિય અથવા રજપૂત તરીકે લઈ લેવામા આવ્યા અને એ તો નિ સદેહ વાત છે કે પરિહાર અને બીજા ઘણા પ્રખ્યાત ઉત્તર હિંદના રજપૂત કુલો, પાચમા તથા છઠ્ઠા સૈકા દરમિયાન હિંદમા રેલાઈ આવેલા જગલીઓના ટોળામાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. એ પરદેશીઓના સાધારણ પક્તિમાના મનુષ્યોમાથી ગુર્જર અને બીજી જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. સમાજમા શ્રેષ્ઠત્વની દૃષ્ટિએ તેમનુ સ્થાન રજપૂતો કરતા ઉતરતુ ગણાતુ હતુ વધારે દક્ષિણમાં હિંદના મૂળ જગલી વતનીઓની ઘણી જાતો અને કુળો પણ એજ હિંદુ બની શ્રેષ્ઠત્વ પામવાની વિધિના પ્રભાવ નીચે આવ્યાં અને પરિણામે ગોડ, ભાર તથા ખરવાડ વગેરે જાતો ચદેલ, રાઠોડ, ગહરવાળ તથા બીજી જાણીતી રજપૂત જાતિઓ રૂપે જાણીતી થઈ અને તેમનાં વશના આદિ સ્થાપક સૂર્ય તથા ચદ્ર સાથે તેમનાં વશવૃક્ષો પણ તૈયાર કરવામા આવ્યા. ઉત્તરના મધ્યયુગીન વશોની હકીકત આપતાં આ વિધિની હુ વધારે વિગતવાર ચર્ચા કરીશ અને તેના દૃષ્ટાતો આપીશ.

રજપૂત જાતિઓનું મૂળ

ઓક્ષસ પરની ઇફ્થેલાઇટ સત્તાના ધ્વસને કારણે, હિંદમા આવતી

પરદેશી ટોળાઓની રેલ બંધ થઈ ગઈ અથવા બહુ જ ક્ષીણ થઈ ગઈ અને મિહિરગુલની હાર પછી લગભગ પાંચ સૈકા સુધી હિંદે પરદેશી આક્રમણોથી લગભગ સંપૂર્ણ મુક્તિ અનુભવી. પરદેશીઓના આક્રમણના અંતરાય વગર દેશની અંદરની અભિવૃદ્ધિ માટે મળેલી તકનો શો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ હિંદે કર્યો તે હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં કહેવામાં આવશે.

પરદેશી હુમલામાંથી હિંદનું બચી જવું

છઠ્ઠા સૈકાના પાછલા અર્ધા ભાગના હિંદના ઇતિહાસની આપણને બહુ થોડી માહિતી છે. એ તો નક્કી જ છે કે તે વખતે કોઈ સર્વોપરી સત્તા નહોતી અને ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાંના રાજ્યોને હુન તથા તેને મળતી જાતોના ઉપદ્રવથી બહુ ખમવું પડ્યું હતું પણ કેટલીક સ્થાનિક વંશાવળીઓમાંના નામોની સૂચિ સિવાય સામાન્ય જિજ્ઞાસાને સંતોષે એવી બહુ થોડી હકીકતો નોંધવામાં આવેલી છે

છઠ્ઠા સૈકાનો બીજો અર્ધો ભાગ લગભગ કોરો

એ ઊથલપાથલના સમયમાં હિંદ અનેક નાનાનાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો એમાંના એકની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે, કારણકે હ્યુએન્ત્સાંગે તેના સંબંધમાં વિષે કરેલા સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખે ઘણી ચર્ચા તથા કેટલીક ગેરસમજૂતિઓને જન્મ આપેલો છે. ઇ સ. ૬૪૧ કે ૬૪૨ની શરૂઆતમાં ભરૂચ છોડ્યા પછી એ યાત્રીએ વાયવ્ય દિશામાં ઘણા લાંબા અંતર સુધી મુસાફરી કરી અને આખરે મોલાપો અથવા ઉચ્ચારમાં માળવાને મળતા દેશમાં તે પહોંચ્યો ચીની પાઠમાં એ મુસાફરીની લંબાઈ અતિશયોક્તિ ભરી લાગે છે એક મોટી નદીને, બીજા પાઠ મુજબ મહીસાગરને અગ્નિખૂણે આવેલી એ પ્રદેશની નામ વગરની રાજ્યધાની હતી તે કયું શહેર એ નક્કી થઈ શક્યું નથી એ મોટી નદી જો 'સાબરમતી' હોય તો એ રાજ્યધાની હાલના અમદાવાદની

મો-લા-પો.

જગ્યાએ અથવા એટલામાં જ કાંઈ હશે. એ યાત્રીનાં પુસ્તકમા આપેલી તમામ હકીકતોનો મેળ બેસાડવો અશક્ય છે અને કેટલીક વિગતો હજુ ચર્ચાસ્પદ છે છતાં એટલુ તો ચોખ્ખું જ છે કે મોલાપોના રાજ્યમાં અથવા તો એ પ્રદેશમાં મોટેભાગે મહી નદીના પાત્રનો પ્રદેશ તેમજ સાબરમતીની પૂર્વનો પ્રદેશ અને પૂર્વમા રતલામ સુધી વિસ્તરતા દક્ષિણ રજપૂતાનાના પહાડી પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. મોલાપોની ઉત્તર સરહદ ભિન્નમાળના ગુર્જર રાજ્યથી બંધાની હતી, વાયવ્યમા સાબરમતીની પશ્ચિમે આવેલા બીજા આનદપુરી (વડનગર) પ્રાતથી તેની હદ બંધાતી હતી. એની પૂર્વે જે રાજ્ય હતુ તેની રાજ્યધાની ઉજ્જૈની હતી આનન્દપુર ઉપરાત કિતા અથવા કિયા અને સુવચ અથવા સુવથ એવા મોલાપોના બીજા બે તાબાના પ્રાત હતા આ બે પૈકી બીજો તાબાનો પ્રાત સોરઠ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડનો પ્રદેશ હશે એમ નિર્ણય કરી શકાય છે પહેલો પ્રાંત કયો પ્રદેશ હશે તે વિવાદગ્રસ્ત બાબત છે કેટલાક સારા પ્રમાણભૂત ગણાતા વિદ્વાન એ ચીની શબ્દનો અર્થ ખેડા (ખેડા અથવા ખેટક) જિલ્લો કહે છે જ્યારે બીજા તે કચ્છ હશે એમ માને છે.

મોલાપો તથા સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલો પૂર્વ કાઠીઆવાડનો વલભીના મુલકનો પોતાનો સ્વતત્ર રાજા હતો તેનુ નામ ધ્રુવભટ્ટ હતુ અને તે ઉત્તર હિંદના સર્વોપરી રાજા હર્ષનો જમાઈ થતો હતો આ યાત્રીના આવ્યા પહેલા કેટલાક વર્ષ પર ધ્રુવભટ્ટને હર્ષે હરાવ્યો હતો

ધ્રુવભટ્ટ

અને તે બનેની વચ્ચે સુલેહ જાહેર થયા બાદ પરસ્પર સમજૂતિથી જે જે વ્યવસ્થાઓ થઈ તે પૈકીની એક આ લગ્નસબધ હતો ઈસ. ૬૪૩મા હર્ષે કનોજ અને પ્રયાગ મુકામે અગત્યની ધર્મપરિષદો ભરી તેમા હ્યુએન્સાગે ભાગ લીધો હતો એ ધર્મપરિષદમા તેના સસરાના દરબારમા વલભીનો રાજા ધ્રુવભટ્ટ એક ખડિયા રાજા તરીકે હાજર થયો હતો મોલાપો તથા તેના તાબાના ત્રણ પ્રાત આનદપુર, સૌરાષ્ટ્ર

તથા કચ્છના રાજ્યવહીવટના પ્રકાર બાબત એ યાત્રી એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતો નથી. એનું દેખીતું કારણ એ જણાય છે કે એ પ્રાંતોનો વહીવટ શ્રીહર્ષના વતીનો કરવામાં આવતો હતો અને છઠ્ઠા સૈકાની આખરમાં એ જ હર્ષનો પિતા માળવાના રાજા સાથે લડ્યો હતો. મોલાપો તથા તેના બીજા પ્રાંત સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચે આવેલા વલ્લભી મુલકના રાજા તરીકે ધ્રુવભટ્ટનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. તેની સમજૂતિ એવી આપી શકાય એમ છે કે હર્ષે (શિલાદિત્યે) તેના જમાઈને અર્ધ સ્વતંત્રપદ ભોગવવા દીધું હતું અને માત્ર વલ્લભી ઉપર જ નહિ પણ મોલાપો અને તેના તાબાના પ્રાંતો ઉપર પણ તેનો અધિકાર હતો.

મોલાપોનો રાજા શિલાદિત્ય

સ્થાનિક નોંધોના અભ્યાસ ઉપરથી હુએન્ત્સાગનું ધ્યાન ધ્રુવભટ્ટના કાકા શિલાદિત્યના ઇતિહાસ તરફ ખેંચાયું. સાઠ વર્ષ પહેલાં એ મોલાપોનો રાજા હતો. એ રાજા તેના ડહાપણ તથા ઝીણી બુદ્ધિ માટે બહુ જાણીતો હતો. એ ચુસ્ત બૌદ્ધ હતો. જીવરક્ષા માટે તેને એટલી બધી કાળજી હતી કે પોતાના ઘોડા તથા હાથીને પીવાનુ પાણી તે ગાળી નખાવતો કે રખેને તે પાણીમાં રહેતાં કોઇ જીવના જંતુની જીવહાનિ થાય. પોતાના મહેલની જોડે જ તેણે એક બૌદ્ધમંદિર બાધ્યુ હતુ. એ મદિર તેના કલામય શિલ્પનકશા માટે તેમજ કિંમતી શણગાર માટે જોવા જેવું હતુ. એમા સાત બુદ્ધોની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. દર વર્ષે સાધુઓની એક ભવ્ય સભા ભરવાનો તથા તેમાં સાધુઓને ઉદાર હાથે ધર્મલાભ તથા બક્ષિસો આપવાનો તેનો રિવાજ હતો. હુએન્ત્સાંગની મુલાકાતના સમય સુધીની એક પછી એક આવતી પેઢી સુધી એ ધાર્મિક પ્રથા ચાલુ રાખવામા આવી હતી.

આ ધર્મનિષ્ઠ રાજા બૌદ્ધોનો 'ધર્માદિત્ય' એવા બિરૂદને ધારણ કરવાવાળા વલ્લભીવંશનો શિલાદિત્ય પહેલો હતો. એમ નિર્ણય કર-

મોલાપોનો શિલાદિત્ય ધર્માદિત્ય

વામાં મ. લેવી ખરો છે. એ રાજા ઈ.સ. ૫૯૫ થી ૬૧૦-૫ના અરસામાં રાજ્ય કરતો હતો. હ્યુએન્ત્સાંગે આપેલી બધી હકીકત જોડે ઉપર જણાવેલા સમયનો મેળ બેસતો નથી. તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના સમયમા રાજ્ય કરતો વલ્લભીનો રાજા ધ્રુવભટ્ટ શિલાદિત્ય ધર્માદિત્યનો ભત્રીજો હતો, પણ હ્યુએન્ત્સાંગ એમ કહે છે કે તે મોલાપોના પહેલાં થઈ ગયેલા એક ધર્મનિષ્ઠ શિલાદિત્ય રાજાનો ભત્રીજો હતો. આ હકીકત ઉપરથી એવુ અનુમાન જરૂરી થાય છે કે પોતાના પિતૃગત વલ્લભીના રાજ્ય ઉપરાંત શિલાદિત્ય ધર્માદિત્યે, મોલાપોના મુલક પર છતને કારણે અધિકાર મેળવ્યો હશે. પાછળથી એ બને દેશો હર્ષ રાજાએ જીતી લીધા હતા અને ઉપરી સત્તા તરીકે તે તેનુ આધિપત્ય સ્વીકારતા થયા હતા.

ઉપરની વાર્તાઓમા ઉલ્લેખાયેલી ગંભીર ગેરસમજૂતિનુ કારણ એ હતુ કે બીલ અને બીજા કેટલાક લેખકો મોલાપો અથવા પશ્ચિમ માળવા અને અવન્તી અથવા પૂર્વ માળવા તરીકે ઓળખાતા ઉજ્જેની રાજ્ય એક જ હતા એમ માનતા હતા. બીએને મોલાપોના શિલાદિત્યને ઉજ્જેનનો શિલાદિત્ય કહેલો છે

મોલાપો ઉજ્જેનથી જુદુ છે

એમ કરતા તે એ વાત ભૂલી ગયા છે કે હ્યુએન્ત્સાંગે ઉજ્જેનના મુલકને કદમા મોલાપો જેવડા પણ તેનાથી જુદો અને તેના સમયમાં એક બ્રાહ્મણ રાજાના અમલ તળે હોવાનુ વર્ણન કરેલુ છે. વલ્લભી અને મોલાપોનો અગાઉનો રાજા શિલાદિત્ય ક્ષત્રિય હતો એમ ધારવામા આવે છે અને ઉજ્જેન જોડે તેને કાંઈ લેવાદેવા હોય એવુ માનવા કાંઈ કારણ નથી.

કનોજના હર્ષને તેના મિત્ર હ્યુએન્ત્સાંગે વૈશ્ય વર્ણનો વર્ણવેલો છે જોકે તેણે ક્ષત્રિયપદ લીધાનુ જણાય છે. ભૂલભરેલી રીતે મોલાપાના રાજ્યને ઉજ્જયિનીના રાજ્ય તરીકે સમજી લેવાને કારણે હર્ષના

સમયના ઇતિહાસની વ્યવસ્થામા બહુ ગોટાળો થયેલો છે, અને આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમા કરેલી ટીકાઓનો મુખ્ય હેતુ એ ગોટાળામા નાખતી ભૂલને સુધારવાનો હતો. એ ટીકાઓ જે પોતે કેટલીક બાબતોમા ભૂલભરેલી હતી તે પાછળથી થયેલી ચર્ચા અને વિવાદથી પડેલા પ્રકાશથી હવે સુધારી લેવામા આવી છે.

ઇ. સ.		બનાવ	ટીપણી
આશરે	૨૭૫	ગુપ્ત	ગુપ્તવંશના પ્રારંભની જૈન સાલ
,,	૩૦૦	ઘટોત્કચ્છ	
,,	૩૦૮	ચદ્રગુપ્ત પહેલાનુ નિચ્છવી લગ્ન	
,,	૩૨૦	ચદ્રગુપ્ત પહેલો સ્વતંત્ર સત્તાધીશ થયો	ગુપ્તસવતની સ્થાપના તેનુ પહેલુ વર્ષ ૩૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬ મી તારીખે શરૂ થયુ
,,	૩૩૦	સમુદ્રગુપ્તનુ રાજ્યાધિરોહણ	
,,	૩૩૦-૬	ઉત્તર હિંદમાના સમુદ્રગુપ્તના યુદ્ધ સત્રો	
,,	૩૪૭ ૫૦	દક્ષિણ હિંદમાના તેના યુદ્ધ સત્રો	
,,	૩૫૧	અશ્વમેધ યજ્ઞ	
,,	૩૬૦	લંકાના રાજા મેઘવર્મા તરફથી દૂતમડળ	
,,	૩૮૦	ચદ્રગુપ્ત રાજાનું રાજ્યાધિરોહણ	
,,	૩૯૫	પશ્ચિમ હિંદની જીત	
	૪૦૧	ઉદયગિરિનો શિલાલેખ	ગુપ્તસવત ૮૨
	૪૦૫-૧૧	ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં ફા-હીઆનની મુસાફરી	,, ૮૬ થી ૯૨
	૪૦૭	ગર્વાહનો શિલાલેખ	,, ૮૮
	૪૦૯	પશ્ચિમના નમૂનાના ચાદીના સિક્કા	,, ૯૦
	૪૧૨	સાચીનો શિલાલેખ	,, ૯૩

	૪૧૫	કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્યાધિરોહણ	,, ૯૪
	૪૧૫	બિલસડનો શિલાલેખ	,, ૯૬
	૪૧૭	ગઢવાનો શિલાલેખ	,, ૯૮
	૪૩૨	ઉત્તર બંગાળના શિલાલેખોમાં મથુરા અને નટોર	,, ૧૧૩
	૪૩૬	મંદસોરનો શિલાલેખ	,, ૧૧૩
	૪૩૬	ભગટિ શિલાલેખ	,, ૧૧૭
	૪૪૦	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૧
	૪૪૩	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૪
	૪૪૭	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૨૮
	૪૪૮	ચાંદીના સિક્કા અને માનકુંવરનો શિલાલેખ ઓક્ષસના પાત્રમાં હૂનો-નું સ્થિર થવું અને હૂનયુગ	,, ૧૨૯
	૪૪૯	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૦
આશરે	૪૫૦	પુષ્યમિત્રો જોડેનો વિગ્રહ	,, ૧૩૧
	૪૫૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૫
	૪૫૫	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૩૬
	૪૫૫	સ્કંદગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ; પહેલો હૂન વિગ્રહ	,, ૧૩૬
	૪૫૬	ગિરનાર પાસેના તળાવની પાળ ફરી બંધાઈ	,, ૧૩૭
	૪૫૭	ત્યાં એક મંદિરની સ્થાપના	,, ૧૩૮
	૪૬૦	કહાઉમનો શિલાલેખ (ગોરખપુર જિલ્લો)	,, ૧૪૧
	૪૬૩	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૪
	૪૬૪	ચાંદીના સિક્કા	,, ૧૪૫
	૪૬૫	ઇંદોરનો શિલાલેખ (બુલંદ શહેર જિલ્લો)	,, ૧૪૬
	૪૬૭	ચાંદીના સિક્કા–પુરગુપ્ત ? નરસિંહ-ગુપ્તનું રાજ્યાધિરોહણ	,, ૧૪૮
આશરે	૪૭૦-૮૦	બીજો હૂન વિગ્રહ	,, ૧૫૧-૬૧

૪૭૩	મંદસોરનો શિલાલેખ	૫૨૯ માલવ સંવત પૂરો થયો
૪૭૮	કુમારગુપ્ત બીજાનું રાજ્ય શિલાલેખ	ગુપ્ત સંવત ૧૫૪
૪૭૬	બુદ્ધગુપ્ત, ખગોળશાસ્ત્રી આર્યભટનો જન્મ	,, ૧૫૬
૪૭૭	પાલી શિલાલેખ	,, ૧૫૮
આશરે ૪૮૦	ગુપ્તસામ્રાજ્યનો અંશતઃ નાશ	
૪૮૪	ઈરાનનો શાહ ફિરોજ હૂણોને હાથે માર્યો ગયો	
૪૯૦ થી ૭૭૦	વલ્લભીવંશ	
૫૦૦ ?	માળવામાં તોરમાણ	
૫૦૨ ૪૨	મિહિરગુલ	
૫૨૦	ગંધારના સફેદ હૂણ રાજાની સોંગ યુને મુલાકાત લીધી	
આશરે ૫૨૮	યશોવર્માએ મિહિરગુલને આપેલી હાર	
,, ૫૩૫ ૭૨૦	મગધનો પાછલો ગુપ્તવંશ	
,, ૫૯૫ ૬૧૫	મૈત્રકો અને વલ્લભીનો શિલાદિત્ય	

પરિશિષ્ટ ન

વસુબન્ધુ અને ગુપ્તો

પ્રખ્યાત બૌદ્ધ લેખક વસુબન્ધુના સમયનિર્ણયનો વિકટ પ્રશ્ન તેમજ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા, વસુબન્ધુને જે ગુપ્ત રાજાઓ જોડે ગાઢો સંબંધ હતો તેની સ્પષ્ટ ઓળખના પ્રશ્ને ઘણી લંબાણ ચર્ચા તથા વિશાળ મતભેદને જન્મ આપ્યો છે

પુસ્તકસૂચિ

વસુબન્ધુના મોટાભાઈએ આ પ્રસંગે રચેલા 'યોગાચાર્ય ભૂમિશાસ્ત્ર'નો ઇ.સ. ૪૧૪ થી ૪૨૧ ની વચ્ચે ધર્મરક્ષે કરેલા થોડા ભાગના તરજૂમાના, તેમજ કુમારજીવેજેનો તરજૂમો કરેલો છે તે હરવર્માની મહાન કૃતિના સમયનિર્ણય પર મસ્યુ નૉયલ પેરિએ સમ્બન્ધ ચીની પુસ્તકોને આધારે આપેલી દલીલો તેમજ બીજા પુરાવા સતાની આપે છે કે વસુબન્ધુ એંશી વર્ષની વયના થયા હતા તે ચોથા સૈકામાં થઈ ગયા હશે અને એ સૈકાનો પહેલા અર્ધ ભાગ પૂરો થતા મરણ પામ્યા હશે મસ્યુપેરિનની માન્યતા ખરી છે અને એમા કાઇ પ્રશ્ન જેવુ નથી.

ગુપ્તો જોડેના વસુબન્ધુના સંબંધની બાબતમા ઈ.સ. ૫૪૬ થી ૫૬૯ સુધીમા પુસ્તક લખનાર વામન પરમાર્થની તથા ઘણુ કરીને ઇ.સ. ૬૩૧મા વસુબન્ધુના જન્મસ્થાન પેશાવરમા પોતાની નોંધો લખના અને ઇ.સ. ૬૪૮મા પોતાનુ પુસ્તક પૂરુ કરનાર હ્યુએનત્સાંગ એમ એ બન્નેની સાક્ષી મોજૂદ છે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમા મેં એ પ્રશ્નની પૂરી ચર્ચા કરી છે

આ સાક્ષી ઉપરથી એ હકીકત તરી આવે છે કે જે ગુપ્ત રાજનો આશ્રય તેને હતો તે વિદ્વાન અને સ્નાનપત્ર રાજા સમુદ્રગુપ્ત હતો ચોકસ રીતે 'વિક્રમાદિત્ય' તરીકે જાણીતા થયેલા ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાનો એ પુત્ર અને વારસ હતો ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાએ એ ઉપાધિ ખરેખર ધારણ નહિ કરી હોય તોપણ પ્રજાનીએ તેને તે બનાડી

હશે, કારણ કે એ કોઈ પણ ગુપ્ત રાજાને વસાવવા યોગ્ય ગણાતી હતી અયોધ્યા અને અવન્તિ બન્ને સમુદ્રગુપ્તને તાબે હતાં એમાં કાંઈ શક નથી અને ઘણું કરીને એની પેઠે એ બે નગરીઓ એના પિતાને કબજે પણ હશે. વસુબન્ધુનો કોઈ ગુપ્તરાજા જોડે સંબંધ બાંધતી તેમની પ્રણાલી કથા જો સારી પાયાદાર હોય તો તે ઉપરથી એવું અનુમાન નિપજે છે કે યુવાવસ્થામાં સમુદ્રગુપ્તે ચંદ્રપ્રકાશ અને બાલાદિત્ય અથવા પરાદિત્ય એમ બે ઉપાધિઓ ધારણ કરી હશે.

ટુંકામાં આપણે એવો નિર્ણય કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે કે તેના પિતા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની સંમતિ તથા પસંદગીથી બૌદ્ધ લેખક અને આચાર્ય વસુબન્ધુને સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દરબારમાં મંત્રી તથા અંગત સલાહકાર તરીકે સત્કાર્યો હશે અને વધારામાં સમુદ્રગુપ્ત જાતે જાહેર રીતે બ્રાહ્મણધર્મનો અનુયાયી હોવા છતાં, યુવાનીમાં તેણે રસ અને પક્ષપાતથી બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હશે

પ્રકરણ ૧૩ મું

હર્ષનું રાજ્ય ઈ.સ. ૬૦૬ થી ૬૪૭

છઠ્ઠા સૈકાના બીજા અર્ધા ભાગને વિષે લખતાં ઇતિહાસકારને સાધનોની અપૂર્ણતાથી મુઝવણ થાય છે તે સાતમા સૈકામા દાખલ થતાં તેને અનુભવવી પડતી નથી. આ સમયાતરને માટે સાધારણ શિલાલેખ તથા સિક્કાઓના સાધન ઉપરાત, ચાલીસ વર્ષ કરતા વધારે સમય માટે ઉત્તર હિંદ પર સર્વોપરી રાજા તરીકે રાજ્ય કરતા રાજા હર્ષના અમલની પુષ્કળ અને વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પૂરી પાડતા અને તે સમયના હિંદની રાજકીય સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પાડતા બે સમકાલીન પુસ્તક સદ્ભાગ્યે તેને મળી રહે છે. આ બે પુસ્તકોમાનુ એક ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાગના પ્રવાસનુ અતિ કિંમતી પુસ્તક છે. એ યાત્રીએ ઈસ ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધીમા હિંદના લગભગ દરેક ભાગની મુલાકાત લીધી હતી અને દરેક રાજ્ય તથા પ્રાતના વધારે કે ઓછા ઝીણવટવાળા અવલોકનોની નોધ કરેલી છે. એ 'પ્રવાસ'મા આપેલી કથાની પુરવણી એ યાત્રીની જીવન કથા લખનાર એનો મિત્ર હ્વુઈ-લી પૂરી પાડે છે એટલુ જ નહિ, પણ બીજી ઘણી વધારાની વિગતો પણ તે પૂરી પાડે છે. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે તે બે પુસ્તકોમાનુ બીજુ 'હર્ષચરિત' છે. એ બ્રાહ્મણ કવિ બાણભટ્ટે લખેલુ છે. એ કવિ એ વાર્તાના નાયકના દરબારમા અને તેનો આશ્રય અનુભવતો રહેતો હતો. ચીનના સરકારી ઇતિહાસોમા પણ ઘણી અગત્યની અને રસિક માહિતી આપવામા આવે છે. આ બધા સાધનોનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ત્યારે હર્ષ રાજાના અમલના બનાવોની આપણી માહિતી, ચદ્રગુપ્ત, મૌર્ય અને અશોક સિવાયના કોઈ પણ પહેલા થઈ ગયેલા હિંદી રાજા વિષેની માહિતી ને ચોકસાઈની બાબતમા ઘણી ટપી જાય છે.

સાતમા સૈકાના ઇતિહાસનાં સાધન

અતિ પ્રાચીન સમયથી થાણેશ્વરની આસપાસ આવેલો પ્રદેશ પવિત્ર મનાયો છે. તે 'કુરુભૂમિ'ને નામે જાણીતો છે અને પૌરાણિક વીગેની યુદ્ધભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે છઠ્ઠા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમાં થાણેશ્વરનો પ્રભાકરવર્ધન નામનો રાજા તેના પડોશી રાજ્યો જોડેના સફળ વિગ્રહોથી સારી પેઠે આગળ પડતો થયેલો હતો એ પડોશી રાજ્યોમા માળવો, વાયવ્ય પંજાબમાં આવેલી હુન વસાહતો અને ગૂર્જરોનો સમાવેશ થતો હતો. એ ગૂર્જરો ઘણુ કરીને રજપુતાનાના હતા, પણ હાલના પંજાબના ગુજરાત તથા ગુજરાંવાલા જિલ્લાના પ્રદેશમા ગૂર્જર રાજ્યના ગૂર્જરો પણ તે હોય એ સંભવિત છે એતો નિ:સંદેહ વાત છે કે તેની મા ગુપ્તવંશની કુવરી હતી એ કારણે તેની મહત્વાકાંક્ષા ઉત્તેજાઈ હતી એટલુ નહિ, પણ તેને સફળ કરવામા પણ તે મદદરૂપ થઈ હતી

થાણેશ્વરનો રાજા પ્રભાકરવર્ધન

ઇ.સ. ૬૦૪ની સાલમા આ ઉત્સાહભર્યો રાજાએ પુખ્ત વયમા પ્રવેશતા તેના રાજ્યવર્ધન નામના મોટા કુવરને એક મોટી સેના સાથે વાયવ્ય સીમા પર આવેલી હુન વસાહતો પર હુમલો કરવા મોકલ્યો યુવરાજથી ચાર વર્ષ નાનો તેનો માનીતો કુવર હર્ષ તેના મોટા ભાઈના ગયા પછી ઘણે સમયે ઘોડેસવાર લશ્કર સાથે તેની પાછળ ગયો મોટો ભાઈ દુશ્મનની શોધમાં પર્વત પ્રદેશમા ઘૂમ્યો એટલે નાનો કુવર એ પર્વતોની તળેટીમા આવેલાં જંગલોમા પુષ્કળ થતા વિવિધ મૃગયાના પ્રાણીઓના શિકારની મઝા માણતો રમતો રહ્યો

હુનો સાથેનો તેનો વિગ્રહ

આમ મોજમઝામા મશગુલ હતો તેવામાં પંદર વર્ષના યુવાન હર્ષને ખબર મળી કે તેનો પિતા સખત તાવની બીમારીથી ગંભીર માંદગીને બિછાને પડ્યોછે. આથી બનતી ત્વરાએ એ પાટનગર તરફ ફર્યો, પણ ત્યા આવતાં તેને જણાયુ કે તેના પિતાની સ્થિતિ ગંભીર હતી અને

ઇ. સ ૬૦૫ રાજ્યવર્ધન

તેના ઉપરાની કાંઈ આશા નહોતી રોગની અવધિ જલદી પૂરી થઈ, અને ગાદીપરના જન્મસિદ્ધ હક્કનો દાવો કરવા માટે નો પરની ચઢાઈમા વિજયી થયેલો તેનો મોટો ભાઈ આવી પહોચે તે પહેલા મેલ ખલાસ થઈ ગયો હતો એવા સૂચન મળી આવે છે કે દરમ્યાનમા નાના કુવરને ગાદીએ બેસાડવાની તરફદારી કરનાર એક પક્ષ હતો પણ રાજ્યવર્ધન પાછો આવતા બધી ખટપટો પડી ભાગી અને યોગ્ય સમયે તે ગાદીએ બેસે તે ભાગ્યે જ ગાદીએ બેઠો હશે, એટલામા એવી ખબર આવી કે જેથી તેને તુરત જ રણમેદાને ચઢવુ પડ્યુ

એક દૂત એવા દુ ખદ સમાચાર લઇને આવ્યો કે રાજકુમારોની બેન રાજ્યશ્રીના પતિ ગ્રહવર્મા મૌખરી માળવાના રાજાને હાથે યુદ્ધમા માર્યો ગયો છે અને 'પગે લોઢાની બેડીઓ નાખી એક ધાડપાડુની પત્નીની જેમ કેદ કરી' તેણે રાજકુમારી જોડે કનોજમા બહુ ક્રૂર વર્તાવ ચલાવ્યો છે પોતાની બેનના અપમાનનું વેર

માળવા સાથેનો વિગ્રહ

લેવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના હાથી તથા ભારે લશ્કરને ભાઇના હવાલામા સોપીને, રાજ્યવર્ધન ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસવારની ઝડપી કૂચ કરતી સેના લઈને નીકળી પડ્યો માળવાના રાજાને તો તેણે બહુ ઝડપથી હાર આપી હારેલા રાજાના મિત્ર મધ્ય બગાળના રાજા શશાંકે મીઠા મીઠા વચનથી ભોળવી રાજ્યવર્ધનને એકલા પોતાની, તેની અસાવધતાનો લાભ લઇ તેનુ ખૂન કર્યું આ ખબર મળતા વિજયનો આનદ શોકમા ફેરવાઇ ગયો વળી હર્ષને એવી પણ ખબર મળી કે તેની વિધવા બેન કેદખાનામાથી નાસી છૂટી વિન્ધ્યાચળના જગલોનો આશરો લીધો છે કમનસીબે તેના સતાવાની જગાનો કાંઇ ચોક્કસ પત્તો તે મેળવી શક્યો નહિ

માર્યા ગયેલા રાજા રાજ્યવર્ધનની ઉમર ઘણી નાની હતી અને રાજ્યકારભારનો ભાર વહી શકે એવો પુત્ર તેને થયો નહતો,

છતાં ન ત્યના મામતો તેના યુવાન નાના ભાઇને
ઈ સ ૬૦૬ ૬૪ રાજમુકટ આપવા આગ્રહી ખાતા હતા એમ
જણાય છે પણ નચના અમયમા દેશમા
પ્રસરેના અવ્યવસ્થા તથા આધાધૂધીએ રાજ્યમત્રીઓને રાજ્યનો વાગ્મ
નીમવાની બાબતમા િઘ્ર એક નિશ્ચય પર આવવાની ફરજ પાડી
િ કુવરોથી ઉમરમા મોટા ભોગ તેમના એક પીતરાઇ ભાઇ બડીની
સનાહને અનુસરી રા ત્યની જ્વાબદારી પોતાને શિર લેવા હર્ષને
નિમત્રણ કરવાનો મત્રીઓએ આખરે નિશ્ચય કર્યો આ બનીને એ
રાજ્યકુમારાની સાથે જ શિક્ષણ આપવામા આવ્યુ હતુ ઇતિહાસના
ટૃષ્ટપ નહિ લખાયેલા ગાઢ કારણસર તે એ નિમત્રણને નમન યતા
અચકાયો અને એમ કહેવાય છે કે એ નિમત્રણ સ્વીકારતા પહેલા
તેણે કાઈ બૌદ્ધ દેવવાણી મેળવવાનો માર્ગ લીધો તેનો રાજ્યગાદીએ
બેસવાનો આ અણગમો ખરા િતનો હોય ક દભભર્યો હોય છતા
રાજ્યગાદી સ્વીકાર નાની તરફેણ કરતી દેવવાણી મળવાથી તેને મહ
સ્થાન ગ્યુ નહિ તો પણ ભાગ્યદેવીને મતોષવા શરૂઆતમા તેણે
રાજત્વના નિશાનો ધારણ ન કર્યા અને નમ્રપણે પાતાની જાતને રાજપુ-
શિલાદિત્ય તરીકે જાહેરમા ઓળખાવવાનુ રાખ્યુ

આ વિચિત્ર વિગતો માફ બનાવી આપે છે કે હર્ષના રાજ્યાધિ
રાહણની બાબતમા કાઈક અજાણ્યા અતરાયો આવી પડ્યા હતા અને
ગાદી મેળવવા માટે પોતાના પરપરા પ્રાપ્ત હકને
હર્ષનો યુગ બદલે મામતાની પસંગી પર આધાર રાખવાની
તેને ફરજ પડી હતી હ્યાન-ચી નામનું ચીની
પુસ્તક પોતાની વિધવા બેનની સાથે રહી રાજ્ય ચલાવતો તેને
વર્ણવે છે આ કથન પરથી એવુ સૂચન થાય છે ક શરૂઆતમા તે
પોતાની જાતને પોતાની બેન અથવા તો સભવે છે કે તેના સ્વર્ગસ્થ
ભાઈના બાળપુત્રના રક્ષક તરીકે રાજ્ય કરનો માનતો હતો એમ માનવાને
કારણ છે ક ઇ સ ૬૧૨સુધી હર્ષ હિંમતથી રીતસર જાહેર થયેલા

રાજા તરીકે આગળ પડી શક્યો નહિ. તે ગાદી પર આશરે છ વર્ષ રહ્યો ત્યાર પછી ઉપર જણાવેલી સાલમાં તેનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો. તેના નામથી જાણીતો થયેલો સંવત કે જેનું પહેલું વર્ષ ઈ.સ. ૬૦૬-૭ છે તે ઈ.સ. ૬૦૬ના ઑક્ટોબર માસમાં તેના રાજ્યારોહણથી શરૂ થયો હતો.

થાણેશ્વરના સામંતોનો સુતાન હર્ષનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની બાબતમાં અચકાવાનો હેતુ ગમે તે હોય, તો પણ બડીએ આપેલી સલાહનું વ્યાજબીપણું તેણે સૂચવેલી વ્યક્તિએ સારી પેરે સિદ્ધ કરી આપ્યું અને થોડા જ સમયમાં રાજ્ય કરવાનો પોતાનો હક્ક તેણે સાબિત કર્યો.

દેખીતી રીતે હર્ષ પર આવેલી તુરતની ફરજો, તેના ભાઈના ખૂનીનો પીછો પકડવાની તથા પોતાની વિધવા બેનને શોધી કાઢવાની હતી. આ બે કામો પૈકી બીજું વધારે જરૂરી હોવાથી ખૂબ ત્વરાથી હાથ ધરવામાં આવ્યું અને તેમ કરતાં રાજ્યવર્ધનનો ખૂની નાસી છટકવા પામે તેની પણ પરવા કરવામાં આવી નહોતી.

રાજ્યશ્રીનું પુનર્મિલન

હર્ષે એ બાબતમાં કરેલી ત્વરા જરા પણ વધારે પડતી ન હતી, કારણ કે છૂટકારાની બાબતમાં નિરાશ થયેલી કુંવરી પોતાની દાસીઓ સાથે બળતી ચિતાએ ચઢી બળી મરવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં જંગલમાં વસતી જાતિઓના નાયકની દોરવણીથી, તેનો ભાઈ વિંધ્યાટવીના જંગલમાં તેનો પત્તો મેળવવામાં સફળ થયો. શશાંક સામેની ચઢાઈની વિગતો નોંધેલી મળતી નથી અને એવું તો સાફ જણાય છે કે તે નહિ જેવું નુકશાન ખમી નાસી છૂટયો હશે. ઈ.સ. ૬૧૯ની સાલ સુધી તો તે સત્તાવાન હોવાનું જણાય છે, પણ કદાચ ત્યાર પછીથી તેનો મુલક હર્ષને હાથ ગયો હોય.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની સમ્મિતીય શાખાના તત્ત્વમાં પારંગત તથા અદ્વિતીય બુદ્ધિમતિ પોતાની બેન રાજ્યશ્રીને પાછી મેળવ્યા બાદ

હર્ષની નવા મુલકો જીતવાની યોજના

હર્ષે નવા મુલકો જીતવાની પદ્ધતિસર યોજનાનો અમલ કરવામાં પોતાના અસાધારણ કુશળતા અને શક્તિને કામે લગાડ્યાં. આખા હિંદને 'એક છત્ર' નીચે લાવવાનો તેનો ઇરાદાપૂર્વક હેતુ હતો. એની કારકિર્દી ને એ તબક્કે તેની પાસે ૫,૦૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસવાર અને ૫૦,૦૦૦ પાયદળનું લશ્કરી બળ હતુ પ્રાચીન પ્રણાલી અનુસાર પદ્ધતિસર વ્યવસ્થિત થયેલી ચતુરંગિણી સેનાનુ ચોથુ અંગ 'રથ' ગણાતા, પણ હર્ષે એ અંગને નકામા ગણી કાઢ્યા હોય એમ જણાય છે, જોકે તે સમયે પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો હતો

આવી જંગમ મહા સેના સાથે હર્ષ આખા ઉત્તર હિંદ પર ફરી વળ્યો તેના સમકાલીન ચીની યાત્રીની રમૂજી વાણીમા 'તેની સામા થનાર બધાને વશ કરતો તે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ગયો, તેના હાથી પર માંડેલા જીન માંડ્યા ને માંડ્યા રહ્યા અને યોદ્ધાઓના માથાં પરથી શિરસ્ત્રાણ એ સમય દરમિયાન કદીએ ઉતર્યાં નહોતા.' સાડાપાંચ વર્ષને

પાંચ વર્ષનો વિગ્રહ

અંતે વાયવ્યના પ્રાંતો અને ઘણે ભાગે બંગાળાના મોટા ભાગની જીત પૂરી થઈ હતી, અને તેનુ લશ્કરી બળ એટલું બધુ વધી ગયુ હતુ, કે તે રણભૂમિ પર ૬૦,૦૦૦ યુદ્ધના હાથી તથા ૧૦૦,૦૦૦ ઘોડેસવારનુ લશ્કર મૂકી શકે એમ હતુ પછીથી એણે પાત્રીસ વર્ષ સુખે રાજ્ય કર્યુ અને એ સમય દરમિયાન તેની ઉત્કટ શક્તિનો ઉપયોગ તેણે પોતાના વિશાળ મુલકનો વહીવટ કરવામા કર્યો. બંગાળાના ઉપસાગરને કિનારે આવેલા ગંજામના ખડતલ વનનીઓ પરનો હુમલો એ તેની છેલ્લી નોંધાયલી ચડાઈ છે અને તે ઇ સ ૬૪૩મા થઈ હતી

એની જયપરંપરાની આખી કારકિર્દી એક નિષ્ફળતાથી ખંડિત થયેલી છે. ચૌલુક્ય વંશનો મોટામા મોટો પુરુષ પુલકેશી બીજો,

ચૌલુક્ય પુલકેશી બીજાને હાથે હાર ઈ.સ. ૬૨૦

જીતોના વિસ્તારમાં હર્ષની સ્પર્ધા કરતો હતો અને હર્ષ જેમ ઉત્તર હિંદમાં સર્વોપરી રાજા હતો તેવી રીતે દક્ષિણના સર્વોપરી રાજાના પદે તે પહોંચ્યો હતો. હવે પછીના પ્રકરણમાં તેના પરાક્રમોની નોંધ લેવામાં આવશે. ઉત્તરનો સમ્રાટ રાજીખુશીથી આવા બળવાન પ્રતિસ્પર્ધીની હયાતી સાંખી શક્યો નહિ. તેણે તેને ઉથલાવી નાખવાનો યત્ન કર્યો. આથી બધા દેશોમાંના ઉત્તમ સરદારો સાથે અને પાંચ હિંદ[1]ની સેના સાથે તે જાતે તેની પર હુમલો કરવા આગળ વધ્યો. પણ તેનો યત્ન નિષ્ફળ થયો. દક્ષિણના રાજાએ નર્મદાના ઘાટોની એવી તો ખબરદારીથી ચોકી કરી કે હર્ષને હારી નિરાશ થઇ પાછા ફરવાની અને તે નદીને પોતાની સરહદ તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ પડી. આ ચઢાઇનો સમય આશરે ઈ.સ. ૬૨૦નો નક્કી કરી શકાય.

વલભી સાથેનો વિગ્રહ

વલભી સાથેનો વિગ્રહ ઈ.સ. ૬૩૩ કરતાં મોડો અને ઈ.સ. ૬૪૧ કે ૬૪૨માં હુએન્ત્સાંગે પશ્ચિમ હિંદની મુલાકાત લીધી તે પહેલાં થયો જણાય છે. એ વિગ્રહના પરિણામમાં ધ્રુવસેન (ધ્રુવભટ) બીજાની સંપૂર્ણ હાર થઈ અને તે ભરૂચના રાજાના મુલકમાં નાસી ભરાયો. એ ભરૂચનો રાજા ઘણું કરીને ચૌલુક્ય સમ્રાટની બળવાન સહાય પર આધાર રાખતો હતો. આગળ કહ્યું છે તેમ

૧ પંચગૌડ અથવા પંચહિંદ એટલે સારસ્વત (પંજાબ), કાન્યકુબ્જ (કનોજ), ગૌડ (બંગાળા), મિથિલ (દરભંગા) અને ઉત્કલ (ઓરિસ્સા) એ પાંચ હાલના કરતાં તે સમયે એક બીજાની વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવતા હતા. બંગાળીઓ આર્યાવર્તના બીજા ભાગોના લોકો સાથે બહુ ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા એમ જણાય છે. જૂના બંગાળી લોકો પાંચાલીના સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે. આ શબ્દ બતાવી આપે છે કે જૂના બંગાળી કાવ્યના કેટલાક હદ માટે તો આપણે પાંચાલ કે કનોજના ઋણી છીએ. સારસ્વત

ધ્રુવભટ્ટને સુલેહની માગણી કરવાની, વિજેતાની પુત્રીનો હાથ સ્વીકારવાની અને તેના ખંડીઆ રાજાની સ્થિતિમાં રહી સંતોષ માનવાની ફરજ પડી હતી એની ચઢાઈમા આનંદપુર, કિચ અથવા કચ્છ અને સોરઠ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડના મુલક અથવા રાજ્યોને તેણે વશ કર્યાનું માની શકાય એમ છે. ઇ.સ. ૬૪૧મા તો એ બધા મોલાપો અથવા પશ્ચિમ માળવા જે પહેલાં વલ્લભીને તાબે હતુ તેના પેટા રાજ્યો હતા.

હર્ષના રાજ્યનો વિસ્તાર

તેના અમલનાં પાછલા વર્ષોમા હર્ષની આણ નેપાલ સાથેના ગંગાના આખા પ્રાંત પર, હિમાલયથી નર્મદા સુધી, તેમજ માળવા, ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પર નિષ્કંટક પ્રવર્તતી હતી અલબત્ત રાજ્યવહીવટની વિગતો સ્થાનિક રાજાઓના હાથમા રહેતી હતી, પણ પૂર્વમા છેક દૂર આવેલા આસામ અથવા કામરૂપનો રાજા પણ એ અધિરાજની આજ્ઞાને વશ વર્તતો હતો અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા વલ્લભીનો રાજા, અને તેનો જમાઈ પણ શાહી સાવામા હાજર રહેતો હતો

અથવા પ્રજાએ આપણને તેનો શક સંવત્ આપ્યો અને હિંદના બીજા ભાગોની પેઠે બંગાળીઓએ તે સ્વીકાર્યો બંગાળાની શિષ્ટતા—નવી વિદ્યા—ખાસ કરીને ન્યાય કે જેનાથી નદીઆના 'તોલો' આખા હિંદમા પંકાતા થયા તે મગધના યશસ્વી દિનો પૂરા થતા, અને તે પૂર્વ હિંદને પ્રકાશ આપતુ બંધ થયુ તે જમાનામા મિથિલામાંથી આવ્યાં કલિંગ અથવા ઓરિસ્સા જોડે તો બંગાળા ભૂતકાળમા છોડયુ વછૂટે નહિ એવા સબંધથી જોડાયેલુ હતુ આપણા અવતારી પુરુષ ચૈતન્યદેવના ભક્તો બંગાળા કરતા ઓરિસ્સામા વધારે છે આથી આપણને જણાય છે કે તે સમય આર્યાવર્તના પાંચ વંગવાળા પ્રાંતો 'પાંચગૌડ' તે નામે ઓળખાતા હતા અને જૂના જમાનામાં તેઓ એક એકના ખૂબ ગાઢા સંસર્ગમા આવેલા હતા અને હાલના કરતા વધારે છૂટથી વિચારો અને આદર્શોનો વિનિમય કરતા હતા (દિનેશચંદ્ર સેન હિસ્ટરી ઑફ બેંગાલ લૅંગ્વેજ ઍન્ડ લિટરેચર કલકત્તા યુનિવ, ૧૯૧૧)

પોતાના વિશાળ રાજ્યના સંચાલન માટે કેળવાયેલી નોકરશાહીની સેવા કરતા, અવિશ્રાંત શક્તિ તથા ઉત્સાહથી રખાતી પોતાની અંગત દેખરેખ પર તે આધાર રાખતો હતો. ચોમાસાની મોસમમા મોટા રસાલા સાથે કૂચ કરવાનું કામ અશક્ય હતુ તેમજ બૌદ્ધ નિયમની વિરુદ્ધ હતુ, એટલે તે મોસમ સિવાય તે સતત તેના મુલકમા પ્રવાસ કરતો રહેતો, પાપીઓને દંડ દેતો અને પુણ્યશાળીઓને અથવા સારાં કર્મ કરનારને ઇનામો આપતો હતો. મોગલ બાદશાહો વાપરતા હતા તથા હાલમા ઊંચા દરજ્જાના ઍંગ્લો–ઈંડિયન અમલદારોના જંગમ ઘર બને છે તેવા આરામભર્યાં તબૂંઓની તે સમયમા શોધ થઇ ન હતી અને હર્ષને ઝાડના ડાળા અને નેતરના બનેલા 'ફરતા મહેલ'થી સતોષ માનવો પડતો હતો દરેક મુકામની જગાએ એ મહેલ ઊભો કરવામાં આવતો હતો અને તેના ગયા બાદ બાળી નાખવામા આવતો હતો એને બહુ ઠાઠથી ફરવાની આદત હતી તેથી તે જ્યાં જતો ત્યા સેંકડો ઢોલીઓ તેની સાથે જતા અને તેના પ્રત્યેક પગલે તેઓ સોનાના ઢોલ પર તાલ વગાડતા આવા 'સગીત પદ ઢોલ' બીજા કોઇ રાજાને વાપરવા દેવામા આવતા નહોતા.

તેની મુસાફરીઓ

તેના બે સૈકા પહેલાના પૂર્વગામી ફાહિયાનની પેઠે હ્યુએન્ત્સાંગ પર પણ તેના સમયના હિંદના દીવાની વહીવટની બહુ સારી છાપ પડી હતી. તેને એ વહીવટ પ્રજાના ભલાના સિદ્ધાંતના પાયા પર રચાયેલો જણાયો હતો. સરકારી જમીનની મહેસૂલ એજ રાજ્યની આમદાનીનુ મુખ્ય સાધન હતુ અને નિયમાનુસાર તો તે કુલ પેદાશના છઠ્ઠા ભાગ જેટલુ હતુ અમલદારોને તેમની સેવાના બદલામા જમીનોના પસાયતા મળતાં જાહેર કામ માટે વેઠે આણેલા મજૂરોને મજૂરી આપવામા આવતી કરો બહુ હળવા હતા પ્રજા પાસેથી સગત મહેનત બહુ જ માફકસર લેવામા આવતી અને વિવિધ ધાર્મિક સપ્રદાયોને ઉદાર

દીવાની વહીવટ

ધ્રુવભટ્ટને સુલેહની માંગણી કરવાની, વિજેતાની પુત્રીનો હાથ સ્વીકારવાની અને તેના ખંડીઆ રાજાની સ્થિતિમાં રહી સંતોષ માનવાની ફરજ પડી હતી એજ લડાઈમા આનંદપુર, કિચ અથવા કચ્છ અને સોરઠ અથવા દક્ષિણ કાઠીઆવાડના મુલક અથવા રાજ્યોને તેણે વશ કર્યાનું માની શકાય એમ છે. ઇ. સ. ૬૪૧માં તો એ બધા મોલાપો અથવા પશ્ચિમ માળવા જે પહેલાં વલ્લભીને તાબે હતુ તેના પેટા રાજ્યો હતા.

હર્ષના રાજ્યનો વિસ્તાર

તેના અમલનાં પાછલા વર્ષોમા હર્ષની આણ નેપાલ સાથેના ગંગાના આખા પાત્ર પર, હિમાલયથી નર્મદા સુધી, તેમજ માળવા, ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર પર નિષ્કંટક પ્રવર્તતી હતી. અલબત્ત રાજ્યવહીવટની વિગતો સ્થાનિક રાજાઓના હાથમા રહેતી હતી, પણ પૂર્વમા છેક દૂર આવેલા આસામ અથવા કામરૂપનો રાજા પણ એ અધિરાજની આજ્ઞાને વશ વર્તતો હતો અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા વલ્લભીનો રાજા, અને તેનો જમાઈ પણ શાહી રસાલામા હાજર રહેતો હતો

અથવા પક્ષોએ આપણને તેનો શક સંવત્ આપ્યો અને હિંદના બીજા ભાગોની પેઠે બંગાળીઓએ તે સ્વીકાર્યો બંગાળાની શિષ્ટતા—નવી વિદ્યા—ખાસ કરીને ન્યાય કે જેનાથી નદીઆના 'તોલો' આખા હિંદમા પંકાતા થયાં તે મગધના યશસ્વી દિનો પૂરા થતાં, અને તે પૂર્વ હિંદને પ્રકાશ આપતુ બંધ થયુ તે જમાનામા મિથિલામાથી આવ્યાં કલિંગ અથવા ઓરિસ્સા જોડે તો બંગાળા ભૂતકાલમા છોડયુ વછૂટે નહિ એવા સબંધથી જોડાયેલુ હતુ આપણા અવતારી પુરુષ ચૈતન્યદેવના ભક્તો બંગાળા કરતાં ઓરિસ્સામા વધારે છે આથી આપણને જણાય છે કે તે સમય આર્યાવર્તના પાંચ વસવાળા પ્રાંતો 'પાંચગૌડ' તે નામે ઓળખાતા હતા અને જૂના જમાનામા તેઓ એક એકના ખૂબ ગાઢા સંસર્ગમાં આવેલા હતા અને હાલના કરતાં વધારે છૂટથી વિચારો અને આદર્શોનો વિનિમય કરતા હતા (દિનેશચંદ્ર સેન હિસ્ટરીઑફ બેંગાલ લેંગ્વેજ ઍન્ડ લિટરેચર કલકત્તા યુનિવ, ૧૯૧૧.)

પોતાના વિશાળ રાજ્યના સંચાલન માટે ઉભાવેલી નોકરશાહીની સેવા કરતા, અવિશ્રાંત શક્તિ તથા ઉત્સાહથી રખાતી પોતાની અંગત દેખરેખ પર તે આધાર રાખતો હતો. ચોમાસાની મોસમમા મોટા રસાલા સાથે કૂચ કરવાનુ કામ અશક્ય હતુ તેમજ બૌદ્ધ નિયમની વિરુદ્ધ હતુ, એટલે તે મોસમ સિવાય તે સતત તેના મુલકમા પ્રવાસ કરતો રહેતો, પાપીઓને દંડ દેતો અને પુણ્યશાળીઓને અથવા સારાં કર્મ કરનારને ઇનામો આપતો હતો. મોગલ બાદશાહો વાપરતા હતા તથા હાલમા ઊંચા દરજ્જાના ઍંગ્લો-ઇંડિયન અમલદારોના જંગમ ઘર બને છે તેવા આરામભર્યા તંબૂઓની તે સમયમા શોધ થઇ ન હતી અને હર્ષને ઝાડના ડાળા અને નેતરના બનેલા 'ફરતા મહેલ'થી સંતોષ માનવો પડતો હતો. દરેક મુકામની જગાએ એ મહેલ ઊભો કરવામા આવતો હતો અને તેના ગયા બાદ બાળી નાખવામા આવતો હતો. એને બહુ ઠાઠથી ફરવાની આદત હતી તેથી તે જ્યા જતો ત્યા સેંકડો ઢોલીઓ તેની સાથે જતા અને તેના પ્રત્યેક પગલે તેઓ સોનાના ઢોલ પર તાલ વગાડતા. આવા 'સંગીત પદ ઢોલ' બીજા કોઇ રાજાને વાપરવા દેવામા આવતા નહોતા.

તેના પ્રવાસો

તેના બે સૈકા પહેલાના પૂર્વગામી ફાહિયાનની પેઠે હ્યુએન્ત્સાંગ પર પણ તેના સમયના હિંદના દીવાની વહીવટની બહુ સારી છાપ પડી હતી. તેને એ વહીવટ પ્રજાના ભલાના સિદ્ધાંતના પાયા પર રચાયેલો જણાયો હતો. સરકારી જમીનની મહેસૂલ એ જ રાજ્યની આમદાનીનુ મુખ્ય સાધન હતુ અને નિયમાનુસાર તો તે કુલ પેદાશના છઠ્ઠા ભાગ જેટલુ હતુ. અમલદારોને તેમની સેવાના બદલામા જમીનોના પસાયતા મળતા. જાહેર કામ માટે વેઠે આણેલા મજૂરોને મજૂરી આપવામા આવતી. કરો બહુ હળવા હતા. પ્રજા પાસેથી અંગત મહેનત બહુ જ માફકસર લેવામા આવતી અને વિવિધ ધાર્મિક સંપ્રદાયોને ઉદાર

દીવાની વહીવટ

હાથે દાન દેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.

પોલીસ અને ગુના

ભયંકર અત્યાચારોવાળા ગુના વિરલ બનતા પણ રસ્તા તથા નદીઓના ઘાટ દેખીતી રીતે ફાહિયાનના સમય કરતાં ઓછા સહીસલામત હતા. હ્યુએન્ત્સાંગને પોતાને એક કરતાં વધારે વાર લૂંટારાઓએ રોકી લૂંટ્યો હતો. તે સમયે કેદ એ દંડનો બહુ સાધારણ પ્રકાર હતો અને તે કેદ ક્રૂરતાભરી અને ટિબેટમાં ચાલતી પ્રથાને મળતી હતી. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે કેદીઓ 'જીવે કે મરે તેની કાંઇ પરવા કરવામાં આવતી નહોતી અને તેમની માણસમાં ગણત્રી જ કરવામાં આવતી નહોતી.' ગુપ્તોના સમય કરતાં આ જમાનાની સજાઓ વધારે સખત હતી. ગંભીર ગુનાઓ માટે અને સંતાન ધર્મ બજાવવામાં નિષ્ફળ જનારને નાક, કાન, હાથ કે પગના છેદની સજા કરવામાં આવતી હતી, પણ ઘણીવાર એ સજાને બદલે દેશવટાની સજા કરવામાં આવતી હતી. નાના ગુના માટે દંડ કરવામાં આવતા હતા સત્યના નિર્ણય માટે, પાણી, અગ્નિ, ઝેર કે વજનની પરીક્ષા કાર્યસાધક સાધનો તરીકે બહુમાન્ય ગણાતા હતાં અને ચીની યાત્રીએ પણ પોતાની પસંદગી તથા સંમતિ સાથે તેનાં વર્ણન કર્યાં છે.

સરકારી નોંધો

જાહેર બનાવોની નોંધ માટે ખાસ નીમેલા અમલદારોએ લીધેલી જાહેર બનાવોની સરકારી નોંધો દરેક પ્રાંતમાં રાખવામાં આવતી હતી. સારા તેમજ માઠા બનાવો તથા સંકટો અને શુભ બનાવોની નોંધ લેવી એ તેમનું કામ હતું મોટા ઐતિહાસિક લેખોના લખનારા એ નોંધોને જોઈ લખતા હતા એ તો નિઃસંદેહ વાત છે, પણ તેમાંનો એક પણ નમૂનો બચવા પામ્યો નથી.

કેળવણીનો બહુ બહોળો પ્રસાર હતો એમ દેખાય છે. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં તથા બૌદ્ધ સાધુઓમાં તેનો બહુ પ્રસાર થયો હતો,

કેળવણી અને સાહિત્ય

અને રાજદરબારમા પણ વિદ્વાનો માન આપવામા આવતુ હતુ રાજા હર્ષ સાહિત્યનો ઉદાર આશ્રયદાતા હતો. એટલુ જ નહિ પણ એ પોતે એક નિપુણ લહીઓ અને સારો પ્રતિષ્ઠિત લેખક હતો એક વ્યાકરણના પુસ્તક ઉપરાંત ત્રણ ખ્યાત સસ્કૃત નાટક અને બીજા કેટલાક પરચુરણ કાવ્ય તેની કલમની પ્રસાદી રૂપ ગણાય છે એ ગ્રથોની રચનામા કાઈ નહિ તો તેનો મોટો હિસ્સો હતો એ વાત માનવા માટે આચર્ય પામવાને કાઈ કારણ નથી કારણકે પ્રાચીન હિંદમા રાજલેખકો કાઈ વિરલ નહોતા એમાના એક નાટક 'નાગાનંદ' જેનો વિષય સસ્કારી બૌદ્ધ પુરાણકથા છે તેની, હિંદી નાટકોની ઉત્તમ કૃતિ ઓમા ગણના થાય છે, અને બીજા નાટકો 'રત્નાવલી' તથા 'પ્રિયદર્શિકા' મા જોકે નવસર્જન નથી તો પણ વિચાર અને ભાષાની સાદાઈ માટે તે ખૂબ પ્રશસા પામેલા છે

બાણ

હર્ષના દરબારમાની વિદ્વાનોની માળાનો મેર હતો બ્રાહ્મણ કવિ બાણ તેના આશ્રયદાતાના પરાક્રમોનો પ્રશસ્તિમય અહેવાલ આપતી ઐતિહાસિક નવલિકાનો તે લેખક હતો. એ નવલિકા ઘણી જ કુશળતા ભરી છતા અણગમત ઉત્પન્ન કરે એવી કૃતિ છે એ ઘણી ખરાબ રુચિને અનુસરીને રચાયેલી છે છતા તેમા વચ્ચે વચ્ચે વખાણવા જેવા અને તાદૃશ વર્ણનના ફકરા આવેલા છે જે માણસ સેનાપતિ સ્કંદગુપ્તને તેના રાજાની યશાવલિ જેવુ લાબુ નાક હોવાનુ લખે છે તેની પર આખા સાહિત્યના ક્ષેત્રમા એક બહુ અણછાજતી ઉપમા આપનારનો આરોપ બહુ વ્યાજબી રીતે ચઢાવી શકાય એમ છે પણ એ જ માણસ વધારે સારી કૃતિ પણ કરી શકતો હતો અને રાજાના મરણમાળની વેદનાનુ ચિત્ર આપતા તે જરાય શક્તિની ઉણપ બતાવતો નથી 'અનાથતાએ તેને પોતાના હાથમા લીધો હતો, દુખે તેને પોતાનુ ક્ષેત્ર બનાવ્યો હતો, ક્ષયે તેમા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ અને અશક્તિએ તેમા

સાતમા સૈકામા હિંદમા ધર્મના વિચાર અને આચારનુ સમગ્રી સમ એ દોરવુ ચિત્ર ઘણી વિચિત્ર અને ભિન્ન ભિન્ન વિગતોથી ભરેલુ છે હર્ષના રાજકુટુંબની જુદીજુદી

ધર્મની સ્થિતિ

વ્યક્તિઓ ધર્મની બાબતમા તેમના પોતાના અંગત પક્ષપાતો અને પસંદગીઓ અનુસાર ચાલતી હતી તેનો દૂરનો પૂર્વજ પુષ્યભૂતિ નાનપણથી જ શિવનો પરમ ભક્ત હતો તથા બીજા બધા દેવોથી વિમુખ હતો એવી નોંધ છે હર્ષનો પિતા એવો જ ચુસ્ત સૂર્યભક્ત હતો અને તે રાજ ન પ્રતિદિન દેવને પોતાના હૃદયના જ રંગ જેવા શુદ્ધ ભાવ સાથે ના ભાજનમા મૂકેલા લાલ કમળના ગુચ્છાનો અર્ઘ્ય આપતો હર્ષના મોટાભાઇ તથા બહેનને બૌદ્ધ ધર્મમા પરમ શ્રદ્ધા હતી, જ્યારે હર્ષની ભક્તિ તેના કુળના ત્રણે દેવ, શિવ, સૂર્ય અને બુદ્ધમા વહેંચાઇ ગયેલી હતી એ ત્રણેની પૂજા માટે તેણે ભિન્ની મંદિરો ઉભા કરેલા છે એના જીવનના પાછલા વર્ષોમા બૌદ્ધ સંપ્રદાય તેનો વધારે પ્રીતિપાત્ર બન્યો હતો, અને ચીની ધર્મગુરુની વાક્છટાથી બૌદ્ધ ધર્મની મહાયાન શાખાના આગમ ગ્રંથોના શિક્ષણને અભિત્તીય સંપ્રદાયના હીનયાનના સિદ્ધાંતો કરતા વધારે પસંદગી આપવાનું વલણ ધરાવતો તે થયો હતો જોકે તે પોતે તો પહેલા હીનયાનના સિદ્ધાંતોથી જ પરિચિત હતો

ધર્મની બાબતમા રાજકુટુંબની સર્વસંગ્રાહક વૃત્તિ તે સમયના લોકપ્રિય ધર્મની સામાન્ય સ્થિતિના પરિણામ તેમજ પ્રતિબિંબરૂપ હતી ગંગા નદીના મેદાન પ્રદેશમા બૌદ્ધ સંપ્રદાયે

રાજાની સર્વસંગ્રાહ વૃત્તિ

તેનું એકવારનું આગળ પડતું સ્થાન ચોક્કસ રીતે ગુમાવ્યુ હતું છતા તે હજુ એક પ્રબળ બળ હતું અને લોકોના મન પર તેનો હજુ ભાર પ્રભાવ હતો જૈન સંપ્રદાય ઉત્તર હિંદમા કદી યે બહુ પ્રસર્યો નહોતો તેમજ આક્રમણાત્મક થયો નહોતો અને જોકે કેટલાક સ્થાનોમા ખાસ કરીને વૈશાલી અને પૂર્વ બંગાળામા તેનો સમૂહ હતો છતા તે બૌદ્ધ

અને પૌરાણિક હિંદુ સંપ્રદાયની સામાન્ય લોકપ્રિયતાની સ્પર્ધા કરવાનો દાવો કરી શકતો નહોતો. હિંદુ ધર્મનો છેલ્લો ગણાવેલો પ્રકાર હવે બહુ દૃઢ રીતે સ્થપાઇ ચૂક્યો હતો અને પહેલાંના પુરાણો પ્રાચીન અને પવિત્ર લખાણો તરીકે આદર પામવા માંડ્યા હતા. વર્તમાન પ્રાંતોમાં વસ્તીનો મોટો ભાગ જેમ હાલ છે તેમ પુરાણના દેવોની ભક્તિમાં લાગેલો હતો અને સ્ત્રી તથા પુરુષ પોતાની રૂચિ અનુસાર પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવ, સૂર્ય, વિષ્ણુ કે બીજા કોઇ દેવને ખાસ ભક્તિ માટે પસંદ કરવા તદ્દન સ્વતંત્ર હતા. એક સામાન્ય નિયમ તરીકે જુદાજુદા ધર્મોના અનુયાયીઓ બહુ શાંતિથી અને હળીમળીને રહેતા. વળી ઉપરાંત બીજા લોકો પણ જાહેર પૂજાના મુખ્ય ઇષ્ટ દેવોની વારાફરતી ભક્તિ કરી ડહાપણ રીતે દેવોની કૃપા મેળવવાની ખાતરી કરી લેતા એમાં સહેજ જ શક નથી.

જોકે મતાગ્રહીપણું અને પરસ્પર મેળ એ નિયમરૂપ હતા, છતાં અપવાદો પણ નહોતા એમ નહિ. મધ્ય બંગાળનો રાજા શશાંક જેનો હર્ષના ભાઇના દગાખોર ખૂની તરીકે ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવ્યો છે અને જે ઘણું કરીને ગુપ્તવંશનો નબીરો હતો, તે શિવભક્ત હતો અને બૌદ્ધ ધર્મને ધિક્કારનારો હતો. તેને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવા પોતાનાથી બનતું તેણે કર્યું હતું. બૌદ્ધ પુરાણકથા મુજબ બૌદ્ધ ગયા આગળના જે પવિત્ર બોધિવૃક્ષ પર અશોકે હદ બહારની ભક્તિ રેલાવી હતી તે વૃક્ષને એણે ખોદી કાઢી બાળી નાખ્યું. પાટલીપુત્ર આગળનો બુદ્ધના પગલાંના નિશાનવાળો પથ્થર તેણે તોડી નાખ્યો. તેણે મઠોનો નાશ કર્યો. તેમાં રહેતા સાધુઓને વીખેરી નાખ્યા. નેપાળની ટેકરીઓની તળેટી સુધી એના જુલમનો જુસ્સો પહોંચવા પામ્યો હતો. આ બનાવો પછી ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષે તે સ્થાનોની મુલાકાત લેનાર ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાંગના લખાણો તેની પુરતી સાખ પૂરે છે. એ બનાવો ઇ.સ. ૬૦૦ની આસપાસમાં થયેલા હોવા જોઇએ

શશાંકનો જુલમ

પોતાની ખોટ ગણી હતી. . . . . . . ને મૃત્યુની મર્યાદામાં હતો, છેલ્લી ઘડીની તૈયારીમાં હતો, લાંબી નિદ્રાને દરવાજે, મહાકર્મની તૈયારીમાં, મૃત્યુને ઉંબરે હતો: ભાંગીતુટી વાચાવાળો, જેનું મન ચળી ગયું હતું જેનું શરીર દુઃખમાં રિબાઈ ગયું હતું, જેનું જીવન ઓસરી ગયું હતું જેમતેમ લાગી કરી રહ્યો હતો અને મરણ નિદ્રામાં નાંખી રહ્યો હતો ભાગ્યમાએ તેને ઉતરી લીધો હતો, દુખથી તે આમતેમ ફરતો હતો અને જિનના ગુણ ફરી નાંખે એવી ચેતનાને વશ હતો આવું લખાણ જોકે પૂર્ણ સુસ્પષ્ટ તો નથી તો પણ તેની પર અર્થ ઘટાવી ન જવાય એવી ગપસપ છે.

ઉંમરના પાછલા દિવસો

એક શિલાલેખ અશોકની રાણીની નામ છીપાવી હતી, પણ હવે સંતુષ્ટ થઈ પોતાની તરફ ધ્યાન કરે તેને માટે ૭ વર્ષના મહત્ત અને બાકીના વર્ષોમાં તુટક તુટક એમ મળી કુલ સાડત્રીસ વર્ષના વિગ્રહની જરૂર જણાઈ હતી. એનો છેલ્લો વિગ્રહ ઇ.સ. ૧૪૯માં મગધના લોકો સામે હતો અને પછી આખરે અનેક વિગ્રહ કરનાર આ રાજાએ પોતાનું બખ્તર ઉતાર્યું અને પોતાના જીવનના જે થોડા વર્ષો રહ્યા હતા તે હિંદી સર્વસત્તાધીશની સમજણ મુજબની શાંતિની કળાઓ તથા ધર્મના કૃત્યોમાં ગાળ્યાં. તેણે અશોકનું અનુકરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે અને પરિણામે તેના રાજ્યનાં પાછલા વર્ષના કૃત્યોની કથની તેના પૂર્વગામી મહાન મૌર્યના ઇતિહાસની નકલ જેવી વંચાય છે.

તેની ધર્મભક્તિ

આ સમયાન્તરમાં રાજાએ બૌદ્ધ ધર્મના શાંતિમય ઉપદેશ તરફ પ્રથમ હીનયાન અને પાછળથી મહાયાનની શાખા તરફ ધ્યાન ખેંચે એવો પક્ષપાત બતાવવા માંડ્યો તેણે ભક્તનું જીવન ગાળવા માંડ્યું, અને જીવહિંસા વિરુદ્ધના બૌદ્ધ ધર્મના નિષેધોનો બહુ કડકાઈથી અમલ કરવા માંડ્યો અને તેમ કરવામાં માનવજીવનની પવિત્રતાનો

નહિ જેવો ખ્યાલ તેણે રાખ્યો હતો. આપણને કહેવામાં આવે છે કે 'પુણ્યના વૃક્ષને તેણે એવા તો વિસ્તારથી ઉછેરવાનો યત્ન કર્યો કે તેણે અન્ન અને નિદ્રાને પણ વિસારે મૂક્યાં,' અને પાંચે હિંદમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવાની તેમ જ ખોરાક તરીકે માંસનો ઉપયોગ કરવાની મના કરી અને તેમ કરનારને માટે માફીની આશા વગર દેહાંતદંડની સજા નક્કી કરી.

અશોકે સ્થાપેલી સંસ્થાઓના નમૂના ઉપર મુસાફર, ગરીબ તથા દર્દીઓના ઉપયોગ માટે આખા રાજ્યમાં ધર્માદા સંસ્થાઓ સ્થાપવામા આવી હતી. શહેરોમા તેમજ ગામડાંઓમાં ધર્મશાળાઓ બાંધવામાં આવી હતી. ત્યા અનાજ પાણી પૂરા પાડવામા આવતા અને આપત્તિમા આવી પડેલાઓને ઉદાર હાથે દવા પૂરી પાડવા વૈદો રાખવામાં આવ્યા હતા. પોતાના આદર્શરૂપ પૂર્વગામીના અનુકરણમા તેણે હિંદુ દેવતાઓની પૂજા તેમજ બૌદ્ધ પૂજાવિધિ માટે સંખ્યાબંધ ધાર્મિક સંસ્થાઓ સ્થિર કરી. તેના જીવનના અંત ભાગમાં રાજ્યકૃપા મોટે ભાગે બૌદ્ધસંસ્થાઓ ઉપર ઊતરી હતી, અને પવિત્ર ગંગાને કિનારે સંખ્યાબંધ મઠ તથા સો સો ફીટ ઊંચા સંખ્યાબંધ સ્તૂપો બાંધવામા આવ્યા હતા. આ બે બાબતો પૈકીનાં બીજા બહુ નકલેદી હતાં એમાં કાંઈ જ શંકા નથી. તે મુખ્યત્વે લાકડાં તથા વાંસના બનાવેલા હોવાથી તેમનાં કાંઇ જ અવશેષ કે નિશાન રહ્યા નથી. પણ સ્તૂપો ગમેતેવા તકલેદી હોય તો પણ 'જેમ તેની સંખ્યા વધારે તેમ તેનું પુણ્ય વધારે' એવું હતું. જોકે હર્ષ અને હુએન્ત્સાંગના સમયમા બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું બળ દેખીતી રીતે ઘટતું જતું હતુ છતા તે સંપ્રદાયના સાધુઓ તે સમયે હજુ મોટી સંખ્યામાં હતા અને એ મઠોમાં વસતા સાધુઓ તે યાત્રીની ગણત્રી મુજબ લગભગ બે લાખ જેટલા હતા. આવા મોટા પ્રમાણુની બૌદ્ધ સંઘની આબાદી હોવાથી રાજાને તેના પ્રત્યે ઉદારતા બતાવવાની પુષ્કળ તક મળતી હતી.

પરોપકારના અને ધર્મની સંસ્થાઓ

અશોકના છેલ્લા વંશજ તરીકે વર્ણવાયેલા મગધના પૂર્ણવર્મા નામના એક સ્થાનિક રાજાએ થોડા સમય પછી એ બોધિવૃક્ષ ફરીથી વાવ્યું હતું કારણ કે અશોકના વંશજ હોવાને કારણે તેના મહાન પૂર્વજના અતિ આદરને પામેલી વસ્તુને માન આપવા તે ખાસ બંધાયેલો હતો.

હ્યુએનત્સાંગ અને તેની જીવનકથા લખનારે આપેલી વિગતો સાબિત કરે છે કે કોઈ કોઈ વાર બૌદ્ધ સંપ્રદાયની બંને શાખાઓ વચ્ચેનો સંબંધ બહુ કડવાં વેરઝેરનો હતો. વળી પોતાના

સાંપ્રદાયિક વેરઝેર

બૌદ્ધ હરીફો પર રાજકૃપા વરસતી જોઈ પૌરાણિક હિંદુઓના દિલમાં પણ એવી જ બૂરી લાગણી ભભૂકી ઊઠતી હતી. પ્રાચીન હિંદમાં ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ મતાંતરસહિષ્ણુતા પ્રવર્તતી હતી, એવી મતલબનાં સાધારણ કથનો કાંઈક સાવચેતીથી સ્વીકારી શકાય એમ છે એ વાત તો આથી તદ્દન સાફ સમજાઇ આવે છે. સરકાર તરફથી સંપ્રદાયો ઉપર થતા જુલમો તેમજ સાંપ્રદાયિક કડવાશના લોકોમાં ચઢી આવતા ઊભરણો વખતોવખત થઈ આવતા હતા, જોકે તે બહુ વારંવાર થતાં નહિ.

સંપૂર્ણ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા તથા સમતાના સિદ્ધાંતનો હર્ષે જાતે કેટલીક વાર ભંગ કરેલો છે. અકબર અને બીજા હિંદી સમ્રાટો પેઠે

ધર્મ-વિવાદો

તેને પણ હરીફ ધર્માચાર્યોના ઉપદેશ અને વાદ સાંભળવા ગમતા અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની મહાયાન શાખાની પુષ્ટિમાં તે વિદ્વાન ચીની મુસાફરની દલીલો તે બહુ આનંદથી સાંભળતો. એ શાખાના સિદ્ધાંતોથી તે પરિચિત નહોતો એમ જણાય છે. સ્ત્રીઓને પુરુષોથી એવાહેદા રાખવાની મુસલમાનોના પક્ષપાતને પામેલી પદ્ધતિની સાંકળથી પ્રાચીન હિંદી સમાજ સરખામણીમાં મુક્ત હતો એના જાણવાજોગા દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ તથ્ય છે કે ચીની ધર્મગુરુનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા રાજાની બાજુમાં તેની વિધવા બહેન બેસતી હતી અને એ વિવાદથી નીપજતો આનંદ ખુલ્લા દિલથી બતાવતી હતી આગળ જણાવી ગયા છીએ

તેમ એક ચીની પ્રમાણે તો એમ જાહેર કરે છે કે હર્ષ તેની બહેનની સાથે મળીને રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો.

રાજાએ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે તેનો માનીતો ચીની યાત્રી વાદમાં હારવો ન જોઇએ, અને તેથી જ્યારે એ ચીની વિદ્વાનના સિદ્ધાંતોની બાબતમાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા માટે વિરોધીઓને નિમંત્રવામાં આવતા ત્યારે વાદની શરતો તદ્દન વ્યાજબી રાખવામાં આવતી નહોતી.

હર્ષનો ઢંઢેરો

જ્યારે હર્ષના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાંપ્રદાયિક વિરોધીઓને હાથે હુએન્ત્સાંગનો ઘાત થવાનો ભય છે, ત્યારે તેણે એક ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. એ ઢંઢેરાનો અંતભાગ નીચે મુજબ હતો

'જો કોઈ એ ધર્મગુરુને અડકશે અથવા ઇજા કરશે તો તેનો તુરત જ શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે, અને જે કોઇ તેની વિરુદ્ધ બોલશે તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવશે, પણ જે કોઈ એના ઉપદેશથી લાભ ઉઠાવવા માગતા હશે તેણે મારી ભલાઈ પર વિશ્વાસ રાખવો. એવાઓને આ જાહેરનામાથી ડરવાની જરૂર નથી '

એ યાત્રીની જીવનકથા લખનાર સાદાઈથી ઉમેરે છે કે 'આ સમયથી ઊંધે માર્ગે ચડેલા પાછા હઠી નજર બાહર થઈ ગયા અને પરિણામે અઢાર દિવસ પસાર થયા ત્યારે તેની સામે વિવાદ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ.'[1]

રાજા હર્ષ બંગાળામાં પ્રવાસે નીકળ્યો હતો ત્યારે છાવણીમાં તેને હુએન્ત્સાંગનો મેળાપ થયો હતો. તેના વ્યાખ્યાનથી તે એવો તો પ્રસન્ન થયો હતો કે તે શિક્ષાગુરુના ઉપદેશને બને તેટલી વધારે જાહેરાત આપવાના હેતુથી તેના તે સમયના પાટનગર કનોજમાં એક ખાસ સભા ભરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પ્રચંડ માનવમેદનીથી અનુસરાયેલો રાજા હર્ષ ગંગાને દક્ષિણ કિનારેકિનારે કૂચ કરતો હતો અને તેનો મિત્ર કામરૂપનો રાજા કુમાર ગંગાને સામે કિનારે તેની જોડેજોડે કૂચ

કનોજની ધર્મસભા

કરી ગયો હતો. આમ ધીરેધીરે આગળ વધતાં તેવું દિવસમાં રાજા હર્ષ, કુમાર તથા તેમની સાથમાં કૂચ કરતા લોકો કનોજ આવી પહોંચ્યા અને ઇસ. ૬૪૩ના ફેબ્રુઆરી કે માર્ચમાં તેમણે ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાં સમ્રાટ હર્ષનો કૂચ દરમિયાનના તેના સાથી કામરૂપના રાજા કુમારે તથા લગ્નસંબંધથી તેના સંબંધી થયેલા પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલા વલભીના રાજાએ તથા બીજા અઢાર ખંડિયા રાજાઓએ જાહેર સત્કાર કર્યો. એ સત્કારની વિધિમાં ચાર હજાર વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુઓ સામેલ હતા. એ સાધુઓમા બિહારમાના નાલંદા મઠના એક હજાર સાધુઓ તેમજ ત્રણ હજાર જૈન તથા બીજા સનાતની બ્રાહ્મણો પણ હતા.

આ સ્થળે આકર્ષણનાં કેંદ્ર ખાસ આ પ્રસંગ માટે ગંગાના કિનારા ઉપર ઊભો કરેલો મોટો મઠ અને મંદિર હતા. અહીં એકસો ફીટ ઊંચા મિનારામાં રાજા જેટલા કદની બુદ્ધની સોનાની પ્રતિમા રાખવામાં આવી હતી. એના જેવી જ પણ એથી નાની ત્રણ ફીટ ઊંચી એક

વિધિઓ

પ્રતિમાનો રોજ દબદબાભર્યો વરઘોડો કાઢવામાં આવતો. તેના સાથમા વીસ રાજાઓ અને ત્રણસો હાથીની સવારી કાઢવામા આવતી હતી. મૂર્તિ પરનુ છત્ર શક્રનો વેષ ધારણ કરી હર્ષ પોતે ધરતો, જ્યારે બધા હાજર રહેલા રાજાઓમા સૌથી વધારે અગત્યનુ સ્થાન ભોગવતો તેનો મિત્ર રાજા કુમાર બ્રહ્માનો વેશ ધારણ કરતો અને સફેદ ચમરી ઉગાડવાનુ માન તેને મળતુ. આમ સરઘસમા ફરતો સમ્રાટ ચોમેર મોતી, સોનાના ફૂલ, અને બીજા કિંમતી દ્રવ્યો બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણ રત્નોના માનમા વેરતો. પછી આ પ્રસંગે સ્નાનને માટે ખાસ તૈયાર કરેલી વેદી આગળ મૂર્તિને પોતાને હાથે સ્નાન કરાવી, પોતાના ખભા પર ઊંચકી પશ્ચિમ મિનારા આગળ લઈ જતો અને ત્યા તેને રત્નજડિત હજારો રેશમી વસ્ત્રો ચઢાવતો. ભોજન પછી અગાઉ વર્ણવી ગયા છીએ એવો એક તરફી જાહેર શાસ્ત્રાર્થ રાખવામાં આવતો, અને સાંજે એક માઈલ દૂર આવેલી પોતાની 'ચલ–શિબિરે' સમ્રાટ

પાછો ફરતો.

ઘણા દિવસ સુધી ચાલુ રહેલી આ વિધિને અંતે ચોંકાવનારા બનાવ બન્યા. ઘણે મોટે ખર્ચે ઊભા કરેલા કામચલાઉ મઠમાં આગ લાગી અને તેનો ઘણોખરો ભાગ તેનાથી નાશ પામ્યો, પણ જ્યારે રાજા પંડે આગ ઓલવવા વચ્ચે પડ્યો ત્યારે આગની ઝાળ વધતી અટકી અને તેમ થતાં ધર્મિષ્ઠ વ્યક્તિઓએ તેને ચમત્કાર જાણ્યો.

હર્ષનો જાન લેવાનો યત્ન

ખડિયા રાજાઓના રસાલાથી અનુસરાયેલો હર્ષ આગના ભયંકર દૃશ્યનો વિસ્તાર જોવા એક ઊંચા સ્તૂપ પર ચઢ્યો હતો. એ સ્તૂપના પગથિયાં પરથી તે ઊતરતો હતો તેવામાં ખંજરથી સજ્જ થયેલા કોઈ ધર્માંધ પુરુષે તેના અંગ પર ધસી જઈ તેના શરીરમાં ખંજર ભોંકી દેવાનો યત્ન કર્યો. ખૂનીને તરત જ પકડી લેવામાં આવ્યો અને રાજાએ પોતે તેને ખૂબ ઝીણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબમાં તે ખૂનીએ કબૂલ કર્યું કે બૌદ્ધોને બતાવેલી હદ બહારની રાજકૃપાથી રૂઠેલા કેટલાક વિધર્મીઓએ તેને આ ગુનો કરવા ઉશ્કેર્યો હતો. આ ઉપરથી પાંચસો પંકાતા અને આગળ પડતા બ્રાહ્મણોને કેદ પકડવામાં આવ્યા હતા. 'સીધા પ્રશ્નો' પૂછતાં તેમની પાસે કબૂલ કરાવવામાં આવ્યું હતું, કે તેમની ઈર્ષ્યા સંતોષવા માટે સળગતા તીરો ફેંકી તેમણે મિનારાને આગ લગાડી હતી અને એ આગને લીધે થતા ગોટાળાનો લાભ લઈ તેમણે રાજાને મારી નાખવાની આશા રાખી હતી. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે આ કબુલાત તેમને ખૂબ રંજાડીને બળજબરીએ કરાવવામાં આવી હતી અને ઘણું કરીને તે તદ્દન ખોટી હતી. એ કબુલાત ખરી હોય કે ખોટી તેના પર ભરોસો રાખવામાં આવ્યો હતો અને તેને આધારે એ તરકટમાં મુખ્ય ગણાતા કેટલાક લોકોને ગરદન મારવામાં આવ્યા હતા અને બીજા આશરે ૫૦૦ બ્રાહ્મણોને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા.

સ્થાપન કરવામાં આવ્યું હતું અને કિંમતી વાઘા તથા બીજી મૂલ્યવાન ચીજોનો મહાન જથ્થો વહેંચી નાખવા માટે કાઢવામાં આવ્યો હતો. બીજે અને ત્રીજે દિવસે તેજ મુજબ શિવ અને સૂર્યની મૂર્તિઓનું તે જ રીતે સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું પણ તે પ્રસંગે બુદ્ધની પૂજાને અંગે કરેલા દાનથી અર્ધું દાન કરવામાં આવ્યું હતું. બૌદ્ધસંઘના દસ હજાર પસંદ કરેલા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોને દાન આપવા માટે ચોથો દહાડો રાખવામાં આવ્યો હતો. તે દરેકને સો સો સોનાના મહોર, એક મોતી અને એક સુતરાઉ કપડું અને તે ઉપરાંત સારાં અન્ન, પાન, ફૂલ તથા સુગંધિ દ્રવ્યો મળ્યાં હતાં. ત્યાર પછીના બાકીના વીસ દિવસોમાં સમાગમને અંગે આવેલા બ્રાહ્મણો રાજાના દાનના પાત્ર બન્યા હતા. તેમની પછી ચીની લેખક જેને 'ધર્મવિરોધી' કહે છે તે લોકનો વારો આવ્યો, એટલે કે જૈન તથા બીજા કેટલાક પંથના લોકોને દસ દિવસ સુધી દાન આપવામાં આવ્યાં. દૂર દૂર દેશોથી આવેલા માગણોને દાન આપવા માટે પણ એટલો જ સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો અને ગરીબ, અનાથ તથા અપંગોને દાન આપવામાં એક મહિના જેટલો સમય ગયો હતો.

દાનનું પરિમાણ

'આ સમય સુધીમાં પાંચ વર્ષમાં એકઠો થયેલો ધનસંચય ખૂટી ગયો. રાજ્યમાં વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તથા રાજ્યના રક્ષણ માટે જરૂરના હાથી, ઘોડા તથા લશ્કરી સરંજામ સિવાય કાંઈ જ બાકી રહ્યું નહિ. એ ઉપરાંત રાજાએ ઘણી છૂટથી પોતાના ઝવેરાત તથા બીજી ચીજો પોતાના પોશાક, માળાઓ, કુંડળો, પોંચીઓ, રત્નો, અને પ્રકાશિત શિરપેચ—આવી બધી વસ્તુઓ મોકળે હાથે આપી દીધી. આમ પોતાની બધી વસ્તુઓનું દાન અપાઈ જતાં તેણે પોતાની બેનની પાસેથી એક સાધારણ વપરાયેલા કપડાની ભિક્ષા માગી અને તે પહેરીને તેણે 'દસે દિશાના બુદ્ધોની પૂજા કરી અને પોતાનો ખજાનો ધર્મમાર્ગે દાનમાં અપાયો તેથી તેને ઘણો

આનંદ થયો.'

સામાન્ય દેખાવમાં એ જ સ્થાને હાલમાં પણ દર વર્ષે ભરાતા મોટા મેળાને મળતી એ વિચિત્ર સભા પછી ખતમ થઈ, અને ત્યાર પછી બીજા દસ દિવસના રોકાણ બાદ હુએન્ત્સાંગને જવાની રજા આપવામાં આવી. રાજા હર્ષ તથા કુમાર રાજે પુષ્કળ સોનામહોરો તથા બીજી કિંમતી ચીજો તેના આગળ ધરી, પણ કુમારની બક્ષીસરૂપ રુવાટીવાળા એક ઝભ્ભા સિવાય તેણે તેમાંની એક પણ ચીજ લીધી નહિ. જોકે તે ધર્મગુરુએ તેના અંગત ઉપયોગી ચીજોમાંની એકે સ્વીકારવાની એકસરખી રીતે ના પાડી છતા જમીનમાર્ગે ચીન જવાના પોતાના વિકટ પ્રવાસના જરૂરી ખર્ચના નાણા લેવામા તેને કાંઈ હીણપત લાગી નહિ. એકહાથી પર લદાયેલા દસ હજાર ચાંદીના તથા ત્રણ હજાર સોનાના સિક્કા આપીને તેના ખર્ચની ઉદાર જોગવાઈ કરી આપવામાં આવી. તેના રક્ષણ માટેના વળાવા ઘોડેસવાર રસાલાની સરદારી ઉધિત નામના રાજાને આપવામા આવી અને એ યાત્રીને સહીસલામત રીતે રાજાની સરહદ સુધી પહોંચાડવાની જવાબદારી તેની પર મૂકવામાં આવી. આરામથી મુસાફરી કરતા તથા થોડે થોડે અંતરે મુકામ કરતા કરતાં એ રાજાએ પોતાને સોંપેલુ કામ છએક માસમાં પૂરૂ કર્યું અને પંજાબના પૂર્વ ભાગમા આવેલા જાલંધર સુધી રાજઅતિથિને તેણે સહી સલામત રીતે પહોંચાડી આપ્યો. અહીં હુએન્ત્સાંગ એક મહિનો રહ્યો. ત્યાથી નવા વળાવા લશ્કર સાથે તેણે પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો અને કથાવટીએ મીઠાના પહાડના ખાણ કોતરોને ભેદી તેણે સિંધુ નદી પાર કરી અને પામીર વટાવીને ખોતાનમાથી પસાર થઈને દૂર ચીનમા આવેલા તેના વતનમાં તે ઈ.સ. ૬૪૫ની વસંત ઋતુમા દાખલ થયો.

હુએન્ત્સાંગનું ગમન

એ યાત્રી કાંઈ પોતાને વતન ખાલી હાથે પાછો ફર્યો નહોતો. અકસ્માત કે લૂંટને કારણે એક કરતાં વધારે પ્રસંગે નુકસાન ખમવા

તેનું મરણ

છતા તે બુદ્ધના શરીરના ૧૫૦ જેટલા અવશેષો મહીસલામત રીતે લાવવામાં સફળ થયો. તે ઉપરાંત તે ગુરુની સુખડ, ચાંદી તથા સોનાની કેટલીક પ્રતિમાઓ અને વીસ ઘોડાઓ પર લગભગ ૬૫૭થી ઓછાં જેટલા છૂટા હસ્તલેખી પુસ્તકો તે પોતાની જોડે લઇ જઇ શક્યો હતો. એની જિંદગીનો બાકી રહેલો ભાગ તેણે તે પુસ્તકોના તરજૂમામા ગાળ્યો અને ૭૪ છૂટા છૂટા પુસ્તકોનો તરજૂમો પૂરો કર્યા બાદ તેણે પોતાની સાહિત્ય કારકિર્દી ઇ.સ. ૬૬૧મા સમાપ્ત કરી. ત્યારપછી ત્રણ વર્ષ સુધી તે શાંતિ અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો રહ્યો અને ત્યારબાદ કોઈપણ બૌદ્ધ પંડિતના કરતા વિદ્યા અને ધર્મનિષ્ઠાની બાબતમા ચઢિયાતી ખ્યાતિ પોતાની પાછળ મૂકી તેણે શાંતિથી આ દુનિયા છોડી

હુએન્ત્સાંગ તથા તેની જીવનકથા લખનાર એ બને હર્ષ રાજાની છેવટના ભાગમાં છેલ્લી માહિતી આપે છે તેના માનવંતા અતિથિના ગમન

ઇ સ. ૬૪૭
હર્ષનું મરણ

પછી થોડા જ સમયમા ઇ. સ. ૬૪૬ના અંતમા કે ઈ.સ ૬૪૭ની શરૂઆતમા તે મરણ પામ્યો

ચીન સાથેનો સબંધ

તેના જીવન દરમિયાન તેણે ચીન સામ્રાજ્ય જોડે રાજદ્વારી સંબંધ રાખ્યો હતો ઈ.સ ૬૪૧મા ચીનના સમ્રાટ પાસે તેણે મોકલેલો બ્રાહ્મણ રાજદૂત ઈ.સ ૬૪૩મા ત્યાથી પાછો ફર્યો. તેની જોડે રાજા હર્ષે મોકલેલા પત્રનો ઉત્તર લઈ આવેલુ એક દૂતમંડળ હતુ એ દૂતમંડળ લાંબા સમય સુધી હિંદમાં રહ્યુ અને ઇ.સ. ૬૪૫ સુધી તે ચીન પાછુ નહોતુ ફર્યું બીજે વર્ષે પહેલા નંબરના દૂતમંડળના મુખીના હાથ નીચે કામ કરતો અને તેનાથી બીજે નંબરના વાન હુએન્ત્સીનને તેના સમ્રાટે એક નવા હિંદી દૂતમંડળના ઉપરી તરીકે ત્રીસ ઘોડેસવારના નગારા લશ્કર સાથે હિંદ તરફ મોકલી આપેલ ઇ.સ. ૬૪૭ની શરૂઆતમા કે ઇ.સ ૬૪૬ના અંતે

પામ્યો અને તેની પાછળ ઈ સાત્રે નદિ ઉતરાથી, તેની મજબૂત જૂ ન પાછી ખેંચાતા આખો દેશ અવ્યવસ્થામાં ડુબ્યો તે સમયે પડેલા દુકાળથી એ ગેરવ્યવસ્થામાં વળી ઓર વધારો થયો.

સ્વર્ગસ્થ રાજાનો ચાર્જુન અર્જુનાશ્વ નામનો એક મંત્રી ગાદી પચાવી પડ્યો અને જંગલીઓના લશ્કર સાથે એ ચીની દૂતમંડળની સાથે લડવા ગયો. એ મંડળના વડાના ઘોડેસવારોને કતલ કરવામાં [illegible] કરવામાં આવ્યા અને તેમની તમામ કિંમતી ચીજો હિંદી રાજાઓએ આપેલી ચીજોનો પણ સમાવેશ થતો હતો તે બધી લૂંટી લેવામાં આવી. પણ વાગહુએન્ત્સી તથા તેનો મદદગાર એ બંને દૂતો નસીબદાર નેપાળમાં નાસી જવા ભાગ્યશાળી થયા.

ચીનની રાજકુંવરીને પરણેલો પ્રખ્યાત સ્રોનત્સાન ગંપો તે વખતે તિબેટમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે એ નાસેલ દૂતોની વહારે ધાયો. તેણે તેમને ૧૨૦૦ ચુનંદા સિપાઇ પૂરા પાડ્યા અને તે સિપાઇઓની સહાયમાં નેપાલના સાત હજાર ઘોડેસવાર મળી આવ્યા. કારણ કે નેપાલ તે વખતે તિબેટને તાબે હતું. આ નાના લશ્કર સાથે વાગહુએન્ત્સી હિંદના મેદાનમાં ઊતરી આવ્યો અને ત્રણ દિવસના ઘેરા પછી તિરહુતના મુખ્ય

ચીની દૂતોએ એ સત્તા પચાવી પાડનારને આપેલી હાર

શહેરને હુમલો કરી હાથ કરવામાં તે સફળ થયો. એ શહેરનું રક્ષણ કરનારા લશ્કરમાંના ત્રણ હજાર સિપાઇઓને ગરદન મારવામાં આવ્યા અને દસ હજારને પાસેની નદીમાં—ઘણું કરીને બાગમતીમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યા. ચાર્જુન નાસી ગયો. પણ નવું લશ્કર ઊભું કરી ફરીથી સામો થયો. ફરીથી તેની બહુ વિનાશભરી હાર થઇ અને તે પોતે કેદ પકડાયો. વિજેતાએ તુરત જ હજાર કેદીઓને ગરદન માર્યા અને પછીથી થયેલા યુદ્ધમાં આખા રાજકુટુંબને કેદ કર્યું અને ત્રીસ હજારથી વધારે ઢોર અને ઘોડા તેને હાથ આવ્યા. આ ચઢાઇ દરમિયાન ૫૮૦ કોટવાળા ગામ તેને તાબે થયા અને થોડા જ

વર્ષ પહેલા હર્ષના સમારંભોમાં હાજરી આપનાર પૂર્વ હિંદના રાજા કુમારે વિજેતાના લશ્કરના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ ઢોર અને યુદ્ધસામગ્રી મોકલી આપ્યા. વાંગહ્યુએન્ત્સી હર્ષના રાજ્યને બથાવી પાડનારને કેદી તરીકે ચીન લઇ ગયો અને તેની આ સેવા માટે તેને યોગ્ય બઢતી મળી. પછીથી ઇ.સ. ૬૫૦ના જ્યારે બાદશાહ ટાઇત્સુંગ મરી ગયો અને તેનો રોજો બાંધવામા આવ્યો ત્યારે તે રોજાના મુખદ્વાર આગળનો રસ્તો બાવલાંથી શણગારવામા આવ્યો. તે બાવલાંઓમા તિબેટના રાજા સ્રોગત્સાન ગંપો અને અર્જુનના (?) બાવલા પણ હતા. થોડોક સમય નિર્દિષ્ટ તિબેટને નામે રહ્યું હોય એમ દેખાય છે. તે સમયે તિબેટ ચીનાઇ સામ્રાજ્યની સામે થાય એવુ બળવાન રાજ્ય હતુ આ પ્રમાણે આ આડકથા પૂરી થાય છે. પુરાતત્ત્વના અભ્યાસીઓને ઘણા વર્ષોથી જાણીતી હોવા છતા હિંદનો ઇતિહાસ લખનારની નજર બહાર એ અત્યારસુધી રહી ગયેલી છે.

ઇ.સ. ૬૫૭મા બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનોએ વાઘા ચઢાવવા, ચીનના શાહના હુકમથી હિંદમા મોકલાયાથી વાગહ્યુએન્ત્સીએ પોતાનાં પરાક્રમોની રંગભૂમિરૂપ દેશની ફરી મુલાકાત લીધી.

વાંગ હ્યુએન્ત્સીની ત્રીજી મુલાકાત

લ્હાસાને રસ્તે નેપાલમાં થઇ તે હિંદમા દાખલ થયો એ વાટ તે સમયે ખુલ્લી હતી અને ઘણા બૌદ્ધ યાત્રીઓ તેનો ઉપયોગ કરતા હતા વૈશાલિ, બૌદ્ધગયા તથા બીજાં પવિત્ર સ્થળોની જાત્રા કરી હિંદુકુશ તથા પામિર રસ્તે ઉત્તર અફઘાનિસ્તાન અથવા કપિશાના થઇ તે પોતાને વતન પાછો ફર્યો.

સાતમા સૈકામા હર્ષના તાબા નીચેના મુલકની મર્યાદા બહાર આવેલા હિંદના પ્રદેશોની રાજ્યીય વ્યવસ્થાની બાબતમા હ્યુએન્ત્સાંગની ટીકાઓથી બહુ સારો પ્રકાશ પડે છે. ઉત્તરમાં

સાતમા સૈકામાં કાશ્મીર

કાશ્મીર એક આગળ પડતુ રાજ્ય થયુ હતું અને તેણે તક્ષિલા તથા સીધના પહાડના (સિંહપુર) પ્રદેશ તેમજ નીચલા ટેકરીઆળ પ્રદેશમાંના

નાનાં નાનાં રાજ્યોને પોતાના તાબા નીચે આણી આશ્રિત રાજ્યો બનાવ્યાં હતાં.

પંજાબ

સિંધુ તથા બિઆસ વચ્ચેનો પંજાબનો મોટો ભાગ એ યાત્રી જેને ટસેહકીઆ અથવા ચેહકા કહે છે તે પ્રદેશમાં આવી જતો હતો. હુણ સરદાર મિહિરગુલ પોતાનો દરબાર ભરતો હતો તે શાકલ (સિયાલકોટ) પાસેનું એક નગર જેનું નામ આપવામાં આવેલું નથી તે એ પ્રદેશની રાજ્યધાની હતું. સૂર્યદેવની ભક્તિનો જ્યાં બહુ પ્રચાર હતો તે મુલતાનનો પ્રાંત અને તેની ઈશાને આવેલો પો-ફા-ટો નામનો પ્રદેશ જે ઘણું કરીને જમ્મુ હશે તે એ રાજ્યના તાબાના પ્રાંત હતા.

સિંધ

સિંધ શૂદ્ર વર્ણના એક બૌદ્ધ રાજાના અમલ નીચે હોવા માટે તથા તે દેશ મોટી સંખ્યામાં બૌદ્ધ સાધુઓને પોષતો હતો તે એ વાત માટે જાણીતો હતો. એ સાધુઓની સંખ્યા દસ હજારની અડસટવામાં આવતી હતી. તે સાધુ-સંખ્યા આટલી બધી મોટી હતી પણ સંખ્યાના પ્રમાણમાં તેમની પ્રત બહુ ઊંચી નહોતી. એ દસ હજારમાંના મોટા ભાગના સાધુઓ આળસુ, દરિદ્રી તથા ભોગવિલાસ અને વ્યભિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા હોવાથી તિરસ્કાર પામેલા હતા. સિંધનો મુખ્ય-પ્રદેશ જેને યાત્રી 'ઓટિએનપોચિયો' એવું નામ આપે છે તે સિંધના રાજ્યનો એક પ્રાંત હતો

પાટનગર અલોર

બીજા સાધનો પરથી આપણને ખબર મળે છે કે તે દિવસોમાં સિંધનું રાજ્ય સમૃદ્ધ અને બળવાન હતું અને હાલના કરતાં વધારે વસ્તીવાળું અને ફળદ્રુપ હતું અને બલુચિસ્તાન તેના તાબાનું રાજ્ય હતું. મીઠાના પહાડોની નજીકથી માંડી દરિયા સુધીનો સિંધુની ખીણનો આખો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ જતો હતો અને હુએનસાંગ જેને 'સિન્ધુ' કહે છે તે હકરા અથવા વાહિન્દા નામની 'લુપ્ત નદી'થી ખાસ હિંદના

પ્રદેશથી છૂટો પડતો હતો. તેની રાજ્યધાની અરોર કે અલોર હતુ. તેને એ યાત્રી પિશનપો પુ લોનુ નામ આપે છે તે હકા નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલુ મોટુ કિલ્લેબંધી નગર હતુ તેના ખંડિયેર સખ્ખર જિલ્લામા રોહરીથી અગ્નિખૂણે પાંચ માઇલ પર ઉત્તર અક્ષાશ ૨૭°,૩૯' અને પૂર્વ રેખાશ ૬૮°,૫૯' પર હજુ જોઇ શકાય છે. અદ્દુલ ગફારી લોકકથાનુસાર ઈ. સ. ૮૦૦ના અરસામા એક વ્યભિચારી રાજાના પંજામાંથી એક રૂપવતી બાળાને બચાવવા સૈફ-ઉલ-મુલુક નામના કોઈ વેપારીએ નદીનો માર્ગ પલટી નાખ્યો તેથી એ નગરનો નાશ થયો કહેવાય છે.

ઉજ્જૈન તથા મધ્ય હિંદના બીજા રાજ્યો વધારે ઓછા પ્રમાણમાં હર્ષની સત્તા નીચે લેવા જોઇએ. તેના રાજાઓ બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા. ઉજ્જૈનનો પ્રદેશ બહુ ગીચ વસ્તી વાળો હતો અને તેમા બૌદ્ધોની સંખ્યા નહિ જેવી હતી તેમના ઘણાખરા મઠ પડી ભાગેલી હાલતમા હતા માત્ર ત્રણ કે ચાર ચાલુ હતા અને તેમા વસતા સાધુ ઓની સંખ્યા આશરે ત્રણસો જેટલી હતી. અશોકની પ્રણાલીથી પાવન બનેલો તથા જેમા સાંચીના ભવ્ય મકાનોનો સમાવેશ થતો હતો તે બૌદ્ધ સંપ્રદાય આ પ્રદેશમા આટલો વહેલો પડી ભાંગ્યો એ બહુ કૌતુક ઉપજાવે એવી વાત છે અને હાલ એની સમજૂતિ આપવા જેવી સ્થિતિમા આપણે નથી

સિંધના રાજાઓ

હર્ષના સમારંભમા બહુ આગળ પડતો ભાગ લેનાર કામરૂપનો રાજા ભાસ્કરવર્મા અથવા કુમારરાજ પણ સવર્ણ બ્રાહ્મણ તરીકે અને સદ્ધર્મમા શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર તરીકે વર્ણવાયો છે. જો કે તે બધા ધર્મના વિદ્વાનો પ્રત્યે સદ્દવૃત્તિ ધરાવતો હતો ઉત્તર હિંદના સમ્રાટને તે એટલે અંશે આધીન હતો કે તે હર્ષની આજ્ઞાની અવગણના કરી શકે એમ નહોતો.

કામરૂપ

નવસો વર્ષ પહેલાં જે કલિંગની જીતને કારણે અશોકને એટલો બધો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થયો હતો તે વસ્તી વગરનો જ થઇ ગયો હતો અને તેની પર બધે જંગલ ઊગી ગયાં હતાં.

કલિંગ

એ યાત્રી તાદૃશ ચિત્ર ખડું કરી તેની ભાષામાં ટીકા કરે છે કે 'જૂના વખતમાં કલિંગમાં બહોળી વસ્તી હતી. લોકોના ખભા એક એક જોડે ઘસાતા અને તેમના રથના ચક્રની ધરીઓ સામસામી ઘસાતી અને જ્યારે તેઓ તેમના હાથની બાંયો ઊંચી કરતા ત્યારે તો જાણે એક તંબૂ તણાઈ રહેતો હતો. પ્રણાલીકથા એમ સમજાવવા માગે છે કે કોઈ રૂઠેલા સાધુના શાપને કારણે એ દેશની આવી વિપત્તિ દશા થઈ.

બીજાં રાજ્યો

કાશ્મીર, નેપાલ તથા દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં આવેલાં બીજાં રાજ્યોના હ્યુએ આપેલા અહેવાલની નોંધ યોગ્ય સમયે આગળનાં પ્રકરણોમાં લેવામાં આવશે.

હર્ષના મરણની અસર

હિંદમાં એકતાના વિરોધી જે બળો ગમે ત્યારે પ્રસંગ મળતાં ફાટી નીકળવા તૈયાર જ હોય છે તેને કાબૂમાં રાખનાર બંધનો હર્ષના મરણથી તૂટી ગયાં. પરિણામે તે બળો તેમના કુદરતી પરિણામ લાવવા માટે છૂટાં થયાં અને હમેશાં બદલાતી હદોવાળાં તથા પરસ્પર સતત ઝઘડ્યા કરતાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનો શંભુમેળો હિંદમાં ઊભો થયો. ઇ. સ. પૂર્વેના ચોથા સૈકામાં યુરોપીયનોના પ્રથમ સંસર્ગમાં હિંદ આવ્યું ત્યારે તે આવું હતું. અને હિંદના રાજકીય શરીરના પરસ્પર પ્રત્યાકર્ષણ કરતા ઘટકોને તેમનાં સ્વચ્છંદ ભ્રમણો છોડી કાબૂમાં રાખનાર એક બળની પકડને વશ વર્તવાની ફરજ પાડનાર કોઈ પ્રબળ મધ્યસ્થ સત્તા ઊભી થાય એના પ્રમાણમાં ટૂંકા સમયાંતરો બાદ કરતાં, તે હમેશાં એવું જ રહ્યું છે.

હૂણોનાં આક્રમણોથી એટલું બધું તો દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું કે હર્ષની પથ્ય આપખુદી તેના એક જરૂરી ઈલાજ રૂપ સ્વીકારાઈ

હતી તે મરી ગયો ત્યારે એ ઝનુની જંગલી પરદેશીઓએ કરેલા ઘા ઘણા લાંબા સમયથી રૂઝાઈ ગયા હતા અને બહારના હુમલાઓથી દેશનો છૂટકારો થયો હતો તે કારણે એવા સંકટમાંથી બચાવનારની જરૂરીઆતનું ભાન લોકોને વીસારે પડ્યું હતું પરિણામે હિંદ તુરત જ તેની હમેશની અવ્યવસ્થિત અને કોઈ કોઈનું સ્વામી નહિ એવી સર્વ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિમાં જઈ પડ્યું હતું

હિંદની હમેશની સામાન્ય સ્થિતિ

આઠમા સૈકા દરમિયાન સિંધ અને ગુજરાતમાં આરબોના સ્થાનિક હુમલા બાદ કરતાં, ઇ સ ૫૨૮માં મિહિરગુલની હાર થઈ ત્યારથી અગીઆરમા સૈકાની શરૂઆતમાં મહ મદ ગીજનીની ચડાઈઓ થઈ ત્યાં સુધીના પાંચસો વર્ષ સુધી હિંદનો અંદરનો મધ્યસ્થ ભાગ ગંભીર પ્રકારના પરદેશી આક્રમણોથી મુક્ત રહ્યો હતો અને તેની પોતાની રીતે પોતાનું ભાગ્ય સર્જતા છૂટો હતો

પાંચ સૈકા સુધી પરદેશી આક્રમણોથી ઉગારો

રાજ્યપ્રકરણી સંસ્થાઓમાં કાંઈ વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો નહિ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક અને તેનાથી ઓછા પ્રમાણમાં ગુપ્ત રાજાઓ અને કનોજના હર્ષે કર્યું હતું તેમ હિંદના રાજકીય શરીરના વિસંવાદી અંગોને એકસૂત્રમાં લાવવાની શક્તિ ધરાવનાર પ્રભાવશાળી શક્તિવાળો કોઈ નવો સમ્રાટ્ ઊભો થયો નહિ ઉત્તર હિંદના રાજાધિરાજ પદને લગભગ મળતું પદ કનોજના મિહિરભોજે (ઇ સ ૮૪૦થી૯૦) મેળવ્યું હતું પણ કમભાગ્યે તેના ચરિત કે રાજ્યવહીવટની આપણને નહિ જેવી જ માહિતી છે મુસલમાનોના હુમલાનું ભારે દબાણ પણ અસંખ્ય નાના નાના હિંદુ રાજ્યોમાં એકતા લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું અને તેથી કટ્ટર ધર્માંધપણાની ગાંઠથી એકતંત્રમાં બંધાયેલા આરબ, તુર્ક અને અફઘાનોના ઝનુની ટોળાના તે રાજ્યો

રાજ્યપ્રકરણ, સાહિત્ય અને ધર્મ

એક પછી એક ૧ ્ મહેલા શિખર બની ગયા ઘણા સ્થાનિક રાજાઓના
દ બારમા સાહિત્યને ઉદાર આશ્રય મળતો હતો તથા તેની મ ્ અદ્વિય
એ થતી હતી ત્તા એકંદરે સાહિત્યના સમયમા તે જે સપાટીએ
પહોચ્યુ હતુ તેનાથી તે ઘણુ નીચુ ઉતરી ગયુ હતું ગણિત જ્યોતિષ
કે વિજ્ઞાનની બીજી કોઈ પણ શાખામા ઘણ જ થોડી અથવા નહિ
જેવી જ પ્રગતિ થઈ હતી બૌદ્ધ ધર્મના ક્રમેક્રમે થયેલા લોપથી
ધર્મનો ભાગે હાનિ થઈ એ બૌદ્ધ ધર્મ ઘ ્ જ ધીમા અને ન ટ ર ા
ચદે એવા પ્રકારોથી જુદાજુદા હિંદુ પથોમા ભળી ગયો માત્ર મગધમા
અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમા ગૌતમનો ધર્મ નવા રૂપાન્તરો ધા ગ
કરી ચાર સૈકા સુધી પ્રબળ અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યો અને તેમ થવામ
ધમપાલ અને પાલવશના તેના વંશજોનો ટે ા મારગુરૂપ હતો

શિલ્પકળા ઘણા મરા ભાગોમા હિંદુ દેવતાઓની સેવામા અને
પાલોના મુલકોમા રૂપાન્તર પામેલા બૌદ્ધ ધર્મની સેવામા કામે લગાડવામા
આવતી હતી, અને ઘણા સ્થાપત્યોના સંપ્રદાયોએ

લલિતકળા

જુદીજુદી શૈલીઓમા તેની ખૂબ અભિવૃદ્ધિ સાધી
હતી એ મધ્યકાલીન અને મહોટા પ્રમાણમા
ખોવેલી શિલ્પકળાના કળામૂલ્ય બની આંકણી ઘણા તીવ્ર વિવાદનો વિષય
બની છે તેના પ્રશંસકો તેમા હિંદુ પ્રતિભાની સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠા જુએ
છે જ્યારે તેના વિરોધી ચર્ચકો તેની અંદર સંયમની ખામી તથા
બેહદ વિચિત્રતામા સરી પડવાની તેના વલણથી ત્રાસેલા અને
સૂગનો ભાવ અનુભવે છે કમનસીબે મધ્યકાળના ચિત્રમો તો
મહદર નાશ પામેલા છે અને તેથી ચિત્રકળાની પ્રગતિ થઈ હતી કે
તે પાછી પડી હતી તેનો નિર્ણય કરવો અશક્ય થઈ પડે છે સિક્કા
પાડવાની કળા તો એવી નિશ્ચયાત્મક રીતે પછી ભાગી હતી કે કળાની
દૃષ્ટિએ નોધાય એવો એક પણ મધ્યકાલીન સિક્કો મોજૂદ નથી

સ્થાપત્યનું વિધાન ભ ય પ્રમાણમા થતુ હતું જોકે તે સમયમા
ઘણ કરેલા આ ય નમૂનાઓના ઘ ણા મ ા મુસલમાન અમલના

સ્થાપત્ય

સૈકાઓ દરમિયાન મોટે ભાગે નાશ પામ્યા છે, છતાં જે કાંઈ થોડો અંશ એ વિનાશમાંથી બચવા પામ્યો છે તે એ સિદ્ધ કરવા પૂરતો છે કે હિંદુ સ્થાપત્યસ્વામીઓ ભવ્ય કલ્પનાથી નવા નમૂનાનું સર્જન કરી શકતા એટલું જ નહિ, પણ એ સર્જન નમૂનાને ખૂબ વિગતો પૂરી મૂર્તિમંત કરવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. તેમની આ શક્તિ માટે માન થયા વગર રહેતું નથી, પણ સાથેસાથે તેના અતિશય શણગારથી વિરોધી અને શણગારભરી ચર્ચાને સ્થાન મળે છે.

નાનાં રાજ્યો

હવે પછીનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં પોતાને જેમ ફાવે તેમ વર્તતાં સ્વતંત્ર એવાં હિંદનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોના કેટલાક સૈકાના સૂચવણભર્યા ઇતિહાસના મોટા મોટા અને આગળ ચઢે એવા લક્ષણોની રૂપરેખા આપવાનો યત્ન કરવામાં આવશે. એથી કોઈ સર્વોપરી સત્તાના કાબૂથી મુક્ત થતાં હિંદ હમેશાં કેવું હોય છે અને તેની સરહદનું દાન જે ભલી સરકાર રક્ષણ કરે કે તેની સત્તા પાછી ખેંચી લેવામાં આવે તો તે પાછું કેવું થઈ જાય તેનો ખ્યાલ વાચનારને મળશે.

સાતમા સૈકાની સાલવારી

ઇ.સ	બનાવ
૬૦૨	ચીની યાત્રી હ્યુએનત્સાંગનો જન્મ
આશરે ૬૦૦	શશાંકે બૌદ્ધધર્મીઓ પર જુલમ કર્યો
૬૦૫	થાણેશ્વરનો રાજા રાજ્યવર્ધન ગાદીએ બેઠો
૬૦૬	થાણેશ્વરનો રાજા હર્ષ ગાદીએ બેઠો
૬૦૬–૧૨	હર્ષે ઉત્તર હિંદની જીત કરી
૬૦૮	ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજો ગાદીએ બેઠો
૬૦૯	ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજા નો રાજ્યાભિષેક
ઑક્ટોબર ૬૧૨	હર્ષનો રાજ્યાભિષેક ઇ.સ. ૬૦૬થી સાલ ગણતા સં-

	તની શરૂઆત
૬૧૫	કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધન (વિષમસિદ્ધિ) વેંગીનો સરસૂબો.
૬૧૮	ચીનનો ટાંગવંશનો પહેલો સમ્રાટ કાઓત્સુ ગાદીએ બેઠો.
૬૧૯-૨૦	શશાંકનો ગંજામનો શિલાલેખ.
આશરે ૬૨૦	ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાને હાથે હર્ષની હાર
૬૨૨	મુસલમાની હિજરી સંવત
૬૨૭	ચીની સમ્રાટ તાઈત્સુંગ ગાદીએ બેઠો.
૬૨૮-૯	હર્ષનો બાંસખેડાનો શિલાલેખ.
૬૨૯	હ્યુએનત્સાંગે તેની યાત્રા શરૂ કરી.
૬૨૯	તિબેટનો રાજા સોંગ્ત્સાન ગંપો ગાદીએ બેઠો.
૬૩૦-૧	હર્ષનો મધુબનનો શિલાલેખ
આશરે ૬૩૫	હર્ષે વલ્લભી જીત્યું.
૬૩૬	ખ્રીસ્તિઓનો નેસ્ટરપંથ અલોપેને ચીનમાં દાખલ કર્યો.
૬૪૧	હર્ષે ચીનમાં દૂતમંડળ મોકલ્યું તિબેટનો રાજા સોંગ્ત્સાન ગંપોનું ચીનની કુમારી વેનચેંગ જોડે લગ્ન થયું નહાવેંદ આગળ સસાનીયન રાજા યઝદિગર્દને આરબોએ હાર આપી. આરબોએ મિસર જીતી લીધું
૬૪૨	ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજો મરણ પામ્યા.
૬૪૩	હર્ષની ગંજામ પર ચઢાઈ હ્યુએનત્સાંગ જોડે તેનો મેળાપ લિઆંગ-પિઆઓ અને વાંગહ્યુએન્ત્સીની સરદારી નીચે આવેલું ચીની દૂતમંડળ. કનોજ તથા પ્રયાગ આગળના હર્ષનાં ધર્મસત્રો હ્યુએનત્સાંગ પાછો ચીન જવા નીકળ્યો.
૬૪૫	હ્યુએનત્સાંગ ચીન પહોંચ્યો
૬૪૬	વાંગહ્યુએન્ત્સીને બીજા દૂતમંડળ સાથે મોકલવામાં આવ્યો.
૬૪૭	હર્ષનું મરણ
૬૪૭-૮	અર્જુનનું (?) રાજ્યસત્તાનું બથાવી પડવું, અને ચીની તિબેટ અને નેપાલી લશ્કરને હાથે તેની હાર હ્યુએન્ત્સાંગના 'પ્રવાસ'ની પ્રસિદ્ધિ.
૬૪૯	ચીનના સમ્રાટ તાઈત્સુંગનું મરણ કાઓત્સુંગ ગાદીએ બેઠો.

૬૫૭	વાંગહ્યુએન્ટસીનું ત્રીજું દૂતમંડળ.
૬૬૧–૫	ચીનાઈ રાજ્યનો વધારેમાં વધારે વિસ્તાર.
૬૬૪	હ્યુએન્ત્સાંગનું મરણ.
૬૭૦	તિબેટીઓને હાથે ચીનાઓએ ખાવેલી હાર.
૬૭૨	ચીનીયાત્રી ઈત્સિંગ તેનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.
૬૭૫–૮૫	ઈત્સિંગ નાલંદામાં રહ્યો.
૬૯૧	ઈત્સિંગે તેની 'નોંધ' રચી
૬૯૫	ઈત્સિંગ ચીન પાછો ફર્યો.
આશરે ૬૯૮	તિબેટના રાજા સાંગત્સાન ગંપોનુ મરણ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

ઉત્તર હિંદનાં મધ્યયુગીન રાજ્યો

ઈ.સ. ૬૪૭થી ૧૨૦૦

૧

ચીન તથા તિબેટ સાથે સંબંધ

પોતાના સામ્રાજ્યની દૂર દૂરની સરહદપર આવેલા પ્રાંતો પર પોતાનો કાબૂ રાખવાની બાબતમા ચીન બહુ ચીવટ રાખે છે. હાલમાં મુસલમાનો પાસેથી કાશગરીઆ અને યુનાન અને રશિયનો પાસેથી કુલ્જા પાછુ મેળવી ચીને એ વાતના દૃષ્ટાંત પૂરા પાડ્યાં છે. સાતમા અને આઠમા સૈકાનો ચીનનો ઇતિહાસ ચીની પ્રજાના એ લક્ષણના ઘણા દૃષ્ટાંત રજુ કરે છે હિંદના ઉત્તર મોખરા પર આવેલા દેશોમા પોતાની લાગવગ વધારવાના અથવા તેમની પર આધિપત્ય સ્થાપવા માટે ઘણા મક્કમ પ્રયાસો કરતુ ચીન આપણી આગળ રજુ થાય છે.

હિંદના ઉત્તર મોખરા પર ચીનનો પ્રભાવ

છઠ્ઠા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમા 'પશ્ચિમ દેશો'માં ચીનની સત્તાનો લોપ થયો હતો અને એપ્થેલાઇટ અથવા સફેદ હુનો એક વિશાળ સામ્રાજ્ય પર રાજ્ય કરી રહ્યા હતા એ સામ્રાજ્યમા કાશગરીઆ અથવા ચીની લેખકોનુ "ચાર દુર્ગમેના," કાશ્મીર, ગાંધાર અને પેશાવર પાસેના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હતો

ઇ.સ. ૫૦૨-૫૬ એપ્થેલાઇટ રાજ્ય

આશરે ઇ.સ. ૫૬૫ના અરસામા (ઇ.સ ૫૬૩ અને ૫૬૭ની વચ્ચે) એપ્થેલાઇટ રાજ્ય પશ્ચિમના તુર્ક અને ઇરાનીઓના હાથમા પસાર થયુ, પણ ઑક્સસ નદીની દક્ષિણે આવેલા પ્રાંતોમાં ઈરાનની સત્તા થોડા સમયમા જ શિથિલ થઈ ગઈ અને છેક સિંધુ નદી

ઇ.સ ૫૬૫ પાશ્ચાત્ય તુર્કોનું રાજ્ય

સુધીના એ પ્રદેશના પ્રજાના તુર્કો નાસભાગ થયા. આથી ઇસ. ૬૩૦માં હ્યુએન્ત્સાંગ હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યો હતો ત્યારે પશ્ચિમ તુર્કોના ઉપરી કાઝન, ટૅાંગ–રાજ્ય એ પરવાનો આપી તેની સત્તા મતીની ખાતરી આપી હતી. એ પરવાનાથી કપિશા સુધીના તેના રક્ષણનો પાસ બંદોબસ્ત થયો હતો.

એજ વર્ષમાં એ યાત્રીના પ્રબળ રક્ષકનું ખૂન કરવામાં આવ્યું અને ટંગ વંશના બીજા રાજા સમ્રાટ્ ટાઇ્ટ્સુગની દોરવણી નીચે ચીનાઓએ ઉત્તર કે પૂર્વના તુર્કોને એવી તો નિર્ણયાત્મક હાર આપી કે પરાજય પામેલા તુર્ક તે સમયથી માંડી પચાસ વર્ષ સુધી ચીનના ગુલામ થઈ રહ્યા.

ઈ.સ. ૬૩૦ ઉત્તરના તુર્કોને ચીનાઓએ આપેલી હાર

ઉત્તર, તુર્કોના ભયથી મુક્ત થતા ચીનાઓ તેમની પશ્ચિમે, આવેલા અશોને પોતાનો હાથ બતાવવા શક્તિમાન થયા અને ૬૪૦ થી ૪૮ સુધીમાં તેઓ તુર્કાન, નાગશહર અને કુચામાં સમભાવ કરવામાં ફતેહમંદ થયા અને તેમ કરી તેમણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના મધ્યનો ઉત્તર માર્ગ કબજે કર્યો.

ઈ.સ. ૬૪૦–૮ ચીનાઓએ કરેલી કુચની છત

ઇ.સ. ૬૩૯મા લ્હાસાની સ્થાપના કરનાર પ્રખ્યાત રાજા સ્રોંગત્સાન ગંપોના અમલ નીચે તિબેટ હતું. એ રાજાએ પોતાના દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ કર્યો અને હિંદી પંડિતોની મદદથી તિબેટી મૂળાક્ષરોની યોજના કરી. નાની વયમાં જ નેપાળના રાજાની ભૃકુટિ નામની રાજકન્યા જોડે એનું લગ્ન થયું અને બે વર્ષ પછી ઇ.સ. ૬૪૧મા પોતાની ઓમનિધ ફતેહને પ્રતાપે ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓને અને ચીનના સમ્રાટ્ ટાઇ્ટ્સુગની પુત્રી રાજકુમારી વૅન્ચેંગની જોડે લગ્ન કરવામાં તે ફતેહમંદ થયો. પોતે ચુસ્ત બૌદ્ધ હોવાથી આ બે સુજ્ઞાન રાજકન્યાઓએ તેમના સુજ્ઞાન પતિને પોતાના

તિબેટ જોડે મિત્રાચારી ભર્યો સંબંધ

ધર્મમાં પલટાવ્યો અને તેમ કરી તિબેટના ઇતિહાસના ક્રમને નવે ચીલે ચઢાવ્યો. પોતાના આશ્રયદાતાના ગુણની કદર કરવામાં સંઘ પણ પાછો ન પડ્યો. બુદ્ધના અવતાર તરીકે તેમણે એ રાજાને જગના તારણહાર અવલોકિતેશ્વર તરીકે દેવતા પદ આપેલું છે, અને તેની નેપાળી પત્ની 'લીલાતારા' તરીકે અને ચીની કુમારી "શ્વેતતારા" તરીકે અતિ આદરપાત્ર ગણાયેલ છે. સ્રોંગત્સાનગેમ્પો સુધી ચીન અને તિબેટ વચ્ચે બહુ મૈત્રીભર્યો સંબંધ ટકી રહ્યો. ચીનાઓના પ્રમાણભૂત લેખકોના મતાનુસાર આશરે ઈ.સ. ૬૫૦માં તેની આસપાસમાં તેનું મરણ થયું જણાય છે, પણ કદાચ તે તે કરતાં પણ કંઈક વહેલું થયું હોય. અને પરિણામે હર્ષના દરબારમાં ઈ.સ. ૬૪૩-૫ના વર્ષમાં જતા રાજદૂતો તિબેટ અને તેના આશ્રિત રાજ્ય નેપાળ એ બંને મિત્ર રાજ્યોમાંથી પસાર થવા શક્તિમાન થયા હતા. આ બંને રાજ્યોએ હર્ષના મરણ પછી સંકટમાં સપડાઈ પડેલા વાંગહ્યુએન્ટસીને છા નવા ખુશીથી લશ્કરો મોકલી આપ્યાં હતાં.

ઇ.સ. ૬૫૯-૬૧ પશ્ચિમના તુર્કોના રાજ્યોનો ચીને કબજો મેળવ્યો

સમ્રાટ ટાઇટ્સુંગે તુર્કોને વશ કરવાનું શરૂ કરેલું કાર્ય તેના પછી આવેલા કાઓટસુંગે (૬૫૦-૮૩) ચાલુ રાખ્યું અને ઇ.સ. ૬૫૯ના અરસામાં ચીન પશ્ચિમના તુર્કોના તમામ મુલકોનું નામનું સ્વામીત્વ મેળવી રહ્યું અને આખરે એ બધો મુલક ખાનમાં કરી વિધિસર ચીનાઈ રાજ્યમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યો. ઇ.સ. ૬૬૧-૫ સુધીમાં ચીન પહેલાં કદી નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિતપદે પહોંચ્યું હતું અને તે સમયે જે યશશિખરે તે પહોંચ્યું હતું તેવું ઉચ્ચપદ ફરીથી કદી તેને મળી શક્યું નથી. કપિસા એ ચીની સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત હતું અને બાદશાહના રસાલામાં ઉદયાનના અથવા સુવાતની ખીણના તેમજ ઇરાનથી કોરીઆ સુધીના તમામ દેશોના એલચીઓનો સમાવેશ થતો હતો.

ઇ.સ. ૬૭૦-તિબેટીઓએ કાશગરીઆમાં કરેલો વસવાટ

પણ ચીનાઈ સામ્રાજ્યનો આ ભવ્ય વિસ્તાર બહુ ઝાઝો સમય ટક્યો નહિ. ઇ.સ. ૬૭૦મા તિબેટીઓએ આપેલી ભયંકર હારને પરિણામે ચીન પામેથી કાશગરીઆ અથવા "ચાર દુર્ગમેના"નો મુલક પડાવી લેવામા આવ્યો અને તે ઇ.સ. ૬૯૨ સુધી વિજેતાઓના હાથમા રહ્યો. ત્યારબાદ ચીનાઓએ તેનો કબજો પાછો મેળવ્યો.

ઇ.સ. ૭૪૪ ઉત્તરના તુર્કોનો આખરી ધ્વંસ

ઇ.સ. ૬૩૦ની હારથી છિન્નભિન્ન થયેલી સત્તા ઇ.સ. ૬૮૨ થી ૬૯૧ની વચ્ચેના અરસામાં પશ્ચિમના તુર્કોએ મોટે ભાગે પાછી મેળવી એટલુ જ નહિ પણ પશ્ચિમના નંધો પર તેઓ કાંઈક કાબુ ધરાવતા પણ થયા, પણ આપમ આપમના કજીઆ મધ્ય એશિયાની પ્રજાઓના શાપરૂપ હતા, અને તેમની રાષ્ટ્રીય ત્રુટિનો લાભ લેતા ચીનને સારીરીતે આવડતુ હતુ. જુદીજુદી જાતિઓના ઝઘડાઓમા તેઓ વચ્ચે પડ્યા. ઉઇગર તથા કાર્લુકના ટેકાથી તેઓ એવા તો અસરકારક રીતે સફળ થયા કે ૭૪૪મા તુર્કી મુલકના પૂર્વભાગમા ઓર્ખોન પર ઉઇગરોએ પોતાનો પગ જમાવ્યો અને પશ્ચિમમા કાર્લુકોએ ધીમેધીમે "દશ જાતિ"ઓના મુલકમા વસવાટ કર્યો અને ઇસીકકુલ સરોવરની પશ્ચિમે તુર્કી સરદારોના આગલા રહેઠાણરૂપ તોકમાક તથા તાલાસ કબજે કર્યા.

ઇ.સ. ૬૬૫-૭૧૫. ચીન અને પશ્ચિમ વચ્ચેના માર્ગ બંધ થયા

ઇ.સ. ૬૬૫થી ૭૧૫ સુધીમાં જક્ષાર્ટીસ (સીરદરીઆ) અને સિંધુ નદી વચ્ચેના દેશોમા અસરકારક રીતે વચ્ચે પડવા જેટલી શક્તિ ચીનના રાજ્યમા નહોતી. કાશગરીઆ થઇને પશ્ચિમ તરફ જતો દક્ષિણનો માર્ગ તિબેટીઓએ બંધ કર્યો હતો અને હિંદુકુશની ઉપર થઈ જતા માર્ગ આરબ સરદાર કોટેબાની ફતેહોથી રુંધાઇ ગયા હતા. એ સરદાર

તે સમયે આખા મધ્ય એશિયામાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવામાં રોકાયેલો હતો.

ઇ.સ. ૭૧૩માં સમ્રાટ હ્યુએન્ટ્સુંગ ગાદીએ આવતા ચીનની ચળવળ ફરી જાગ્રત થઇ, અને લશ્કરી બળ તથા મંત્રણાઓથી પામિરના ઘાટ ખુલ્લા રાખવાના, તેમજ કોઈક વાર ભેગા મળીને નહિતર છુટા છુટા રહી કામ કરતા આરબ તથા તિબેટીઓની મહત્વાકાંક્ષાને ગાળવા મક્કમ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ઇ.સ. ૭૧૯માં સમરકંદ તથા બીજાં રાજ્યોએ ઇસ્લામના લશ્કરો સામે થતા ચીનની મદદ માગી અને આરબ નેતાઓએ હિંદની સરહદ પરનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોનો સહકાર મેળવવા યત્ન કર્યો. ઉદ્યાન (સુવાટ) ખોટલાલ (બદાક્શનની પશ્ચિમે) અને ચિત્રાલના નાયકોએ મુસલમાનોની લલચામણીને ન ગણકારી તેથી ચીનના બાદશાહે તે દરેકને રાજાનો ખિતાબ આપવાની મહેરબાની બતાવી. યાસિન (નાનું પોલુ) ઝબુલિસ્તાન (ગઝની), કપિસા અને કાશ્મીરના રાજ્યકર્તાઓને પણ તેવું જ માન આપવામાં આવ્યું હતું. આરબ તથા તિબેટીઓની સામે કાર્યસાધક આડરૂપ થાય એવી રીતે એ મોખરાનાં રાજ્યોને વ્યવસ્થિત કરવા ચીને તેનાથી બનતા સૌ યત્નો કર્યા. ઇ.સ. ૭૨૦માં કાશ્મીરના રાજા ચંદ્રાપીડને ચીનના બાદશાહ તરફથી પટ્ટાભિષેક થયો અને ૭૩૩માં તેના ભાઇ મુક્તાપીડ લલિતાદિત્યને પણ તેવું જ માન મળ્યું.

ઇ.સ. ૭૨૫-૪૭. હિંદની સરહદો પર ચીનાઈ પ્રભાવનું પુનર્જીવન

થોડાં વર્ષો પછી ૭૪૪માં તથા ૭૪૭માં ચીનના પ્રભાવનો એટલો તો વિસ્તાર થયો કે કાસ્પીઅન સમુદ્રની દક્ષિણે આવેલા તબારિસ્તાનના રાજાને બાદશાહે પદવી પ્રદાન કરી. ત્યાર પછીના વર્ષમાં એક ચીની લશ્કરે બધી મુશ્કેલીઓને વટાવી પામીરનો પર્વત ઓળંગ્યો અને યાસિનના રાજાને વશ કર્યો.

પણ સાતમા સૈકાની પેઠે આઠમા સૈકામાં પણ પશ્ચિમના દેશો

પગનો ચીનનો અમલ અજ્પષ્ટની નીવડ્યો અને કાર્લુકની કુમકવાળા આરબોને હાથે ચીની સરદાર સીએન ચીને મળેલી ખુવારી ભરી હારથી એ અમલનો પૂરો ધ્વમ થયો. આકસ્મિક રીતે આ વિનાશકારક આફતની યુરોપીય સંસ્કૃતિ પર બહુ અગત્યની અસર થઇ અત્યારસુધી અતિ દૂરના ચીનના ઇજારારૂપ કાગળ બનાવવાનો હુન્નર ચીની કેદીઓએ સમરકંદમા દાખલ કર્યો અને એ રીતે એ યુરોપની પણ જાણમા આવ્યો એના પરિણામ કેવા આવ્યા છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ

ઇ સ ૭૫૧. આરબ તથા કાર્લુકોએ ચીનાઓને આપેલી હાર

થિ-સ્રોગ-ડી ટ્સાનના લાંબા અમલ દરમિયાન (ઇ સ ૭૪૩ ૭૮૯) તિબેટમા બૌદ્ધધર્મની અભિવૃદ્ધિને અતિશય ઉત્સાહથી ઉત્તેજન આપવામા આવ્યુ હતુ અને તે એટલે સુધી કે તેના પ્રતિસ્પર્ધી, તલસ્પર્શી બોન ધર્મના અનુયાયીઓ પર જુલમ ગુજારતા પાછુ વાળી જોવામા આવતુ નહિ શાન્તરક્ષિત અને પદ્મસંભવ નામના બે હિંદી મુનિઓને તિબેટના રાજદરબારમા નોતરવામા આવ્યા હતા અને તેમની મદદથી સંઘની સત્તાવાળુ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવામા આવ્યુ અને આજ પણ લામાતંત્રને નામે તે જીવતુ રહેલુ છે થિ સ્રોગ ડી ટ્સાને આ કરેલુ કાર્ય રાજા રાલપચાને (ઇ સ ૮૧૬–૩૮) ચાલુ રાખી આગળ ધપાવ્યુ પણ તેની પછી ગાદીએ આવનાર લગડર્મ બૌદ્ધધર્મને ધિક્કારતો હતો અને તેણે તેનો ઉચ્છેદ કરવા તેનાથી બનતુ બધુ કર્યું ઇ સ ૮૪૨મા રાજાનુ ખૂન કરી એક લામાએ પોતાના સ્વધર્મીઓને થયેલા અન્યાયનુ વેર લીધુ અગીઆરમા સૈકામા (ઈ સ ૧૦૧૩ થી ૧૦૩૮) મગધમાથી ગયેલા બૌદ્ધ પ્રચારકોએ તિબેટમા બૌદ્ધધર્મની આગળ પડતા રાજ્યધર્મ તરીકે ફરી સ્થાપના કરી

તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મ

રાલપચાનના રાજ્યમા ચીન જોડે તીન બાજુમાથી થઈ લ્હાસા

મા એ ભાષાના લેખોમાં નોંધાયેલી અને ઈ સ ૮૨૨માં થયેલી સંધિએ એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો પાછળના યુગોમાં

ચીન સાથેનો સંબંધ ચીનના રાજ્ય જોડેનો તિબેટનો સંબંધ વખતો વખત સદા બદલાતો રહ્યો છે તે સંબંધ ગમે તેવો હોય છતાં તેમાં હિંદને કાંઇ લેવાદેવા નહોતી તિબેટ પર ચીનની આખરી સરસાઈ ઈ સ ૧૭૫૧ સુધી મુલતવી રહી હતી તે સાલ પછી ચીનની સરકારે હમેશાં યુરોપીયનોને તિબેટની બહાર રાખવાનો યત્ન કર્યો છે અને તેમ કરવામાં તે સામાન્ય રીતે સફળ થયેલ છે આને પરિણામે લાંબા વખત સુધી તિબેટનો મામલો હિંદના ઈતિહાસથી અલગનો અલગ રહ્યો છે હિંદ અને ચીન વચ્ચેનો રાજનૈતિક સંબંધ આરંભમાં નેપાલમાં તિબેટની સત્તાની અભિવૃદ્ધિ થવાને કારણે બંધ થઈ ગયો ઈ સ ૧૮૮૫માં બ્રહ્મદેશની જીતથી હિંદ અને ચીની રાજ્યની સરહદો એકએકને અડતી થઈ ત્યાં સુધી એ સંબંધ ફરીથી ચાલુ થયા નહિ સૈકાથી વધારે કંઈ ઓછા અંશે ચીનના આશ્રિત રાજ્ય તરીકે રહેલું તિબેટ, આ પાછલા દિવસોમાં ફરીથી હિંદી સરકારની નજર નીચે આવ્યું છે અને તેનો મામલો ઇંગ્લન્ડ અને ચીનની મંત્રણાનો વિષય થયેલ છે

૪

નેપાલ

હાલની ઘટનાવાળું નેપાલનું રાજ્ય એક મોટું સ્વરાજ્ય ભોગવતું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે, અને તે તિર્હુટ, અયોધ્યા તથા આગ્રા પ્રાંતની ઉત્તર સરહદે ૫૦૦ માઈલના અંતર સુધી પૂર્વમાં સિક્કિમથી માંડી પશ્ચિમમાં કુમાઓન સુધી વિસ્તરેલું છે તીરાઈ નામથી ઓળખાતા

નેપાલનો વિસ્તાર

તરાઈના મુલકની સાંકડી પટ્ટી સિવાયનો આખો પ્રદેશ પર્વતો અને ખીણોની ગુંથણી છે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલીએ તો નેપાલની ના ત્યધાની ખટમ' અને બીજાં ધા ' દેરો અને ગામડાંઓનો જેમાં

સમાવેશ થાય છે એવી ૭૦ માઈલ લાંબી અને ૧૫ માઈલ પહોળી સાંકડી ખીણને જ, નેપાલ કહી શકાય અને પ્રાચીન કાળમાં તેને જ નેપાલ કહેતા હતા. હાલની સરકારની નીતિ, એ સાંકડી ખીણ સિવાયના રાજ્યના ઘણાખરા ભાગોમાંથી યુરોપીયનોને બહાર રાખવાની છે અને પરિણામે નેપાલના બાકીના ભાગો વિષે આપણને બહુ જ થોડી માહિતી છે.

નેપાલને લગતી એટલે કે ઉપર જણાવેલા ખીણના પ્રદેશને લગતી સૌથી વહેલી ચોક્કસ ઐતિહાસિક માહિતી ખ્રિસ્તી પૂર્વે પછીના ચોથા સૈકામાં સમુદ્રગુપ્તે ઊભા કરેલા કીર્તિ-

સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં

સ્થંભના શીલાલેખમાં કરેલા નિવેદનમાં છે. અને તે એ પ્રકારની છે કે આસામ અથવા કામરૂપની પેઠે તે એક સ્વતંત્રરીતે પોતાનો રાજ્યવહીવટ કરતો મોખરાનો પ્રાંત હતો, અને તે ઉપરી ગુપ્તસત્તાને આજ્ઞાધીન રહી, ખંડણી ભરતો હતો સંભવ છે કે ખંડણી નામની જ હતી અને તેનું ગુપ્તો પ્રત્યેનું આજ્ઞાધીનપણું એકસરખું ચાલુ નહોતું. આજે નેપાલી સરકાર જોકે વ્યવહારુ રીતે સ્વતંત્ર છે તો પણ તે ચીનના સમ્રાટ્‌ને નજરાણા અથવા ખંડણી ભરે છે અને એમ કરી બહુજ આછી રીતે તે સત્તાધીશનું આધિપત્ય સ્વીકારે છે અને જોકે નેકે દિલ્હીથી અંગ્રેજોએ મોકલેલા રાજદૂતને સ્વીકારી તેની દ્વારા હિંદી સરકારની દોરવણીને અનુસરી પોતાની પરદેશી રાજનીતિ ઘડે છે

સ્થાનિક પ્રણાલીકથા જાહેર કરે છે કે સમુદ્રગુપ્ત પહેલાં ઘણા સમય પર ઈ. સ. પૂર્વેના ત્રીજા સૈકામાં અશોકના સમયમાં નેપાલની

અશોકના વખતમાં

ખીણ તેને તાબે હતી. પાટણ નજદીક આગળ અશોક તથા તેની પુત્રીના કહેવાતા બાંધકામોની અને શિલાલેખોની હયાતીથી એ પ્રણાલી કથાનું સમર્થન થાય છે અને એમ સિદ્ધ થાય છે કે હિમાલયની દક્ષિણે આવેલી ટેકરીઓની હારની તળેટીનો નીચાણનો પ્રદેશ તેના સામ્રા

જ્યના અંગનો ભાગ છે. પાટલીપુત્રથી નેપાલની ખીણના પ્રદેશનું અંતર બહુ મોટું નહિ હોવાથી, સંભવ છે કે એ મુલક રાજ્યધાનીના પ્રાંતનો ભાગ હશે અને તેનો રાજ્યવહીવટ સીધો મૌર્ય રાજ્યધાનીથી જ કરવામાં આવતો હશે.

સ્થાનિક ઇતિહાસ

અશોક તથા સમુદ્રગુપ્તના સમયની વચ્ચે શું શું થયું તે ચોકસ-પણે કહેવું અશક્ય છે. પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવતી સ્થાનિક ઐતિહાસિક નોંધો ઝીણી ચર્ચાનો ભાર ઝીલી શકે એમ નથી તેમજ તે ભાગ્યે જ કાંઈ કિંમતી માહિતી આપી શકે એમ છે. છઠ્ઠા સૈકામાં તેમજ સાતમા સૈકાના પ્રારંભના ભાગમાં ત્યાંનું રાજ્ય કરતું રાજકુલ એક લિચ્છવી કુટુંબ હતું, પણ વૈશાલિના લિચ્છવીઓ જોડેનો તેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હતો તે નક્કી કરી શકાય એમ નથી હુએન્‌ત્સાંગે નેપાલના લિચ્છવીઓને પ્રખ્યાત પંડિતો તથા શ્રદ્ધાળુ બૌદ્ધ તરીકે વર્ણવેલા છે અને તેમને ક્ષત્રિય વર્ણના ગણાવેલા છે.

સાતમો સૈકો અને ત્યાર પછી

સાતમા સૈકામાં ઉત્તરે તે વખતની એશિયાની એક મોટી સત્તા-રૂપ તિબેટ અને દક્ષિણે કનોજના હર્ષના સામ્રાજ્ય વચ્ચે નેપાલ એક આડ ગઢરૂપ થઈ ગયું હતું. પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તે સમયના તિબેટના રાજા સોંગ્ત્સાન ગંપો જોડે થવાને કારણે તિબેટના ગાઢ પરિચયમાં આવેલો ઠાકુરી કુળનો સ્થાપક રાજા અંશુવર્મા ઈ.સ. ૬૪૨માં મરી ગયો. એ સોંગ્ત્સાન ગંપો એવો તો બળવાન હતો કે ઈ.સ. ૬૪૧માં ચીનના સમ્રાટ્‌ને તેની પુત્રી પોતાની બીજી પત્ની તરીકે આપવાની ફરજ તે પાડી શક્યો હતો. હર્ષના મરણ પછી તિબેટ અને નેપાલનાં લશ્કર ચીની રાજદૂત વાંગ હુએન્ટસીની કુમકે ભેગાં થઈ ગયાં હતાં અને હર્ષની ગાદી બથાવી પાડનારની સામે લડ્યાં હતાં. વળી એ પણ નક્કી છે કે આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં નેપાલ હજુ તિબેટનું આશ્રિત હતું અને ઈ.સ. ૭૦૩ સુધી તે એ

સ્થિતિમાં રહ્યું હતું. તે અરસામાં નેપાળે તથા તિબેટે ભેગા મળી તિબેટની તાબેદારીની ધુંસરી ફેંકી દીધી. એ વિગ્રહ દરમિયાન તિબેટનો રાજા માર્યો ગયો. ઈ.સ. ૮૭૯ના ઑક્ટોબરથી શરૂ થતો નવો નેપાલી સંવત્ ચાલુ કરવાનું કારણ શું હતું તે કાંઇ જણાયું નથી. આઠમા સૈકાની અધવચ પછી તુરત જ નેપાળ તથા હિંદ જોડેનો ચીનનો સંબંધ પૂરો થયો હતો. સાંપ્રતકાળમાં ચીન તથા નેપાળ વચ્ચે થયેલા વિગ્રહને પરિણામે એ બેમાંના નાના રાજ્યે, મોટા રાજ્યનું આધિપત્ય સ્વીકારવાનો વિવેક બતાવ્યો છે.

ગુર્ખા જીત

ઈ.સ. ૧૭૬૮ સુધી નેપાળમાં રાજ્ય કરતા વિવિધ નાના રાજકુળોની લાંબી વંશાવળી અને ગોટાળાભરી કથામાં સામાન્ય જનતાને રસ પડે એવું કાંઈ નથી. એ વર્ષમાં ગુર્ખાઓએ એ દેશ જીતી લીધો અને હાલ જે રાજકુળ છે તેની સ્થાપના કરી. એ રાજકુળ હાલમાં સત્તાવાળા પ્રધાનો દ્વારા દેશનો વહીવટ કરે છે. એ પ્રધાનોએ રાજાઓની સુદ્ધાંની સત્તા પોતાને હાથ કરી છે, અને રાજાઓને માત્ર નામના અને પૂતળા જેવા કરી મૂક્યા છે.

નેપાલી બૌદ્ધ-સંપ્રદાય

તેના શરૂઆતના શુદ્ધ રૂપમાં બૌદ્ધ ધર્મને નેપાળના ખીણપ્રદેશમાં અશોકે દાખલ કર્યો. અશોકની પુત્રીએ નેપાળની રાજધાની પાસે ધાર્મિક મકાનો બંધાવેલાં મનાય છે અને તે હજુ પણ બતાવવામાં આવે છે. ત્યારપછી કેટલાંય સૈકાઓ વર્ષ સુધી એ દેશના ધાર્મિક સંપ્રદાયની બાબતમાં બહુ જ થોડી અથવા નહિ જેવી માહિતી મળે છે. સાતમા સૈકામાં ત્યાંનો ચાલુ ધર્મ મહાયાન સંપ્રદાયનો એક બહુ વિકૃત તાંત્રિક પ્રકાર હતો અને તે હિંદુઓના સનાતન શૈવ સંપ્રદાયની જોડે એવો તો નિકટ સંબંધ ધરાવતો હતો કે તે બે વચ્ચેનો ભેદ ભાગ્યે જ મુશ્કેલીથી પારખી શકાય. વખત વહેતાં સંઘનો મઠો વધતો ગયો અને પરણેલા અને બધી જાતના આમ

ધંધાઓ કરતા સાધુઓનાં ટોળાંથી ગીચ ભરાયેલા કહેવાતા મઠોનો વિચિત્ર દેખાવ નેપાલ હાલના સમયમાં પણ રજુ કરે છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાયના આપોઆપ થતા સડાની પ્રગતિને ગુરખા સરકારે બહુ વેગવાન બનાવી છે. એ સરકારને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની વિધિઓ ઘણી નાપસંદ છે. એમ માનવા કારણ છે કે થોડી પેઢીઓ જતાં નેપાલમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો લોપ જ થશે.

હિંદમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અવનતિ

તેના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ હિંદમાંથી બૌદ્ધ ધર્મવિધિનું સંપૂર્ણપણે અદૃશ્ય થવાનું રહસ્ય ઘણી ચર્ચા તથા કાંઈક ગેરસમજૂતિનો વિષય થઈ પડ્યું છે. થોડા જ સમય પૂર્વે સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે બ્રાહ્મણોના જુલમની ઝડીને જોરે એ સંપ્રદાયની જ્યોત બુઝાઈ ગઈ હતી જે દીલચાલને પરિણામે હિંદ ધીમેધીમે બ્રાહ્મણ ધર્મની પાંખ તળે આવ્યો. તેમાં હિંદુ રાજા શશાંકના વખતમાં થયા તેવા દ્વેષભાવથી પ્રેરાઈ થતા જુલમો બહુ ઓછી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, જોકે એવા જુલમો કોઈ કોઈવાર થયા હતા એ તો નિઃસંદેહજ છે. હિંદમાં ઘણી જગ્યાઓએ આક્રમણકારી મુસલમાનોએ કરેલી ઝનુની કતલો સનાતની હિંદુઓએ કરેલા જુલમ કરતાં વધારે અસરકારક હતી અને હિંદના ઘણા પ્રાંતોમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાય અદૃશ્ય થવામાં તે જ મોટે ભાગે કારણરૂપ થઈ પડી હતી. પણ હિંદમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાય સદંતર નીકળી જવાનું મુખ્ય કારણ તો હિંદુ ધર્મમાં બૌદ્ધ ધર્મના એકાકાર થઈ જવાની બેમાલૂમ ધીમી વિધિ હતી. બંને ધર્મોની એકાકાર થઈ જવાની આ વિધિ એટલી હદ સુધી પહોંચી હતી કે બૌદ્ધ અને હિંદુ મૂર્તિઓ તથા પૌરાણિક કથાઓ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું કામ લગભગ અશક્ય થઈ જાય છે. આ એકાકાર થવાની વિધિ આજે નેપાલમાં આપણી નજર આગળ ચાલી રહી છે. હિંદુત્વનો અજગર તેના બૌદ્ધ ભોગને ધીરે ધીરે સ્પી રીતે ગળી રહ્યો છે તે વિધિ તપાસવાની તક એ દેશમાં મળે એમ છે તે કારણે કેટલાક

અભ્યાસીઓ તેમા ખાસ રસ લે છે તેના સ્થિતિસ્થાપક પ્રતિસ્પર્ધી તરફથી આપોઆપ થયેલા એ મરતા સંપ્રદાય પરના દબાણને સરકાર તરફથી સહાય મળી રહી છે નેપાલની સરકાર તેના લાગવગ અને કૃપા હિંદુઓના પક્ષમા ખર્ચી રહી છે ખરી પણ બૌદ્ધ સંપ્રદાય પર બળજબરી કરવાથી તે દૂર રહે છે

૩

કામરૂપ અથવા આસામ

રાજ્યનો વિસ્તાર

કામરૂપનું પ્રાચીન રાજ્ય જોકે ઉપરચોટીયા નજરે જોતા આસામ પ્રાંત તરીકે ગણાય છે, છતા સાધારણ રીતે તે હાલના આસામના પ્રાંત કરતા વધારે ક્ષેત્રફળ રોકે છે પશ્ચિમમા કારતોય નદી સુધી તે વિસ્તરે છે તેથી તેમા કુચબિહારના રાજ્યનો અને રંગપુર જીલ્લાનો સમાવેશ થાય છે ઇતિહાસકારને કોઇપણ રીતે ઉપયોગી થઇ પડે એવી એ રાજ્યની સૌથી વહેલી નોંધ ઇ.સ. ૩૬૦ કે ૩૭૦ના અરસામાં અલાહબાદના કીર્તિસ્થંભ પર ખોદેલા સમુદ્રગુપ્તના લેખમા લખેલી હકીકત છે. એ હકીકત એવી છે કે તે સમયે કામરૂપ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની સરહદની બહાર આવેલા મોખરાના રાજ્યોમાનુ એક હતુ પણ તે સર્વોપરી સત્તાને ખંડણી ભરતુ હતુ અને તેને કાંઇક અંશે આજ્ઞાધીન રહેતુ હતુ

હ્યુએન્ત્સાંગ

આ દૂર આવેલા પ્રદેશની બીજી વાર ઝાંખી ચીની યાત્રી હ્યુએન્ત્સાંગ કરાવે છે ઇ.સ. ૬૪ની સાલની શરૂઆતમા તે બીજી વારનો નાલંદા વિદ્યાપીઠમા રહેલો હતો, ત્યારે તેની ઘણીયે નામરજી છતા તેને કામરૂપના રાજાની મુલાકાત લેવાની ફરજ પાડવામા આવી હતી, કારણકે તેણે એ પંકાયલા પંડિતનો પરિચય કરવાની હઠ કરી હતી અને તેની માંગણી નામંજુર થાય એ તે સહન કરી શકે એમ નહોતુ કામરૂપની રાજધાનીમા થોડો સમય તે રહ્યો હતો,

એટલામાં કનોજના સમ્રાટ હર્ષ શિલાદિત્યે, કામરૂપના રાજાને સંદેશો મોકલ્યો અને તેમાં હ્યુએન્ત્સાંગને પોતાની પાસે તુરત મોકલી આપવાની આજ્ઞા કરી હતી. રાજાએ જવાબ વાળ્યો કે હર્ષ તેનું માથું લઈ શકશે, પણ તેના ચીની પરોણાને તે નહિ મેળવી શકે. તેમ છતાં જ્યારે હર્ષે એવી મતલબનો કડક હુકમ મોકલ્યો કે તે પોતાના દૂત જોડે તેનું માથું પાછું મોકલવાની તેને તસ્દી આપશે, ત્યારે શાંતિથી વિચાર કરતાં, તેને પોતાના ઉપરી રાજાની માગણી પ્રમાણે વર્તવાનું સલાહભર્યું લાગ્યું અને તેથી એ યાત્રીને જોડે લઈ તુરત તે હર્ષની મુલાકાતે ગયો.

ભાસ્કરવર્મા અથવા કુમાર

એ રાજાનું નામ ભાસ્કરવર્મા હતું અને તે કુમારના નામથી પણ ઓળખાતો. તે એક બહુ પ્રાચીન કુળનો હતો. તે કુળ એક હજાર પેઢીથી હયાતીમાં હતું. હ્યુએન્ત્સાંગ તેને બ્રાહ્મણ વર્ણનો વર્ણવે છે, પણ તેના નામના પ્રકારપરથી એમ સમજાય છે કે તે પોતાની જાતને ક્ષત્રિય અથવા રજપૂત ગણતો હતો અને એમ જણાય છે કે એમ લખવામાં તે યાત્રીનો હેતુ એમ કહેવાનો હતો કે ભાસ્કરવર્મા બ્રાહ્મણોનો હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો. પાછલા સમયના સેન રાજાઓ પેરે તે કદાચ 'બ્રહ્મક્ષત્રિય' હોય. તેના મુલકમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયને ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું અને તેમાં એકે મઠ નહોતો.

પાલકુલ

કેટલાય સૈકા સુધી કામરૂપના ઇતિહાસની બાબતમાં કાંઈ વધારે નોંધાયલું જણાતું નથી. કેટલાક પાલ રાજાઓના મુલકમાં તે દેશનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને બારમા સૈકામાં તે કુળના કુમારપાલ નામના એક સભ્યે પોતાના મંત્રી વૈદ્યદેવને રાજસત્તા સાથે એ પ્રાંતનો રાજ્યકર્તા નીમ્યો હતો.

તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઈ.સ. ૧૨૨૮ની આસપાસમાં આહોમ

નામની શાન જાતિઓના હુમલા શરૂ થયા. ધીમે ધીમે એ આહોમ જાતિના નાયકો તે દેશના સ્વામી થઈ પડ્યા, અને તેમણે પોતાનું રાજકુલ સ્થાપ્યું. ઇ.સ. ૧૮૨૫માં અંગ્રેજોએ તે પ્રદેશનો કબજો લીધો, ત્યાંસુધી એ કુલ ચાલુ રહ્યું હતું. કામરૂપના રાજકુલનો ઇતિહાસ માત્ર સ્થાનિક રસવાળો હોવાથી અહીં એનો વધારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આહોમો

બહારની દુનીઆના આકર્ષણ્યાં લક્ષનો દાવો એ દેશ સારી રીતે કરી શકે છે તે બીજાં કારણોને લઈને છે પશ્ચિમ ચીનમાં વસેલા મોગોલ જાતિના મોટા મધપૂડામાંથી ઉત્તરોત્તર દેશ છોડી નવા સ્થાનોમાં વસવાટ કરનારા લોકના ટોળાં નીકળતાં હતાં તેને હિંદમાં દાખલ થવા માટેનું એ પ્રવેશદ્વાર હતું અને આજે પણ એ દેશમાં વસતી ઘણી જાતિઓ લગભગ શુદ્ધ મોગોલો છે એવી જાતિઓનો ધર્મ એ માત્ર સ્થાનિક રસનો વિષય નથી, કારણકે મધ્યયુગીન તથા હાલના બંગાળાનાં લાક્ષણિક બૌદ્ધ અને હિંદુ સમ્પ્રદાયોની વિચિત્ર તાન્ત્રિક અભિવૃદ્ધિની કુચી આપણને તેમાંથી મળી આવે છે ગૌહાતી પાસેનું કામાખ્યાનું મંદિર, દેવીભક્ત હિંદુ શાક્તોનું સૌથી પવિત્ર ધામ લેખાય છે અને હિંદુ પૌરાણિક કથાઓમાં એ આસામ દેશ જાદુ અને જતરમતરની ભૂમિ તરીકે પ્રખ્યાત છે આજ ત્યાં જૂની માન્યતાઓ ધીરે ધીરે છોડી દેવામાં આવે છે, અને તેને બદલે બહુ હડહડતી અથવા ધર્મઝનુનભરી સનાતન હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓ સ્વીકારવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુઓએ પગલે પગલે અનાર્ય નાયકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવ્યો છે અને હિંદુત્વના મગતા વાડામાં તેમણે તેમને ખેંચી લીધા છે તે વિધિના ઘણા દૃષ્ટાંત આસામનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે ધર્મપલટો કરવાની અને પોતાનામાં સમાવી દેવાની સર ઑલ્ફ્રેડ લાયલ અને સર એચ રિઝલીએ ગણાવેલી વિવિધ વિધિઓ વખતો વખત ત્યાં ચાલુ થયેલી જોવામાં આવે છે.

ધર્મ

આપણે હાલ ખેંચવાનો બાનામનો બીજે મારા નાંખો એ મુદાપર આધાર નાંખે છે કે સ્વામીઆક્રમણોના વચ્ચે મૂળે ગણવાથી

મુસલમાનોના હુમલા

પાછુવાળી, પોતાન ઉપનાવી નાખવાના ઉપરા ઉપરી થતા યત્નો છતા પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખનાન જે થોડાઘણા હિંદી પ્રતો છે તેમાનો એ એક છે ગાળા અને બિહારના વિજેતા મખતિયાર મહમદના છોકરાએ ઇસ ૧૨૦૮-૫મા અવિચારીપણે કરેલી ચડાઈ–એન્ જ આ પુસ્તકમા લીધેના ગાળામા માનરૂપ દેશપર થયેલુ એમજ કરીનામી આક્રમણ છે તે સમયે કામ પની પશ્ચિમ મન્દર આમ્તી બ્રહ્મપુત્ર નદીને કિનારે તે ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યો અને ઉત્તરની ઉત્તરે આવેના પર્વતપ્રદેશને ભેદી તેમા દાખલ થવામા તે મફળ થયો, પણ પગદડા જમા વાનુ ઠેકાણુ સ્થાન ન મળવાથી તેને પીછેહઠ કરવાની ફરજ પડી તેની એ પીછેહઠ ખુબ વિનાશકારક નીવડી મહીમનામન રીતે નદી પાર કરવાના એક જ માધન રૂપ ઘણી કમાનોવાળા પૂલને કામરૂપના લોકોએ તોડી નાખ્યો હતો, તથી તેના લગભગ બધા જ માણસો ડૂબી મૂઆ એ ચડાઇનો સરદાર જેમ તેમ કરી સો ઘોડેસ્વાર સાથે નદી પાર કરી ગયો, પણ ત્યારબાદ, પોતાની ચડાઇની નિષ્ફળતાના શોકથી માંદો પડ્યો બીજે વર્ષે ઇસ ૧૨૦૫-૬મા તેનુ ખૂન કરવામા આવ્યુ ત્યારપછી થયેના મુસલમાની હુમલા પણ તેવા જ નીષ્ફળ નીવડ્યા ઇસ ૧૬૬૨મા એ દેશપર હુમલો કરનાર મિર જુમના જોડે ગયેલો મુસલમાન ઇતિહાસકાર તે દેશ તથા તેના લોકોને પરદેશીઓ કરી અતિશય ભય અને ઘૃણાની નજરે જોતા તેનો અસરકારક ભાસભર ચિતાર આપે છે ઇસ ૧૮૧૬ સુધી એ દેશે પોતાનુ સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખ્યુ તે સમયે બ્રહ્મદેશના લોકોએ તેનો કબજો લીધો ઇસ ૧૮૨૪ સુધી તે દેશ તેમને તાબે રહ્યો બ્રિટિશ લશ્કરે બ્રહ્મીઓને હાંકી કાઢ્યા અને ૧૮૨૬મા આસામ હિંદી મહારાજ્યનો પ્રાન્ત બની ગયુ

૪

કાશ્મીર

કાશ્મીરના ઇતિહાસના વિગતવાર અહેવાલથી તો આખુ એક પુસ્તક ભરાય આ જગાએ તો કેટલાક આગળ પડતા બનાવોની ટૂંકી નોંધ પૂરતી થશે અશોકના સમયમા એ ખીણનો મૌર્ય સામ્રાજ્યમા સમાવેશ થતો હતો કનિષ્ક અને હુવિષ્કના સમયમા તેનો સમાવેશ કુશાન મુલકમા થતો હતો હર્ષમા કાશ્મીરને આલમા કરી પોતાના મુલકમા ભેળવી દેવાની શક્તિ તો નહોતી, તોપણ બુદ્ધના દાંત મનાતા એક બહુ કિંમતી ગણાતા સ્મારકને પોતાને સોંપી દેવાની તે તેના રાજાને ફરજ પાડી શક્યો હતો

કાશ્મીર પહેલાનો ઇતિહાસ

હર્ષના જીવન દરમિયાન દુર્લભવર્ધને સ્થાપેલા કર્કોટકુલના સમયથી એ રાજ્યનો ખરો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે હુએન્ત્સાંગે કાશ્મીરમા ઇ સ ૬૩૧ના મેથી ઇ સ ૬૩૩ના એપ્રિલ સુધીના બે વર્ષ ગાળ્યા હતા અને તે સમયે ત્યા રાજ્ય કરતા રાજા તરફથી તેનુ માન સન્માન થયુ હતુ એ રાજાનુ નામ આપવામા આવ્યુ નથી, પણ એ દુર્લભવર્ધન જ હોવો જોઈએ. તે રાજા તથા તેના કુંવર દુર્લભકે બહુ લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કર્યાનુ કહેવાય છે

ઉપરના બેમાના બીજા રાજાની પછી એક પછી એક એમ તેના ત્રણ છોકરા ગાદીએ આવ્યા તેમાના મોટા ચંદ્રાપીડને ઈ સ ૭૨૦મા ચીનના બાદશાહ તરફથી પટ્ટાભિષેકની સનદ મળી હતી લલિતાદિત્યના નામથી ઓળખાતા મુક્તાપીડ નામના ત્રીજા પુત્રને પણ તેવુ જ માન તે જ બાદશાહે આપ્યુ હતું આ રાજાએ ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનુ કહેવાય છે

ઇ સ ૭૨૦ ચંદ્રાપીડ, ઈ.સ. ૭૩૩-૬૯ મુક્તાપીડ

તેણે કાશ્મીરનુ રાજ્ય તેની કુદરતી પર્વત સીમાઓની પાર વિસ્તાર્યું અને આશરે ૭૪૦ની આસપાસમા કનોજના રાજા યશોવર્માને કચરી

નાખતી હાર આપી વળી તેણે તિબેટીઓને, ભુટિઆઓને અને સિંધુ-નદી પરના તુર્કોને પણ જીત્યા હતા તેણે બધાવેલા તથા હજુ હયાત એવા માર્તંડના સૂર્યના મંદિરથી તેની કાયમની યાદગીરિ થઇ છે આ રાજાએ જે કાંઇ કર્યું હોય તે તેમજ કાંઈક વધારે કલ્હણના ઇતિહાસમાં વિસ્તા રથી વર્ણનમાં આવ્યું છે

મુક્તાપીડના પૌત્ર જયાપીડ અથવા વિનયાદિત્યને ખાતે તેના દાદા કરતા પણ વધારે સાહસો ચઢાવવામાં આવે છે કનોજના રાજાને

જયાપીડ, આઠમા સૈકાનો અંતભાગ

હરાવી ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો એ વાત કદાચ ખરી હશે એમ જણાય છે કે એ રાજા તે વજ્રાયુધ હશે તે સમયે જયંત નામના રાજાની રાજ્યધાનીરૂપ હાલના રાજશાહી જિલ્લા મા આવેલા બંગાળના પોંડ્રવર્ધનના પાટનગરની તેણે લીધેલી ગુપ્ત મુલાકાતની અદ્ભુતરસભરી અને ઇતર ઇતિહાસમાં નહિ જોવામાં આવતી કથા તો તદ્દન કલ્પિત જ જણાય છે તેની રીતે 'અરમુડી' એવા વિચિત્ર નામધારી કોઇ નેપાળના રાજા સામે તેની ચઢાઈની તથા તેના કેદ પકડાઈને એક પથ્થરના કિલ્લામાં પુરાયાની વાત પણ કલ્પિત વાતોના વર્ગમાં જ મૂકવા જેવી જણાય છે ધનલોભથી પ્રેરાઈ, તેના અમલના છેલ્લા વર્ષોને કલંકિત કરનારી તેના ક્રૂરતા અને જુલમના કૃત્યોની વિગતો ખરેખર બનેલી હકીકત જેવી જણાય છે અને દુ ખની વાત તો એ છે કે તે કાશ્મીરના ઘણાખરા રાજવીઓના અધમ નૈતિક ધોરણને તદ્દન અનુરૂપ છે એ નોંધપોથી લખનાર નીચેની વિચિત્ર રીત સાથે પોતાની કથની બંધ કરે છે

'પોતાની બુદ્ધિને કાબૂમા ન રાખી શકનાર એ વિખ્યાત રાજાનો એકત્રીશ વર્ષનો અમલ આવા પ્રકારનો હતો ધન અને અશુદ્ધ પાણીથી તૃષાતુર થયેલા રાજા અને માછલાં પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઇ અવળા માર્ગો લે છે અને પરિણામ એ આવે છે કે તેમને મરણની મજબૂત જાળમાં લઈ ફસાવવામાં આવે છે-પહેલા ભાગ્ય

વિધિએ નિર્માણ કરેના ફેરભાગથી અને બીજા માડીઓના ટોળાથી '

અતિશય હલકી બનાવટના અને 'વિનયાદિત્ય' એ ઉપાધિથી એના આજસુધી મળેના અખ્યાબધ સિક્કાઓથી જ્યાપી ખરખર થઈ ગયો છે એ વાત પૂરવાર થાય છે

નવમા સૈકાના પાછલા ભાગમા થઇ ગયેના અવંતીવર્માનો અમલ તેણે સાહિત્યને આપેલા ઉત્તેજન અને કાશ્મીરમાં આશ્રય માટે તેમજ જાહેર સાધકામના મની સૂઝે પ્રમાણ અને પ્રમતી ઉપયોગી યોજનાઓ પાર પાડી તે માટે જાણવા જેવો છે

ઈ સ ૮૫૫-૮૩ અવંતીવર્મા

એના પછીના રાજા શંકરવર્માએ યુદ્ધમા નામના મેળવી ખરી પણ મહેસૂલ વસૂલ કરવાની એની કુશળ, નવી જુલમી પદ્ધતિના ઉત્પાદક તરીકે તેમજ મંદિરોના ખજાનાના લૂટારા તરીકે મુખ્યત્વે તને યાદ કરવામા આવે છે તેની વસૂલાતની વિગતો વાચવા જેવી છે ગણુક હૃદયશૂન્ય પૌરાત્ય આપખુદ રાજા કેવી અમર્યાદિત તથા નિર્દયરીતે પ્રજા પાસેથી નાણા નીચોવવાની શક્તિ ધરાવે છે તેની તેનાથી સાબિતી મળે છે

ઈ સ ૮૮૩ ૯૦૨ શંકરવર્મા

તના અમલ દરમિયાન કનિષ્કના વશજ તુર્ક શાહીઆ રાજાઓમાના છેલ્લાને તાનીય બ્રાહ્મણે ઉથલાવી પાડ્યો ઇ સ ૮૭૦મા આરંભ મરદાર યાકુબ ઇબ્ન લૈસ માસુને ક્બજે કર્યું ત્યા સુધી તુર્ક શાહીઆ રાજાઓએ ત્યા રાજ્ય કર્યું તે માલ પછી સિંધુ નદીને કાંઠે આવેલા ઓહિંદને પાટનગર તરીકે સ્થાપનામા આવ્યુ બ્રાહ્મણોએ સ્થાપેલુ અને હિંદુશાહીઆના નામથી ઓળખાતુ રાજકુલ ઇ સ ૧૦૨૧ સુધી ચાલ્યુ અને તે સમયે મુસલમાનોને હાથે તેનો ઉચ્છેદ થયો

શાહીઆકુલનો અંત

બાળ રાજા પાર્થ અને તેના પિતા તથા તેના વતીનુ રાજ્ય કર

નાગ પર્ણના અમલમા ઇ સ ૯૧૭ ૮મા ભયકર દુનાળ પડ્યો હિંદુ ગરમારના બ્રાહ્મણ ઇતિહાસકારે તેનુ નીચે મુજબ વર્ણન કર્યુ છે –

ઇ.સ. ૯૧૭–૮માં દુકાળ

'વણો સમય પાણીમા પડી રહેવાથી ભીંજાઈ ફૂગાઈ તથા ફૂલી ગયેલા મુડદાઓથી સપાટી ઢંકાઇ ગયેલી હોવાને કારણે વિતસ્તા (જેલમ) નદીના પાણી ભાગ્યે જ જોઈ શકાતા હતા બધી દિશાઓમા જમીન ગીચ્ચ પથરાયેલા હાડકાઓથી છવાઈ ગયેલી હોવાથી મોટી સ્મશાનભૂમિ જેવી થઈ ગઈ અને તેથી સૌ કોઈને ભય પેદા થવા લાગ્યો રાજાના મંત્રીઓ તેમજ તત્રીઓ ધનાઢ્ય થયા, કારણકે આવી સ્થિતિમા આવી પડેલી પ્રજાને મોઘી કિંમતે તેમના સંઘરી રાખેલા ચોખા વેચી તેમણે ખૂબ ધન જમા કર્યુ હતુ પોતાના ગરમ સ્નાનાગારમા રહી કોઇ આદમી બહાર જગતમા વૃષ્ટિની ઝડી અને પવનના ઝપાટાથી વ્યાકુળ થયેલા લોકો પર નજર નાખે તેમ આ દુષ્ટ પશુ લાંબા સમય સુધી પોતાના મહેલમા રહ્યોરહ્યો પોતાના આ રાજના વખાણ કરતો હતો જ્યારે પોતાની આખે તે પોતાની પ્રજાને દુખમા ગરકાવ થયેલી જોતો હતો'

હાલની દુકાળ સંકટનિવારણની ચર્ચા કરનારાઓને આ ભયંકર ચિત્રથી કાઇક વિચાર કરવાનુ કારણ મળશે

પાર્થ તેની પ્રજાને કોરડાનો માર મારતો, પણ તેનો પુત્ર ઉન્મત્તાવન્તિ તો 'દુષ્ટ કરતા ય વધારે હતો' અને તે તો તેમને રિબી રિબાવવાની સજા કરતો એના રાજ્યની કથની લખનાર નિસાસો નાખી લખે છે કે "મહા મુશ્કેલીએ હુ મારા કાવ્યને આગળ ચલાવુ છુ, કારણકે આ રાજાની કથાના કુકર્મોને સ્પર્શવાના ભયથી ભડકેલી ઘોડી પેઠે મારી કલમ તેનાથી દૂર ને દૂર નાસતી રહે છે' તેના અનેક ગુનાઓમાનો એક પિતૃહત્યા હતી તેના ઘાતકીપણાની વિગતો એટલી તો

ઉન્મત્તાવન્તિ ઇ સ ૯૩૭–૯

ઘણા ઉપજાવે એવી છે કે તેનું અવતરણ પણ આપી શકાય એમ નથી. સારે નસીબે એનો અમલ ટુંકો હતો અને ઇ. સ. ૯૩૯માં એક દુઃખમય રોગનો ભોગ થઇ તે મરણ પામ્યો.

ઇ.સ.૯૫૦થી૧૦૦૩
રાણી દિદા

દશમા સૈકાના પાછલા અર્ધ ભાગમા, દિદા નામની કોઇપણ જાતના ધોરણ વગરની રાણીના હાથમા રાજ્યસત્તા હતી. તે શાહીઆ રાજાની પૌત્રી હતી અને પહેલા પટરાણી તરીકે, ત્યારપછી રાજાનાવતીનું રાજ્ય કરનાર તરીકે અને આખરે સ્વયં રાજ્યાધીશ તરીકે ત્રેવીસ વર્ષ અને કુલ અર્ધો સૈકા સુધી તેણે આ દુર્ભાગી મુલકની ગેરવ્યવસ્થા કરી.

ઇ.સ. ૧૦૦૩–૨૮
સંગ્રામ

એના ભત્રીજા સંગ્રામના અમલ દરમિયાન તેના મુલક પર મહમદ ગઝનીનો હુમલો થયો, અને જોકે એના લશ્કરે ચઢી આવનારને હાથે હાર ખાધી તોપણ તેના અભેદ્ય પર્વતમાળાના અંતરાયના રક્ષણને લીધે તે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શક્યો.

ઇ.સ. ૧૦૬૩–૮૯
કલશ
ઈ.સ. ૧૦૮૯–૧૧૦૧
હર્ષ

અગીઆરમા સૈકાના બીજા અર્ધા ભાગમા, ગઝનવીઓની આમત-મા સાધારણરીતે કમનસીબ એવા આ કાશ્મીરે કલશ તથા હર્ષ નામના સીતમગરોને હાથે મોંએ વર્ણવ્યા ન જાય એવા દુઃખ વેઠ્યા આમાંનો બીજો જે દેખીતી રીતે ગાંડો હતો, તેણે મંદિરો લૂટવાની પ્રથામા ગઝનવીઓનું અનુકરણ કર્યું અને તેથી વ્યાજબી રીતે તે દુઃખમય અંત પામ્યો. બેશરમ વિષય લાલસા, રાક્ષસી ક્રૂરતા અને નિર્દય કરાજ્યમા ગર્વ લેનાર રાજાગણોની લાંબી યાદીમા બહુ જ થોડા દેશ કાશ્મીરની સ્પર્ધા કરી શકે એમ છે

ઈ.સ. ૧૩૩૯મા એક સ્થાનિક મુસલમાન રાજકુળના હાથમા સત્તા આવી અને ચૌદમા સૈકા દરમિયાન કાશ્મીરની ખીણમા ઇસ્લામી

ઇ સ ૧૩૩૬ સ્થાનિક મુસલમાની રાજકુલ

ધર્મ ધીરે ધીરે દેવાયો પણ તે મુસલમાન કુટુંબની સત્તાને હિંદુ મહાસંગતની મદદ્વામાં સામે તેનુ અસરકારક રીતે રક્ષણ કર્યું આખરે ૧૫૮૭માં અકબર તને છતી પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધુ

૫

કનોજ (પાંચાલ), પત્તણ, અજમેર, દિલ્હી અને ગ્વાલીઅરનાં રાજ્ય, હિંદુસ્તાનની મુસલમાનોએ કરેલી છત

કનોજના રાજ્યના ઇતિહાસની ચર્ચા કરતા પહેલા તે પ્રખ્યાત પાટનગરનો કાંઈક બયાન આપવો ઠીક થઈ પડશે હાલમાં સંયુક્ત પ્રાંતમા ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં આવેલા એક નાના મુસલમાની ગામથી એ પ્રાચીન શહેરના

કનોજ શહેર

સ્થાનનો નિર્દેશ હાલમાં થાય છે કનોજ અતિશય પ્રાચીન નગર છે મહાભારતના ઘણા પ્રકરણોમાં તેનો નિર્દેશ થયેલો છે અને ઇ સ પૂર્વેના બીજા સૈકામાં પતંજલિએ એક બહુ જાણીતા સ્થાન તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે એનો એવો તો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો છે કે તેના કેટલાક મંદિરો મસ્જીદો તથા મહેલોની પૂર્વ હયાતીના ખાલીરૂપ ટાનના ખડિયેરોના ઢગ સિવાય કાંઈ જ રહ્યુ નથી ગ્રીકોએ સામાન્ય રીતે ઓળખાતી લે છે કે 'કનગોરા અને કાલિનિપક્ષા' એવા પાઠાન્તરોમા આશરે ઇ સ ૧૪૦મા લખાયેલી ટૉલેમીની ભૂગોળમાં કનોજનો બે વાર નામનિર્દેશ થયેલો છે, પણ એ માન્યતાને ખરી માનના ભાગ્યે જ કાંઈ કારણ છે ઈ સ ૪૦૫મા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય બીજાના અમલ દરમિયાન કનોજમા આવી ગયેલા ચીની યાત્રી ફાહિયાનના 'પ્રવાસ'મા જ પહેલીવાર કાંઈક વિગતવાર વર્ણન સાથે એ શહેરનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થયેલો છે એ શહેરમા હીનયાન સંપ્રદાયના માત્ર બે જ મઠ તથા એક સ્તૂપ હતો એ મત નગરની તેની ટીકા સૂચવે છે કે પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમા તે બહુ અગત્યનુ સ્થાન નહોતુ ઘણુ કરીને ગુપ્ત રાજાઓના આશ્રય નીચે તે વધ્યુ

પણ એ શહેરની મોટી અભિવૃદ્ધિનું કારણ ચોખ્ખી રીતે હર્ષે તેની પોતાના પાટનગર તરીકે કરેલી પસંદગી હતી ઈસ. ૬૩૬ અને ઈસ. ૬૪૩મા હુએન્ત્સાંગ ત્યાં રહ્યો હતો તે અરસામા ફા-હિયાનના સમય કરતાં આંખે-ચઢે એવા ફેરફાર થયા હતા. પાછળથી આવેલા એ યાત્રીએ ત્યા બેને બદલે સો કરતા વધારે એવી સંઘારામો જોઈ હતી અને તેમા બંને મોટી શાખાઓના મળી ૧૦,૦૦૦થી વધારે સાધુઓની ગીચ વસ્તી હતી. બૌદ્ધ ધર્મની સાથેસાથે હિંદુ ધર્મ પણ આબાદ સ્થિતિમાં હતો અને તે ધર્મનાં બસોથી વધારે મંદિરો તથા હજારો ભક્તો હતા. તે શહેરને મજબૂત કિલ્લેબંધી હતી ગંગાને પૂર્વ કિનારે ચાર માઈલ સુધી તે વિસ્તરેલુ હતુ અને સ્વચ્છ તળાવો તથા રમ્ય ઉદ્યાનોથી શોભાયમાન દીસતુ હતુ તેના રહેવાસી પૈસેટકે સુખી હતા અને તેમા કેટલાક કુટુંબો તો બહુ જ માલદાર હતા. તે રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને વિદ્યાભ્યાસમા કુશળ હતા

જોકે નવમા અને દસમા સૈકામા અનેકવાર તે દુશ્મનોના લશ્કરને હાથ ગયુ હતુ છતા તે એ ઘાઓમાથી જલદી પાછુ ઉભુ થઈ જતુ હતુ, અને ઈસ ૧૦૧૮ની આખરમા મહમદે તેની દિવાલ પાસે દેખા દીધી ત્યારે પણ તે મોટુ અને ભવ્ય નગર હતુ સાતસાત દુર્ગોથી તેની રક્ષા થતી હતી અને દશ હજાર મંદિર હોવાને માટે તે પ્રખ્યાત થયેલુ હતુ. એમ જણાય છે કે સુલતાન મહમદે તેના મંદિરોને તોડી પાડ્યા, પણ શહેરને જતુ કર્યું પચાલની રાજ્યધાનીને મગીમા ખસેડવાથી કનોજના વસ્તી તથા અગત્યમા બહુ ઘટાડો થયો હશે. બારમા સૈકામા ગહરવાલના રાજાઓના અમલ નીચે કાઇક અંશે તે ફરી ઉભુ થયુ જણાય છે ઇ સ. ૧૧૯૪મા આ શહેર સમેત રાજા જયચંદના મુલકને શાહબુદ્દીને કબજે કર્યો ત્યારથી હમેશને માટે તે નહિ જેવા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયુ ઈસ. ૧૫૪૦મા હુમાયુન પર પોતે મેળવેલી જીતની યાદગીરીમા શેરશાહે તે શહેરની પડોશમા જ શેરસુર નામનુ નવું શહેર

કબજે થયું અને નાશ પામ્યુ

વગાડી તેનો આખરી નાશ કર્યો એ બનાવની નોંધ કરનાર મુસલમાન ઇતિહાસકાર લખે છે કે પ્રાચીન નગરના નાશ માટે કાંઈ વ્યાજબી અને સંતોષકારક કારણ તેને મળી શક્યું નથી અને એ કૃત્ય સામે તેને ભાર અણગમો થયો હતો

પાંચાલનું રાજ્ય

પહેલી વાર સાતમા સૈકામાં હર્ષના અમલમાં અને બીજી વાર નવમા અને દસમા સૈકામાં મિહિરભોજ અને મહેંદ્રપાલના અમલમાં એમ બે વાર આ શહેર ઉત્તર હિંદની રાજ્યધાનીનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનું માન મેળવ્યું હતું તે મૂળ તો પાંચાલ રાજ્યનું પાટનગર હતું મહાભારતમાં કહેલી કથા અનુસાર રાજ્યધાની અહિચ્છત્ર સાથે ઉત્તર પાંચાલ દ્રોણને ભાગે ગયું અને દક્ષિણ પાંચાલ તેની રાજ્યધાની કાંપિલ્ય સાથે દ્રુપદનો તાબાનો મુલક થયું બરેલી જિલ્લામાં આવેલું હાલનું રામનગર તે સમયનું અહિચ્છત્ર હતું અને સાતમા સૈકામ હ્યુએનત્સંગની મુલાકાત વખતે તે એક મોટું નગર હતું દેખાતી રીતે હાલના ફરૂખાબાદ જિલ્લાના કંપિલ એટલે પ્રાચીન કાંપિલ્યના ઇતિહાસ વિષે નહિ જેવી માહિતી છે હર્ષના અમલ નીચે કનોજની જે ઝડપી અભિવૃદ્ધિ થઇ તેથી એ બંને જૂના પાટનગરો ખાજરે પડી ગયા અને તેના અમલ પછી તો એ શહેર પાંચાલનું અચૂક અને મધ્યદેશના [illegible] નગરનું પાટનગર થઈ પડ્યું

હર્ષના મરણ પછીની અવ્યવસ્થા

ઈ.સ. ૬૪૭માં હર્ષના મરણ પછી તેના આખા વિશાળ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા અને ક્ષોભનો જોરો આવી ગયો તેરમા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા મુજબ પોતાના નેપાલી અને તિબેટી મિત્રોની મદદથી ઈ.સ. ૬૫૦માં ચીનાઈ એલચીએ હર્ષની રાજસત્તા બથાવી પાડનારને હરાવી દીધો, ત્યારપછી તુરતજ પાંચાલના રાજ્યમાં શું બન્યું તે આપણે જાણતા નથી

હર્ષના મરણ પછી કનોજનો સૌથી પહેલો જાણમાં આવતો

આઠમા સૈકામાં કનોજના રાજાઓ

રાજા યશોવર્મા હતો તેણે ઈ.સ. ૭૩૧મા ચીનમા દૂતમંડળ મોકલ્યુ હતુ અને નવ કે દશ વર્ષ પછી કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે તેને પદભ્રષ્ટ કરી કતલ કર્યો હતો 'માલતિમાધવ'ના પ્રખ્યાત કર્તા ભવભૂતિના તેમજ પ્રાકૃત ભાષામાં લખનાર અને ભવભૂતિથી ઓછા જાણીતા લેખક વાક્પતિરાજ એ બન્નેના આશ્રયદાતા તરીકે યશોવર્મા સંસ્કૃત સાહિત્યમા બહુ માનવતુ સ્થાન ભોગવે છે. એના પછી કનોજની ગાદીએ આવનાર વજ્રાયુધ હતો એમ દેખાય છે. તેના પૂર્વગામીની પેઠે એ પણ લલિતાદિત્યના પુત્ર જયાપીડને હાથે પદભ્રષ્ટ થઈ માર્યો ગયો. એની પછી આવનાર ઇન્દ્રાયુધ પણ એવી જ દુર્દશાને પામ્યો. તે ઈ.સ. ૭૮૩મા રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાય છે અને ઇ.સ. ૮૧૦ના અરસામા બંગાળા અને બિહારના રાજા ધર્મપાલને હાથે તે પદભ્રષ્ટ થયો પૂર્વના એ સમ્રાટે ઘણુ કરીને તેની પાસેથી તાબેદારી તથા ખંડણી મેળવવાના પોતાના હક્કનો આગ્રહ રાખ્યો હશે, પણ તેણે પાંચાલનો વહીવટ પોતાના હાથમાં ન લેતા ચક્રાયુધને સોંપ્યો હતો એ ચક્રાયુધ હારેલા રાજાનો કોઈ સગો હશે એમ જણાય છે પાસેના બધા રાજ્યોના રાજાઓની સંમતિથી નવા રાજાનો વિધિસર અભિષેક કરવામા આવ્યો. એનુ ભાગ્ય એના પૂર્વગામીઓ કરતા જરા પણ સારૂ ન નીવડ્યુ આશરે ઇ.સ. ૮૧૬મા રજપૂતાનાનુ ગૂર્જર–પ્રતિહાર રાજ્ય, જેનુ પાટનગર ભિનમાલ હતુ, તેના મહત્વાકાંક્ષી રાજા નાગભટ્ટે તેનુ રાજ્ય લઈ લીધુ

નાગભટ્ટ અને રામભદ્ર

એમ જણાય છે કે નાગભટ્ટે પોતાના રાજ્યના મથકની કનોજમા ફેરબદલી કરી અને એ તો નક્કી જ છે કે ઘણી પેઢીઓ સુધી તે તેના પછી આવનાર રાજાઓનુ પાટનગર રહ્યુ, અને એ રીતે ઘણા સમય સુધી એ ઉત્તર હિંદનુ મુખ્ય નગર રહ્યુ. પરદેશી ચઢાઈ આવ-નારના વંશજ ગૂર્જર અને કેટલી રાજ્ય કરતી

જાતિને સ્થાને રહેલા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડો) વચ્ચેનો જૂના જમાનાનો વિગ્રહ નાગભટના અમલમાં પણ ચાલુ રહ્યો અને નવમા સૈકામાં દક્ષિણનો રાજા ગોવિંદ ત્રીજો પોતાના ઉત્તરના પ્રતિસ્પર્ધી પર જીત મેળવવાનો દાવો કરે છે. ઈ.સ. ૮૩૪થી ૮૪૦ સુધી રાજ્ય કરનાર નાગભટ્ટની પછી ગાદીએ આવનાર રામભદ્ર વિષે કાંઇ ખાસ નોંધ જાણાતી નથી.

સાધારણ રીતે તેની ઉપાધિ 'ભોજ'થી જાણીતો રામભદ્રનો છોકરો મિહિર તેની પછીનો રાજા થયો. આશરે ઈ.સ. ૮૪૦ થી ૯૦ સુધી પચાસ વર્ષનું લાંબુ રાજ્ય એણે ભોગવ્યું. એ તો નિ:સંદેહ વાત છે કે તે બહુ બળવાન રાજા હતો અને તેના રાજ્યને કાંઈપણ અતિશયોક્તિના ભય વગર સામ્રાજ્ય કહી શકાય. એ તો નક્કી જ છે કે તેમાં પંજાબના સતલજની આસપાસના જિલ્લા, રજપૂતાનાનો ઘણોખરો ભાગ, આગ્રા અને અયોધ્યાનો સંયુક્ત પ્રાંત આખો નહિ તો તેનો મોટો ભાગ, અને ગ્વાલીયરના મુલકનો સમાવેશ થતો હતો. એની પછીના બે રાજાઓને તાબે છેક પશ્ચિમમાં આવેલો સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆવાડનો મુલક હતો, અને એનો કબજો ગૂજરાત અને માળવા અથવા અવન્તી પરનો કબજો સૂચવે છે એટલે ઘણો સંભવ છે કે એ દૂરના પ્રદેશોમાં પણ ભોજની આણ વર્તતી હશે. પૂર્વમાં તેના રાજ્યની હદ ગંગા અને બિહારના રાજા દેવપાલના મુલકને અડતી હતી, અને એ દેશ પર તેણે સફળ ચઢાઈ કરી હતી. વાયવ્યમાં ઘણું કરીને તેની સરહદ સતલજ નદીથી બંધાતી હતી. પશ્ચિમમાં તેના દુશ્મન સિંધના મુસલમાન સરદારોના મુલકથી લુપ્ત થયેલી હકા અથવા વાહિંદ નદી તેના મુલકને અલગ કરતી હતી. નૈઋત્યમાં તેનો બળવાન પ્રતિસ્પર્ધી અને મુસલમાનોનો મિત્ર રાષ્ટ્રકૂટ સાવધ સેના લઇ પડ્યો હતો, જ્યારે દક્ષિણમાં તેનો તુરતનો પડોશી હાલના બુંદેલખંડ અથવા જેજાકભુક્તિના વધતી જતી સત્તાવાળા ચંદેલોનો રાજા હતો, પણ

મિહિર ભોજ

તે ઘણુંખરું તેનું આધિપત્ય સ્વીકારતો હતો. ભોજને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઓળખાવાનો ઉમંગ હતો તેથી તેણે વિષ્ણુના એક અવતાર રૂપ 'આદિવરાહ'ની ઉપાધિ ધારણ કરી હતી. આ ઉપાધિના લખાણથી કોતરાયેલા તેના હલકા ચાંદીના સિક્કા ઉત્તર હિંદમાં અતિશય સામાન્ય છે અને તેના પુષ્કળ જથ્થાથી ભોજના રાજ્યના વિશાળ વિસ્તાર તથા લાંબા અમલની શાખ પૂરે છે. કમનસીબે કોઈ મેગાસ્થનીસ કે બાણે તેના રાજ્ય વહીવટના પ્રકારની નોંધ લીધી નથી તેથી તેના મહાન પૂર્વગામીઓની રાજ્ય વ્યવસ્થા જોડે એની રાજ્ય વ્યવસ્થાની સરખામણી કરવાનું અશક્ય છે

ભોજના પુત્ર અને તેના વારસ મહેંદ્રપાલે (આશરે ઈ.સ. ૮૯૦ થી ૯૦૮) પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મળેલા વિશાળ વારસાને કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ વગર સાચવી રાખ્યો અને બિહારની સરહદથી માંડી છેક અરબી સમુદ્ર સુધીના અને પંજાબ તથા સિંધુ નદીની

મહેંદ્રપાલ

ખીણના પ્રદેશ સિવાયના આખા ઉત્તર હિંદ પર રાજ્ય કર્યું. તેના રાજ્યના આઠમા અને નવમા વર્ષમાં લખાયેલા અને ગયા આગળથી મળેલા શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે થોડા સમય સુધી મગધનો સમાવેશ પડિહારોના મુલકમાં થતો હતો. 'કર્પૂરમંજરી' અને બીજી કેટલીક કૃતિઓનો કર્તા કવિ રાજશેખર તેનો ગુરુ હતો અને મહેંદ્રપાલના નાના છોકરાના દરબારમાં પણ તે રહેતો હતો

મહેંદ્રપાલનો મોટો પુત્ર બીજો ભોજ બે ત્રણ વર્ષ ગાદીએ રહ્યો, પણ તે વહેલો મરણ પામ્યો અને તેની પછી તેનો સાવકો ભાઈ મહીપાલ ગાદીએ આવ્યો (આશરે ઈ.સ. ૯૧૦-૪૦.) કનોજના મહારાજ્યના અવનતિ અને પતનની શરૂઆત તેના રાજ્યથી થાય છે. ઈ. સ. ૯૧૬માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઇન્દ્ર ૩ જાની સેનાએ ફરીવાર કનોજ કબજે કર્યું અને તેમ કરી પ્રતિહાર કુળની

બીજો ભોજ અને મહીપાલ

સત્તાને જબરો ફટકો લગાવ્યો. ઈ. સ. ૯૧૬મા તો સૌરાષ્ટ્ર મહી-
પાલને તાબે હતુ પણ સંભવ છે કે દક્ષિણના મહારાજે મેળવેલી
ફતેહને પરિણામે બીજા દૂરના પ્રાંતોની જોડે જોડે સૌરાષ્ટ્ર પણ તેના
હાથમાંથી ગયુ. કનોજને કબજે રાખવાની ત્રીજા ઇંદ્રની શક્તિ નહિ
હોવાથી, ચંદેલ રાજા અને કદાચ બીજા મિત્રરાજાઓની મદદથી
મહીપાલે પોતાનુ પાટનગર પાછુ મેળવ્યુ.

કનોજના રાજા દેવપાલને, ચંદેલરાજા યશોવર્માને એક
કિંમતી વિષ્ણુની મૂર્તિ આપી દેવાની ફરજ પડી હતી એ બના-
વથી કનોજના ક્ષીણ થતા અને જેજાકભુક્તિના

દેવપાલ

વૃદ્ધિ પામતા બળનુ આપણને દર્શન થાય છે.
યશોવર્માએ એ મૂર્તિની ખાજુરાહોમા સ્થાપના
કરી હતી કાલંજરના મજબૂત દુર્ગનો કબજો લઈ યશોવર્માએ પોતાની
સત્તા જમાવી હતી અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે તે કનોજથી
તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતો યશોવર્મા પછી ગાદીએ આવનાર
ધંગના વખતમા પાંચાલ તથા જેજાકભુક્તિના રાજ્યો વચ્ચેની સરહદ
યમુના નદી હતી

દેવપાલ પછી તેનો ભાઈ વિજયપાલ ગાદીએ આવ્યો (આશરે
ઈ. સ. ૯૬૦ થી ૯૦) એના કુળની જૂની માલકીનુ ગ્વાલીયર વજ્ર
દામન નામના એક કચ્છવાહ સરદારને હાથે

વિજયપાલ

પડવાથી એના હાથમાંથી ગયુ. એ એના અમ-
લની જાણવા જેવી બીના છે. એ વજ્રદામાએ
એક સ્થાનિક રાજકુળની સ્થાપના કરી. ગ્વાલીયરનો કિલ્લો ઈ સ.
૧૧૨૮ સુધી એ રાજકુળના કબજામા રહ્યો. દશમા સૈકાની અધ
વચમા મૂળરાજે ગુજરાતમા અનહિલવાડમા સોલંકી વંશની (ચાલુક્ય)
ની સ્થાપના કરી એ બનાવો આપે છે કે કનોજના રાજાને પશ્ચિમ
દિશ જોડે કાંઈ લેવા દેવા નહોતી ગ્વાલીયરનો સરદાર ચંદેલ રાજ્યનો
ખંડીઓ થયો આશરે ઈ સ ૧૦૦૦ થી ૧૦૫૦ સુધીમાં ધંગના

આમન નીચે તે રાજકુલ તેના પ્રતિસ્પર્ધી કનોજના રાજ્ય કરતા વધારે બળવાન ન હતુ

આ સમયે હિંદુ રજપૂત રાજ્યોના રાજ્યનૈતિક સબધો મુસલમાન ધર્મ પાળનારની ચડાઈઓથી બહુ ગૂંચવાઈ ગયેલા થઈ ગયા ઈ સ ૭૧૨મા આરબોએ સિંધની જીત કરી તેથી હિંદના અંદરના ભાગમા આવેલા રાજ્યો પર બહુ ગભીર અસર થઈ નહિ એ આરબોએ તેમના દક્ષિણના બળવાન પડોશી રાષ્ટ્રકૂટો સાથે અંતર મૈત્રી ભર્યો સબધ ટકાવી રાખ્યો હતો અને રજપૂતાના અને કનોજના ગૂર્જર રાજાઓના મુલક પરના તેમના જમના સરહદી ધાડો કરતા કદી વધારે મોટા પ્રમાણના થયેલા દેખાતા ન હતા પણ હવે હિંદના દુસ્મનોને અને ઉત્તર હિંદમા દાખલ થવાના દરવાજા રૂપ વાયવ્ય ખૂણામાથી ઇસ્લામના લસ્કરો વધારે ભયપ્રદ રીતે દેખા દેવા માડી

મુસલમાની ચઢાઈઓ

એ દિવસોમા સિંધની ઉત્તરે સિંધુની ખીણ તથા પંજાબના ઘણા ખરા ભાગનો સમાવેશ થાય એવા પશ્ચિમે આવેલા પર્વતો સુધી અને પૂર્વમા હકરા નદી સુધી વિસ્તરતા મોટા રાજ્ય પર જયપાલ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો મુસલમાની ઇતિહાસના ટબરહિંદ અથવા ભટીંડા તેનુ પાટનગર હતુ એ હાલ પતિયાલાના રાજ્યમા છે અને ઘણા સૈકા સુધી મુલતાન તથા હિંદુસ્તાનને જોડનાર લશ્કરી રસ્તા પર તે એક અગત્યનુ કિલ્લેબંધી સ્થાન હતુ ગઝનીના અમીર સબક્તગિને ઇ સ ૯૮૬–૭મા હિંદ પર પહેલી ચડાઈ કરી એ વર્ષ પછી જયપાલે અમીરના મુલક પર ચડાઈ કરી તેનો બદલો વાળ્યો, પણ તે હાર્યો અને પરિણામે મોટી રકમ આપવાની તથા સંખ્યાબંધ હાથીઓ અને સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલા ચાર કિલ્લા સોંપી દેવાની બંધણીવાળી સંધિ સ્વીકારવાની તેને ફરજ પાડવામા આવી જયપાલે એ સંધિનો ભંગ કર્યો તેથી મોખનના

સબક્તગિન અને જયપાલ

પ્રાંત ઉજાડી અને લમઘાન (જલાલાબાદ) ખાનના કરી સબક્તગિને તેને મજા કરી એ પછી થોડા જ સમય ગયા બાદ વરૈન રાજા ગડે, તે સમય ના કનોજના રાજા રાજ્યપાલ અને બીજા હિંદુ રાજાઓનુ મોટુ મિત્રમંડળ જમાવી પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો આખરી યત્ન આશરે ઈ સ ૯૯૧ના અરસામા કર્યો આવી રીતે એકત્ર થયેલી મહાસેનાએ કુરમની ખીણમા કે તેની પાસ વિનાશકારક હાર ખાધી અને મુસલમાનોએ પેશાવર કબજે કર્યું ફરી ઈ સ ૧૦૦૧ના નવેંબરમા સુલતાન મહમદ ને હાથે હાર પામેલા જયપાલે આત્મહત્યા કરી એટલે તેની પછી તેનો છોકરો આનંદપાલ ગાદીએ આવ્યો તેના પિતાની પેઠે તે પણ અજમેરના ચોહાણ રાજા વિગ્રહદેવની સરદારી નીચે સ્થપાયેલા હિંદુસત્તાધીશોના મિત્રમંડળમા જોડાયા પણ ઝમનની બળવાન સાખર જાતિની મદદ મળવા છતા હિંદુઓની ફરી વાર ભારે હાર થઈ

કનોજમા વિજયપાલ પછી તેના પુત્ર રાજ્યપાલ ગાદીએ આવ્યા હતો પણ તેની ચડતી આવનારનો નાશનો સમયમા તેણે પોતાનો
ફાળો આપ્યો થોડા વરસ બાદ (ઈ સ ૯ ૭)

રાજ્યપાલ

સુલતાન મહમદ

એક નજી તકરાર પછી સબક્તગિનનો મુગટ તેના પ્રખ્યાત પુત્ર સુલતાન મહમદને વારસામા મળ્યો તે તો હિંદના મૂર્તિપૂજકોને લૂંટવાનો તથા તેમની મિલકતને ગઝની લઇ જવાનો ધંધો જ લઈ બેઠો તેણે હિંદ પર આ ગામા આઠી સત્તર ચઢાઈઓ કયાની ગણાવી થઈ છે તેનો રિવાજ ઑક્ટોબર માસમા પોતાની રાજ્યધાની છોડી કૂચ કરી નીકળવાનો હતો લગભગ માસ એકધારી કૂચ કરતા તે હિંદના અંતર ભાગના સમૃદ્ધમા સમૃદ્ધ પ્રતિમા આવી પહોચતો ઈ સ ૧૦૧૯ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમા તેણે કનોજ આગળ દેખા દીધી રાજ્યપાલ પોતાના પાટનગરનો બચાવ કરવાનો કાંઇ ગંભીર યત્ન કર્યો નહિ ... કરનાર સાથે દર્શ એક જ દિવસમા મહમ

ને હાથ ગયા. વિજેતાઓએ એ દુર્ગો લૂંટ્યા પણ નંદને જતુ કર્યું એમ જણાય છે. અને ભાગ તૂટ્યો નાયબો એ ઝટ ગઝની પાછા ફર્યા. રાજ્યપાલ પોતાને બચી ન શકતાં નાસી ગયો. કરી કનોજ ગયું. આ ગંગાને સામે પાર આવેલા બારિ શહેરમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજ્યપાલ આમ નામોશીભરી રીતે મહમૂદને નમી પડ્યો તેથી પોતાના પક્ષનો તેણે દ્રોહ કર્યો એમ લાગવાથી તેના હિંદુ મિત્ર રાજાઓ ગુસ્સે બન્યા. ચંદેલ રાજા ગંડના પુત્ર

ગંડ અને મહમૂદ

વિદ્યાધરની સરદારી નીચેની સેનાએ તેના ઉપર હુમલો કરી તેને [illegible] કર્યો. સુલતાન મહમૂદના ગયા પછી તુરત જ એમ ૧૦૧૯ની વસંતમાં કે ગ્રીષ્મમાં, ગ્વાલીયરના રાજાના લશ્કરની સહાયથી તેણે કનોજ પર હુમલો કર્યો અને યુદ્ધમાં રાજ્યપાલને હરાવ્યો. રાજ્યપાલનો ઘણો વધી ગયેલો મુલક ત્રિલોચનપાલને હાથ ગયો. જેને પોતાના ખંડીયા તરીકે લેખતો હતો તેને થયેલી આવી સજાની વાત સાંભળતાં સુલતાન મહમૂદ ચિડાયો અને એ જ વર્ષની પાનખર ઋતુમાં હિંદુ રાજાઓ પર વેર લેવા તે ફરી ગઝનીથી ઊપડ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૦ની શરૂઆતમાં પ્રતિહારોની નવી રાજ્યધાની બારિ કોઈ ખાસ મુશ્કેલી વગર કબજે કરી તે ચંદેલ મુલકમાં આગળ વધ્યો. ત્યાં ગંડે તેનો સામનો કરવા દેખાવમાં તો [illegible] એવું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું પણ યુદ્ધ પહેલાં જ ચંદેલ રાજા હિંમત હારી ગયો અને યુદ્ધ કર્યા વગર રણભૂમિ છોડી નાસી ગયો. તેની છાવણી, લડાઈનો સરંજામ તથા હાથીઓ તમામ સુલતાનના શિકાર બની ગયા અને હંમેશની માફક ઢગલાબંધ લૂંટ સાથે તે ગઝની પાછો ફર્યો.

ઈ. સ. ૧૦૧૯ના અંતમાં કે ૧૦૨૦ની શરૂઆતમાં સુલતાન મહમૂદને જમના નદી પાર કરતો રોકવાનો તેણે નિષ્ફળ યત્ન કર્યો તથા

રાજ્યપાલના અનુગામીઓ

ઈ સ ૧૦૭૭મા અલાહબાદ પાસેના એક ગામનું દાન કર્યું એ સિવાય ત્રિલોચનપાલ વિષે બીજુ કાંઈ વધારે જાણવામા આવ્યુ નથી ઈ સ ૧૦૩૦ના શિલાલેખમા જેના નામનો નિર્દેશ છે તે યશપાલ રાજા તેના પછીનો રાજા હશે ઈ સ ૧૧૯૪મા કનોજ પડ્યા પછી પણ બીજા સાધારણ અને ખાસ ખ્યાતિ વગરના સરદારો કનોજના રાજા તરીકે ઓળખાતા ચાલુ રહ્યા અને મોટા વિસ્તારના મુલક પર તેઓ રાજ્ય કરતા હતા, પણ એના નિઃસંદેહ ચિહ્ન છે કે તેઓ મુસલમાન રાજાઓના તાબેદાર હતા એ રાજાઓમાંથી કેટલાક નામના નામ નવસાઈ ગયા છે જુઆનપુર પાસેના ઝફરાબાદમા તે રહેતા હતા એમ જણાય છે પણ કનોજના પાટનગરથી થયેલા આ રાજાઓ જૂના ગુર્જર પ્રતિહાર કુળના ન હોતા એ કુળ તો નષ્ટ પ્રાય થઈ ગયુ ઈ સ ૧૦૫૦ની થોડા સમય અગાઉ ગહરવારના ચંદ્રદેવ નામના રાજાએ કનોજ જીતી લઈ તમા નામ પૂર્યો હતો અને કાશી, અયોધ્યા પર તો જરૂર અને ઘણુ કરીને દિલ્હી પ્રદેશ ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો આ બનાવ પહેલાં એક સૈકા અગાઉ ઈ સ ૯૯૩-૪મા દિલ્હી શહેર વસ્યુ હતુ[1]

[1] 'અફગાનીસ્તાન પરની નોંધ' પૃ૦ ૩૨૦ રવર્ટીએ મને કહ્યુ છે કે દિલ્હીની સ્થાપનાની આ સાલ માટે તેનુ પ્રમાણ અબુ સૈયદ ઈ અબુલ હસનનુ લખેલુ ઝૈન ઉલ અકબાર છે આ ઈસમે તેના ઇતિહાસ સુલતાન મહમદ અને તેના છોકરાઓના સમયમા અને ઉપર જણાવેલી સાલ પછી થોડાંજ વર્ષોમા લખ્યો હતો આના કરતા વધાર અર્વાચીન એક લખક એની સ્થાપના વિક્રમ સવત્ ૪૪૦મા મૂકે છે પણ એનો અલબત્ત નહિ બનવા જેવુ છે પણ એ વર્ષ હર્ષ સવતનુ છે એમ સમજીએ તો તે ઈ સ ૧૦૪૬ એટલે અનંગપાલના સમયની લગભગમા થાય ટિફેનથેલરને કહેવામા આવ્યુ હતુ કે હીજરી સવત્ ૩૦૭=ઈ સ ૯૧૯-૨૦મા ગગેન નામના એક તુવાર રાજાએ દિલ્હીની સ્થાપના કરી હતી (જુઓ ઈ સ હિંદુસ્તાન ફ્રેંચ તરજુમા

રાજ્યપાલના અનુગામીઓ

ઈ સ ૧૦૦૭માં અનહિલવાડ પાટણના ... ગમન કર્યું એ સિવાય ત્રિલોચનપાલ વિષે બીજું કાંઈ વધારે જાણવાનું આવ્યું નથી ઈ સ ૧૦૨૭ના શિલાલેખમાં જેના નામનો નિર્દેશ છે તે યશપાલ રાજા તેના પછીનો રાજા હશે ઈ સ ૧૧૯૦માં કનોજ પડ્યા પછી પણ બીજા સાધારણ અને ખાસ ખ્યાતિ વગરના સરદારો કનોજના રાજા તરીકે ઓળખાતા ચાલુ રહ્યા અને મોટા વિસ્તારના મુલક પર તેઓ રાજ્ય કરતા હતા, પણ એનો નિઃસંદેહ વાત કે તેઓ મુસલમાન રાજાઓના તાબેદાર હતા એ રાજાઓમાંથી કેટલાકના નામ મળ્યાં છે જુઆનપુર પાસેના ... માં તે રહેતા હતા એમ જણાય છે પણ કનોજના પાડાથી થયેલા આ રાજાઓ જૂના ગુર્જર પ્રતિહાર કુળના નહોતા એ કુળ તો સદંતર લુપ્ત થઈ ગયું ઈ સ ૧૦૮૦ની આસપાસ આગાઉ ગહડવાલના ચંદ્રદેવ નામના રાજાએ કનોજ જીતી લઈ તેમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને કાશી, અયોધ્યા પર તો ખરું અને વાસ્તે કરીને દિલ્હી પ્રદેશ ઉપર પણ પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો આ ચંદ્રદેવના એક સૈકા આગાઉ ઈ સ ૯૯૩-૯૪માં દિલ્હી શહેર વસ્યું હતું[1]

---

૧ અફઘાનીસ્તાન પરની ચડાઈ પૃષ્ઠ ૩૭૦ રેવર્ટીએ મને કહ્યું છે કે દિલ્હીની સ્થાપનાની ... સાલ માટે તેનું પ્રમાણ ... હકીકત લખેલું એક જૈન ગ્રંથ છે આ ગ્રંથ ... ના ઇતિહાસ સુલતાન મહમૂદ અને તેના છોકરાઓના સમયમાં અને ઉપર જણાવેલી સાલ પછી થોડાં વર્ષોમાં લખ્યો હતો એના કરતાં વધારે અર્વાચીન એક લેખક એની સ્થાપના વિક્રમ સંવત્ ૪૪૦માં મૂકે છે પણ તેનો અલબત્ત નહિ બનવા જેવું છે પણ એ વર્ષ હર્ષ સંવતનું છે એમ સમજીએ તો તે ઈ સ ૧૦૪૫ એટલે અનંગપાલના સમયની લગભગમાં થાય ટિફેનથેલરને કહેવામાં આવ્યું હતું કે હીજરી સંવત્ ૩૦૭=ઈ સ ૯૧૯-૨૦માં રાગેન નામના એક ગુજ્જર રાજાએ દિલ્હીની સ્થાપના કરી હતી (ઇલિયટ ... હિન્દુસ્તાન ... તરફનો

પાછળથી રાઠોડ નામથી ઓળખાતું અને ચંદ્રદેવે સ્થાપેલું ગહડવાળનું કુળ ઈ.સ. ૧૧૯૪માં શિહાબ-ઉદ્-દીને કનોજનું રાજ્ય તાબે કર્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું. ચંદ્રદેવના પૌત્ર એ લાંબા સમય સુધી રાજપદ ભોગવ્યું. તેમાં ઈ.સ. ૧૧૦૮થી ૧૧૫૫ સુધીના સમયનો સમાવેશ થતો હતો. તેના સંખ્યાબંધ જમીનોનાં દાનપત્રો[1] અને બહુ વિસ્તાર પરથી મળી આવતા સિક્કાઓ સાબિત કરે છે કે તે મોટે ભાગે કનોજના ભૂતકાળના યશને પાછો આણવામાં અને પોતાની જાતને બહુ અગત્યના સત્તાધીશ તરીકે સ્થાપવામાં સફળ થયો હતો.

કનોજનું ગહડવાળ કુળ

ગોવિંદચંદ્રનો પૌત્ર જયચંદ હતો. હિંદી લોકગીતોમાં અને ઉત્તર હિંદની વાતોમાં તે રાજા જયચંદ નામથી મશહૂર છે. અજમેરનો રાયપિથોરા અથવા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તેની પુત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. મુસલમાન ઇતિહાસકારોને તે કાશીના રાજા તરીકે જાણીતો હતો. કાશી તેનું પાટનગર હશે એમ તે ઉપરથી માની શકાય. હિંદના મોટામાં મોટા રાજા તરીકેની તેની ખ્યાતિ હતી. એમ કહેવાય છે કે તેનો મુલક ચીનની સરહદથી માળવા પ્રાંત સુધી અને સમુદ્રથી માંડી લાહોરથી દશ દિવસની મુસાફરી જેટલા પ્રદેશ સુધી વિસ્તરતો હતો. પણ તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ખરેખર આવડો બધો હશે એ

અર્લિ ૧૯૫૧. પૃ. ૧૦૧) કેટલાક લેખોમાં અને લોકગીતોમાં દિલ્હી યોગિનીપુર કહેવાયું છે (ઇન્ડ. ઍન્ટિ. ૧૯૧૦ પૃ. ૮૬ અને એપિ. ઇન્ડિ. ૧૫ ૪૫).

૧ એ કુળે કરેલી આશરે ૬૦ દાનની સનદો જાણમાં છે, અને તેમાંની ઘણીખરી ગોવિંદચંદ્રના અમલ દરમિયાનની છે. અયોધ્યામાંની ગોવિંદચંદ્રની એક સનદ જેની સં ૧૧૮૬ની સાલ છે=(ઈ.સ. ૧૧૨૮) તેમાં તુરુષ્ક દંડનો ઉલ્લેખ છે. મુસલમાનોની ચઢાઈની સામે થવાના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ઉઘરાવવામાં આવતો એ ખાસ કર છે.

માનવી રહ્યા આવે છે. કનોજના જિલ્લાના કનૌજ પાસે નરવાર આગર
તેના અને વિહારકુંડ વિગેરે બંને થયા હતા. ત્યાં આ સં ૧૧૬૩ સુધી
તેના આશરા નીચે રહી તથા એ કનવજના નાશ થયા પછી તે ઘણી
સુધી આગળ વધ્યા. તે અહિં તેનું રાજ્ય અને તે જેઠમ. ગુર્જર
અજમેર તે ૧૯૦૦ સૈકા પર ચાલી આ ગયો. આ રીતે એ
નવલ વંશનો ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. ગહરવારના રાજાઓની
પત્નીઓ ત્યારે મહોબાની ચંદેલ જાતિના મહારાજાઓ તેમની છતા
લીધી અને આઠ પેઢી સુધી તે કનોજના સ્થાનિક રાજા રહ્યા

રજપૂતાનાનું આભૂ રાજ્ય, જેને નામે અજમેર હતું તેજ
રાજ્ય કરના ચૌહાણ (સાંભરાન) જાતિના રજપૂત રાજાઓના હાથ
વંશની વંશાવલિ શિલાલેખોમાં નોંધી છે એ

અજમેર અને આજમેરના ચૌહાણો: દિલ્હી

રાજાઓમાંના માત્ર બે નોંધ લેવા લાયક છે.
બારમા સૈકાની મધ્યમા વિગ્રહરાજે તેના પિ-
તા સુધરાનો મૂળ વિસ્તાર કર્યો. તુમા-
ર જાતિના રાજા પાસેથી તેણે દિલ્હી લઇ લીધાની
વાત કહેવામાં આવે છે તે ખરી નથી. એ રાજા તો એક નાના પ્રદેશ
પર જ્યાં કુતુબ મિનાર છે ત્યાં રાજ કરતા હતા. ઈ.સ. ૯૯૩ પછી
વસાવનાર દિલ્હીનો પ્રથમ કરનાર અનંગપાળનો વખત હતો
આ પ્રાચીન દિલ્હીના નામનો નિર્ણય નથી દિલ્હીના નામને તેમના પુરાણોમાં દિલ્હી
અગત્યના ગણાતા નથી. અહેવાલ છે કે દિલ્હીના મોટાં મહેલોમાં દિલ્હી
પ્રાચીન નહિ પણ નવું વસેલું હાલનું શહેર
એ વાત ઘણાના ધ્યાનમાં આવતી નથી. એ વાત ખરી છે કે
ઇંદ્રપ્રસ્થ આશરે દિલ્હી પાસે યમુનાને કિનારે આવેલી
પાંડવોને હસ્તિનાપુર પૂર્વેના ઇંદ્રપ્રસ્થના વખતની તેની સ્થાપના
એ કથાઓ પાયા વગરની હોય કે ન પણ હોય; પણ ઐતિહાસિક
શહેર તરીકે તો અગિયારમા સૈકાની મધ્યમા થઇ ગયેલા અનંગપાળ
નામથી તેની સ્થાપના શરૂ થાય છે. આનો ઉત્થાન પથરાયેલો

જેની પર ચંદ્ર નામના બળવાન રાજાની પ્રશસ્તિ લખી છે તે રાજા ચોથા સૈકામાં થઈ ગયો હતો, અને ઘણું કરીને તે સ્થંભને તેની મૂળ જગા મથુરા આગળથી તે તુમાર રાજાએ ખસેડી આ જગાના મંદિરોના સમૂહ ભેગો રાખ્યો હશે એ મંદિરોના કાટમાળથી જ પાછળથી મુસલમાનોએ ત્યાંની મોટી મસ્જિદ બાંધેલી છે.

વિગ્રહરાજ

વિગ્રહરાજ ચૂબ નામનાવાળો પુરુષ હતો. થોડાં વર્ષ પર અજમેરની મુખ્ય મસ્જિદની મરામતનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે ત્યાંથી કાળા સંગેમરમરની ઓપ ચડાવેલી ૭ તકતીઓ મળી આવી હતી. તેની ઉપર સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં શિલાલેખો હતા. બરાબર તપાસ કરી વાંચતાં તે બે અજાણ્યાં નાટકોના મોટા ભાગો નીકળ્યા. એમાંનું એક "લલિત વિગ્રહરાજ નાટક" વિગ્રહરાજના માનમાં રચાયું હતું ત્યારે બીજું "હરકેલી નાટક" તે રાજાએ જ રચેલું હતું એમ જણાયું છે.

પૃથ્વીરાજ અથવા રાયપિથોરા

તેનો ભત્રીજો પૃથ્વીરાજ, પૃથ્વીરાજ અથવા રાય પિથોરા હતો અને તે સાંભર તથા અજમેરનો ધણી હતો. લોકગીતોમાં અને લોકકથાઓમાં તે એક ટેકીલા વીર નાયક તથા શૂર યોદ્ધા તરીકે પ્રખ્યાત છે. કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદની કુંવરીનું તેની પોતાની મરજીથી હરણ કર્યાના સાહસભર્યા કૃત્ય પર તેની એક શૂરવીર પ્રેમી તરીકેની ખ્યાતિનો આધાર છે. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૧૭૫માં કે તેની આસપાસમાં બન્યો હતો. ઈ. સ. ૧૧૮૨માં ચંદેલ રાજા પરમાલને હરાવી તેણે મહોબા જીતી લીધું તથા મુસલમાનોના આક્રમણના પૂરને પોતાની બહાદુરીથી થંભાવી રાખ્યું, એ તેના પરાક્રમો તેની સરદાર તરીકેની ખ્યાતિના પાયારૂપ છે. અને રાયપિથોરાને ઉત્તર હિંદના એક લોકપ્રિય વીર નાયક તરીકે વ્યાજબી રીતે વર્ણવી શકાય એમ છે અને આજ દિન સુધી પ્રેમ તથા યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં તેણે કરેલાં પરાક્રમ કાવ્યશાસ્ત્રના ઓપ વિનાની રીતથી

તથા ભાટોના કવિતાનો વિષય થઈ પડયા છે.[2]

શિહાબુદ્દીન અથવા મહમ્મદ ઘોરીની સરદારી નીચેના વિજયી લશ્કરની સામે ઉત્તર હિંદના પરસ્પર ઝઘડતા રાજ્યોને તેમના આપસ-

---

[2] પૃથ્વીરાજની હકીકત આપતું સૌથી જાણીતું પુસ્તક "ચંદરાસો" અથવા "પૃથ્વીરાજરાસો" છે. તે એક હિંદી મહાકાવ્ય છે અને યુક્તપ્રાંતમાં તે બહુજ લોકપ્રિય છે. તે ચંદબરદાઈ નામના ભાટ કવિએ લખેલું ગણાય છે. એ કવિ તેના રાસાના નાયક તથા તેના આશ્રયદાતાનો રાજકવિ હતો. આ કવિનો વંશજ હજુ જોધપુર રાજ્યમાં રહે છે અને પૃથ્વીરાજે તેના પૂર્વજને આપેલી જમીનોનો કબજો ધરાવે છે. તેની પાસે એ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત છે અને તેમાં માત્ર ૫૦૦૦ શ્લોક છે. અકબરના સમય સુધી એ કવિના વંશજોએ તેમાં ઉમેરા કર્યા છે અને તેમ કરી તે કાવ્ય ૧,૨૫,૦૦૦ શ્લોકોનું થયું છે. મૂળ પ્રતના કેટલાક ભાગોની નકલો કરવામાં આવી છે અને તે આખુંય પ્રસિદ્ધ થશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. રાસામાં જે સાલવારીની ભૂલ માનવામાં આવે છે તેની સમજૂતિ આ રીતે અપાય છે કે તેના લેખકે વિક્રમ સંવત્‌ના અનંદ પ્રમાણનો ઉપયોગ કર્યો છે. તે ગણતરીને વર્ષ અનંદ વિક્રમ સંવત કહેવાય છે અને તે વિક્રમ સંવત્‌થી ૯૦-૯૧ વર્ષ મોડો હોય એમ જણાય છે (જ. ના. ૧ રોમ ૧૯૦૬ પૃ. ૧૦૦). ચંદ પૃથ્વીરાજના જન્મની સાલ અનંદ ૧૧૧૫ આપે છે. અનંદ એટલે નંદ રહિત નવ વગરના. કારણ કે નંદનો અર્થ નવ થાય. અનંદનો અર્થ આ રીતે ૧૦૦-૯=૯૧ કે ૯૦ થાય. સંભવ છે કે રાજાના વંશના રજપૂતો હલકા વર્ણના હોવાનું સ્વીકારવાની ના પાડતા હતા. તેના કુળને તેમણે ૯૧ વર્ષનો ગાળો આપ્યો હશે. બીજી સમજૂતિ એવી છે કે જયચંદની અદેખાઈને પરિણામે પૃથ્વીરાજે પોતાનો સંવત્ શરૂ કર્યો હશે અને તે સંવત પૃથ્વીરાજના પૂર્વજ ચંદ્રદેવના સમયથી શરૂ થતો હશે (શ્યામસુંદરદાસના એન્યુઅલ રીપોર્ટ ઑન ધ સર્ચ ફૉર હિંદી એમ એસ એસ ૧૯૦૦ પૃ. ૫-૧૦). બુહલરે શોધેલું અને પ્રકટ કરેલું કાશ્મીરમાંથી મળેલું 'પૃથ્વીરાજવિજય' વધારે પ્રમાણભૂત અને ઘણું ઐતિહાસિક કિંમતનું છે. તે ઇ.સ. ૧૧૭૮ અને ૧૨૦૦ની વચ્ચે, ઘણું કરીને ૧૧૯૧ પછીથી રચાયું હતું. તેમાં આપેલી વંશાવળીનું શિલાલેખોથી સમર્થન થાય છે.

તરાંઈ અથવા તલાવરીનું યુદ્ધ

આપમતના ટંટા ફીસા મેલી ક્ષણભર પરદેશી દુશ્મનનો સામનો કરવા એકત્ર થવાની ફરજ પાડી. આ સમયે મહમદ ઘોરી પંજાબના ઘણા-ખરા ભાગનો બિનહરીફ સ્વામી હતો. પહેલાં તો ભાગ્યદેવીએ હિંદીઓ પર કૃપા કરી અને ઇ.સ. ૧૧૯૧માં થાણેશ્વર અને કર્નાલ વચ્ચે તરાંઈ[1] અથવા તલાવરી નામના સ્થળે એ ગડી

"પૃથ્વીરાજ વિજય" મુજબ પૃથ્વીરાજની ખરી વંશાવળિ નીચે મુજબ છે.

અર્ણોરાજ
- નનામો પુત્ર પિતૃઘાતક (જગદેવ)
  - પૃથ્વીરાજ ૨જો
- વિગ્રહરાજ
- સોમેશ્વર — તેનું ચેદિની કુંવરી સાથે લગ્ન થયું હતું
  - પૃથ્વીરાજ ૩જો અથવા રાયપિથોરા
  - હરિરાજ

રાયપિથોરા એ દિલ્હીના રાજા અનંગપાળનો દૌહિત્ર હતો એવું ચંદનું કથન ગપાળ્યું છે 'પૃથ્વીરાજ વિજય'ની એક જ અને અપૂર્ણ હસ્તલેખી પ્રતનાં વર્ણન અને સારાંશ હરબિલાસ શારદાએ જ. આર. એ. એસ., ૧૯૧૩ પૃ. ૨૫૯-૮૧ માં આપેલ છે અને તેમાં એ પુસ્તકના તે પહેલાના ઉલ્લેખ પણ આપ્યા છે. વિગ્રહરાજે તુમારો પાસેથી દિલ્હી પડાવી લીધું, એ કથન બહુ સંભવિત છે અને બિજોલી શિલાલેખના ૨૨મા શ્લોકથી તેનો વિરોધ થાય છે. (જ. એ. એસ. બી. ભાગ ૧ પુસ્તક ૫૫ (૧૮૮૬ પૃ. ૩૧).

[1] રેવર્ટી, તબકાતે નાસિરી પૃ. ૪૫૯, ૪૬૪-૪૬૬, ૪૬૮-૪૮૫-૪૮૬ અને પરિશિષ્ટ A પાનીપતની અગ્રેજ ચોપડીઓમાં માલો અનોક્રમ આપેલો છે અને તે ૨૮ ઈના સ્થાનને ભૂલથી તિરોરી કહેવામાં આવ્યું છે. હિજરી સન ૫૮૭ ૫૮૮ અને ૫૮૯ એ લગભગ ઇ.સ. ૧૧૯૧થી ૧૧૯૩ના વર્ષોની બરાબર છે, અને ૨૬મી જાન્યુઆરી ૧૧૯૧થી ૧૩મી ડિસેંબર ૧૧૯૩ સુધી તે ફેલાય છે. પૃથ્વીરાજને મદદ કરવા લડાઈમાં આવ્યા હતા ત્યાં તેનો ગોવિંદરાજ

આવનારાઓને નજદ હાર આપનાર કુતબીનજ સફળ થયો, અને પરિણામે તેમને સિંધુ નદીની પેલી પાર હાંકી જવાની ફરજ પડી એક વર્ષ પછી ઇસ ૧૧૯૨મા તાજા ઊભા કરેલા લશ્કર સાથે આવીને સુલતાને તે જ રણભૂમિ પર પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો પૃથ્વીરાજની પોતાની સેના ઘણી પ્રચંડ હતી એટલુ જ નહિ, પણ તેની કુમકે આવેલા અસખ્યાબધ મિત્રરાજાઓની સેનાથી તે બહુ મોટી થઈ ગઈ હતી બાર હજાર સારા હથિયારબધ મુસલમાન ઘોડેસવારોએ કરેલા જોસ ભર્યા હુમલાથી ઘણા યુગો પૂર્વે ઍલેકઝાડરે આપેલી શીખનું પુનરાવર્તન થયુ અને કેળવાયેલા ઘોડેસવાર લશ્કરના હુમલા સામે ટકી રહેવાની હિંદી સિપાઇઓના બિનસ્વાયતી ટોળાની અશક્તિનો પરિચય આપ્યો પૃથ્વીરાજ કેદ પકડાયો ઘોરીએ તેને ગરદન મારવામા આવ્યો અને તેના પાટનગર અજમેરના દુર્ભાગી રહેવાશીઓને કતલ કરવામા આવ્યા કે ગુલામ તરીકે પરદેશોમા વેચવામા આવ્યા

ઇસ ૧૧૯૩મા દિલ્હી પડ્યુ કનોજને તેણે છોડ્યુ જણાતુ નથી, પણ તે આ ચઢી આવનારાઓના કાબૂમા આવ્યુ હશે હિંદુધર્મના દુર્ગ રૂપ કાશી વિજેતાઓને હાથ ગયુ અને તેમને

હિંદુસ્તાનની જીત

હવે ખાત્રી થઈ કે "બ્રાહ્મણોની ભૂમિ" ઉપર ઇસ્લામનો અતિમ વિજય હવે નક્કી થઈ ચૂક્યો છે ઇસ ૧૧૯૬ મા ગ્વાલિયર તાબે થયુ ૧૧૯૭મા ગુજરાતનુ પાટનગર અણહિલવાડ પડ્યુ અને ૧૨૦૩ મા કાલજર [illegible]

બાણથી વીંધી મારી હતી એવી હિંદુ વાતા તદ્દન ખોટી છે ઇ સ ૧૨૦૬મા ધામીએક નામના સ્થળે મુસાફિર પથના એક ધર્મઝનૂની ઇસમને હાથે તેનુ ખૂન થયુ હતુ એના પગના છાપાની ચાલ્સ જનાની મી જી પી ટેટે મુલાકાત લીધી છે અને પજાબના જેલમ જિલ્લાનુ 'ધામિયાક' એ તે જ સ્થાન છે એમ ઠરાવ્યુ છે (જ રો એ સો ૧૯૦૬ પૃ ૧૬૯) તરજુમો કરનારે ફેરિસ્તાન નામે ચગાવેલુ આ અર્થડરોના, એકવાર હજામ ની ગડતા, એક નાગી ઇસ્મા ગતની જેમ ઠગમગી જુદી પણ વિનાશ લાગ્યુ આ શબ્દો મૂળ ફારસીમા નથી

થયું એટલે ઉત્તર હિંદને સર કરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ અને એ જ અરસામાં ઈ.સ. ૧૨૦૫–૬માં શિહાબ-ઉદ-દીન મરણ પામ્યો.

'માળવા અને તેની પાસેના કેટલાક પ્રાંતો સિવાયનું આખું ઉત્તર હિંદ વધારે ઓછા પ્રમાણમાં તેને તાબે હતું. સિંધ અને બંગાળા પ્રાંતો પૂરા હાથ કરવામાં આવ્યા હતા અથવા જલદી હાથ આવવાની તૈયારીમાં હતા. ગુજરાતનું પાટનગર અણહિલવાડ અથવા નહેરવાલા તેને કબજે હતું. તે સિવાય ગુજરાત પર તેનો કાંઈ વધારે કાબૂ નહોતો. હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ સીધો તેના અમલદારોના હાથ નીચે હતો અને બાકીનો ભાગ તેના આશ્રિત અથવા કાંઈ નહિ તો તેના ખંડિયા રાજાઓના તાબામાં હતો. રણપ્રદેશ અને કેટલાક પર્વતના પ્રદેશ, તેણે જીતવા કર્યા નથી જ સ્વતંત્ર રહેવા પામ્યા હતા.'

કનોજની મુસલમાનોએ કરેલી જીતનું એક અગત્યનું પરિણામ એ નીપજ્યું કે ગહડવાળ જાતિ મોટા પ્રમાણમાં રજપૂતાનામાંના મારવાડના રણપ્રદેશમાં સ્થાનફેર કરી ત્યાં વસીને ગઈ અને રાઠોડ નામથી જાણીતી થઈ. એ રીતે સ્થાપાએલું રાજ્ય જેનો હાલ તેની રાજ્યધાની જોધપુરના નામથી નિર્દેશ થાય છે તે રજપૂતાનાના એક મોટા ભાગ પર રાજ્ય છે. મુસલમાનોના આક્રમણના કારણના પરિણામ થયેલી એવી જ જાતિઓની હિલચાલો આ સમય સુધી થતી હતી. હાલના સમયમાં રજપૂત જાતિઓની જે વહેંચણી જોવામાં આવે છે તેની સમજૂતિ એનાથી મળી રહે છે.

ગહડવાળોનું સ્થાનાંતર

૬

જેજાકભુક્તિના ચંદેલો અને ચેદિના કલચુરિઓ

જમના અને નર્મદા નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ જે બુંદેલખંડને નામે ઓળખાય છે અને સાગર આગે જેનો સમાવેશ થાય તથા અયોધ્યાના સુબામાં કરવામાં આવે છે તે જેજાકભુક્તિ હતો. આગળ તેની

જેજાકભુક્તિ અને ચેદિ

દક્ષિણે આવેલો વિશાળ પ્રદેશ જે હાલ મધ્ય પ્રાંતના ચીફ કમિશ્નરના વહીવટ નીચે છે તે જૂના વખતના ચેદિ દેશને લગભગ મળતો છે. આ દેશોના મધ્યયુગીન ઇતિહાસમાં જેજાકભુક્તિના ચંદેલ અને ચેદિના કાલચુરિ એમ બે રાજકુળો આગળપડતાં છે. એ રાજકુળો અવાર-નવાર લગ્નસંબંધથી જોડાતા અને એકએકના કાંતો મિત્ર કે શત્રુ તરીકે નિરંતર પરસ્પર સંબંધમાં આવતાં હતા. અગિયારમા સૈકાની શરૂઆતથી ચેદિ દેશ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો, એક પશ્ચિમ ચેદિ અથવા ડાહાલ જેની રાજ્યધાની જબલપુર પાસે ત્રિપુર હતી અને પૂર્વ ચેદિ અથવા મહાકોશલ જેની રાજ્યધાની રત્નપુરમાં હતી.

આશરે ઈ.સ. ૮૩૧ના અરસામાં નન્નુક ચંદેલ પરિહાર સરદારને ઉથલાવી નાખી જેજાકભુક્તિના દક્ષિણ ભાગનો સ્વામી થઈ પડ્યો ત્યારે જ બીજા રાજકુળોની માફક ચંદેલો પણ નવમા સૈકાની શરૂઆતમાં પહેલા નજરે ચડ્યા.

ચંદેલોના પૂર્વગામીઓ

ભિન્નભિન્ન તેમના ભાઈઓની પેઠે બુંદેલખંડના પરિહારો હિંદમાં છઠ્ઠા સૈકામાં આવેલી ગુર્જર અથવા ગુર્જર જાતિઓના સમૂહના હશે. નવગામ અને છત્રપુર વચ્ચે આવેલા મૌમહાનીય આગળ તેમની રાજ્યધાની હતી. આ પરિહારોના પૂર્વગામી ગહરવારના રાજાઓ હતા. એ જાતિએ કનોજને એક રાજવંશ આપ્યો જેને રાઠોડનુ નામ ખોટી રીતે અપાયેલ છે.

ચંદેલ રાજાઓ મોટા પાયા પર મકાનો બંધાવવાના શોખીન હતા. તેમણે તેમનાં મુખ્ય શહેર મહોબા, કલંજર તથા ખજુરાહોને ઘણા ભવ્ય મંદિરોથી તથા ટેકરીઓ વચ્ચેના ખુલ્લા ભાગોમાં જબરી પાળો બાંધી બનાવેલાં સુંદર સરોવરોથી શોભાયમાન કર્યા હતા. આમ મોટી પાળો નાખી તળાવો રચવાની પ્રથામાં ચંદેલો,

ચંદેલનાં તળાવો અને મંદિરો

બુંદેલખંડમાના અનિમ[illegible] માટે

ખ્યાતિ પામેલા ગહડવાળોનું અનુકરણ કરનારા હતા.

હિંદુ મતના પણ ગોંડ જેવા જણાતા અને ભાર જાતિ જોડે સં-ગાઢો સંબંધ ધરાવતા ચંદેલોએ પહેલાં તો છત્રપુર પાસે એક નાનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું અને પછી ધીરેધીરે તે ઉત્તર તરફ વધ્યા અને આખરે તેમના તથા કનોજ રાજ્યના મુલક વચ્ચે જમના નદી સર-હદ્દરૂપ બની રહી. એ કુળના શરૂઆતના રાજાઓ પાંચાલના બળવાન રાજા ભોજ તથા મહેન્દ્રપાલના આધિપત્ય નીચે હશે, પણ એ તો નક્કી જ છે કે દશમા સૈકાના પહેલા અર્ધા ભાગમાં ચંદેલો સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. ઘણુંકરીને બીજા મિત્રરાજાઓની મદદ સાથે હર્ષદેવે ઈ.સ. ૯૧૬માં રાષ્ટ્રકૂટ ઇંદ્ર ત્રીજાએ કનોજની ગાદીએથી હઠાવી મૂકેલા મહીપાલને તેની કનોજની ગાદી પાછી મેળવવામાં મદદ કરી. હર્ષના પુત્ર અને વારસ યશોવર્માની સત્તા કલંજરનો કિલ્લો કબજે કરવાથી બહુ વધી હતી. તે એટલો તો બળવાન હતો કે મહીપાલના પુત્ર દેવપાલને પોતે ખજુરાહોમાં બાંધેલા મંદિરમાં સ્થાપના કરવા માટે એક કિંમતી વિષ્ણુની મૂર્તિ આપી દેવાની ફરજ પાડી શક્યા હતા.

યશોવર્મા

યશોવર્માનો વારસો રાજા ધંગ (ઈ.સ. ૯૫૦-૯૯) સાઠ કરતાં વધારે વર્ષ જીવ્યા હતા અને તે આ કુટુંબમાં સૌથી વધારે નામીચો હતો. ખજુરાહોના ભવ્ય મંદિરોમાંના ઘણાંખરાં તેના દાનના પરિણામરૂપ છે. તેના સમયના રાજપ્રકરણમાં તે બહુ સક્રિય ભાગ લેતો હતો. ઈ.સ. ૯૮૯ કે ૯૯૦માં પંજાબના રાજા જયપાલે સબ-ક્તગિનનો સામનો કરવા રચેલા મિત્રસંઘમાં તે જોડાયા હતા અને બન્નુ તથા ગઝની વચ્ચે કુર્રમની ખીણમાં એ મિત્રસંઘને જે ખુવારીભરી હાર ખમવી પડી તે સહન કરવામાં તે અજમેર તથા કનોજના રાજાઓનો સાથી હતો.

ઇ.સ. ૯૫૦-૯૯ ધંગ

ગઝનીનો મહમદ આખા હિંદ પર ફરી વળશે એવો ભય ટાળો

થયા ત્યારે પંજાબના રાજા અને જયપાલના પુત્ર આનંદપાલે (૧૦૮૮–૯) ઊભા કરેલા હિંદુ રાજાઓના નવા મિત્રસંઘમાં ધંગનો છોકરો ગંડ (ઈ.સ. ૯૯૯થી ૧૦૦૫) જોડાયો. પણ આ મિત્રરાજાઓનો સંઘ પણ આક્રમણકારીના વેગનો પ્રતિરોધ કરવામાં નિષ્ફળ થયો.

ઈ.સ. ૯૯૯–૧૦૦૫ ગંડ

આગળ કહ્યું છે તેમ દસ વર્ષ પછી ગંડના છોકરાએ કનોજ પર હુમલો કર્યો અને મુસલમાનો જોડે મળી ગયેલા ત્યાંના ખંડિયા રાજા રાજ્યપાલને મારી નાખ્યો. ૧૦૨૨ના આરંભમાં મહમૂદને કલંજરનો મજબૂત દુર્ગ આપી દેવાની તેને ફરજ પડી, પણ મહમૂદે એ કિલ્લો તેમજ પંજાબની પૂર્વે હિંદના અંદરના ભાગમાં કરેલી જીતો પોતાને કબજે રાખી નહિ.

ચેદિનો ગાંગેયદેવ કલચુરિ (આશરે ૧૦૧૫–૪૦) ગંડ અને તેની પછી થયેલા રાજાઓનો સમકાલીન હતો. તે શક્તિશાળી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા હતો અને ઉત્તર હિંદમાં સાર્વભૌમ આધિપત્ય મેળવવાનો તેને લોભ હતો, અને ઘણે મોટે અંશે તેનો એ લોભ સફળ પણ થયો. ઈ.સ. ૧૦૧૯માં દૂર આવેલા તિરહુતે તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું. તેના પુત્ર કર્ણદેવે તેની રાજ્યવિસ્તારની યોજનાઓ ઉપાડી લઈ આગળ ધપાવી અને ઈ.સ. ૧૦૬૦ની આસપાસમાં માળવાના વિદ્વાન રાજા ભોજને કચરી નાખવાના યત્નમાં તે ગૂજરાતના રાજા ભીમ જોડે જોડાયો. એથી પહેલાં આશરે ૧૦૩૫માં તેણે મગધના પાલ રાજા પર હુમલો કર્યો હતો.

ઈ.સ. ૧૦૧૫–૭૦ ગાંગેયદેવ અને કર્ણદેવ કલચુરિ

થોડાં વર્ષ પછી કેટલાક દુશ્મન રાજાઓએ તેને ઉપરાઉપરી આપેલી શિકસ્તોથી કર્ણદેવ સારી પેઠે ભાગ્યપલટાનો પાઠ ભણ્યો.

ચંદેલના કીર્તિવર્માને (૧૦૪૯–૧૧૦૦) હાથે તેણે ખાધેલી હાર એની બધી હારોમાં સૌથી વધારે જાણવાજોગી છે. એ રાજાએ પોતાના

ઈ.સ. ૧૦૪૯–૧૧૦૦ કીર્તિવર્મા ચંદેલ

રાજકુળના મુલકનો બહુ ભારે વિસ્તાર કર્યો હતો. ચંદેલ સિક્કાઓન
જૂનામાં જૂના જે નમૂનાઓ હાલ હયાતીમાં છે તેમાંનો સૌથી જૂ
આ રાજાએ ચેદિરાજ ગાંગેયદેવની નકલ કરી પાડેલો છે. ઈ.સ. ૧૦૬
માં કે તેની આસપાસમાં તેના દરબારમાં ભજવાયેલા 'પ્રબોધ ચંદ્રોદ
નામના એક વિચિત્ર નાટકના આશ્રયદાતા તરીકે કીર્તિવર્મા હિંદ
સાહિત્યના ઈતિહાસમાં જાણીતો છે. એ નાટક એક રૂપકના રૂપમાં
અને નાટકના રૂપમાં તે વેદાંત દર્શનનું બહુ ચતુરાઈ ભર્યું નિરૂપણ કરે છે

ઈતિહાસની રંગભૂમિ પર કાંઈક અગત્યનો ભાગ ભજવનાર છેલ્લે
ચંદેલ રાજા પરમર્દી અથવા પરમાલ હતો. ઇ.સ. ૧૧૮૨માં પૃથ્વ
રાજ ચૌહાણને હાથે ખાધેલી હાર માટે તથ
૧૨૦૩માં કુતુબ-ઉદ્-દીન્ ઐબકે તેની પાસેથ
કલંજરનો કિલ્લો છતી લીધો, એ બે બનાવે
થી તેનો અમલ યાદગાર થએલો છે. ઉત્ત
હિંદની પ્રજાને પરિચિત હિંદી મહાકાવ્ય 'ચંદ રાસા'માં ચૌહાણ તર
ચંદેલ રાજાઓ વચ્ચેનું યુધ્ધ ઘણી જગા રોકે છે.

ઇ.સ. ૧૧૬૫-૧૨૦૩
પરમાલ

મુસલમાનોના સ્વામીત્વમાં હિંદુ રાજ્યો પસાર થયા તે વિધિન
બહુ અચોક્ દૃષ્ટાંત તરીકે સમકાલીન મુસ
લમાન ઈતિહાસકારોએ આપેલા કલંજરને કબ
કરવાના તથા પરમાલના મરણના અહેવાલ
અવતરણ આપી શકાય એમ છે.

ઇ.સ. ૧૨૦૩(વસંત)
કલંજરનું પતન

કલંજરનો રાજા 'કમબખ્ત પરમાર' રણભૂમિમાં મરણીઓ
સામનો કર્યા પછી આખરે નાશી દુર્ગમાં ભરાયો, પણ પાછળથી તે તા
થયો અને 'તાબેદારીની સાંકળ' પોતાને ગળે બાંધી વિજેતાનું આધિ
પત્ય સ્વીકારવાની કબૂલાત આપતાં મહમદ સબક્તગીનને હાથે તે
પૂર્વજોને મળેલી કૃપાઓ તેને પણ દેખાડવામાં આવી. તેણે ખંડણ
તથા હાથીઓ આપવાનું કબૂલ કર્યું, પણ પોતે કરેલી કબૂલાતો
પાલન કરે તે પહેલાં તેનું મરણ થયું. અજદેવ નામનો તેનો દિવા

અથવા મહેતો તેના ધણીની પેઠ માહનાઠથી વરા થવાની જ્તિજાજો ન'તો અને તેમ દુશ્મનોની સારી પે' પજ્વણી કરી આખર દુર્ગના તમામ જળાશયાના નીર સુના) ગયા એવો ટાગ આવતા તેને સુપેદ કરવાની ફરજ પડી 'જાન્યુઆરી ૨૦મી ને સામવાર દુર્ગનો ગયાત્ર મનાર્ગી કરી અત્યત નમળી હાલતમા તથા ગાડાતુર જેવી થએલી દુર્ગની મહાર આવી અને બાગ દમરીએ પોતાની જન્મભૂમિને તળે ખાવી ગાડી આખી દુનિયામા એલેક્ઝાન્ડરના નટ જેવો દુર્જેય ગણાતો ગર્વન્ના દુગ આખરે ટતાયો "મદિરોને મસ્જિદોમા ફેરવી નાખવામ આવ્યા અને તસ્બીરાગાઓના ઘોષ અને બાગીઓની મ ગાના રોમાંચ ઊંચામાઊંચા સ્વર્ગ પહોચ્યા અને મૂર્તિપૂજાનુ નામનિશાન નથુ નહિ પચામ હજાર માણસા ગુનામીના મરનમા આવ્યા અને મેદાન હિદુઓની નામાથી ત્રણ ભમ્મર થઇ ગયુ હાથીઓ, ઢોર અને અસખ્ય આયુધા વિજેતાન હાથ લટના માન તરીકે પડયા '

જીતની લગામ હવે મહાના તરફ ફેરવામા આવી અને કત ઠ- નો વહીવટ હઝબરદ્દીન હસન અનાતને સોપવામા આ પે આ બાજુ ની તમામ વ્યવસ્થાથી મતોષ થયો ત્યારે કુતુબ ઉદ્દ-દીન મહાઉન તરફ ગયા ત મોગ શહેરાની માના છ અને હિં દરમા મુખ્યમા મુખ્ય શહેરામાન એક છ

એક માળમા સૈકા સુધી ચદેલ રાજાઓ બુદેલખડમા સ્થાનિક રાજાઓ તરીકે ટકી રહ્યા પણ તેમની સાસનોમા સામાન્ય જનતાને ન્ન પડે એવુ નાઈ નહાતુ ચદેલ જાતિ રાખરાતી ચદેલોમાં છે'લો વેગતી પડી હતી જગાગામા મોધીર પાસેનો ગીવોરનો રાજ એ તેમનો અર્વાચીન કાગનો સૌથી આગળપડતો અને જાણુવાજેવો પ્રતિનિધિ છે

કલચુરિ અથવા ચેદિના હૈહય રાજાઓનો સૌથી છેલો નિર્દેશ ઇ સ ૧૧૮૧ના એક શિલાલેખમા છે તેમના લોપનો વિધિ બરાબર જાણમા નથી પણ એમ માનવા કારણ છે કે તેમને હવાવી તેમ !

કલચુરિઓનો છેલ્લો

સ્થાન રેવાના બાગેલોએ લીધું. યુક્તપ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા બલીઆના હયો વંશ રજપૂતો મધ્ય હિંદના રતનપુરના રાજાઓના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને ઘણું કરીને તેઓ ખરેખર પ્રાચીન હૈહય વંશની શાખારૂપ છે. પાછળના ચેદિ રાજાઓ એવા એક સંવતનો ઉપયોગ કરતા જેનું પ્રથમ વર્ષ ઇ.સ. ૨૪૮–૪૯ની બરાબર છે. આ સંવત્ જે ત્રૈકૂટક પણ કહેવાય છે તેની ઉત્પત્તિ પશ્ચિમ હિંદમાં થઈ અને ત્યાં તેનો ઉપયોગ પાંચમા સૈકા સુધી હતો એવી ભાળ મેળવી શકાય છે. ચેદિ રાજાઓએ તેનો સ્વીકાર કેમ કર્યો તે કાંઈ સમજાતું નથી.

૭

માળવાના પરમારો (પવારો)

નર્મદાની ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ માળવા, પ્રાચીન કાળથી અવંતિ અથવા ઉજ્જયિનીના રાજ્ય તરીકે જાણીતો છે. પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઘણાં વિખ્યાત નામોના

આશરે ઇ.સ.૮૨૦ માં માળવાનું પરમાર કુળ

સાહચર્ય સંબંધને કારણે એ માળવાનો પરમાર વંશ ખાસ યાદગાર છે. નવમા સૈકામાં પહેલીજ વાર સંખ્યાબંધ રાજવંશો ધ્યાન ખેંચતા થાય છે. એ સૈકાના આરંભ કાળમાં ઉપેંદ્ર અથવા કૃષ્ણરાજ નામના એક રાજાએ એ વંશની સ્થાપના કરી અને તે આશરે ચાર સૈકા સુધી ચાલતો રહ્યો. આબુ પર્વત પાસના અચળગઢ અને ચંદ્રાવતીની આસપાસ પરમારો ઘણા લાંબા સમયથી સ્થિર થયા હતા અને ઉપેન્દ્ર ત્યાંથી આ તરફ આવ્યો જણાય છે.

વાક્પટુતા અને વિદ્યા માટે વિખ્યાતિ પામેલો સાતમો રાજા મુંજ, કવિઓનો આશ્રયદાતા હતો એટલુંજ નહિ, પણ પોતે પણ કાંઇ જેવીતેવી ખ્યાતિવાળો કવિ નહોતો એમ તે

ઇ.સ.૯૭૪-૯૫ રાજા મુંજ

સમયના કાવ્યસંગ્રહો પરથી જણાય છે. તે સંગ્રહોમાંની વિવિધ કૃતિઓ તેની કલમની પેદાશ

કહેવાય છે. લેખક ધનંજય અને તેનો ભાઈ ધનિક તેના દરબારને શોભાવનાર રત્નરૂપ નામીચા પંડિતો પૈકીના હતા. સાહિત્ય પરિશીલન અને શાંતિભર્યાં કામમાં જ તેની શક્તિ ખર્ચાતી હતી એમ કાંઈ ન હતું કારણ કે તેનો ઘણોખરો સમય પડોશી રાજાઓ જોડે યુદ્ધો કરવામાં જતો હતો. ચૌલુક્ય રાજા તૈલ બીજાને તેણે છ વાર હરાવ્યો. તેના પરનો સાતમો હુમલો નિષ્ફળ ગયો અને તૈલની ઉત્તર સરહદ રૂપ ગોદાવરીને પાર કરી તેના મુલકમાં ઘૂસેલો મુંજ હાર્યો, શત્રુને હાથ કેદ પકડાયો અને આશરે ઈ.સ. ૯૯૫માં તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો.

ઈ.સ.૧૦૧૮-૬૦
રાજા ભોજ

મુંજની પછી તેનો ભત્રીજો ભોજ, માળવાની તે સમયની રાજધાની ધારા નગરીમાં ઈ.સ. ૧૦૧૮માં ગાદીનશીન થયો, અને ચાળીશથી વધારે વર્ષ તેણે બહુ યશસ્વી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેના કાકાની પેઠે તેણે એક સરખા ઉદ્યોગથી યુદ્ધ અને શાંતિની કળાઓ ખીલવી. પડોશી રાજ્યો જોડેનાં તેનાં યુદ્ધ, જેમાં ગઝનીના મહમદના મુસલમાની લશ્કર જોડેના યુદ્ધનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે તે તો જો કે હવે ભુલાઈ ગયાં છે, પણ વિદ્યાના વિદ્વાન આશ્રય દાતા તથા કુશળ લેખક તરીકેની તેની કીર્તિ જેવી ને તેવી જરાય ઝાંખી પડ્યા વગર ટકી રહી છે અને હિંદુ ધોરણોને અનુસરી એક આદર્શ રાજા તરીકે તેનું નામ એક કહેણી જેવું થઈ પડ્યું છે. ખગોળ, શિલ્પ અને કાવ્ય તથા બીજા વિષયોની ઘણી કૃતિઓ તેણે રચ્યાનું કહેવાય છે અને એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે સમુદ્રગુપ્તની પેઠે તે અસાધારણ શક્તિવાળો રાજા હતો. ભોજનું સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલય હતું તે જગા હાલ એક મસ્જિદે રોકી છે. એ વિદ્યાલયને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી સરસ્વતીદેવીને અર્પણ કરેલા મંદિરમાં અનુરૂપ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું.

ભોપાળને અગ્નિખૂણે આવેલું અને ૨૫૦ ચોરસ માઈલ કરતાં વધારે ક્ષેત્રફળ પર પથરાતું અને ગોળ ફરતી ટેકરીઓની વચમાં આવેલા

ભોજપુર તળાવ

ઊંડા પાત્રના મુખને જબરી પાળોથી બાંધી બનાવેલું સુંદર ભોજપુર તળાવ એનું સર્વોત્તમ સ્મારક છે. પંદરમા સૈકા સુધી તે તેના શિલ્પીઓની કુશળતાની શાખ પૂરતું હતું. એ અરસામાં એક મુસલમાન રાજાના હુકમથી તેની પાળ તોડી પાડવામાં આવી, અને તેની અંદરનું પાણી વહેવડાવી દેવામાં આવ્યું. એ સરોવરનું પાત્ર હવે એક રસાળ મેદાન થઈ ગયું છે અને તેને ચીરી ઇંડિયન મિડ લૅન્ડ આગગાડીની સડક પસાર થાય છે.

માળવાનો પાછળનો ઇતિહાસ

આશરે ઈ.સ. ૧૦૬૦ માં ગુજરાત અને ચેદિના રાજાઓના મિત્રસંઘે કરેલા હુમલા આગળ તે ટકી શક્યો નહિ અને ત્યારથી તેના વંશનો યશ પરવારી ગયો. તેરમા સૈકાની શરૂઆત સુધી તેનો વંશ એક સ્થાનિક રાજસત્તા રૂપે ચાલુ રહ્યો, પણ તે અરસામાં તેનું સ્થાન તુમાર જાતિના રાજાઓએ લીધું, અને તેમની જગાએ વળી ચુહાણ રાજાઓ આવ્યા. ૧૪૦૧ માં તેમનો રાજમુકુટ મુસલમાન રાજાઓના હાથમાં પસાર થયો. ૧૫૬૨માં અકબરે તે સ્થાનિક વંશને નાબૂદ કર્યો અને માળવાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં મેળવી દીધું.

૮

બિહાર અને બંગાળાના પાલ અને સેન વંશો

ઈ.સ.૧૫૦ બંગાળાનો ઇતિહાસ જળવાયેલો નથી

હર્ષ એની સત્તાને ટોચે હતો, ત્યારે તે આખા બંગાળા પર અને પૂર્વના છેક દૂરના કામરૂપના મુલક પર અધિરાજ તરીકે કાંઈક સત્તા ધરાવતો હતો અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય બંગાળા પર સંપૂર્ણ આધિપત્ય ભોગવતો હતો એમ દેખાય છે. એમાં તો શક જેવું નથી કે તેના મરણ પછી સ્થાનિક રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ બેઠા, પણ અર્જુન અને વાંગ્યુએનત્સીના તેરમા પ્રકરણમાં આપેલી

સિવિન સ્થા સિવાય લગભગ એક સૈકા સુધી બંગાળાનો ઇતિહાસ મળતી કાંઈ જ વિગતો જાણમાં નથી બૌદ્ધ સંપ્રદાય જ્યારે બંગાળ પરનું સ્થાન ખાલી હતો ત્યારે નિત્ય પતનમાં ન આવવાને માટે જનાઈ ગયેલા વૈદિક હિંદુ વિચારોને ફરી સજીવન કરવા આદિસુરી નામના રાજાએ કનોજમાંથી બોલાવી મંગાવેલા પાંચ કાયસ્થ તથા પાંચ બ્રાહ્મણ કુટુંબો સુધી બંગાળી પ્રણાલી કથા બંગાળાના જાણીતાં કુટુંબોની ઉત્પત્તિ લગાવે છે, પણ આ રાજાની કોઈ યથાર્થ વિશ્વાસપાત્ર નોંધ હજુ શોધવામાં આવી નથી પણ ગૌડ અને તેની આસપાસના મુલકમાં રાજ્ય કરતા કોઈ સ્થાનિક રાજવંશમાં આદિસુર[1]

[1] હજુ સુધી આદિસુરીની કોઈ વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મળી નથી બ્રાહ્મણ વંશાવલીઓના જૂનામાં જૂના લેખકો જેના લખાણો આ કાળ સમય સુધી ઉતરી આવ્યા છે—હું નારી હરિમિશ્ર અને એડુમિશ્રને ઉદ્દેશી લખું છું—તેઓ આદિસુરીને પોતાના પહેલાં ઘણા સમય પર થઈ ગયેલો વર્ણવે છે તેઓ જણાવે છે કે કનોજમાંથી બ્રાહ્મણોના આવી ત્યાં વસી ગયા ૧૯ સમયમાં ગૌડનું રાજ્ય પાલોને હાથ ગયું (મુ ગી બેનરજી જ એ સો બ ના ૧ પુસ્તક ૬૩ (૧૯૦૪) પૃ ૪૧)

દમિનું નાથાનો ગાલગુર જાતે કનોજથી પાંચ બ્રાહ્મણો આવ્યા કહેવાય છે તે શૂર વંશનો હતો કદાચ તેમનો ધર્મોપદેશક મુખ્ય પાળી લીધા એ હકીકત તો બંગાળી વંશાવલીઓના લખનારા પણ જાહેર કરે છે આશરે ઇ સ ૧૦૮૦માં કાનીના રાજા ગોવિંદચંદ્રના હુમલાને પાછો હઠાવવામાં મહીપાલને સહાય કરનાર રાજાઓમાં રાજગુરુ હતો (એચ પી શાસ્ત્રી મીમો જે એ એસ બી પુસ્તક VIII, ન ૧ (૧૯૧૦) પૃ ૧) એચ પી શાસ્ત્રી આદિસુરને આઠમા સૈકામાં મૂકે છે અને કહે છે કે બ્રાહ્મણોને બંગાળામાં લાવી વસાવવાની વાત મૂર્ખાઈભરી કે કાલ્પનિક નથી એક પેઢી પહેલાં કુમારિલ ભટ્ટે કરેલી બ્રાહ્મણ ધર્મના પુનરુદ્ધારની ચળવળનો એ એક ભાગ હતી (જ અને પ્રોસી જ એ સો બી ૧૯૧૮ પૃ ૩૪૮) બીજી બાજુ રાધાગોવિંદ બસક એ પ્રણાલી કથાનો અસ્વીકાર કરે છે ને એમ ધારે છે કે બંગાળામાં પરાપૂર્વથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની હયાતી

રાજા ખરેખર થઈ ગયો હશે એ વાતની શંકા કરવા માટે કાંઈ કારણ નથી. તેને આશરે ઇ.સ. ૭૦૦ માં અથવા કદાચ તેથી કાંઈક વહેલો અથવા સંભવ છે કે તેથી કાંઈક મોડો મૂકી શકાય.

આઠમા સૈકાના આરંભમાં (આશરે ઇ.સ. ૭૩૦-૪૦) અવ્યવસ્થા અને અંધાધૂંધીના ભોગ થઈ પડેલા બંગાળામાં ગોપાળ નામના એક સરદારને બંગાળાના રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો. એ રાજાએ પીસતાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું કહેવાય છે અને પોતાની જિંદગીના અંત ભાગના અરસામાં તેણે તેની સત્તા પશ્ચિમમાં મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર પર વિસ્તારી. રજપૂતાનાના ગુર્જર રાજા વત્સને હાથે તેણે હાર ખાધી. તે ધર્મનિષ્ઠ બૌદ્ધ હતો અને હાલમાં બિહારમાં આવેલા ઓદંતપુરી અથવા પ્રાચીન ઉદંડપુરમાં તેણે એક મોટો મઠ સ્થાપ્યો હતો. એ નગરી પાછલા પાલ રાજાઓના સમયમાં ઘણીવાર તેમનું પાટનગર થઈ પડેલી છે. એ કુળના સ્થાપકના અને તેના વંશજોના અંગત નામમાં 'પાલ' પદ આવતું હોવાથી એ વંશ સામાન્ય રીતે અને સગવડને ખાતર 'બંગાળાના પાલ રાજાઓ' એ નામથી નિર્દેશાય છે.

આશરે ઇ.સ.૭૩૦-૪૦ 'પાલ' વંશનો ઉદય

બીજા રાજા ધર્મપાલે ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે, પણ એણે ઓછામાં ઓછું બત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાય છે. તિબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ સ્પષ્ટ નિવેદન કરે છે કે તેનું રાજ્ય પૂર્વમાં બંગાળાના ઉપસાગરથી માંડી ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં દિલ્હી તથા જલધર સુધી અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાની હારમાળાની ખીણો સુધી વીસ્તરતું

ધર્મપાલ ઇ.સ. ૮૦૦

પુરવાર કરી શકાય એમ છે વધારે નહિ તો પાંચમા સૈકાથી તો ખરી જ. (એપી. ઈન્ડ. XIII (૧૯૧૬) પૃ. ૨૮૮) ગૌડના ખંડિયેરોને ઉત્તર છેડે અને લખનાવટીના કોટની બહાર આન્તિપુરના મહેલનું સ્થાન બતાવવામાં આવે છે.

હતું. પાછળ રાજા ઇંદ્રાયુધ અથવા ઇંદ્રરાજ જેનું પાટનગર કનોજ હતું તેને પદભ્રષ્ટ કરી તેની પડોશના ઉત્તરના ભોજ, મત્સ્ય, મદ્ર, કુરૂ, યદુ, યવન, અવંતિ, ગાંધાર અને કીર એમ ગણાવેલા રાજ્યોના રાજાઓની સંમતિથી, તેની જગાએ ચક્રાયુધને ગાદીએ બેસાડ્યો એ ચોક્કસ હકીકત ઉપરથી તેના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો હોવાની વાતનું સમર્થન થાય છે.

આ બનાવ ઇસ ૮૦૦ પછી તુરત જ અને બે દાનપત્રોમાં નોંધ્યા પ્રમાણે ધર્મપાલના રાજ્યના ૩૨મા વર્ષ પહેલા બન્યો. પૌંડ્રવર્ધન પ્રાંતમાના ચાર ગામોનું દાનપત્ર પાટલીપુત્રના શાહીમથકમાંથી આપવામાં આવ્યું એ લક્ષમાં રાખવા જેવી વાત છે. સાતમા સૈકામાં હ્યુએન્તસાંગે એ પ્રાચીન પાટનગરની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે અશોકની ઇમારતો ખંડિયેર થઇ ગયેલી જોઈ હતી અને પાટલીપુત્ર જે જગાએ હતું તેના ઉત્તર ભાગમાં ગંગાને કિનારે આવેલા એક કોટવાળી ગામમાં માત્ર હજારેક આદમીની વસ્તી હતી. એમ જણાય છે કે ઇ સ. ૮૧૦ના અરસામાં ધર્મપાલ પોતાનો દરબાર ત્યાં ભરતો હતો ત્યારે એ શહેર કાંઇક અંશે પાછું જામ્યું હશે. એકસો સાત મંદિર અને ૭ પાઠશાળાવાળા પ્રખ્યાત વિક્રમ શિલાનગરની સ્થાપના ધર્મપાલે કરી હતી ગંગાજીના જમણા કિનારા પર નજર નાંખતી એક ટેકરી પર તે [illegible] હતો, પણ તેના સ્થાનનો ચોક્કસાઇથી નિર્ણય થઇ શકયો નથી.[1]

એ વંશના બીજા રાજા દેવપાલને બંગાળાના જૂનામાં જૂના વંશાવળી લખનાર પાલોમાં સૌથી વધારે પ્રતાપી લેખે છે તેના સેનાપતિ લૌસેન અથવા લવસેને આસામ અને કલિંગ જીત્યા

દેવપાલ, નવમો સૈકો એમ કહેવાય છે તેના અમલના ૩૩મા વર્ષનું એક દાનપત્ર મુદ્ગગિરિ અથવા મોંઘીરની રાજ્ય

૧ એનું સ્થાન ભાગલપુર જિલ્લામાં પથરઘાટ આગળ કદાચ હોય (જ. એન્ડ પ્રોસી એ. સ. બી. ૧૯૦૯ પૃ. ૧ ૧૩)

…ચેરીમાથી નાદી આપનામા આવ્યુ છે તેના કુળના બીજા રાજાઓની પેઠે તે બૌદ્ધ સમ્પ્રદાયનો ચુસ્ત અને ઉત્સાહી અનુયાયી હતો અને એમ કહેવાય છે કે તેણે આ સમ્પ્રદાય નહિ માનનારા સામે યુદ્ધ જગાવ્યુ હતુ અને તેમના ચાલીસ મંદિરો તોડી મેદાનમેદાન કર્યા હતા તેણે ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનુ મનાય છે

દશમા સૈકાના પાછળના ભાગમા, કામ્બોજ નામથી ઓળખાતા પર્વતવાસીઓના મહાન આક્રમણથી પાલ રાજાઓના અમલમા ભંગાણ પડ્યુ છે કારણ કે તે પર્વતવાસીઓએ પોતાના નાયકને રાજ્યપદે મૂક્યો. ઈ સ ૯૬૬મા ઊભા કરેલા બાણગઢ પાસેના દીનાજપુર આગળના એક લેખવાળા સ્તંભથી તેનો અમલ યાદગાર થયેલો છે

કામ્બોજ અમલ

પાલવંશના નવમા રાજા મહીપાલ પહેલાએ કામ્બોજોને હાંકી કાઢ્યા તે ઈ સ ૧૦૨૬મા રાજ્ય કરતા હતો એમ જણાયુ છે અને આશરે ઈ સ ૯૭૮થી/૮૦ સુધીમા તેણે પોતાનુ પિતૃગત રાજ્ય પાછુ મેળવ્યુ હશે એમ આપણે માની શકીએ એનો અમલ લાંબો અને વર્ચસ્વવાળો હતો એમ મનાય છે પણ એ વિશેષ કાર્યપ્રદ હોય એમ જણાતુ નથી કારણ તેનો અમલ ૪૮ વર્ષ ચાલ્યો હતો એ ગાયનના ગીતો શિવાય તેના પુરાવા છે બધા પાલ રાજાઓમા

મહીપાલ ૧લો આશરે ઈ સ ૯૭૮-૧૦૩૦

---

૧ ૧૦૮૩ના સારનાથના લેખ (ઈન્ડિ એન્ટી XIV ૧૪૦) નાસાની આકૃતિઓના બે સમૂહો તિર્હુટના મુઝફરપુર જિલ્લામા ઉત્તર બિહારમા મળી આવેલા છે અને તેની પર મહીપાલના ૪૮મા વર્ષની સાલવાળા લેખો છે (હોર્નલ ઈન ઈન્ડિ એન્ટી XIV (૧૮૮૫) પૃ ૧૬૫ નોંધ ૧૭)

મહીપાલ પહેલાએ સમતટને તેના તાબામા રાખ્યો હતો એમ જણાય છે ટિપેરાહ જિલ્લાના કોમિલા પેટા વિભાગમા સમતટમા બાઘૌરા આગળ મળી આવેલા તેના અમલના ત્રીજા વર્ષના બાઘૌરાનો લેખ એજ વાત બતાવે છે અને વળી બતાવે છે કે કોમિલાના સમાવેશ સમતટમા થતો

તે સૌથી સધાર યાત્રાગાર થયેલા છે છઠ્ઠ નાપ્રન માગ સુધી મગાગાના ઘણા ભાગોમા તેના કીર્તિ તેના ગયાના ૯ન બા ઋબિમા તથા ચબિદાગના આર્ય્ઓના ખુણાઓમા હજુ પણ ત નાભળવામા આવ છે નાનર ઈસ ૧૦૨૩મા મગધના ચોન નાજ ગજન્ડ તેની પર ગમના કર્યો હતો એન સૈમ પર નગરમાએ કરેના ભુનમથી ન મ પડી ગયેલા બૌદ્ધ ધર્મ તિબેટમા ફરી પાછો પગભર થયા એ માગનથી તનો અમન યાત્રાગાર થયતા છે ઈસ ૧૦૧૩મા મગધના પન્ડિત ધર્મ પાન તથા બીજા ધાર્મિક પુરુષોએ તિબેટથી આવેલું નિમનત્રણ સ્વીકાર્યું અને તે દેશમા ગૌનમના ધર્મો માનસત ન્યાને ફરી સ્થાપવા બન્ મહનત કરી પાછળથી ૧૦૩૮મા મહીપાનના અનુગામી ન્યાયપાલના અમન દરમિયાન મગધના વિક્રમશિના મઠના અધિપતિ અતીશના મુખીપણા નીચે એક બીજુ પ્રચાર મ ગ તિબેટ મોકનવામા આ યુ હતુ તેણે પહેના પ્રચારક મઙળનુ કામ ચાલુ રાખ્યુ અને તિબેટમા બાદ્ધ ધર્મની ફરીથી દૃઢ સ્થાપના કરી

ચન્દિનાના ત કપુને હરાવનાર ન્યાયપાનનો પુત્ર રાજા વિગ્રહપાન ત્રીજો આશરે ઈસ ૧૦૮૦મા ગુજરી ગયો આ પોતાની પાછળ મહીપાન બીજો સૂરપાન બીજો અને રામપાન એમ ત્રણ પુત્ર મૂકતા

ફત ગકાથી ચીતા ા ા જનાના મુખ્ય મા ા પર કમિલા ગામ આવલુ છે (જુઓ સ ચ ાની એ એમ બી ૧૯૧૫ પૃ ૧૭) એ કરાટન ક્રિ ા મ આક ઈસ્ટર્ન બગાલ નામના લખમા બન કે જ શાસ્ત્રી એ એ વિષયની વધાર ચાખવટ કરી છે (તેનુ જ ૧૯૧૪ પૃ ૮૫ ૯૧) કમિલા ગામની પશ્ચિમે ૧૨ માઈલ પર આવતુ લાલતુ કાસ્ટ તેજ સ્થાત છે એમ માનવા શિલાલેખાના સારા આધાર મળે છે ત્યા પુષ્કળ ખ િ ા મન બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મળી આવ છે ત સમતટ રાજ્યની રાજધાની હતુ એ રાજ્યમા ટિપેરાહ નોઆખાલી બારીસાલ ફરીદપુર જિલ્લાઓનો તથા ઢાકા જિલ્લાના પર્ું મા ાના સમાવેશ થતો હતો દશમા સૈકામા ઘણુ કરીને એ દેશ આરાકાનના ચદ્ર ગજાઓના અધિકારપણા નીચ હતો

કૈવર્તોનો બળવો ગયો મહીપાલ બીજો તેના પિતા પછી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ભાઈઓને કેદ કર્યા અને અમાન રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માંડ્યો તેના દુષ્ટ કૃત્યોને પરિણામે રાજ્યમાં બળવો જાગ્યો, અને તે સમયે ઉત્તર બંગાળામાં સત્તાસ્થાન માહિષ્ય કે ચાસિ-કૈવર્ત જાતિના નાયક દિવ્ય કે દિવ્યોકે તેનું મુખીપણું લીધું બળવાખોરોએ મહીપાલ બીજાને મારી નાખ્યો અને તેના મુલકનો કબજો લીધો દિવ્યોકનું સ્થાન તેના ભત્રીજા ભીમે લીધું અને તે વારેન્દ્રનો રાજા થયો કેદમાંથી નાસી છૂટેલા કુમાર રામપાલ પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવવાના કામમાં મદદ મેળવવા હિંદના ઘણાખરા ભાગોમાં મુસાફરી કરી ઘણા પ્રયાસને અંતે તેણે એક મજબૂત સેના એકઠી કરી, તેમાં રાષ્ટ્રકૂટોની ટુકડીઓ સામેલ હતી એ રાષ્ટ્રકૂટો સાથે તે લગ્નના સંબંધથી જોડાયેલો હતો તે ઉપરાંત બીજા પણ રાજાઓએ તેને સાથ આપ્યો હતો ભીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો અને રામપાલે પોતાના પિતૃઓની રાજગાદી પાછી મેળવી

રામપાલ કુશાગ્રબુદ્ધિનો અને બહુ વિશાળ સત્તાધારી હતો એવું તેનું વર્ણન તારાનાથે કર્યું છે એનું રાજ્ય પડાવી લેનાર કૈવર્તને હરાવ્યા પછી તેણે મિથિલા અથવા ઉત્તર બિહાર એટલેકે હાલના ચંપારણ અને દરભંગા જિલ્લા છતી લીધા એટલું સ્પષ્ટ છે કે તેના મુલકમાં કામરૂપનો પણ સમાવેશ થતો હતો,

રામપાલનું રાજ્ય આ-શરે ઇ સ ૧૦૮૦-૧૧૩૦

કારણકે તેના પુત્ર કુમારપાલે પોતાના નુરતીર મંત્રી વૈદ્યદેવને રાજ્યસત્તા સાથે એ દેશનો રાજવહીવટ સોંપ્યો હતો બૌધ્ધ ધર્મ જોકે એ સમયમાં હિંદમાંથી ઓસરતો જતો હતો છતાં રામપાલના અમલ દરમિયાન પાલોના મુલકમાં તે સારી આબાદ સ્થિતિમાં હતો અને મગધના મઠો હજારો શ્રમણોથી ભરચક ભરાયેલા હતા તારાનાથ અને બીજા કેટલાક બંગાલી લેખકો રામપાલને એના વંશનો છેલ્લો રાજા અથવા બીજું કાંઈ નહિ તો સારી સત્તા ભોગવનાર છેલ્લા રાજા તરીકે ગણે છે પણ

શિશુનાગનો એમ કુમાર ... તેની પછી તેના કુટુંબના બીજા પાંચ રાજાઓ થઈ ગયા હતા

ઈ સ ૧૧૭૫માં નાના ગોવિંદપાલ રાજાએ હિંદનું ... અને ત્યાર પછી મુસ્લિમ ઈ સ ૧૧૯૭માં મુસલમાનોની ... થઈ ને

અંતમાં મગધનો નાશ ... (પાન)

છેલ્લા પાલ રાજાઓ હતો તેને બંગાળના મ્હેતાના ... હજુ મોંઘીર જિલ્લામાં બતાવવામાં આવે છે

હિંદના ઇતિહાસમાં એક નાનું ગણવાનું તેમાં નથી તેની યાદ ગાર કહેવા માટે પાલવંશ ખરેખર લાયક છે એક આગલના મુકાબ મા આગળના સિવાય બીજો ... આ

પાલવંશની અગત્ય વંશના જેટલો એટલે આશરે ચાર સૈકા સુધી નભ્યો નથી ધર્મપાલ અને દેવપાલ મહારાજાને હિંદ માની મોટી નરાઓ પછીની એક ગણાવવામાં આવ્યા હતા અને તેમના પછીના રાજાઓ એવા મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યના ધણી નહોતા કે એમના જેટલા પ્રભાવવાળા નહોતા છતાં તેમના તાબાનો મુલક મોટો હોય કે નાનો પણ તેઓના દશમા સૈકાના છેલ્લા ભાગમાં મહીપાલે તેમની સત્તા પાછી મેળવી ત્યારથી આ અગિયારમા

---

૧ આ સમય માટે મુખ્ય પ્રમાણ ગણાય એ એમ ... પુસ્તક ૫ પૃ ૪૦ ૧૧- ૧૫૧માં પાલવંશનો વૃત્તાંત ... નવા આર ડી બેનરજીના વિદ્વત્તાભર્યા લેખ છે વળી જુઓ મ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો 'હિસ્ટરી ... હિસ્ટરી ઑફ ધી પાલ (પરિ ...) બી એ અને ઑ રીસર્ચ ના વૉલ્યુમ ભાગ ૩ પૃ ૧૮૧ અને વિનયકુમાર સરકારનું પ ... એકી મેન્ટ ઑફ હિન્દુ કલ્ચર (સાલ ... ૧૯૧૭) આમાં હર્ષના સમય પછી પાલ અને સેનના વખત અને ... પર ભાર મૂકેલો છે અને એમાં સૂચવે છે કે નેપાલ, તિબેટ ચીન જાપાન જાવા બ્રહ્મદેશ અને દક્ષિણ પાસના બીજા દેશોને ધર્મ સાહિત્ય કળા અને ... ની ... પણ હિંદ ખરેખર એશિયાની ... ૩૫ ... ૯૩

સૈકામાં અગ્નિ—કૈવર્ત અથવા માહિષ્યોના બળવાથી પાલોની સત્તા ખૂબ ડગમગી ગઈ અને તેને લીધે સેન રાજાઓનો તેમના મુલકમાં ગાબડાં પાડવાનો માર્ગ મોકળો થયો. એમ જણાય છે કે લગભગ તેમના અમલના અંત સુધી નહિ જેવી તૂટ સાથે મગધ અથવા દક્ષિણ બિહાર અને ઉત્તર બિહારમાં મોંઘીર પર પાલોએ પોતાની સત્તા રાખી હતી, પણ તેમના અમલના છેલ્લા સૈકામાં લગભગ આખું બંગાળા તેમના હાથમાંથી નીકળી સેનોના હાથમાં ગયું. એના સ્થાનિક ઇતિહાસની વિગતો મેળવી કાઢવાની જરૂર છે.

બુદ્ધિવિકાસ અને કળાની પ્રવૃત્તિઓ

આશરે ઈ.સ. ૭૮૦થી ૮૯૨ સુધીના એક સૈકા કરતાં વધારે વિસ્તારના ધર્મપાલ અને દેવપાલના રાજ્ય નજરે ચઢે એવા બુદ્ધિ અને કળાના વિકાસની પ્રવૃત્તિઓના જન્મસ્થાનરૂપ થયાં હતાં એ સમયના બે કલાકાર ધીમાન અને તેના છોકરા વિતપાલોએ (વિત્તપાલ) ચિત્રકાર, પ્રતિમાવિધાની અને કાંસુ ઢાળનાર તરીકે બહુ ઊંચા પ્રકારની કીર્તિ સંપાદન કરી હતી તેમના સંપ્રદાયની કેટલીક કૃતિઓ હજુ હયાત છે એમ મનાય છે પાલયુગની નાઈ ઇમારત બચવા પામી જણાતી નથી, પણ તેમના મુલકના મધ્ય પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને દીનાજપુરમાં સંખ્યાબંધ મોટાં તળાવો, લોકકલ્યાણના હેતુથી કરવામાં આવતાં બાંધકામોમાં તે રાજાઓ જે રસ લેતા હતા તેની શાખ પૂરે છે

બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય

એક પણ અપવાદ વગર બધા પાલ રાજાઓ ચુસ્ત અને ઉત્સાહી બૌદ્ધ હતા અને વિદ્વાન સાધુઓ તથા સંખ્યાબંધ મઠવાસી સાધુ સંતોને ઉદાર આશ્રય આપવા હંમેશાં તત્પર રહેતા હતા એ તો ચોખ્ખું જ છે. ધર્મપાલ વિરલ શક્તિઓવાળો પુરુષ હતો તે બહુ ઉત્સાહી ધર્મ સુધારક હતો એમ કહેવાય છે અગીઆરમા સૈકામાં તેના પછી થઈ ગયેલા રાજાઓ બૌદ્ધધર્મના તાંત્રિક રૂપાંતરોના અનુયાયીઓ હતા અને ઘણા ધર્મનિષ્ઠ પુરુષોની સેવાનો ઉપભોગ કરતા હતા તિબેટમાં ધર્મ

પ્રચારક તરીકે જેના નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અતીશ એ બધામાં સૌથી વધારે વિખ્યાત હતો.

સેનોની શરૂઆત

દક્ષિણમાંથી આવેલા સામન્તસેન નામના એક સરદારે સેન વંશની સ્થાપના કરી અગીઆરમા સૈકાની અધવચમાં તે કે તેના પુત્ર હેમંતસેને કાશીપુરી રાજ્યની સ્થાપના કરી. મયુરભંજ રાજ્યમાં કશિઆરી છે તે જ અસલી સમયનું કાશીપુરી એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે આ સરદારોમાંના એકે પણ મોટા વિસ્તાર પર સત્તા ભોગવી જણાતી નથી.

વિજયસેન આશરે ઈ.સ ૧૦૭૦-૧૧૦૮

પણ એ તો ચોક્કસ છે કે સામંતસેનનો પૌત્ર વિજયસેન અગીઆરમા સૈકાના અંતભાગમાં કે બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તાના પદે પહોંચ્યો અને પાલોના હાથમાંથી બંગાળાનો મોટો ભાગ પડાવી લીધો, અને એમ કરી સેનવંશની દૃઢ સ્થાપના કરી. બીજા રાજાઓ જોડે પણ તેણે સફળ વિગ્રહો માંડ્યા અને આશરે ચાળીશ વર્ષ કે તેથી કાંઈક વધારે કે ઓછા સમયનું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું છોંતેર વર્ષના અસાધારણ લાંબા સમય સુધી કલિંગમાં રાજ્ય કરનાર ચોરગંગ રાજા જોડે તેણે મૈત્રી સંબંધ ટકાવી રાખ્યો. આશરે ઇ.સ ૧૦૮૦માં આસિ-કૈવર્તોનો બળવો થયો ત્યારે પોતાની હદોની મર્યાદા રેખા તેણે ઓરિસ્સાના છેક ઉત્તરમાં આવેલા ભાગોમાં વિસ્તારી

બલ્લાલસેન અથવા વલ્લાલસેન ઇ. સ. ૧૧૦૮-૧૯

વિજયસેને મેળવેલું રાજ્ય (આશરે ઈ.સ ૧૧૦૮) તેના પુત્ર વલ્લાલસેનને મળ્યું તે બંગાળાની લોકકથામાં બલ્લાલસેન તરીકે વિખ્યાત છે. એમ કહેવાય છે કે તેણે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની પુનર્રચના કરી અને બ્રાહ્મણો, વૈદ્યો, તથા કાયસ્થોમાં 'કુલીનતત્વ'ની પ્રથા દાખલ કરી. કેટલાક અહેવાલો કહે છે કે તેણે ગૌડ અથવા લખનૌટી વસાવ્યું પણ તે શહેર એથી ઘણું વહેલું હયાતીમાં હતું એમ માનવા કારણ છે. ઢાકા જિલ્લામાં વિક્રમપુરની પાસે રામ

પાલમાં તેણે બંધાવેલા કહેવાતા મહેલની જગા બતાવવામાં આવે છે. બધા સેન રાજા વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મ પાળતા હિંદુ હતા અને તેથી બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા પાલો તરફ દુશ્મનાવટ રાખવાનું અને વર્ણવ્યવસ્થા જાળવી રાખવામાં સખ્ત આગ્રહ રાખવાનું તેમને ખાસ કારણ હતું. બલ્લાલસેન જે હિંદુ ધર્મ પાળતો હતો તે તંત્રપધ્ધતિનો હતો. બ્રાહ્મણ વંશાવલીઓ રાખનાર જાહેર કરે છે કે તેણે મગધ, ભૂતાન, ચિતાગોંગ, આરાકાન, ઓરિસ્સા તથા નેપાલ જેવા દેશોમાં સમ્યાસંધ ધર્મપ્રચારકો મોકલ્યા અને તે બધા બ્રાહ્મણો જ હતા.

લક્ષ્મણસેન આશરે ઇ. સ. ૧૧૧૯ બલ્લાલસેન પછી ઈ.સ. ૧૧૧૯માં તેનો છોકરો લક્ષ્મણસેન ગાદીએ આવ્યો.

બિહારની મુસલમાનોએ કરેલી જીત

બારમા સૈકાની આખરમાં કુતુબ-ઉદ્-દીનના સરદાર બખ્તીયારના છોકરા મહમદે ઈ.સ. ૧૧૯૭માં કે એ અરસામાં બિહાર પર હુમલો કર્યો અને એક કે બે વર્ષ પછી નદીઆ પર છાપો માર્યો. તે અરસામાં મુસલમાનોના આક્રમણની ભેખમાં સપડાયા અને બિહારમાંથી પાલ અને સેન રાજાઓ નાસી ગયા. બિહારમાં ઉપરાઉપરી લૂટની ધાડ પાડી પોતાના નામની ધાક બેસાડનાર મુસલમાન સરદારે એક હિંમતભર્યા ફટકાથી બિહારનું પાટનગર કબજે કર્યું. એ સમયનો લગભગ સમકાલીન ઇતિહાસકાર ઈ.સ. ૧૨૪૩માં બિહારના પાટનગર પર હુમલા કરનાર યોદ્ધાઓમાંના બચેલા એક શખ્સને મળ્યો હતો અને તેની પાસેથી તેણે જાણ્યું - બિહારનો કિલ્લો માત્ર બસો ઘોડેસવારોની જ ટુકડીએ કબજે કર્યો હતો. તેઓ હિંમતથી ધસારો કરી પાછળ દરવાજે પેઠા અને તેમ કરી તે જગાનો કબજો મેળવ્યો. ત્યાં તેમને મોટા જથ્થામાં લૂટનો માલ મળ્યો, અને 'મુંડેલા માથાના બ્રાહ્મણો'ની એટલે કે બૌદ્ધ સાધુઓની કતલ એટલી તો કાતિલ હતી

કરવામાં આવી હતી કે મઠોના પુસ્તકાલયમાંના પુસ્તકોમાં શું લખેલું છે તે સમજવી શકે એવા માણસની વિજેતાએ શોધ કરવી ત્યારે તે વાંચી શકે એવો એક આદમી શોધ્યો જડયો નહિ. એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એવું માલુમ પડયું કે તે આખો કિલ્લો તથા શહેર એક મહાશાળા હતી અને હિંદી ભાષામાં લોકો મહાશાળાને "વિહાર" કહેતા હતા.'

ઓરડેઓ કાપી નાખનાર આ કતલથી તેમજ તેની પછી થયેલા તેવા જ જુલમનાં કૃત્યોથી તેના પ્રાચીન [illegible]માં બૌદ્ધ સંપ્રદાયની જીવનશક્તિ મારી ગઈ. એ તો નિઃસંદેહ વાત

બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો નાશ

છે કે આ બનાવ પછી કેટલાંક વર્ષો સુધી થોડા, નિરુત્સાહી થયેલા પણ એ ધર્મતંત્રના નિષ્ઠાવાળા અનુયાયીઓ, ભ્રષ્ટ થયેલા એ ધર્મસ્થાનોની આસપાસ ભમતા રખડતા રહ્યા, અને આજ પણ એક ગર્ભગૃહ જેની દેવળના ફેલાયેલા એ ધર્મના ચિહ્નો પોણી માથે પડેલા પથ્થરના આધારમાં જોઈ શકાય છે પણ હિમાલયની દક્ષિણે તથા ઉત્તર હિંદમાં તેના છેલ્લા આશ્રય-સ્થાન બિહારમાં એક વ્યવસ્થિત ધર્મતંત્ર તરીકે જામેલો બૌદ્ધ સંપ્રદાય માત્ર એક જ મુસલમાનના સાહસભર્યા હુમલાને પરિણામે હમેશને માટે નાશ પામ્યો. દુશ્મનની તલવારમાં બચી રહેલા થોડા સાધુ તિબેટ નેપાલ તથા દક્ષિણ હિંદમાં નાસી ગયા. તેમના ફ.વાદી દક્ષિણ હિંદ હિંદુ પુનરુત્થાન પર બહુ અગત્યની અસર થઈ. તિબેટમાં આ વિદ્વ આશ્રય શોધતા આવેલાઓના આગમનથી કુળસ્વામીને નીમેલા મદદ લામા અનુવાદકોને સંસ્કૃત મૂળ પુસ્તકોમાંથી કરેલા તરજૂમાથી તિબેટન ભાષાને સમૃદ્ધ કરવાની તક મળી. તેરમા સૈકાના અંતમાં 'ટેંગીર' જ્ઞાન-ચક્રમાં એ બધાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો સાતમા સૈકામાં ચીનમાંથી તિબેટમાં દાખલ થયેલી છાપવાની કળાને પરિણામે હિંદી પંડિતો તથા તિબેટી લામાઓની સંયુક્ત મહેનતનાં ફળરૂપ એ પુસ્તકોની સાચવણી થઈ શકી.

સેન વંશને ઉથલાવી નાંખવાની ક્રિયા એટલી જ અથવા તો એથી

પણ વધારે મહેરબાનીથી કરવામાં આવી હતી. તે વંશમાં છેલ્લો જાણીતો રાજા લક્ષ્મણસેન હતો. મુસલમાન લેખકો તેને એક રાય લખમણ તરીકે વર્ણવે છે, પણ તેણે એંશી વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ વર્ણવવામાં તો તેઓ ભૂલ જ કરે છે. તેના જન્મ વખતે થયેલા શુકનો એ રાજાના વિરલ અંગત ગુણોથી બરાબર વ્યાજબી ઠરે છે. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદના બધા રાજારજવાડામાં તેના કુટુંબનો અતિશય આદર થતો હતો અને તે દેશનો પરંપરાગત ધર્માધ્યક્ષ જેવો હતો. વિશ્વાસપાત્ર માણસોએ ખાતરીથી જાહેર કર્યું છે કે નાના કે મોટા કોઈને પણ તેને હાથે અન્યાય ખમવો પડયો નથી અને ઉદારતા માટે તો તેનું નામ લોકોમાં કહેવતરૂપ થઈ પડેલું છે

ઈ. સ. ૧૧૯૯ સેન વંશનું ઊથલી જવું

અતિ આદરને પાત્ર આ રાજા ગંગાના ઉપલા દોઆબમાં ભાગીરથીને તીરે કલકત્તા જ્યાં છે તે જગાથી આશરે ૬૦ માઇલ ઉત્તરે નદીઆમાં પોતાનો દરબાર ભરતો. એ ગામ આજે પણ એક બ્રિટિશ જિલ્લાને પોતાનું નામ આપે છે અને પ્રાચીન પદ્ધતિએ ચાલતી એક હિંદુ મહાશાળાના મથક તરીકે પંકાયેલું છે.

પાટનગર નદીઆ

ઘણું કરીને ઈ.સ. ૧૧૯૯માં અને બિહારની પહેલી જીત પછી થોડા જ સમયમાં ખલજીઆના પુત્ર મહમદે બંગાળાને પોતાની સત્તા નીચે આણવા એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. પોતાના મુખ્ય લશ્કરની આગળ આગળ કૂચ કરતો માત્ર ૧૮ ઘોડેસવારના નાનકડા ટોળા સાથે તે ઓચિંતો નદીઆ પાસે આવી પહોંચ્યો અને હિંમતથી શહેરમાં દાખલ થયો. ગામના લોકોએ તેને ઘોડાનો સોદાગર જાણ્યો. રાજાના મહેલના દરવાજા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ખેંચી અને કોઈ પણ જાતની શંકા વગરના અને ગાફેલ મહેલમાં વસનારાઓ પર તૂટી પડ્યો. રાજા ભોજન કરવા

નદીઆનું દુશ્મનને હાથ પડવું. ઈ. સ. ૧૧૯૯

એકો હતો તે તો આથી તદન આભો જ બની ગયો અને 'ખુલ્લે પગે મહેલના પાછલા દરવાજા તરફ નાઠો. તેનો તમામ ખજાનો, તેની બધી રાણીઓ, દાસીઓ દાસો અને સ્ત્રીઓ હુમલો કરનારને હાથ પડ્યાં. અસંખ્ય હાથીઓ તેને હાથ આવ્યા અને ગણી ગણાય નહિ એવી જબર લૂંટ મુસલમાનોને મળી. લશ્કર આવી પહોંચ્યું ત્યારે આખું શહેર કબજે લેવામાં આવ્યુ અને તેણે ત્યાં પોતાનો મુકામ કર્યો.

લેખકના લખ્યા પ્રમાણે રાય લખમણીય ઢાકા જિલ્લામાંના વિક્રમપુર ગામે નાશી ગયો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. વિજેતાએ તુરત જ નદીઆ શહેરનો નાશ કર્યો અને પ્રાચીન હિંદી શહેર ગૌડ અથવા લખનાવટીમાં પોતાનુ મથક જમાવ્યુ. રાજ્યના બધા ભાગોમા તેણે તથા તેના અમલદારોએ મસીદો, મદ્રેસાઓ તથા મુસલમાની તકીઆઓને દાન આપ્યાં અને લૂંટનો મોટો ભાગ વિવેકબુધ્ધિપૂર્વક પોતાના દૂર બેઠેલા સરદાર કુતુબ-ઉદ્-દીનને મોકલી આપ્યો.

મુસલમાની પાટનગર લખનાઉતી

બંગાળા અને બિહારના હિંદુ રાજ્યોનો આવો અપયશ ભર્યો અંત આવ્યો. તે છવવા લાયક હોત તો તેણે પોતાનું જીવન ટકાવવા વધારે સારી લડત આપી હોત પરંતુ વરકર આ બંગાળા સીરી આવ્યુ પણ એકને તેની ખબર ન થઇ અને માત્ર અઢાર ઘોડેસવારો જેવી નજીવી ટોળીએ રાજના મહેલ પર છાપો માર્યો. આવું થઇ શકયુ એ બતાવી આપે છે કે તે વખતનો રાજ્યવહીવટ કેટલો બધો અધેર અને દાંડભર્યો હતો

હિંદુ રાજ્યોનો અપમાનભર્યો અંત

પહેલાના રાજા લક્ષ્મણસેનનુ રાજ્ય ઠીકઠીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યને તેણે આપેલા ઉદાર આશ્રય માટે જાણવાજોગુ હતુ લક્ષ્મણસેનના રાજકવિ ધોયિ અથવા ધોયિકે કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ના અનુકરણમા લખેલુ એક કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલુ છે. 'ગીતગોવિંદ' નો

સાહિત્ય

પ્રખ્યાત લેખક જયદેવ લક્ષ્મણસેનના રાજ્યમાં થઈ ગયેલો જણાય છે. લક્ષ્મણસેન પોતે પણ કાવ્યો રચતો હતો. તેનો પિતા બલ્લાલસેન પણ લેખક હતો

૯

રાજપૂત કુલો

જોન અથવા જાતિવિષયક વાદો અથવા તો ચહેરાના ખૂણા, જાડા કે પાતળા નાક, લાંબી કે પહોળી ખોપરીઓ, વર્ણની ઉત્પત્તિનું રહસ્ય વગેરે બાબતો આ પુસ્તકના હેતુથી પર

કુલોનું દેખીતું પ્રભુત્વ છે અને આ પૃષ્ઠોમાં તેની ઉપરટપકીઆ ચર્ચા કરી શકાય પણ નહિ પણ ઘણા રાજપૂત કુલોના રાજ્યપ્રકરણી ચડતી પડતીના વિષયના કથનાત્મક વિભાગો વિચારશીલ વાચકને કેટલાક પ્રશ્નો સૂચવે છે અને તેનો કાંઈક જવાબ આપવાની તાત્કાલિક જરૂરત દેખાડી આપે છે પરિહાર, પવાર, ચંદેલ વગેરે રાજપૂતો પ્રેણ હુના અને હર્ષના મરણ તથા મુસલમાનોની જીતની વચ્ચે આવેલી સદીઓ દરમિયાન તે અને તેમને લગતી બાબતો આટલો બધો ગોટાળાભર્યો ડખો કેમ પેદા કરે છે? ઉત્તર હિંદના ઇતિહાસમાં પ્રાચીન યુગને મધ્ય યુગથી જુદી પાડતી આગળપડતી બાબત પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો રાજપૂત કુલોનું પ્રભુત્વ છે અને આપણું મન તેની સમજૂતિ માટે તલપે છે એ તો સામાન્ય કહેણી છે કે પ્રશ્નો પૂછવા સહેલા છે, પણ તેના જવાબ આપવા અઘરા છે અને આ બાબતમાં તો હકીકતોની માહિતી એટલી બધી અપૂર્ણ અને ગુંચવાડા ભરી છે કે તેની સરલ, ટૂંકી અને સંતોષભરી સમજૂતિ આપી શકાય એમ નથી તોપણ રાજકુલોની ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ કાઢવા કાંઈક કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરતા થાકેલા વાચકને મદદ કરવાના હેતુથી એ વિષય પર થોડી ટીકા કરી દીધ થઈ પડશે

આઠમા કે નવમા સૈકા દરમિયાન હિંદના રાજકીય ઇતિહાસની

રંગભૂમિ પર રાજપૂત રાજ્યોનો દેખાતી રીતે ઓચિંતો પ્રવેશ એ કાંઈક અંશે ભ્રમરૂપ જ છે. પ્રાચીન રાજ્ય કરતા કુલોના વર્ણ કે જન્મસ્થાન વિષે ભાગ્યે જ કાંઈ માહિતી છે. અશોક કે ચંદ્રગુપ્તના

ક્ષત્રિયો

કુટુંબ હિંદુ સમાજમાં કયું સ્થાન ભોગવતા હતાં તે કોઈ ભાગ્યે જ ચોક્કસાઈથી કહી શકશે. અને જે રાજાઓનાં નામ ઇતિહાસપટ પર આગળ પડતાં અને આંખે ચઢે એવાં છે તે કેટલે અંશે માત્ર સફળ થયેલા સાહસવીર હતા કે આગળ પડતાં કુલોના મુખી હતા તે બતાવવા માટે કોઈ પ્રકારની ચોખ્ખી નોંધ મળી આવતી નથી. પાછળના વખતમાં તો બધા રાજપૂતોએ પોતાની જાતને ક્ષત્રિયો એટલે બ્રાહ્મણોના પરિચિત સમાજવાદને અનુસરી થયેલી ચાર વર્ણમાંની બીજી વર્ણના માનેલા છે. છેક 'બુદ્ધના સંવાદો' રચાયા તે સમય સુધી સમાજમાં ક્ષત્રિયો એક બહુ અગત્યના ઘટક તરીકે ઓળખાતા હતા અને તેમના પોતાના મત મુજબ તો તેઓ બ્રાહ્મણ કરતા ય ચઢીઆતા હતા. ઘણુ કરીને હકીકત તો એવી છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી, પાછળના સમયના રજપૂતોને બધી મુદ્દાની બાબતોમાં મળતા રાજ્ય કરતાં કુટુંબો હયાતીમાં હતા એટલુંજ નહિ પણ મધ્ય યુગની માફક સતત નવા નવા રાજ્યો સ્થપાતા હતા. પણ તેમની નોંધોનો નાશ થયેલો છે અને માત્ર થોડા જ અપવાદ તરીકે આગળ પડતા કુટુંબોનાં માત્ર સ્મરણ રહેલાં છે અને તેથી પૂર્ણ રીતે સત્ય હકીકત ન બતાવે એ રીતે તે ઇતિહાસનાં પાનાઓમાં આગળ પડતા ભાસે છે. હું માનુ છું કે 'ક્ષત્રિય' એ શબ્દ હમેશાં બહુ અચોક્કસ અર્થ વાળો હતો અને બ્રાહ્મણના વંશજ તરીકે નો દાવો ન કરતા હિંદી રાજ્યકર્તા વર્ગો તે શબ્દથી સૂચવાતા હતા. તેવી જ રીતે પુરોહિતનું કામ કરતી બધી વ્યક્તિઓને હિંદુઓ બ્રાહ્મણ જ ગણતા હતા. કોઈકોઈ વાર કોઈ રાજા વર્ણથી બ્રાહ્મણ હોય એમ બનતુ. પણ રાજ્ય દરબારમાં બ્રાહ્મણનું કુદરતી સ્થાન રાજા કરતા મંત્રીનુ જ હતુ. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય બ્રાહ્મણ હતો એમ માનવામાં આવે છે અને

તેનો મંત્રી ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ હતો એ નક્કી જ છે[1]

પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન યુગો વચ્ચેનો ખરો ભેદ તો એ છે કે આગળનાની જીવત પ્રણાલીનો ભંગ થયેલો છે, જ્યારે પાછળનાની જીવત પ્રણાલી હજુ ચાલુ રહેલી છે. મૌર્યો અને

પ્રણાલીમાં ભેદ ગુપ્તો મૃત અને દફનાયેલા ભૂતકાળના છે અને પુસ્તકો, શિલાલેખો અને સિક્કાઓ દ્વારા જ તેમના સ્મરણ રહ્યા છે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં નજરે ચઢતા રાજકર્તા કુટુંબોમાંના ઘણા હજુ જીવત છે અને ઘણા પ્રસંગોમાં તો હાલની હયાત વસ્તીના ગણ્યાગાંઠ્યા અને લાગવગ ધરાવતા વર્ગો બની રહ્યા છે.

ટૉડ અને બીજા જૂના લેખકો ઘણા પહેલાના સમયથી જોઈ ચૂક્યા હતા કે રાજપૂત કુળો મોટે ભાગે પરદેશી અથવા તેમના કહેવા પ્રમાણે 'સીથીયન' ઓલાદના છે. હાલના

સીથીયન તત્ત્વ સમયની વધારે ચોક્કસ શોધોથી એ મતને સંપૂર્ણ સમર્થન થયેલું છે અને હવે તો કેટલાક આગળ પડતા કુળોમાં પરદેશી લોહીનું મિશ્રણ ચોક્કસાઈથી ગતાવવાનું અને રાજપૂતો કરતા ઊતરતું સામાજિક સ્થાન રોકતી વર્ણો જોડેના તેમના સબંધનું નિકટપણું સમજવાનું શક્ય થયેલું છે.

ઐતિહાસિક યુગોની મર્યાદામાં સૌથી પહેલું પરદેશીઓનું આગમન, જેના ખરાપણાની ખાતરી કરી શકાય એમ છે તે ઇસ્વીસન પૂર્વેના બીજા સૈકામાં થયું અને બીજું, ક્રાઇસ્ટ પછીના

શકો અને યુએચી પહેલા સૈકામાં યુએચી અથવા કુશાનોનું થયેલું છે. ઘણું કરીને હાલના રાજપૂત કુળોમાંથી એક

---

૧ જુઓ રૅપ્સન જયસ્વાલનો વિદ્વતા ભર્યો લેખ 'રીવાઈઝ્ડ નોટ્સ ઓન ધ બ્રાહ્મણ એમ્પાયર' (જે બી ઓ રીસર્ચ સોસા IV પૃ ૨૫૭ ઇ.) શુંગો તેમજ કણ્વો બ્રાહ્મણો હતા અને શીખો તથા બુદ્ધના વિરોધી હતા. ઉજ્જૈન, ત્રિપુરી અને મહેશ્વરપુર વગેરેના ટંકા બ્રાહ્મણ ગણઆને હુએનત્સાંગ નિર્દેશ કરે છે (બીલ II ૨૭૦-૭૧)

રણભૂમિ પર રાજપૂત રાજ્યોનો કેવાની રીતે આર્યોનો પ્રવેશ એ કાંઈક અંશે અસરૂપ જ છે. પ્રાચીન રાજ્ય કરતા કુલના વર્ણ કે જાતિસ્થાન વિષે ભાગ્યે જ કાંઈ માહિતી છે. અશોક કે સ્કંધગુપ્તના કુટુંબ હિંદુ સમાજમાં કયું સ્થાન ભોગવતા હતા તે કોઈ ભાગ્યે જ ચોકસાઈથી કહી શકશે અને જે રાજાઓનાં નામ ઇતિહાસપટ પર આગળ પડતાં અને આંખે ચઢે એવા છે તે કેટલે અંશે માત્ર સફળ થયેલા સાહસવીરો હતા કે આગળ પડતાં કુળોના મુખી હતા તે બતાવવા માટે કોઈ પ્રકારની લેખી નોંધ મળી આવતી નથી.

ક્ષત્રિયો

પાછળના વખતમાં તો બધા રાજપૂતોએ પોતાની જાતને ક્ષત્રિયો એટલે બ્રાહ્મણોના પરિચિત સમાજવાદને અનુસરી થયેલી ચાર વર્ણમાંની બીજી વર્ણના માનેલા છે. છેક 'બુદ્ધના સંવાદો' રચાયા તે સમય સુધી સમાજમાં ક્ષત્રિયો એક બહુ અગત્યના ઘટક તરીકે ઓળખાતા હતા અને તેમના પોતાના મત મુજબ તો તેઓ બ્રાહ્મણ કરતાંય ચઢીઆતા હતા. પણ ખરીને હકીકત તો એવી છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી, પાછલા સમયના રજપૂતોને બધી મુદ્દાની બાબતોમાં મળતા રાજ્ય કરતાં કુટુંબો હયાતીમાં હતા એટલુંજ નહિ પણ મધ્ય યુગની માફક સતત નવા નવા રાજ્યો સ્થપાતા હતા પણ તેમની નોંધોનો નાશ થયેલો છે અને માત્ર થોડા જ અપવાદ તરીકે આગળ પડતા કુટુંબોનાં માત્ર સ્મરણ રહેલા છે અને તેથી પૂર્ણ રીતે સત્ય હકીકત ન બતાવે એ રીતે તે ઇતિહાસના પાનાઓમાં આગળ પડતા ઊભાં છે. હું માનું છું કે 'ક્ષત્રિય' એ શબ્દ હમેશા બહુ અચોક્કસ અર્થ વાળો હતો અને બ્રાહ્મણના વંશજ તરીકે નો દાવો ન કરતા હિંદી રાજ્યકર્તા વર્ગો તે શબ્દથી સૂચવાતા હતા. તેવી જ રીતે પુરોહિતનું કામ કરતી બધી વ્યક્તિઓને હિંદુઓ બ્રાહ્મણ જ ગણતા હતા. કોઇકોઈ વાર કોઈ રાજા વર્ણથી બ્રાહ્મણ હોય એમ બનતું પણ રાજ્ય દરબારમાં બ્રાહ્મણનું કુદરતી સ્થાન રાજા કરતાં મંત્રીનુંજ હતું ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય બ્રાહ્મણ હતો એમ માનવામાં આવે છે અને

તેનો મંત્રી ચાણક્ય અથવા કૌટિલ્ય બ્રાહ્મણ હતો એ નક્કી જ છે.[1]

પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન યુગો વચ્ચેનો ખરો ભેદ તો એ છે કે આગળનાની જીવત પ્રણાલીનો ભંગ થયેલો છે, જ્યારે પાછળનાની જીવત પ્રણાલી હજુ ચાલુ રહેલી છે. મૌર્યો અને

પ્રણાલીમાં તૂટ

ગુપ્તો મૃત અને દફનાયેલા ભૂતકાળના છે અને પુસ્તકો, શિલાલેખો અને સિક્કાઓ દ્વારા જ તેમના સ્મરણ રહ્યાં છે. જ્યારે મધ્ય યુગમાં નજરે ચઢતા રાજકર્તા કુટુંબોમાંના ઘણા હજુ જીવત છે અને ઘણા પ્રસંગોમાં તો હાલની હયાત વસ્તીના સંખ્યાબંધ અને લાગવગ ધરાવતા વર્ગો બની રહેલા છે.

ટૉડ અને બીજા જૂના લેખકો ઘણા પહેલાના સમયથી જોઇ ચૂક્યા હતા કે રાજપૂત કુળો મોટે ભાગે પરદેશી અથવા તેમના કહેવા પ્રમાણે 'સીથીયન' ઓલાદના છે. હાલના

સીથીયન તત્ત્વ

સમયની વધારે ચોક્કસ શોધોથી એ મતનું સંપૂર્ણ સમર્થન થયેલું છે અને હવે તો કેટલાક આગળ પડતા કુળોમાં પરદેશી લોહીનું મૂળ ઘણી ચોક્કસાઇથી બતાવવાનું અને રાજપૂતો કરતા ઊતરતું સામાજિક સ્થાન રોકતી વર્ણો જોડેના તેમના સંબંધનું નિકટપણું સમજવાનું શક્ય થયેલું છે.

ઐતિહાસિક યુગોની મર્યાદામાં સૌથી પહેલું પરદેશીઓનું આગમન, જેના ખરાપણાની ખાતરી કરી શકાય એમ છે તે ઇ.સ. પૂર્વેના બીજા સૈકામાં થયું અને બીજું, ક્રાઇસ્ટ પછીના

શકો અને યુએચી

પહેલા સૈકામાં યુએચી અથવા કુશાનોનું થયેલું છે. ઘણું કરીને હાલના રાજપૂત કુળોમાંથી કોઇ

---

૧. જુઓ કે પી. જયસ્વાલનો વિદ્વતા ભર્યો લેખ "રીવાઇઝડ નોટસ ઓન ધ બ્રાહ્મણ એમ્પાયર" (જે બી એન્ડ ઓ. રીસર્ચીસ સોસા. IV પૃ ૨૫૭-૬૫. શુંગો તેમજ કણ્વો બ્રાહ્મણો હતા અને ગ્રીકો તથા બુદ્ધોના વિરોધી હતા. ઉજ્જેન, ત્રિઓટી અને મહેશ્વરપુર વગેરેના કેટલાક બ્રાહ્મણ રાજ્યોનો હુએનસાંગ નિર્દેશ કરે છે (બીલ II ૨૭૦-૭૧).

પણ એક તેની ખરી નિશાનીને આટલે સુધી પાછળ ભાગ્યે જ લઈ જઈ શકે એમ છે અને તે શક જ નથી કે શક અને કુશાન એ બંનેના રાજ્ય કરતા કુટુંબો, હિંદુ સમાજમા ભળ્યા ત્યારે હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થામા તેમને ક્ષત્રિયોનુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ હતુ, પણ આ હકીકત પાછલા જમાનામા ચોક્કસપણે બનેલા બનાવોના સાદૃશ્ય પરથી કરેલા અનુમાનને આધારે જ માનવાની છે, તેની કાંઈ ખરી માહિતી નથી

હુણો

પરદેશી જંગલીઓ મોટા ટોળામા હિંદમા ઊતરી પડ્યા તેના નોંધાયેલા પ્રસંગોમાનો ત્રીજો પાંચમા સૈકામા અથવા તો છઠ્ઠા સૈકાના આરંભમા બન્યો હતો એ ટોળાઓનુ મધ્ય એશિયામાથી હિંદમા આવવુ ત્રીજા સૈકામા થતુ હતુ એવા ચિહ્નો છે અને તે કદી ત્રીજા સૈકામા હિંદમા આવ્યા હશે તો પણ તે બનાવની સ્પષ્ટ નોંધ મળતી નથી ચોક્કસ માહિતીની વાત કરીએ તો, દશમા કે અગિયારમા સૈકામા મુસલમાનોના આક્રમણો થયા તે પહેલા ઐતિહાસિક યુગમા હિંદના ઉત્તર-પશ્ચિમ ઘાટોમાથી મોટા પાયા પર પરદેશીઓના ત્રણ મોટા અને ચોક્કસ આક્રમણો થયેલા છે. ઉપર કહ્યુ તેમ પહેલા અને બીજાં અનુક્રમે શક અને યુએચીના હતા અને ત્રીજુ હુનોનુ કે સફેદ હુનોનુ હતુ શક, યુએચી અને હુન એ નામો ઉપરથી આવતા ટોળાઓમના મુખ્ય ઘટકનાં નામ પરથી આપવામા આવ્યા હતા, જોકે તે ટોળાઓમા તો તે ઉપરાંત બીજી ઘણી વિવિધ જાતિઓ પણ હતી પહેલા અને બીજા ટોળાઓમાથી ઉત્પત્તિ થયાની પ્રણાલીકથા તો યુગો થયા લુપ્ત થયેલી છે નવમા સૈકામા હિંદુ ગાદીઆઓએ મસુલના જે તુર્કી શાહીઆઓનુ સ્થાન લીધુ તે એવી બડાશ હાંકતા હતા કે તેઓ મહાન કુશાન રાજા કનિષ્કના વંશમા ઊતરી આવેલા છે, પણ ત્યાર પછીના કોઈ હિંદી રાજ્યકર્તા કુટુંબે યુએચીના વંશજ હોવાનો દાવો કર્યાનુ મારી જાણમા નથી

હુન નામથી ઓળખાતા જંગલીઓનુ જે ત્રીજુ પ્રચંડ આક્રમણ થયુ તેની અસર ઊંડી અને આજ સુધી પહોંચતી અસરોને પરિણામે જ

હુનોના આક્રમણોની અસરો

મોટે ભાગે વર્ણવ્યવસ્થાની એ પ્રણાલીમાં તૂટ પડી જણાય છે. એ હુન આક્રમણોની સાહિત્યમાં તો બહુ જ થોડી અને નહિ જેવી નોંધો છે, પણ જાતિશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ તથા સિક્કાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં થયેલી પરત્વેની શોધોથી એ નોંધોની એટલી બધી પૂરવણી થઈ છે કે તે યુગના અભ્યાસીના મન પર એવી પ્રબળ છાપ પડે છે કે પુરાણો તથા બીજી સાહિત્યની કૃતિઓના વાંચન પરથી આપણને જણાય છે તેનાથી વધારે ઊંડી છાપ એ હુનના આક્રમણોથી હિંદુ સંસ્થાઓ અને રાજ્ય પ્રકરણ પર પડેલી છે. એ જંગલીઓની ચડાઈઓનાં વિગતવાર વર્ણન આપવાની બાબતમાં હિંદુ લેખકો બહુ અનિચ્છા બતાવે છે અને 'મૌનના કાવતરા' માં તેઓ સૌ સહમત થાય છે. તેઓ મહાન ઍલેક્ઝાંડરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ સરખો કરતા નથી. તે જ રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસકારો મહમદ ગઝનીના સોમનાથના ધ્વંસ તથા લૂંટ વિષે જાણે જાણતા જ ન હોય એમ કરે છે, એ પ્રખ્યાત ધાડની વાત વિગતવાર રીતે મુસલમાન લેખકોએ ન નોંધી હોત તો હિંદી સાહિત્યમાં કે શિલાલેખોમાં તેની કાંઈ નોંધ જોવામાં ન આવત. આમ હોવાથી હુનોનાં હિંદ પર થયેલા હુમલાની નોંધ ઘણી જ થોડી છે તેમાં આશ્ચર્યનું કાંઈ કારણ નથી એ બનાવની અગત્યની ઓળખ હાલના જમાનાના પુરાતત્વજ્ઞોની ધીરજભરી શોધો દ્વારા ખૂબ પ્રયાસથી કરવાની છે. આ જગાએ એ બાબતના અટપટા પુરાવા આપવાનું અશક્ય છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં હુનો અને તેમની જોડેની બીજી પરદેશી જાતિઓના ઉપરાઉપરી થયેલા આક્રમણોથી ઉત્તર હિંદમાંનો હિંદુ સમાજ તેના પાયામાંથી હચમચી ગયો, પ્રાચીન પ્રણાલીની અખંડ સાંકળ તૂટી ગઈ અને વર્ણો તથા રાજ્ય કરતા કુટુંબોની પુનર્રચના થઈ એવું અમારું કથન સ્વીકારવાની અમે અમારા વાચકોને વિનંતિ કરીએ છીએ ઈ. સ. ૫૧૨થી ૪૭ સુધીનાં પાંત્રીસ વર્ષોના અમલ દરમિયાન તેની સત્તા નીચે આવેલા વિવિધ જાતિ,

કુળો તથા સંપ્રદાયોના પરસ્પર વિરોધી લાભોને કાબૂમાં રાખવાની શક્તિ ધરાવનાર સાર્વભૌમ સત્તા સ્થાપવાના હર્ષના સફળ અને ઝળકતા સિદ્ધ યત્નને પરિણામે હૂણોના આક્રમણની આફતના માઠાં પરિણામ કાંઈક અંશે ભૂંસાઈ ગયાં છે. જ્યારે એનો બળવાન હાથ રાજ્યતંત્ર પરથી ઊઠી ગયો, ત્યારે એ બધાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો છૂટાં થયાં અને જેની નોંધ નથી રહી એવા અંધાધૂંધીના ગાળા પછી આ પ્રકરણમાં તેનાં આગળ પડતાં લક્ષણો દ્વારા વર્ણવેલાં રાજ્યોની નવી તંત્રરચના તેને પરિણામે હિંદના રાજ્યપ્રકરણના ક્ષેત્રમાં ઊભી થવા પામી.

એનો બરાબર સિદ્ધ થયેલું જણાય છે કે હૂણોની વિવિધ જાતિઓના સમૂહ અથવા ટોળાંએ તેમની મુખ્ય કાયમી વસાહતો રાજપૂતાના અને પંજાબમાં કરી. એ પરદેશીઓના સમૂહમાં હૂણો પછી બીજે જ સ્થાને ગુર્જરો

ગુજરો

આવે છે. હિંદના વાયવ્ય ભાગમાં બહોળા વિસ્તાર પર પથરાયેલી મધ્યમ વર્ગની 'ગૂજર' એ નામથી બોલવામાં ઓળખાતી જાતિના નામમાં એ ગુર્જરોનું નામ હજી ટકી રહેવા પામ્યું છે. મૂળથી ઢોર ચરાવી જીવતા આ 'ગૂજરો' બીજી ઘણી હિંદી વર્ણો કરે છે તેમ મોટે ભાગે ખેતીના કામમાં રોકાયેલા છે. જાટ અથવા જટ લોકો તો ગૂજરો કરતાં પણ વધારે અંશે ખેતીનો જ ધંધો કરે છે. સર્વત્ર તેઓ ગૂજરો જોડે નિકટ સંબંધ ધરાવતા અથવા તેમને મળતા જણાય છે, જોકે બન્ને જાતિઓ વચ્ચેના સંબંધની ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી અશક્ય છે. જાટ કે ગૂજરોમાંથી એકે રાજપૂત અથવા ક્ષત્રિય પદને યોગ્ય ગણાતા નથી, પણ ઘણાખરા પંજાબના જાટો રાજપૂતોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે.

હાલમાં એવી શોધ થયેલી છે કે મધ્ય યુગના આરંભ કાળમાં ગુર્જર રાજાઓ બહુ આગળ પડતું સ્થાન રોકતા હતા. ભરૂચમાં એક નાનું ગુર્જર રાજ્ય હતું અને રજપૂતાનામાં

ગુર્જર રાજ્યો

તેમનું મોટું રાજ્ય હતું એ વાત તો ઘણા

વર્ષોથી પુરાતત્ત્વજ્ઞોના જાણવામા હતી; પણ નવમા, દસમા તથા અગિયારમા સૈકામાં કનોજમાં રાજ્ય કરના બળવાન રાજવંશના ભોજ અને બીજા રાજાઓ ગુર્જરો હતા એ હકીકતની જાણ તો અર્વાચીન સમયમા થઇ ગણાય. શિલાલેખોમાના સંવતોનાં ખરાં વાચન નિશ્ચયપૂર્વક થયા તે પહેલાં તે સંવતોનાં થયેલા ખોટા વાચનથી એ રાજવંશનો ખરો ઇતિહાસ ખૂબ પડી ગયો હતો. હવે એમ ચોક્કસ રીતે સિધ્ધ થયુ છે કે ભોજ (આશરે ઇ.સ.૮૪૦-૯૦) તથા તેના પૂર્વગામીઓ અને અનુગામીઓ ગુર્જર જાતિના પ્રતિહાર કુળના હતા અને પરિણામે રાજપૂતોનુ બહુ જાણીતું કુળ પરિહાર ગુર્જર અથવા ગૂજર જાતિની શાખા છે.

'ચંદરાસો' અને બીજાં પાછળથી થયેલાં લખાણોમા મળી આવતી જાણીતી લોકકથા તેના જુદાજુદા રૂપાંતરોમા પવાર (પરમાર), પરિહાર (પ્રતિહાર), ચહુઆણ (ચાહમાણ) અને સોલંકી

અગ્નિમાંથી જન્મેલાં કુળ

અથવા ચાલુક્ય એ ચાર રાજપૂત કુળોને 'અગ્નિ કુળ' એટલે કે દક્ષિણ રજપૂતાનામા આવેલા આબુ પર્વતના યજ્ઞકુંડમાથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજપૂતોના સમૂહના મકે છે. ઉપર જણાવેલા ચાર રાજપૂતોના કુળ પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે અને તે બધા દક્ષિણ રજપૂતાનામાથી ઉદ્ભવ્યા એ ઐતિહાસિક સત્યોને એ લોકકથા દર્શાવે છે મી ક્રક વ્યાજબી ટીકા કરે છે તેમ 'એ કથા અગ્નિથી થયેલી શુદ્ધિનું દર્શન કરાવે છે, અને તે શુધ્ધિના દસ્યનુ સ્થાન દક્ષિણ રજપૂતાનામા મૂકે છે. એ શુધ્ધિ ક્રિયાથી પરદેશીઓનો અશુદ્ધ લેપનો પરિહાર થયો અને તેઓ હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થામા દાખલ થવાલાયક થયા.

એ ચાર કુળોમાનુ એક પરિહાર નિ મસંદેહરીતે 'ગુર્જર' ચદની શાખા છે એ તથ્ય પરથી એવી મજબૂત માન્યતા બંધાય છે કે

પરિહારો

બાકીના ત્રણ કુળો પણ ગુર્જરો અથવા એમના જેવા જ હિંદ બહારથી આવેલા પરદેશીઓના વંશજ હશે. આવી રીતે રાજપૂત કુળોમાના કેટલાક

જાતિના તત્ત્વને છોડી દઈ, રાજ્યકર્તા વર્ગની વર્ણ સિવાયની બીજી હિંદુ વર્ણોમાં દાખલ થઈ જાય છે.

દક્ષિણનાં કુળોની તલબદી ઉત્પત્તિ

આથી વધારે દક્ષિણમાં આવેલા કુળોની ઉત્પત્તિનાં મૂળ આથી જુદાં છે. એમ દેખાય છે કે તેઓ આ જ દેશના આદિ વતની ગોંડ, ભાર તથા કોલ વગેરે જાતિઓના વંશજ છે. આ જાતિઓને મિ૦ હર્બર્ટ રીઝલીએ 'દ્રાવિડ'[1] એવું જરાય બંધબેસતું ન થાય એવું જાતીય નામ આપેલું છે. ભાષામાં દાખલ થયેલા ભ્રમ પેદા કરે એવા નામોમાં આ સૌથી ચઢિયાતું છે. ભારો જોડે બહુ નિકટનો સંબંધ ધરાવતી ગોંડ જાતિ અને ચંદેલો વચ્ચેના ગાઢા સંબંધની સાબિતી તો ખાસ મજબૂત છે, અને ચંદેલ રજપૂતો મૂળે ભાર કે ગોંડ કે એ બન્નેના 'હિંદુત્વ' પામેલા વંશજ છે એ અનુમાન તદ્દન અને પૂરેપૂરું વ્યાજબી ઠરે એમ છે. જ્યારે એ લોકોએ સત્તા મેળવી અને ક્ષત્રિયોને માટે યોગ્ય ગણાતું રાજ્યવહીવટનું કામ હાથ ધર્યું ત્યારે તેઓ રજપૂત કે ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. ગહરવાળોનો ભારો જોડે એવો જ સંબંધ છે. બુંદેલો અને ઉત્તરના રાઠોડ ગહરવાળોના ફાંટા રૂપ છે. દક્ષિણનું મહાન રાષ્ટ્રકૂટ કુળ જેનો રાજકીય ઇતિહાસ આગળના પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે તેમનું નામ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ રાઠોડને તદ્દન મળતું છે, પણ મને ખબર છે ત્યાં સુધી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને ઉત્તર હિંદના રાઠોડો વચ્ચે કોઈપણ જાતના જાતિસંબંધના પુરાવા નથી. એ એમાંના પહેલા જેવી રીતે હાલના જયપુર રાજ્યના

૧. 'ડ્રવિડિયન' એ 'દ્રાવિડ' વિશેષણનું અપભ્રંશ રૂપ છે. 'દ્રાવિડ'નો અર્થ દ્રાવિડનો અથવા તામિલ દેશનો એવો થાય છે. છેક દક્ષિણમાં આવેલા મુલક, લોકો તથા તેમની ભાષાને એ શબ્દ યોગ્ય રીતે લાગુ પાડી શકાય, પણ મધ્ય હિંદ તથા બંગાળની ગોંડ, કોલ તથા ભાર વગેરે બીજી અનાર્ય કહેવાતી જાતોને તે બિલકુલ લાગુ પડી શકે નહિ. 'તામિલ' શબ્દનો અર્થ મીઠું કે મધુરું એવો થાય છે અને દ્રવિડ એ તામિલ શબ્દનું આર્ય ભાષાનું રૂપાંતર છે.

ગોત્રોમાંથી ચંદેલો જુદા પડવા તેવીજ રીતે મોટે ભાગે દક્ષિણની એક યા બીજી તલપદી જાતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે.

મધ્ય યુગનાં મનન ચાલના વિગ્રહો મોટે ભાગે દક્ષિણના દેશીય અથવા તલપદા રાજપૂતો તથા ઉત્તરના પરદેશી રાજપૂતો વચ્ચેના સામાજિક ઝઘડા હતા એમ સમજીએ છીએ ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ કાંઇક હાથ લાગે છે અને તેનુ યથાર્થ રૂપ સમજવાથી તેમાં કાંઇક રસ પડવા માંડે છે. અલબત્ત ઉપર જણાવેલી પક્ષોની રચના હંમેશા ટકી રહેતી નહોતી. સામાન્ય

ઉત્તર તથા દક્ષિણની જાતિઓ વચ્ચેના ઝઘડા

રીતે પરસ્પર ઝઘડતા પક્ષ કોઇક કોઇક વાર મૈત્રી બાંધી લેતા અને પરસ્પર સંબંધ બાંધી લેતા અથવા લાગણભર બધા પક્ષો પરદેશી મુસલમાનોનો સામનો કરવા એકત્ર થઇ જતા પણ મને એ વાત તો ખરી લાગે છે કે હિંદુત્વ પામી હિંદુ સમાજમા ઊંચે સ્થાને પહોંચેલી તલપદી અનાર્ય જાતિના રાજપૂતો, હિંદ બહારથી આવેલા પરદેશી જંગલીઓના વંશજ રૂપ રાજપૂતો સામે વૈરવૃત્તિ ધરાવતા હતા. ઉત્તરના રાજપૂતોના સમૂહમા ઇતિહાસના પટ પર સૌથી આગળ પડતા ચહુઆણ, પડિહાર, તોમાર અને પવાર જણાય છે. દક્ષિણના સમૂહના મુખ્ય કુળો ચંદેલ, કલચુરિ અથવા હૈહયો, ગહરવાળ અને રાષ્ટ્રકૂટો છે. સોલંકી અથવા ચાલુક્યોનુ મૂળ વિવાદગ્રસ્ત છે. તેઓ અયોધ્યામાથી આવેલા હોવાનો દાવો કરે છે, પણ જે બીજા ચાર કુળો જેડે યજ્ઞકુંડમાથી ઉત્પન્ન થવાની બાબતમા તેમને ભેળવવામ આવે છે તેમની પેઠે તે પણ ખરેખર પરદેશી જાતિઓના વંશજ હોય એ બહુ બનવાજોગ છે.

આપણે યાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે: (૧) ક્ષત્રિય કે રાજપૂત વર્ણમા આવેલા સમૂહો ધંધાને અંગે થયેલા સમૂહો છે અને તેમા હિંદુ ધર્મવિધિઓને અનુસરના તથા રાજ્યવહીવટનુ કામ યથાર્થ રીતે કરતા તમામ કુળોનો સમાવેશ થાય છે. (૨) પરિણામે બહુ

ઉપસંહાર

જ જુદીજુદી જાતિઓના લોકોને 'રાજપૂત' એ વર્ગમાં એકસાથે ટોળે કરવામાં આવતા હતા. (૩) હાલમાં જે મોટા રાજપૂત કુળો હયાતીમાં છે, તેમાંનાં ઘણાંખરાં ખ્રિસ્તી સનના પાંચમા કે છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદ બહારથી આવી વસેલા જંગલી પરદેશીઓના અથવા તો ગોંડ કે ભાર જેવી આ જ દેશની આદિ વતની જાતિઓના વંશજ છે. કુદરતી રીતે બ્રાહ્મણોએ બનાવેલી અને ઠેઠ સૂર્ય, ચંદ્ર કે યજ્ઞકુંડ સુધી પહોંચતી વંશાવલીઓ માનવાનું પસંદ કરનાર ઘણા હિંદના કુલીન કુટુંબોને મને બીક છે કે આ નિર્ણય નાપસંદ પડશે; પણ મારી ખાતરી થઇ છે કે એ અરેખર સત્ય છે, જોકે તેના પુરાવા સહેલાથી સમજી શકાય એવા નથી તેમજ તેને સંક્ષેપમાં આપી શકાય એમ નથી નીચેની નોંધમાં આપેલા ઉલ્લેખો વધારે જાણવાની ઉત્કંઠાવાળા વાચકને એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કરવા શક્તિમાન કરશે.[1]

---

૧. આ વિષયના બીજા ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છેઃ—વીએ. સ્મિથ 'ધી ગુર્જર્સ ઑફ રજપુતાના એન્ડ કનોજ (જે આર એ. એસ. ૧૯૦૯ જાન્યુ. અને એપ્રિલ); "વ્હાઇટ હુન (એફ્થેલાઇટ) ન્યુમિસ ફ્રોમ ધ પંજાબ" (તે જ જાન્યુ. ૧૯૦૭), "વ્હાઇટ હુન કૉઇન ઑફ વ્યાઘ્રમુખ (તે જ ઑક્ટો ૧૯૦૭); "ધી આઉટ લાઇન્સ ઑફ રાજસ્થાન (ઇન્ડ ઍન્ટિ ૧૯૧૧), અને ડી આર. ભાંડારકરનો "ધ ગુર્જર્સ" (જ બૉ બ્ર. રૉ. એ સો પુસ્તક XXI), એ જ લેખકનો લેખ 'ગુહિલોટસ" (જ એન્ડ પ્રો એ એસ બી પુસ્તક ૧૯૦૯) બહુ સૂચક અને કિંમતી છે તે બતાવે છે કે મેવાડ કે ઉદયપુરના રાણા કે જે રજપૂતાનામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ નામ તરીકે સ્વીકારાય છે અને રાજપૂત ક્ષત્રિયવર્ગના નેતા મનાય છે તે નાગર બ્રાહ્મણના વંશજ છે શરૂઆતમાં વલ્લભી પાસે તેમના પૂર્વજો મહામંત્રી તરીકે નીમાયેલા થયા હતા અને વલ્લભિના રાજાઓ જોડે તેને બહુ ગાઢ સંબંધ હતો અને વલ્લભિના રાજાઓ હુન-ગુર્જર સમયના હતા

રાણાઓની ઉત્પત્તિના ભાંડારકરના ખ્યાલોનો પંડિત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ પંડ્યા બહુ તાણાણથી વિરોધ કરે છે તે તેના લેખી પુરાવાની ચર્ચા કરે છે અને રાણાઓ વલ્લભિના રાજાઓના વંશના છે એ પ્રબળ

માને જેમ આપે છે (જ. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી. ૧૯૧૭ પૃ. ૬૩ ૬૯) પણ તે બારાગઢની નયુબ્નિક સ્થીતોને અભાગ મીને દગળી શકતો નથી કસ્પુરના ગામ્રાજ્ય વલ્લભિ રાજના વગર હતા એ બાબતનો કાંઇ પણ પુરાવો છે જ નહિ, પણ બારાગઢે બતાવ્યું છે તેમ બને પણ ગાબાઃ નાગર બ્રાહ્મણ અને વલ્લભિ રાજાઓ મૈત્રકો હોય એમ જણાય છે અને ગુર્જરો સાથે તેઓનો ઘનિષ્ઠ સબંધ હતો

પરિશિષ્ટ

સેન વંશની ઉત્પત્તિ અને સાલવારી

બંગાળાના વહેલા સમયના ઇતિહાસમા મારા ઘણા વાચકોએ લીધેલા ખુબ રસને લઇને હાલમાં મળી આવતી સામગ્રી મારા હાથ પર ન હોવાથી આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં મ

આ વિષયમાં રસ

કરેલા કથનથી બહુ જ જુદા પડતાં સેન વંશને લગતાં કથનો આ પુસ્તકમાં મેં કર્યાં છે તેને ખાસ દાખવવા મારી પેઠે જગા આપવાનુ મને મન થાય છે.

સેન રાજાઓ પિતાની પછી પુત્ર એમ એક પછી એક ગાદીએ આવતા હતા. શિલાલેખોથી તેમના નામ અને પૂર્વાપર ગાદીએ આવવુ એટલુ તો નિશ્ચિત થયુ છે કે તેમાં

સેન રાજાઓની આનુપૂર્વી

વિવાદને સ્થાન નથી એ અનુપૂર્વી નીચે મુજબ છે, (૧) સામંત સેન (૨) હેમંત સેન (૩) વિજય સેન (૪) વલ્લાલ સેન અથવા બલ્લાલ સેન (૫) લક્ષ્મણ સેન (૬) વિશ્વરૂપ સેન. આમાના અનુક્રમાંક (૧) તથા (૨) વાળા રાજા તો માત્ર એરિસ્સામા સ્થાનિક રાજાઓ હતા અને અનુક્રમાંક (૬) પૂર્વ બંગાળામાં આછી સત્તા ધરાવતો એક રાજા હતો. હિન્દનો સામાન્ય ઇતિહાસ તો અનુક્રમાંક (૩),(૪) તથા (૫) મા જ માત્ર રસ લઇ શકે એમ છે, કારણકે તેઓ મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યો પર અમલ ચલાવતા હતા અને મોટા સત્તાધિશોમા તેમનુ સ્થાન હતું.

આ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિમા સ્વીકારેલા મતને સ્થાને એ લક્ષ્મણ સેન હતા એવો વાદ સ્વીકારવો હવે સ્પષ્ટ જણાય છે અને શિલાલેખોના લક્ષ્મણ સેન ને તબકાત. ઇ.

વિવાદનો વિષય નથી

નાસીરીમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે બખ્તીઆરના છોકરા

એવી માનતો

મહમદે નદીઆમાંથી નસાડી મૂકેલા રાય લખમણીયથી જુદો છે એવો ભેદ સ્વીકારવો

પછી. સ્વ. પ્રો કીલ્હોર્નની મહેનતથી ચોક્કસ રીતે નિશ્ચિત થયેલી અને પાછળની શોધોથી જેનું સમર્થન થયેલું છે એવી બાબત તે લક્ષ્મણસેનના નામથી ઓળખાતા સંવતનો આરંભ છે. એ સંવતનો પ્રથમ દિવસ ઈ.સ. ૧૧૧૯ના ઑક્ટોબર માસની ૭મી તારીખ છે અને તે સંવતથી ગણતાં તેનું પ્રથમ વર્ષ ઈ.સ. ૧૧૧૯–૨૦હતું. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે લક્ષ્મણ અથવા લખમણેયની ઉપાધિ ધારણ કરતો એક સેન રાજા, જે લક્ષ્મણનો વંશજ હતો અને શિલાલેખમાંના લક્ષ્મણ સેનના ત્રણ પુત્રો પછી થયો હતો, તેને હીજરી સન ૫૮૯ એટલે કે લગભગ ઈ.સ. ૧૧૯૩માં મુસલમાનોએ દિલ્હી લીધું ત્યાર પછીના કોઈ વર્ષમાં બખ્તીઆરના છોકરા મહમદે નદીઆમાંથી નસાડી મૂક્યો હતો. એ બનાવ તબાકતનો કર્તા જેને તિબ્બટ કહે છે તે ઇશાન ખુણાની ટેકરીઓના પ્રદેશમાં મહમદે ચડાઈ કરી તેની પહેલાં હીજરી સન ૬૦૧માં (ઑગસ્ટ ૧૨૦૪–૧૨૦૫) બન્યો હતો.

નદીઆ પરની ચડાઇની વિવાદ-ગ્રસ્ત સાલ

નદીઆ પરની ચડાઈ માટેના આપણા એકમાત્ર પ્રમાણરૂપ તબાકતમાં તે ચડાઈની સાલ આપી નથી તેથી તે બનાવની ચોક્કસ સાલની બાબતમાં સારી પેઠે મતભેદ છે. એ પુસ્તક હીજરી સન ૬૫૮માં પૂરું થયું અને તે સાલ ઇ.સ. ૧૨૬૦ની બરાબર છે. એનો લેખક જે સામાન્ય રીતે મિરાજ–ઈ–સિરાજ કહેવાય છે તે સ્પષ્ટ લખાણ કરે છે કે બિહાર શહેર આગળ બખ્તીઆરના પુત્ર મહમદે જે હીલચાલ કરી તેની હકીકત તે લડાઈમાં બચવા પામેલા બે સિપાઈઓ પાસેથી હીજરી સન ૬૪૧માં (ઇ.સ.૧૨૪૩ના જુનથી ૧૨૪૪ના જુન સુધી) તેને મળી (રેવર્ટીનો તરજૂમો પૃ. ૫૫૨) આ બનાવને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેણે આપેલો અહેવાલ લગભગ સમકાલીન કથન જેટલો પ્રમાણભૂત છે. પણ નદીઆ પરની ચડાઈની એને એટલી બધી સારી માહિતી હોય એમ જણાતું નથી

બની શકે તેટલા સંક્ષેપ સારરૂપમા આપીએ તો એ ઇતિહાસ કારની કહાણી નીચે મુજબ છે હીજરી સન ૫૮૯મા કુતુબ-ઉદ-દીને દિલ્હી હાથ કર્યું ત્યાર બાદ તુર્કી ખીલજી જાતિના બખ્તીઆરનો પુત્ર મહમદ તેની પાસેથી કોઈ જગા મેળવવામા નિષ્ફળ થયો આ બનાવ પછી કેટલોક સમય, દેખીતી રીતે બહુ લાંબો ગાળો

તબાકત નાસીરીમાં આપેલી કહાણી

વીત્યા બાદ તેણે ઠીક પ્રમાણમા લશ્કરી બળ જમાવ્યુ અને મિરઝાપુર જિલ્લામા એક જાગીર મેળવી તે જગાએથી પટણા જિલ્લાના વાયવ્યમા આવેલા મનેર અને બિહારમા તે ધાડો નાખતો અને એમ કરતા કરતા એની પાસે ઘોડા, હથિયાર તથા માણસોનુ સારૂ સાધન એકઠુ થયુ વળી વધારામા આપણને કહેવામા આવે છે કે 'તે આ ભાગોમા ધાડો નાખતો' અને એમ કરતા કરતા આખરે તેણે બિહારના કિલ્લેબંધી શહેર પર હુમલો કરવાની તજવીજ કરી આ પુસ્તકમા જણાવ્યુ છે તેમ તેણે એ શહેર કબજે કર્યું અને કુતુબ-ઉદ-દીન જે ઘણુ કરીને તે સમયે બુંદેલખંડમા આવેલા મહોબામા હતો તેની હજૂરમા તેણે જબરી લૂટનો માલ રજૂ કર્યો તેની પર જે કૃપા પક્ષપાત બતાવવામા આવ્યો તેનાથી બીજાઓના દિલમા ઈર્ષ્યા પ્રગટી અને તોફાને ચડેલા એક હાથીને જેર કરી પોતા પર બતાવેલી કૃપા વ્યાજબી છે એમ મહમદે બતાવી આપ્યુ ત્યારે જ એ ઈર્ષ્યા શાંત પડી એ બનાવ પછી તે બિહાર ગયો એ અરસામા નદીઆના ઘણા રહેવાશી ભયભીત થઈ ગયા અને તેમના રાજા રાય લક્ષ્મણેયને છોડી ચાલતા થયા. એ પછીના વર્ષમા મહમદ-ઇ-બખ્તીઆરે એક લશ્કર તૈયાર કર્યું ને બિહારથી નીકળી પડ્યો અને પુસ્તકમા વર્ણવ્યુ છે તેમ ઓચિંતો નદીઆ શહેર આગળ આવી ઊભો.

હવે આ બધા મુદ્દા ફરી તપાસતા હુ બ્લૉકમેન સાથે સમ્મત થાઉં છું કે રેવર્ટીએ કર્યું છે તેમ હીજરી સન ૫૯૦મા નદીઆ પરનો હુમલો મૂકવો એ અશક્ય છે હીજરી સન ૫૮૯મા દિલ્હી

ખરી સાલ આશરે હીજરી સન ૫૯૫ હોવી જોઈએ

પરંતુ ત્યારબાદ ઉપર આપેલી મહમદની દીન ચાલને થતા ટબાક વર્ષ નાખ્યા હશે સીજ બાજુ સિરાજ-ઇ-સિરાજ આપણને કહે (રેવર્ટી પૃ ૫૬૦) કે બનારસ વર્ષ બનારસ થયા બાદ મહમદ તિરમર પનની બનારસની વ્યવસ્થા કરી એ મુસાફરી ભરી લીનચાન હીજરી સન ૬૦૧મા (ઑગસ્ટ ૧૨૦૪થી ઑગસ્ટ ૧૨૦૫) થઈ આ જોતા નદીઆનું મહમદને હાથ પડવું હીજરી સન ૫૯૯થી ડસર વર્ષ બાદ અને હીજરી સન ૬૦૧ પહેના એટલે હીજરી સન ૫૯૫મા કે તેના અરસામા (નવેંબર ૧૧૯૮થી ઑક્ટોબર ૧૧૯૯) મુકાવુ જોઈએ

પણ સિરાજ-ઇ-સિરાજે કહેલી કહાણી જરા વધાર બારીકાઈથી એ સાલ નક્કી કરવા આપણને સહિમાન કર છે તો એવી માહિતી

રાય લક્ષ્મણેયનો એંશી વર્ષનો કહેવાતો અમલ

મળી હતી કે તેના જન્મથી ગાદીન ગણતા રાય લક્ષ્મણેય આશર એંશી વર્ષની રાજ્યગાદી પર છે દેખીતી રીતે દંતકથા જેવા એક દુશમના ટેકાવાળું એ કથન પોતે જ મોટ ભાગે માની ન શકાય એવું છે હિંદમા જે લાંબામા લાંબા રાજ્ય ની નોંધ થયેલી છે તે ઓરિસ્સાના રાજા ચોરગગના અમલની છે તે લગભગ ૭૧ વર્ષનો હતો (ઈસ ૧૦૭૬–૧૧૪૭) અને હું જાણું છું ત્યા સુધી બીજે પણ દેશના ઇતિહાસમા એંશી વર્ષનુ રાજ્ય હોવાનુ જાણમા નથી મેજર ક્રામનિન માટે મુનશી સ્વામીપ્રસાદે લખેલા ગૌડના અહેવાલમ લક્ષ્મણસેને ઈસ ૫૧૦થી ૫૯૦ એમ એંશી વરસ રાજ્ય કર્યું, એ કથન ટાંકી તેને આધારે રેવર્ટી પોતાના એંશી વર્ષના અમલને માનવાની બાબતનુ સમર્થન કરે છે પણ મુનશીએ કરેલા કથન માટે તેની પાસે શુ પ્રમાણ હતુ તે કાંઈ દેખાતુ નથી એ જ બાજુની બીજી દલીલ એવી છે કે મહમદ હીજરી સન ૬૦૨મા મરી ગયો અને કેટલાક ઇતિહાસકારોના લખ્યા મુજબ લખનાઉતી ગૌડમા તેણે

૧૨ વર્ષ ગણ્ય કર્યું હતું. હીજરી સન ૬૦૨થી બાર વર્ષ પાછા ગણતાં હીજરી સન ૫૯૦ આવે. પણ બાબુ મનમોહન ચક્રવર્તી સૂચવે છે તેમ, મહમદનો અમલ નદીઆ પરના હુમલા પહેલાથી ગણ્યો હોય એ શક્ય છે. ફરી વિચાર કરતાં, લક્ષ્મણસેનના એંશી વર્ષના અમલની તથા નદીઆ પરના હુમલાની સાલ હીજરી સન ૫૯૦ હતી એ બન્ને બાબતોનો અસ્વીકાર કરવામાં હું બ્લૉકમેન સાથે સંમત થાઉં છું.

ઘણાં વર્ષ પહેલાં પ્રો. કીલહૉર્ને કરેલી સૂચના હું સ્વીકારું છું. (ઇન્ડી એન્ટી પુસ્તક XIX ૧૮૯૦ પૃ-૭) તે એવી છે કે એંશી વર્ષના અમલની માન્યતા એક ગેરસમજૂતને લીધે ઊભી થવા પામી છે.

નદીઆ પરનો હુમલો લક્ષ્મણસેન સંવતના ૮૦મા વર્ષમાં થયો હતો

નદીઆ પરનો હુમલો ખરી રીતે જેનાં લક્ષ્મણસેન સંવતના એંશીમા વર્ષમાં થયો હતો. એ સંવત મુજબ આપેલાં વર્ષો પૂરાં થયેલાં વર્ષો હતાં પણ કોઈ કોઈ વાર ચાલુ વર્ષ પણ આપવામાં આવતાં હતાં. વર્ષ પુરું થયેલું છે એમ માનતાં એંશીમું વર્ષ ઈ.સ. ૧૧૧૯–૨૦+૮૦=ઈ.સ. ૧૧૯૯–૧૨૦૦ થાય પણ ચાલુ વર્ષ આપેલું છે એમ લઈએ તો એ સાલ ૧૧૯૮–૯ (નવેંબરથી ઑક્ટોબર) થાય ઘણું કરીને એ બનાવ ઈ.સ. ૧૧૯૯–૧૨૦૦ના શિયાળામાં એટલે કે ઇ.સ. ૧૧૯૯ની આખરમાં અને હીજરી સન ૫૯૬ના આરંભમાં બન્યો હતો. આપણે ખાત્રીથી માની લઈ શકીએ કે તે બનાવ હીજરી સન ૫૯૫ કે ૫૯૬માં બન્યો હતો, હું પહેલાં માનતો હતો તેમ હીજરી સન ૫૯૦માં નહિ.

નદીઆની જીત લક્ષ્મણસેન સંવતના એંશીમા વર્ષમાં થઈ હશે એવા પ્રો. કીલહૉર્નનો મતને તે જ સંવતના ૮૩મા (ઇ.સ. ૧૨૦૨) વર્ષના જાની બીગાના શિલાલેખથી ટેકો મળે છે.

નોંધાએલી સનસાલવારી અને સમકાલીનત્વ

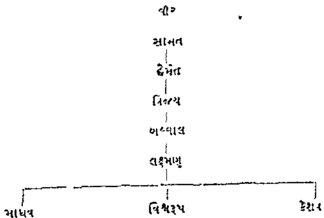
એ તો ચોક્કસ સ્પષ્ટજ છે કે જે રાજાનું નામ એ ધારણ કરે છે તેના રાજ્યથી એ સંવત શરૂ થયો. આ પુસ્તકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે એ બહુ આદર-

પાલ રાજા હતો અને સાહિત્યનો આશ્રયદાતા હતો (પૃ. ૪૨૧-૨૨). વિજયસેનને માટે આપણી પાસે ત્રણ સમકાલીનપણાના પ્રસંગ છે. તેને 'ચોરગંગ સખા' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઇ.સ. ૧૦૬૭થી માંડી ૧૧૪૭ સુધીનો પૂરાં એંશી વર્ષનો તેનો અપવાદ જેવો શાસનકાળ હતો. એ શાસનકાળનો શરૂઆતનો ભાગ[1] આર ડી. બેનર્જીએ સ્વીકારેલી સાલવારી, કે જે મને પણ હવે ખરી લાગે છે, તે મુજબ વિજયસેનના અમલના ૩૮ વર્ષની લગોલગનો છે. બીજા બે સમકાલીનપણાના પ્રસંગ અસ્ફુટ અને અપૂર્ણ છે. એક શિલાલેખ નોંધે છે કે વિજયસેને, નાન્ય,

---

૧ એ તો ચોક્કસ છે કે નાન્ય મિથિલાનો કર્ણાટ રાજા હતો અને અગિયારમા સૈકામાં તથા બારમા સૈકાની શરૂઆતમાં તે વિજયસેનનો અને ઘણું કરીને કનોજના જયચંદ્રનો સમકાલીન હતો. (મનમોહન ચક્રવર્તી જે. પ્રો એ એસ બી, ૧૯૧૫ પૃ.૪૦૧-૧૧ માં)

આર. ડી. બેનર્જીએ આપેલી સેન વંશની વંશાવળી:-

(જ. એન્ડ પ્રો. એ. એસ. બી, ૧૯૧૪ પૃ. ૯૮ એ વંશનું 'લાંછન' અથવા રાજચિહ્ન 'સદાશિવ મુદ્રા' હતી. તે મુદ્રામાં દશ ભુજવાળા શિવની બેઠેલી આકૃતિ હતી જે સદાશિવ કહેવાતી (નિ.જ. પૃ. ૯૯)

વીર, ગંધર્વ અને વર્ધન એ નામના ચાર રાજાઓને કેદ કર્યા. આપણને એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેણે 'વેગથી ગૌડના રાજા પર આક્રમણ કર્યું, કામરૂપના રાજાને દાબી દીધો અને કલિંગને હરાવ્યો.' કમનસીબે એ લેખમાંના રાજાઓનાં નામની જોડાજોડે તેમના હાથ નીચેના દેશોના નામ જોડ્યા નથી. નાન્ય એ તિર્હુટના નાન્ય દેવ હોય, જેણે પ્રણાલી કથા મુજબ ઈ.સ. ૧૦૯૭માં સીમરાઉનની સ્થાપના કરી અને પાછળથી નેપાલની ખીણમાં કર્ણાટક રાજવંશ સ્થાપ્યો. વીર કે વર્ધનની ચોક્કસ ઓળખ કરી શકતો નથી. એમ માનવા કારણ છે કે તેમાંનો એક કામરૂપ કે આસામનો રાજા હોવો જોઈએ.

સેન રાજકુળના ઉત્પત્તિ અને ઉદય આપીને આ ચર્ચાત્મક નિબંધ સમાપ્ત થયો. એના પૂર્વજોનું મૂળ સ્થાન દક્ષિણમાં હતું અને તેઓ કર્ણાટ ક્ષત્રિયો તેમજ બ્રહ્મક્ષાત્ર તરીકે વર્ણવાયા છે. આમાંના બીજા શબ્દના અર્થની બાબતમાં પ્રો. કીલહોર્નની ગેરસમજ થઈ હતી, પણ તેનો ખુલાસો ડી. આર. ભાંડારકરે આપ્યો છે. વર્ણોના ઇતિહાસ પર ઘણો પ્રકાશ નાખતી એની ટીકાઓનો આખો પાઠ અવતરણ આપવા યોગ્ય છે.

દક્ષિણમાંનું સેન રાજાઓનું કુટુંબ

'આપણે જોઈ ગયા છીએ કે એક ચાલુક્ય લેખ ભર્તૃભટ નામના એક ગુહિલોત રાજા વિષે તે 'બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત' હતો એમ કહે છે. એ પદનો તરજૂમો મેં બ્રહ્મ અને ક્ષાત્ર એવા કરેલો છે, પણ નીચે એક પાદટીપ ઉમેરવામાં આવી છે અને તેમાં એમ કહેલું છે કે ઉપર જે કહેલું છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે ભર્તૃભટ બ્રહ્મક્ષત્રી હતો એટલે કે બ્રહ્મક્ષત્રી જ્ઞાતિનો હતો. ભર્તૃભટ્ટ માત્ર એક જ એવો હિંદી રાજા નથી જેનું ઉપર મુજબ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બંગાળાના જાણીતા સેન વંશના વિજયસેનના દેવપાર શિલાલેખમાં સામન્તસેનને "ब्रह्मक्षत्रियाणां कुलशिरोदाम" એ રીતે વર્ણવ્યો છે. પ્રો.

બ્રહ્મક્ષત્ર શબ્દનો અર્થ

કીલહૉર્ને એનો અર્થ 'બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના કુળોની માથાની માળા' એવો કરેલો છે. પણ હું ધારું છું કે તેનો અર્થ 'બ્રહ્મક્ષત્રિય કુળોની માથાની માળા' એમ કરવો જોઈતો હતો. પાછળ કરેલો તરજૂમો બરાબર છે એમ 'બલ્લાલચરિત'માં સેન રાજાઓને ઉદ્દેશી વપરાયેલા 'બ્રહ્મક્ષત્ર' એ શબ્દથી બતાવાય છે.

હવે 'બ્રહ્મક્ષત્ર'ને મળતી બ્રહ્મક્ષત્રી નામની એક જ્ઞાતિ છે અને એ જ્ઞાતિના આદમી પંજાબ, રજપૂતાના, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને દક્ષિણમાં પણ ઘણી જગાએ જોવામાં આવે છે. અગાઉ મેં નિવેદન કર્યું છે, તેમ મારા મત મુજબ તો એ બધા નવી જાતિઓના બ્રાહ્મણ વર્ણના હતા અને હિંદુ સમાજમાં છેવટના ભળી ગયા ત્યારે તેઓ ક્ષત્રિયત્વ ધારણ કરતા થઈ ગયા હતા.' એ લેખક પછી જોધપુર રાજ્યના ભંડારી, વણકર તથા સગાર જેઓ મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તેમના દાખલા ટાંકે છે અને આગળ ટીકા કરે છે કે—

'અહીં આપણી પાસે એક એવી બ્રહ્મક્ષત્રી જ્ઞાતિનો દાખલો છે, જેના સભ્યો કહે છે કે તેઓ મૂળે નાગર બ્રાહ્મણ હતા. આ સાફ રીતે બતાવી આપે છે કે ગુહિલોત કે જે મૂળ નાગર બ્રાહ્મણ હતા તે જેવી રીતે બ્રહ્મક્ષત્રી અથવા ક્ષત્રી થઈ ગયા અને બ્રહ્મક્ષત્રીઓની જુદીજુદી જ્ઞાતિઓ મૂળ પરદેશી જાતિઓના બ્રાહ્મણ વર્ણના લોકોની બનેલી હતી, અને હિંદુ સમાજમાં ભળવાની વિધિ શરૂ થઈ તે અરસામાં પણ તે પૂરી થઈ તે પહેલાં તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મને સ્થાને ક્ષત્રિય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.'

સેન રાજકુલ મૂળ બ્રાહ્મણ વર્ણનું

શ્રી ભાંડારકરનું કહેવું તદ્દન ખરું છે. પરિણામે સેન રાજાઓનો પૂર્વજ દક્ષિણમાંથી આવેલો કોઈ બ્રાહ્મણ હશે, અને ઘણું કરીને તે બ્રાહ્મણને સહજ એવા મંત્રીપદે નીમાયેલો હશે. મંત્રીપદ છોડી તેણે રાજ્યવહીવટનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે તે બ્રહ્મક્ષત્રી થયો અને તેના વંશજો પૂરા ક્ષત્રિયો તથા બીજાં રાજ્ય

કરના ક્ષત્રિય ગણાતા કુટુંબો જોડે બેટી વહેવાર કરવા યોગ્ય ગણાવા લાગ્યા. સામંતસેન દક્ષિણ કે ઓરિસ્સાના રાજાની નોકરીમાં હોય એ પણ સંભવિત છે. ઉત્તર ઓરિસ્સામાં સામંતદેવનો અર્ધ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે સ્થિર થવાનો બનાવ અગિયારમા સૈકાની અધવચમાં કોઈક સમયે થયેલો હશે. સંભવ છે કે તે સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કરતો રાજા નહિ હોય. રાજપદ ભોગવનાર એ વંશનો પહેલો પુરુષ તેનો છોકરો હેમંતસેન હશે.

નીચે જેનું અવતરણ આપ્યું છે તે પ્રમાણ મુજબ સેનોની સૌથી પહેલી અને નિશ્ચિત રીતે જણાયેલી રાજ્યધાની કાશીપુરીમાં હતી.

સેન વંશની સૌથી પહેલી રાજધાની

મિદનાપુર જિલ્લાની પડોશમાં ઓરિસ્સાના ખંડિયા રાજ્યોમાં સૌથી ઉત્તરમાં આવેલા મયુરભંજ રાજ્યમાં સુવર્ણરેખા નદીના કિનારા પર આવેલું હાલનું કસીઆરી તે જ પ્રાચીન કાશીપુરી. બાબુ નગેન્દ્રનાથ વસુના પ્રશંસનીય 'આર્કીઓલોજીકલ રીપોર્ટ' માંથી હું અવતરણ આપું છું.

'આશરે ત્રણસો વર્ષ જેટલા પ્રાચીન અને તાડપત્ર પર લખેલા બંગાળાના પાશ્ચાત્ય વૈદિકના વંશજોના ઇતિહાસમાં આપણે વાંચ્યું છે કે સેન રાજવંશ સુવર્ણરેખાના કિનારા પર આવેલા કાશીપુરી નામના નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. આ સ્થાનના રાજાઓમાંના એક વિજયસેનને બે પુત્રો હતા. મોટાનું નામ મલ્લ અને નાનાનું નામ શ્યામલ હતું. પૂર્વ બંગાળાને જીતી લઈ વિક્રમપુરને પોતાનું પાટનગર કરનાર રાજા તે આ બેમાંનો બીજો હતો. પાશ્ચાત્ય કુલમંજરી પ્રમાણે વિક્રમપુરમાં શ્યામલવર્માનો અમલ શક ૯૯૪ એટલે ઈ. સ. ૧૦૭૨ માં શરૂ થયો. એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે કસીઆરી એ કાશીપુરીનો જ અપભ્રંશ છે.'

પણ એ બાબત તદ્દન શંકારહિત નથી એ કારણમાં સ્વતંત્રતાથી સ્થાનિક ઇતિહાસના પ્રશ્નોને અને ઉપર જણાવેલા પુસ્તકમાંની ટીકાઓને હું પૂરેપૂરા અનુસરી શકતો નથી.

સંખ્યાબંધ પદ ટીપ્પણીઓ આપવાની જરૂરિયાતથી બચવા માટે

મુખ્ય મુખ્ય ઉલ્લેખોનું વર્ગીકરણ કરી આ નીચે નામનિર્દેશ કરવામાં આવે છે

ઉલ્લેખો

આ પુસ્તકમાં તથા પરિશિષ્ટમાં સેનોને લગતા જે જે ઉલ્લેખો છે તેના પ્રમાણો નીચેની વર્ગીકરણ કરેલી યાદીમાં આપેલા છે. ન

પ્રમાણો — જરીપુરાણા થઈ ગયેલા પુસ્તકનો ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવ્યો.

તારાનાથે આપેલા 'ચાર સેનોના' અહેવાલની યથાર્થ સમજૂતિ આપવી અઘરી છે (સ્નાઇફ્નર પૃ. ૨૫૨-૬) તે રાજાઓના નામ નીચે

સામાન્ય — મુજબ આપે છે (૧) લવસેન (૨) કાશસેન (૩) મણિતસેન (૪) રથિકસેન તે કબૂલ કરે છે કે દરેક રાજાના અમલનો સમય નિશ્ચિત

કરવા તે શક્તિમાન થયો નથી તો પણ તે ચારેએ બધા મળી આશરે એંશી વર્ષથી વધારે રાજ્ય કર્યું નથી. મગધને જીતનાર, વિક્રમશિલાનો નાશ કરનાર અને ઓદંતપુરીમાં (બિહાર ગામ) ઘણા સાધુઓની કતલ કરનાર તુરુષ્ક રાજાનો અહેવાલ, બખ્તીઆરના પુત્ર મહમદની ચડાઈ વર્ણવવા માટે હોય એમ જણાય છે પણ એ આદમીને ચંદ્ર પદના તરીકે કેમ વર્ણવવામાં આવે છે તે કહી શકતો નથી. આગળ જતાં (પૃ. ૨૫૬) તે બીજા પાછળના સેનોને વર્ણવે છે દા. ત. (૧) લવણસેન બીજો (૨) બુદ્ધસેન (૩) હરિતસેન અને (૪) પ્રતીતસેન એ બધા મર્યાદિત સત્તાવાળા અને તુરુષ્ક અથવા મુસલમાનોના તાબાના રાજા હતા.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિમાં શિલાલેખોમાંનો લક્ષ્મણસેન અને તબકાત ઈ નાસીરીનો રાય લક્ષ્મણેય એક જ છે એમ માની તેનામાં ઘાલ્યું હતું જે બી. & ઓ. રીસ. સો. પુસ્તક IV પૃ. ૨૬૬–૭૨ માં કે. પી. જયસ્વાલે અને તેના જ પૃ. ૨૦૩–૮૦ માં એચ. પંચાએ હાલમાં એ વિષય પર નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. લક્ષ્મણસેન સંવત પ્રવર્તાવનાર લક્ષ્મણસેન મહમદની ચડાઈ પહેલાં ઘણા સમય પર

મરી ગયો હતો, અને તારાનાથ જેને લવસેન કહે છે તે લક્ષ્મણસેન ૨ જો. આ પુસ્તકમાં આગળ આપેલી વંશાવલીમાં બતાવ્યા પ્રમાણે લક્ષ્મણસેનના ત્રણ પુત્રોના ગાદીએ આવી ગયા પછી તે ગાદીએ આવ્યો હતો એમ માનવું અયુક્તિક જણાય છે. વિશ્વરૂપસેન તથા કેશવસેન જેમનું પાટનગર ગૌડમાં હતું તેના તામ્રપત્રોથી આ વાતનું સમર્થન થાય છે. તે જ જગાને પોતાનું પાટનગર તરીકે પસંદ કરનાર મહમુદની પહેલાં તેઓ ત્યાં રાજ્ય કરી ગયા હશે, એ તામ્રપત્રો પરની સાલ અનુક્રમે શાસન કાળના ૧૪મા અને ત્રીજા વર્ષ છે. એટલે લક્ષ્મણસેન ઈ.સ. ૧૧૮૭ (૧૧૯૦-૧૭) પહેલાં અને ઘણું કરીને એથી પણ બહુ પહેલાં મરી ગયો હશે. કારણ કે મોટા ભાઇએ પહેલાં રાજ્ય કર્યું હતું લક્ષ્મણસેનના પુત્રો મુસલમાનો પર જય મેળવવાનો જે દાવો કરે છે તે જીત ઈ.સ. ૧૧૯૯ની મહમદની ચઢાઈ પહેલાં થયેલી હોવી જોઇએ એટલે કે તે કાશી સુધી આગળ વધી આવેલા ઘોરી લશ્કરની સામે હશે

નદીઆ પડયાની સાલ

બ્લોક મેન જ એ એસ. બી., ભાગ ૧ પુસ્તક XIIV (૧૮૭૫) પૃ. ૨૭૫, રેવર્ટીનો જવાબ તે જ પુસ્તક XIV (૧૮૭૬) પૃ. ૩૨૦ અને તબ્કાતે તસાકત એપ.ડી. મનમોહન ચક્રવર્તી 'સેનરાજાઓ પરનું પરિશિષ્ટ' જે એ. સો. એ એસ. બી પુસ્તક I, ૧૯૦૫, પૃ. ૪૫-૫૦ અને સટન ડિપ્યુટિ આર ડાઉટફુલ ઇવેન્ટ્સ, ઇન ધ હિસ્ટરી ઑફ બેંગાલ, મુહેમેડન પીરિયડ' તે જ પુસ્તક IV, ૧૯૦૮ પૃ. ૧૫૧

લક્ષ્મણસેનનો સંવત અને સાલવારી

ઉપલા લેખો ઉપરાંત-નગેન્દ્રનાથ વસુ જે એ એસ બી. ભાગ I, પુસ્તક LXV (૧૮૯૬), પૃ ૬-૩૮, બાબુ અક્ષય કુમાર મિત્ર, તે જ, પુસ્તક LXIX (૧૯૦૦), પૃ ૬૧, કીલહોર્ન ઇન્ડી એન્ટી XIX (૧૮૯૦) પૃ ૧, અને એપિ. ઇન્ડિ, ૧, ૩૦૬, એગલિંગ, જે. એ.

એમ બી ભાગ I પુસ્તક IVII (૧૮૮૮), પૃ ૧–૭, આર ડી બંદોપાધ્યાય 'માધાઈનગર ગ્રેન્ટ ઑફ લક્ષ્મણસેન,' જે એન્ડ પ્રો એ એસ બી, પુસ્તક V, ૧૯૦૯, પૃ ૪૬૭, અને પ્રો એન ભટ્ટશાલી, 'કિંગ લક્ષ્મણસેન ઑફ બેંગાલ ઍન્ડ હિઝ ઇરા' ઇન્ડી, એન્ટિ, પુસ્ત XII (જુલાઈ ૧૯૧૨), પૃ ૧૬૭–૯

મનમોહન ચક્રવર્તી, બંગાળના રાજા લક્ષ્મણસેનના રાજકવિ ધોયિકનું બનાવેલું 'પવન દૂતમ્,' જે એન્ડ પ્રો એ એસ બી, પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ ૪૧૦, 'સપ્લીમેન્ટરી

સેન યુગમાં સાહિત્ય નોટસ ઑન ધ બેંગાલ પોએટ ધોયિક ઍન્ડ ધ સેન કિંગ્ઝ તે જ પુસ્તક II (૧૯૦૬), પૃ ૧૫૦, 'સંસ્કૃત લિટરેચર ઇન બેંગાલ ડ્યુરિંગ ધ સેન રૂલ,' તે જ, પૃ ૧૫૭

મનમોહન ચક્રવર્તી, 'ક્રોનોલૉજી ઑફ ધ ઇસ્ટર્ન ગંગ કિંગ્ઝ ઑફ ઓરિસ્સા,' જે એ એસ બી, ભાગ I

ચારગંગ તથા વિજયસેનનું સમકાલીનત્વ પુસ્તક LXXII (૧૯૦૩), પૃ ૧૪, જેમા આનંદ ભટ્ટના 'વલ્લાલ ચરિત' માંથી અવતરણો આપેલાં છે

રાઘવને માટે મનમોહન ચક્રવર્તી, જે એન્ડ પ્રો એ એસ બી પુસ્તક I (૧૯૦૫), પૃ ૪૮ નાન્ય માટે, એમ લેવિ લ 'નેપાલ' ૧ II, પૃ ૧૯૮, કીલહૉર્ન એપિ ઇન્ડિ, I, પૃ ૩૧૩ નોંધ ૫૭ આ સામાન્ય વીર નામના રાજા માટે ગેઇટ, 'રીપોર્ટ ઑન ધ પ્રોગ્રેસ ઑફ હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચ ઇન આસામ,' શિલોંગ, ૧૮૯૭, પૃ ૧૧, ૧૮

નગેન્દ્રનાથ વસુ, 'આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઑફ મયુરભંજ'

સેનોનું આરંભનું સ્થાન મયુરભંજ રાજ્ય પ્રસિદ્ધ કરેલો, ૧૯૧૧

ન બ્રહ્મક્ષત્રનો અર્થ પૃ ૧૨૨

ડી આર ભાંડારકર 'ગુહિલોટસ' જે એન્ડ પ્રો એ એસ બી, પુસ્તક V, ૧૯૦૯ પૃ ૧૬૭–૮૭ ખાસ કરીને પૃ ૧૮૬, એક બ્રહ્મક્ષત્રિયના અર્થ બાબતનો નવીન તર્કનાત્મક નિર્ણય

પ્રકરણ ૧૫ મું

દક્ષિણનાં રાજ્ય

'દક્ષિણ' એ સંસ્કૃત શબ્દના મૂળ અર્થમાં અને તેના અપભ્રંશ 'દખ્ખણ' એ શબ્દને નર્મદા નદીની દક્ષિણે આવેલો હિંદનો તમામ પ્રદેશ દર્શાવાય એવા વિશાળ અર્થમાં વાપરી શકાય છે અથવા તે [illegible] એમ વપરાયો પણ છે પણ સામાન્ય રીતે એ શબ્દથી વધારે મર્યાદિત પ્રદેશનું સૂચન થાય છે અને તેમાં હિંદના છેક દક્ષિણમાં આવેલા [illegible] અને તામિલ દેશોનો સમાવેશ થતો નથી. આમ મર્યાદિત થતાં, એ શબ્દથી મહારાષ્ટ્ર અથવા મરાઠાઓનો દેશ અને તેલુગુ ભાષા બોલતા લોકોથી વસાયેલો દેશ સૂચવાય છે. મૈસુરના [illegible], જેને હિંદના છેક દક્ષિણ ભાગ કરતાં 'દખ્ખણ' [illegible] વધારે લાગેવળગે છે તેની નોંધ આ પ્રકરણમાં લેવામાં આવી છે, પણ તામિલ સત્તાઓના [illegible] આ પ્રકરણના મધ્યમાં તેની ચર્ચા [illegible]. એ વધારે સગવડભર્યું છે [illegible] વિભાગોની દૃષ્ટિએ જોતાં, ઉપરના મર્યાદિત અર્થમાં 'દખ્ખણ' કહેવાતા દેશના ઘણા મોટા ભાગનો સમાવેશ હાલના હૈદરાબાદના નિઝામના રાજ્યમાં થઈ જાય છે.

દક્ષિણ

ભૌતિક દૃષ્ટિએ જોતાં એક [illegible] ઉચ્ચપ્રદેશ છે. આ [illegible] કૃષ્ણા એવી બે મોટી નદીઓ [illegible] પસાર થાય છે. એમાંની કૃષ્ણાને દક્ષિણ બાજુએથી તુંગભદ્રા નામની અગત્યની નદી મળે છે.

ઇ.સ. ૨૨૫-૨૫૦ ઈતિહાસમાં શૂન્ય પ્રદેશ

આશરે ઈ.સ. ૨૨૫ સુધીના [illegible] આ પ્રદેશમાં આંધ્રવંશની સત્તા ચાલુ હતી. એનો ઈતિહાસ આ પુસ્તકના આઠમા પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૧૮૮૬માં લખનાર [illegible]
આ વંશના લોપ પછી આશરે [illegible] સુધી આ પ્રદેશ પરના [illegible]

ચન કે વંશોની આપણને કાંઈ જ ચોક્કસ માહિતી નથી' જો કે એ સમય પછી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગમાં રાજ્ય કરનારાઓના સંબંધમાં કાંઈક વધારે માહિતી મળવા પામી છે, ખાસ કરીને ત્રીજા અને છઠ્ઠા સૈકાની વચ્ચે કનારા અને મહીસૂરના ઉત્તર જિલ્લાઓમાં રાજ્ય કરનારા કદંબો[1] વિષે તો પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોએ ઘણી

---

૧ આશરે છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યમાં ચાલુક્યોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કદંબરાજ્યને દૂર કરી ચાલુક્યો આવ્યા. હરિવર્માના સંગોલી તામ્રપત્રો પર જ સાલ છે તે ઈ. સ. ૫૨૬ કે ઈ. સ. ૫૪૫ ને મળતી થાય છે. ઘણું કરીને પાછલી સાલ ખરી. હરિવર્મા ૫૩૮માં ગાદીએ આવ્યો અને કદંબોનો છેલ્લો રાજા હશે (એપિ. ઇન્ડિ. XIV (ઑક્ટો. ૧૯૧૭) પૃ. ૧૬૬) રાજા હરિવર્મા અને કૃષ્ણવર્મા બીજાના તામ્રપત્રો ઉત્તર કાનડામાં મળી આવ્યા છે (પ્રો. રીપો. એ. એસ. ડબલ્યુ. સી., ૧૯૧૮-૧૯ પૃ. ૩૫)

કદંબો માટે જુઓ રાઈસનું 'માયસોર ઍન્ડ કૂર્ગ ફ્રોમ ધ ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ' (લંડન, કૉન્સ્ટેબલ ઍન્ડ કં. ૧૯૦૯) બીજી રીતે ઉલ્લેખ ન થયો હોય તો આ પ્રકરણમાં આપેલી હકીકત ફ્લીટના 'ડીનેસ્ટીઝ ઑફ ધ કેનેરીઝ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ' ની બીજી આવૃત્તિ અને આર. જી. ભાંડારકરના 'બોમ્બે ગેઝીટીયર (૧૮૯૬) પુસ્તક I અને II માંના 'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધ ડેક્કન' આધારે આપવામાં આવી છે. એ બંને પુસ્તકોમાં મૂળ લેખોના પૂરા ઉલ્લેખો જડશે. કીલહોર્નના 'અપ્લીમેંટ ટુ ધ લિસ્ટ ઑફ ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઑફ સધર્ન ઇંડિયા' (એપિ. ઇન્ડિ. પુસ્તક VIII પરિશિષ્ટ II) ૧૯૦૬ના જાન્યુઆરી સુધીના શિલાલેખોના અભ્યાસના પરિણામરૂપ ઘણી જ વિશ્વાસપાત્ર વંશાવળીઓ આપે છે. પુલકેશીન તથા બીજા ઘણાનાં નામોના અસંખ્ય પાઠાંતરો જોવામાં આવે છે. 'પુલકેશિન' એવી જોડણી હાલમાં બધે સ્વીકારમાં આવી છે. એ નામ ચાપોની વંશાવળીઓમાં મળી આવે છે અને ચાલુક્ય કુટુંબની બહાર એ નામ મળી આવવાનો પોતાને મળેલો એ એક જ દાખલો છે એમ ફ્લીટ કહે છે. સોલંકી અથવા ચાલુક્યોનો સંબંધ ગુર્જરો જોડે હતો જેની 'ચાપ' લોક એક શાખા રૂપ છે, એવા જેક્સનના મતને આથી પુષ્ટિ મળે છે (બો. ગેઝીટીઅર (૧૮૯૬) પુસ્તક I ભા. I પૃ. ૧૦૩ નોંધ ૨, ૧૩૮, ૪૬૩ નોંધ ૨, ૪૬૩)

કારેલી વિગતો સામાન્ય જનતાને રસિક થઇ પડે અને તેની વિગત-વાર નોંધ આ પુસ્તકમાં લેવી વ્યાજબી ગણાય એવી નથી. એ મુલકનો પશ્ચિમ ભાગ મહારાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રકૂટ અથવા રાટ કુળના અમલ નીચે હોય એમ જણાય છે. ત્યાર પછી ઘણે લાંબે સમયે આઠમા સૈકામા એ કુળ થોડા સમય માટે દક્ષિણમા રાજ્ય કરતી સત્તા થવા પામી હતી.

છઠ્ઠા સૈકાના મધ્યમા ચાલુક્યોના ઉદયથી વ્યવહારૂ રીતે દક્ષિણના રાજકીય ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે એમ કહેવુ હજુ પણ યોગ્ય છે.

ચાલુક્યોનો ઉદય

ચાલુક્યો એવો દાવો કરે છે કે તેઓ ઉત્તર-માથી આવેલા રજપૂતોની જાતિ છે. ચાલુક્યોએ ઇતિહાસપટ પર દેખા દીધી તે પહેલા ઉત્તરના આર્ય આદર્શોથી મોટે ભાગે પ્રભાવિત થઈ ચૂકેલા દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના દ્રાવિડ વતનીઓ પર તેમણે પોતાનુ પ્રભુત્વ જમાવ્યુ હતુ. ચાલુક્ય કુળના વંશવૃક્ષને તેના ઉત્પત્તિના સ્થાન અયોધ્યા સુધી પહોચાડી દેતા તથા તે રાજવંશને પુરાણોક્ત મૂળ પુરુષ આપતા, પાછળના ચાલુક્ય શિલાલેખમાંના કથનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ નકામા છે. ચાલુક્યો અથવા સોલંકીઓનો સબંધ ચાપો જોડે અને તેમ કરી જે ગુર્જર જાતિના ચાપો શાખારૂપ હતા તેની સાથે હતો એમ માનવા કાઇક કારણ છે અને સભવિત છે કે તેઓ રજપૂતાનામાથી સ્થાન ફેર કરી દક્ષિણમા આવ્યા હોય

ઇ.સ. ૫૫૦મા બિજાપુર જિલ્લામાના હાલના બદામી અથવા પ્રાચીન વાતાપિનો કબજો લેનાર પુલકેશીન પહેલો એ નામના એક રાજાએ એ રાજવંશની સ્થાપના કરી અને સાધારણ કદનો મુલક મેળવ્યો. તેનો હેતુ વધારે વિસ્તૃત સત્તા મેળવવાનો હતો અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેણે મહારાજાધિરાજ પદનો દાવો કર્યાનુ કહેવાય છે.

ઇ.સ. ૫૫૦ પુલકેશિન્ પહેલો

કીર્તિવર્મા તથા મંગળેશ નામના તેના બે પુત્રોએ એના કુટુંબના તાબાના મુલકનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ તરફ વિસ્તાર વધાર્યો. એમાના

કીર્તિવર્મા અને મંગળેશ

પલ્લવોએ વધારે આઠ પ્રમાણના જે પ્રદેશોને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યા તેમાં પશ્ચિમ ઘાટ તથા સમુદ્રની વચ્ચે આવેલી સમુદ્ર કિનારાની ચીરા વગી જેવા નાનણ પ્રદેશમાંના મૌર્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન સામ્રાજ્ય સત્તાધીશ મૌર્યોના કદાચ તેઓ વંશજ પણ હોય.

મંગળેશ પછી ગાદીનો વારસો મેળવવાની બાબતમાં તેના અને કીર્તિવર્માના છોકરાઓ વચ્ચે ઝગડા થયો. એમાંના બીજાએ પોતાના હરીફને હરાવ્યો અને ઇ. સ. ૬૦૮માં પુલકેશિન્ બીજાનું નામ ધારણ કરી તે વાતાપિની ગાદીએ બેઠો. બીજે વર્ષે તેનો વિધિસર રાજ્યાભિષેક થયો. આ શક્તિશાળી રાજા લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી તેની પડોશમાં આવેલા તમામ રાજ્યો પર આક્રમણ કરી તેને છૂટી લેવાના કાર્યક્રમમાં લાગ્યો રહ્યો. પશ્ચિમે અને ઉત્તરે લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતના રાજાઓ, ગુર્જર અથવા ઉત્તર ગુજરાત અને રજપૂતાના, માળવા અને કોંકણના મૌર્યો એ બધાને પુલકેશિના સામ્રાજ્યના પંજામાં મળ્યા.

ઈ. સ. ૬૦૮ પુલકેશિન્

પૂર્વમાં તેણે કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના વેંગીને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યું અને ઇ. સ. ૬૧૧માં પોતાના ભાઈ કુબ્જ વિષ્ણુવર્ધનને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાં સ્થાપ્યો. તેનું પાટનગર પિષ્ટપુરના દુર્ગમાં હતું. આજે ગોદાવરી જિલ્લામાંનું પિઠાપુરમ તે જ તે પિષ્ટપુર. થોડા વર્ષ બાદ આશરે ઇ. સ. ૬૧૫માં એ સ્વતંત્ર રાજા થઈ પડ્યો અને પૂર્વના ચાલુક્યોના વંશની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૦૭૦માં ચોલ વંશમાં ભળી ગયો ત્યાં સુધી એ વંશ ચાલુ રહ્યો હતો.

ઈ. સ. ૬૧૧ વેંગીની જીત

ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ તેમજ પલ્લવ એ તમામ દક્ષિણના રાજ્યોને વાતાપિના આ મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજા જોડે અથડામણમાં આવવાની ફરજ પડી. એ તો નિઃશંક વાત છે કે ઇ. સ. ૬૩૭માં નર્મદાની દક્ષિણે તો તે સૌથી વધારે

દક્ષિણના વિગ્રહો

સત્તા ભોગવતો સમ્રાટ્ હતો.

એ સાલ પહેલાં દસ વર્ષ ઉપર આખા હિંદના સમ્રાટ્ થવાની ઉમેદ રાખનાર ઉત્તર હિંદના સમ્રાટ્ હર્ષે જાતે સરદારી લઈ તેના મુલક પર કરેલા આક્રમણનો તેણે સફળ સામનો કર્યો હતો. દક્ષિણ તથા ઉત્તર હિંદના રાજ્ય વચ્ચે સીમા રૂપ નર્મદાની આખી સરહદ રેખાની સફળ રક્ષા કરવામાં પુલકેશીએ બતાવેલાં સાવધાનતા તથા યુદ્ધકૌશલ્યથી હર્ષ તેનું ધાર્યું કરવામાં સફળ થયો નહિ.

ઈ.સ. ૬૨૦ હર્ષની પીછેહઠ

દક્ષિણના આ રાજાની કીર્તિ હિંદની હદ બહાર ફેલાઈ અને ઈરાનના રાજા ખુસરૂ બીજાના કાન સુધી પહોંચી. તેના અમલનાં ૩૬મા વર્ષમાં એટલે કે ઇ.સ. ૬૨૫–૨૬ ના અરસામાં પુલકેશી તરફથી આવેલી સરકારી દૂત-મંડળીનું તેણે સન્માન કર્યું. એ શિષ્ટાચારના જવાબમાં ઈરાનમાંથી વળતી એક દૂતમંડળી તેના દરબારમાં મોકલવામાં આવી અને તે હિંદી રાજાના દરબારમાં તેનું યોગ્ય સન્માન થયું. અજંટાની સંખ્યાક ૧ની ગુફામાંનું એક ભીંતચિત્ર કમનસીબે ખંડિત થયેલું હોવા છતાં ઈરાની દૂતો પોતાના પ્રમાણપત્રો રજુ કરે છે એ આચારનું દર્શક ચિત્ર છે એમ સહેલથી જણાઈ આવે છે.

ઇ.સ. ૬૨૫ ઈરાન સાથેનો વ્યવહાર

હિંદ અને ઈરાન વચ્ચેના અસાધારણ રાજ્યપ્રકરણી સબંધની સમકાલીન નોંધ તરીકે એ ચિત્ર જાણવા જેવું છે, પણ તે ઉપરાંત વધારામાં કળાના ઇતિહાસના એક સીમાચિહ્ન તરીકે તે બહુ ઊંચી કિંમત ધરાવે છે. અજંટાના કેટલાએક બહુ અગત્યના ચિત્રોની સાલ એ નક્કી કરે છે અને તેમ કરી બીજાં ચિત્રોના સમયનિર્ણય નક્કી કરવાનું ધોરણ પૂરું પાડે છે એટલું જ નહિ, પણ અજંટાની ચિત્રવિધિનો સંપ્રદાય સીધો ઈરાનમાંથી અને આખર ગ્રીસ-

અજંટાના ચિત્ર-સંપ્રદાય

માથી આવ્યો હોય એ સંભવિત છે એવી સૂચના કરે છે

ઈ સ ૬૪૧ હ્યુએનત્સાંગની મુલાકાત

ઈ સ ૬૪૧મા પુલકેશી બીજાના દરબારમા હાજરી આપનાર હ્યુએનત્સાંગે અજંટાની ખીણમા આવેલી અદ્ભુત ગુફાઓની યોગ્ય પ્રશંસા કરેલી છે રાજાનો મુકામ તે વખતે વાતાપિમા નહિ પણ બીજા કોઇ શહેરમા હતો તે શહેર નાશિક હતુ એવો નિર્ણય બાંધવા માટે બહુ સારા કારણો છે મહારાષ્ટ્ર પ્રજા જેને પૂર્ણ રીતે વશ હતી એવા પુલકેશીના લશ્કરી બળની એ યાત્રી ઉપર સચોટ છાપ પડી હતી

ઈ સ ૬૪૨ પલ્લવોએ પુલકેશીને આપેલી હાર

પણ તેની આબાદી સદા લાંબો સમય ટકવા નિર્માણ થઇ નહોતી ઈ સ ૬૦૮ની સાલથી ચાલુ થયેલા અને લાંબા સમય સુધી ચાલેલા વિગ્રહ, જે અત્યાર સુધી કાંચીના પલ્લવો માટે અતિશય વિનાશકારક નીવડ્યો હતો તેમા ઈ સ ૬૪૨મા ઓચિંતો પલટો થયો અને તેને પરિણામે પુલકેશી તદ્દન હીન દશાએ પહોંચ્યો એટલું જ નહિ પણ તે મરણ પણ પામ્યો પલ્લવ રાજા નૃસિંહવર્માએ પુલકેશીનું પાટનગર કબજે કરી લૂંટી લીધું, અને આપણને માનવા કારણ મળે છે કે તેણે તેને મારી પણ નાખ્યો પુલકેશીએ ચાલુક્ય સત્તાને જે ઊંચા સ્થાને પહોંચાડી હતી તે તેર વર્ષ સુધી નિષ્ક્રિય થઇ રહી અને તે દરમિયાન દક્ષિણ હિંદમા પલ્લવો સત્તા જમાવી રહ્યા

ઈ સ ૬૫૫ વિક્રમાદિત્ય પહેલો

ઈ સ ૬૫૫મા પુલકેશીના વિક્રમાદિત્ય પહેલા નામના પુત્રે ઈ સ ૬૭૪મા પલ્લવોને સખત હાર આપી, તેમની મજબૂત કિલ્લેબંધીવાળી રાજ્યધાની કાંચીનો કબજો લઇ, પોતાના કુટુંબના અસ્ત થયેલા ભાગ્યનો ફરી ઉદય કર્યો દક્ષિણ રાજ્યસત્તા જોડેનો એ વિગ્રહ બહુ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહ્યો અને તે દરમિયાન ઉભ

એકવાર એક, તો બીજીવાર બીજા પક્ષ તરફ નમતી રહી આ રાજ્ય દરમિયાન, ચાલુક્ય વંશની એક શાખા ગુજરાતમાં રાજ્ય સ્થાપવામાં સફળ થઈ અને સાત પછીના સૈકામાં તેણે આરબોનો પ્રબળ વિરોધ કર્યો.

ત્યાર પછીના રાજ્યોનું મુખ્ય લક્ષણ પલ્લવો જોડેનો અનંત વિગ્રહ હતો વિક્રમાદિત્ય બીજાએ આશરે ઇ સ. ૭૪૦માં પલ્લવોની રાજ્યધાની ફરીથી જીતી લીધી

ઇ સ. ૭૪૦ વિક્રમાદિત્ય બીજો

આઠમા સૈકાની મધ્યમાં, પ્રાચીન અને દેખીતી રીતે તે પ્રદેશની આદિ વતની રાષ્ટ્રકૂટ જાતિનો દંતિદુર્ગ નામનો એક નાયક તેના બાહુબળથી બધા સત્તાધીશોને મોખરે તરી આવ્યો અને વિક્રમાદિત્ય બીજાના પુત્ર અને વારસ ચાલુક્ય કીર્તિવર્મા બીજાને તેણે ઉથલાવી પાડ્યો. ચાલુક્યોની મુખ્ય શાખાનો હવે લોપ થયો અને દક્ષિણનું અધિરાજ્યપણું રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં પસાર થયું અને લગભગ સવા બે સૈકા સુધી તે તેમના જ હાથમાં રહ્યું

ઇ.સ. ૭૫૩ (?) રાષ્ટ્રકૂટોની જીત

વાતાપિના ચાલુક્ય વંશના અમલની શરૂઆતના બે સૈકા દરમિયાન દેશની ધાર્મિક સ્થિતિમાં મોટા ફેરફારો ચાલુ હતા બૌદ્ધ સંપ્રદાય જો કે હજુ સારી રીતે પ્રભાવ ધરાવતો હતો અને તેને વસ્તીના મોટા ભાગનો ટેકો હતો, છતાં તે ધીરે ધીરે અવનતિ તરફ વળી ગયો હતો અને તેના હરીફ જૈન તથા વૈદિક ધર્મની સ્પર્ધામાં ધીમેધીરે પાછળ પડતો જતો હતો યજ્ઞ પર હિંદુ ધર્મમાં ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું અને અશ્વમેધ વિધિગ્રંથોનો તે વિષય થઈ પડ્યો હતો પુરાણોક્ત અથવા સ્માર્ત હિંદુ ધર્મની લોકપ્રિયતા પણ વધતી જતી હતી, અને ઠામ ઠામ પુરાણોક્ત કથાઓમાંના શિવ, વિષ્ણુ અને બીજા દેવોનાં મંદિર બંધાએ જતા હતા. હાલ તેની

ઇ.સ. ૫૫૦–૭૫૦ ધર્મની સ્થિતિ

ખંડિયેર સ્થિતિમાં પણ તે મંદિરો તે સમયના રાજાઓનાં ભવ્ય સ્મારક રૂપ થઈ પડ્યાં છે. વૈદિક હિંદુઓએ તેમના બૌદ્ધ અને જૈન હરીફોની ગુફા-મંદિરો કોતરી કાઢવાની પ્રથાનું અનુકરણ કર્યું. છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં મંગળેશ ચાલુક્યે વિષ્ણુ ભગવાનના માનમાં તૈયાર કરેલું ગુફા-મંદિર એ વર્ગની હિંદુ કૃતિઓનો સૌથી વહેલામાં વહેલો નમૂનો છે. દક્ષિણ મરાઠા દેશમાં જૈન સંપ્રદાય ખાસ લોકપ્રિય હતો. જરથોસ્તી ધર્મ હિંદમાં આઠમા સૈકા દરમિયાન દાખલ થયો. મુસલમાનથી પરદેશ વસવા ગયેલા પારસીઓની સૌથી પહેલી વસાહત ઈ. સ. ૭૩૫ માં મુંબાઈ ઇલાકાના થાણા જિલ્લાના સંજાણ મુકામે થઈ હતી.

આશરે ઇ.સ. ૭૬૦
કૃષ્ણ પહેલો

વાતાપિમાં વસવાટ કર્યો પછી રાષ્ટ્રકૂટ દંતિદુર્ગે બીજી પણ જીતો કરી. એની પછી એનો કાકો કૃષ્ણ પહેલો ગાદીએ આવ્યો અને પહેલાં જે મુલકો ચાલુક્યોને તાબે હતા તેની પર સત્તા જમાવી રાષ્ટ્રકૂટોની સરસાઈની તેણે દૃઢ રીતે સ્થાપના કરી. તેના કુટુંબની એક શાખાએ ગુજરાતમાં એક રાજ્યની સ્થાપના કરી. હાલ નિઝામના રાજ્યમાં આવેલા વેરુર (ઇલોરા) આગળના એક જ પથ્થરમાંથી કોરી કાઢેલા કૈલાસ મંદિરના અતિ અદ્ભુત સ્થાપત્યની કલ્પનાને મૂર્તિમંત કરવા માટે કૃષ્ણ પહેલાનું રાજ્ય યાદગાર છે. ખડકોમાંથી કોરી કાઢેલા ગુફા-મંદિરોમાં આ સૌથી વધારે વિશાળ અને મનોહર છે. ઘણા લેખકોએ એનાં વર્ણન આપ્યાં છે તથા ચિત્રકાર તેના નમૂના બનાવ્યા છે. એ બધામાં બર્ગેસ અને ફર્ગ્યુસનના સૌથી વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે.

ગોવિંદ બીજો અને
ધ્રુવ

કૃષ્ણ પહેલા પછી તેનો પુત્ર ગોવિંદ બીજો ગાદીએ આવ્યો. ટૂંકા સમય બાદ તેની પછી તેનો ભાઈ ધ્રુવ અથવા ધોર ગાદીએ આવ્યો, દેખીતી રીતે તેણે ગોવિંદનું સ્થાન લઈ લીધું જણાય છે. તે બહુ હોશિયાર અને યુદ્ધનો શોખીન રાજા હતો અને હિંદી રાજાને વડાસો

આક્રમણાત્મક વિગ્રહોનો કાર્યક્રમ તેણે મક્કમતાથી ચાલુ રાખ્યો. ભિન્નમાલના ગુર્જર રાજા વત્સરાજને તેણે હરાવ્યો અને ગૌડ અથવા બંગાળાના રાજા પાસેથી તેણે મેળવેલાં બે સફેદ છત્રો તેની પાસેથી છીનવી લીધાં. વત્સરાજ પર મેળવેલી જીત માટે તે બહુ ગર્વ ધરાવતો હતો.

ધ્રુવનો પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજો આ બળવાન વંશના રાજાઓમાં સૌથી વધારે આગળ પડતો હોવાનો દાવો વ્યાજબી રીતે કરી શકે એમ છે.

આશરે ઇ.સ. ૭૯૩-૮૧૫ ગોવિંદ ત્રીજો

ઉત્તરમાં વિંધ્યાચળ તથા માળવાથી માંડી દક્ષિણમાં કાંચી સુધી એની રાજ્યસત્તા વિસ્તરતી હતી, અને તુંગભદ્રા સુધીનો પ્રદેશ તો એના સીધા અમલ નીચે હતો. એના ભાઈ ઇંદ્રરાજને એણે લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો.

એના પછીના રાજા અમોઘવર્ષનું રાજ્ય લાંબુ હતું. તે ૬૨ કરતાં વધારે વર્ષ ગાદીએ રહ્યો હતો. એનું લાંબુ રાજ્ય મોટે ભાગે વેંગીના રાજા પૂર્વના ચાલુક્યો તેઓના સતત યુદ્ધમાં જ

આશરે ઇ. સ. ૮૧૫-૭૭ અમોઘવર્ષ; જૈન પ્રગતિ

વીત્યું હતું. તેણે પોતાની રાજ્યધાની નાસિક માંથી માન્યખેટમાં ખસેડી. આ માન્યખેટ તે જ આરબ લેખકોનું માકીર અને હાલ નિઝામના રાજ્યમાં આવેલું માલખેડ છે. (ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૭° ૧૦' પૂર્વ રેખાંશ ૭૭° ૧૩') સોદાગર સુલેમાનનો લાંબા આયુષ્યવાળો 'બલ્હાર' તે અમોઘવર્ષ દુનિયાના ચાર મોટા રાજાઓ પૈકી તેણે તેને ચોથો ગણાવેલો છે. બાકીના ત્રણ તે બગદાદનો ખલીફ, ચીનનો બાદશાહ અને ઇસ્તંબૂલનો બાદશાહ વૃદ્ધ થતાં અમોઘવર્ષે પોતાના પુત્ર કૃષ્ણ બીજાને પોતાની પાછળ ગાદીએ બેસાડ્યો, અને પોતાના આયુષ્યનો ટૂંકો ભાગ બાકી રહેલો તપશ્ચર્યામાં ગાળવા તે રાજપાટ છોડી વનમાં ગયો. અમોઘવર્ષે જૈનોના દિગંબર પંથને બહુ ઉદાર આશ્રય આપ્યો હતો. એ કરતાં વધારે સમ્રાટોના કૃપાપાત્ર ગુણભદ્ર તથા જિનસેન વગેરે વિવિધ જાણીતા નેતાઓની દોરવણી નીચે

નવમા સૈકાના અંત ભાગમાં અને દસમા સૈકાની શરૂઆતમાં જૈન દિગંબર સંપ્રદાયની ઝડપી પ્રગતિ થઈ, તેને બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અંદર થઈ રહેલી પડતી જોડે સંબંધ હતો તે સમયમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય તેના ગૌરવના પદ પરથી દિન પર દિન ભ્રષ્ટ થતો જતો હતો અને આખરે બારમા સૈકામાં તો ઇસ્લામથી તેનો સદંતર લોપ થઈ ગયો

કનોજ પરના સફળ હુમલાને કારણે ઇંદ્ર ત્રીજાનો ટૂંકો અમલ આગળ તરી આવે છે એને પરિણામે ઉત્તર હિંદનો તે સમયનો પ્રબળ સત્તાધારી પ્રતીહારનો રાજા મહીપાલ ટૂંક સમયને માટે પદભ્રષ્ટ થયો હતો આ વિગ્રહને પરિણામે ઇંદ્ર ત્રીજાના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે પોતાના અમલ નીચેના સૌરાષ્ટ્ર અને બીજા પાસેના પ્રાંતો, મહિપાલે ખોયા

ઇ.સ. ૯૧૪-૬ ઇંદ્ર ત્રીજો

ના ટૂંકા કૃષ્ણ ત્રીજાના રાજ્યમાં ચોળો જોડે થયેલો વિગ્રહ, ઈ.સ. ૯૪૯માં ચોળ રાજા રાજાદિત્યના રણભૂમિ પર થયેલા મરણ માટે યાદગાર છે જૈન તથા વૈદિક બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય એવા બે હરીફ ધર્મોની ચડસાચડસીને પરિણામે આ સમયના વિગ્રહોમાં ઘણું કડવાશ દાખલ થવા પામી હતી

ઇ.સ. ૯૪૯ ચોળ રાજાને મારી નાખ્યો

ના ટૂંકા રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા કર્ક બીજો હતો ઇ.સ. ૯૭૩માં જૂના ચાલુક્યોના નબીરા તૈલ અથવા તૈલપ બીજાએ તેને ઉથલાવી નાખ્યો અને તેમ કરી પોતાના પૂર્વજોના કુળને તેના પૂર્વના યશસ્વી સ્થાને ફરીથી સ્થાપ્યું અને 'કલ્યાણીના ચાલુક્યો' એ નામથી ઓળખાતા રાજ્યવંશની સ્થાપના કરી જે રાજ્યવંશનું સ્થાન તેણે લીધું હતું તેની પેઠે એ નવો વંશ પણ સવા બે સૈકા સુધી ચાલુ રહ્યો

ઇ.સ. ૯૭૩ ચાલુક્યોનું ફરી સત્તાપર આવવું

અગિયારમા સૈકાના પ્રારંભમાં ગઝનીના સુલતાન મહમૂદે કરેલી સિંધની

રાષ્ટ્રકૂટોનું વર્ચસ્વ

ઉત્તરથી, દહા અથવા વાહિદ નામની લુપ્ત થયેલી નદીથી, બાકી હિંદથી જુદા પડતા. એ પ્રાન્તમાં મુસલમાનોનું રાજકીય વર્ચસ્વ વધુ દૃઢ રીતે સ્થિર થયું. એ નદીની પૂર્વે આવેલું ભિન્નમાળનું ગુર્જર રાજ્ય નવમી સદીની શરૂઆતથી કનોજના રાજ્ય જોડે જોડાયેલું હતું અને એ મહાનદીની પશ્ચિમે આવેલા તેના ઇસ્લામી પડોશીઓ જોડે જૂની અદાવતનો સંબંધ કેળવી રહ્યું હતું. રાષ્ટ્રકૂટોને આથી જુદી નીતિનું અવલંબન કરવામાં પોતાનું હિત સચવાતું જણાયું અને ગુર્જરો જોડે સતત વિગ્રહમાં રોકાયેલા આરબો જોડે તેમણે મૈત્રી સંબંધ ચાલુ રાખ્યો. આ નીતિને પરિણામે ઘણા મુસલમાન વેપારી તથા પ્રવાસીઓએ પશ્ચિમ હિંદની મુલાકાત લીધી. નવમા સૈકાની મધ્યમાં આવેલા સોદાગર સુલેમાનથી શરૂ કરી તેમાંના કેટલાકે પોતે તે સમયે ત્યાં જે જોયેલું તેની નોંધો રાખેલી છે. 'બલહરા'ને તેઓ હિંદનો તે સમયનો મોટામાં મોટો સમ્રાટ્ લેખતા હતા, એવું કથન કરવામાં તે બધા સંમત થાય છે. તેઓ એ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને 'બલહરા' કહેતા હતા, કારણકે તે રાજાઓને પોતાના નામની જોડે 'વલ્લભ' પદ જોડવાનો શોખ હતો. એ પદની જોડે 'રાય' જોડતા, બંને મળી થતા શબ્દનો બહુ સહેલથી 'બલહરા' એવો અપભ્રંશ થવા પામ્યો હશે. હિંદની મુલાકાતે આવતા મુસલમાનોએ જે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને આપેલા યશના અર્ધ્ય તદ્દન વ્યાજબી હતા એવું તેમણે કરેલા કાર્યોથી જણાઈ આવે છે. વેરુર મંદિરોમાં દેખાતી કળા સર્વોત્કૃષ્ટ કોટિની નહિ હોય, પણ કૈલાસ મંદિર દુનિયાની અજાયબીઓમાંની એક છે. એવી સ્થાપત્ય કૃતિવાળો દેશ ખરેખર તેને માટે મગરૂર થઈ શકે છે જે રાજાના આશ્રય નીચે એ કૃતિ મૂર્તરૂપમાં આવી તેને માટે તે એક મહાયશ રૂપ છે. તેમાંના ઘણા મંદિરો રાજ્યના ઉદાર આશ્રયને પરિણામે બંધાવા પામ્યા હતા. વળી આડંબરભરી શૈલીવાળા તે સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યને પણ ખૂબ ઉદાર આશ્રય આપવામાં આવ્યો હતો.

આહવમલ્લ નામ ધારણ કરનાર તેણે ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને વારંવાર લડીને ગુજરાત સિવાયના તેના પૂર્વજોના હાથમાં રહેલા તે તમામ દેશ પાછા મેળવવામા તે સફળ થયો હતો માળવાના પરમાર રાજા મુંજે છ યુદ્ધોમા તેની પર જય મેળવ્યો હતો એ ધારાપતિ મુંજ જોડે લડવામા તેનો ઘણો સમય રોકાયો હતો પોતાના અમલના અંત ભાગમા તૈલને તેના પ્રત્યેની વેરની લાગણી સંતોષવાના પ્રસંગની મોજ અનુભવવાની તક મળી એ બંનેના રાજ્ય વચ્ચેની સીમારૂપ ગોદાવરી નદી ઓળંગી આવેલા તેના દુશ્મનને તેણે હાર આપી અને કેદ પકડ્યો શરૂઆતમા તેની પદવીને છાજે એવા સન્માનથી તે તેની જોડે વર્ત્યો, પણ તેના કેદમાથી નાસી છૂટવાના યત્નને પરિણામે તેણે તેના ક્રૂરતાભર્યાં અપમાન કર્યાં, તેને ઘેરેઘેર ભીખ મગાવી અને આખરે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. આ બનાવોને ઇ સ ૯૯૫મા મૂકી શકાય

ઇ સ ૯૯૫ મુંજનો વધ

ઇ સ ૧૦૫૨મા 'આહવમલ્લ' એ નામથી ઓળખાતો સોમેશ્વર પહેલો, કૃષ્ણા પર આવેલા કોપ્પમ ગામ આગળ તે સમયના ચોળના રાજા રાજાધિરાજ જોડે લડ્યો અને તેમા ચોળ રાજા માર્યો ગયો એ ઉપરાંત સોમેશ્વર ઉત્તરમા ધારા અને દક્ષિણમા કાંચીને કબજે કરવાના તથા ચેદિના વીર રાજા કર્ણનો પરાજય કરવાના યશનો દાવો કરે છે

આશરે ઈ સ ૧૦૦૦ રાજરાજ ચોળની ચડાઇ

ઇ સ ૧૦૬૮મા સોમેશ્વરને અસાધ્ય જ્વર લાગુ પડ્યો અને શિવભક્તિના સ્તોત્રોનો પાઠ કરતા તેણે તુંગભદ્રા નદીમા જળ સમાધિ લીધી અને એમ કરી પોતાની શારીરિક યાતનાઓનો અંત આણ્યો હિંદુ રિવાજોમા આવે પ્રસંગે આત્મહત્યા કરવાનો નિષેધ નથી અને આવી રીતે પોતાની જીવનદોરી તોડી નાખનાર રાજાઓના એક કરતા વધારે દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે

ઇ સ ૧૦૬૮ સોમેશ્વર ચાલુક્યનો આત્મઘાત

પોતાના ભાઈ સોમેશ્વર બીજાને પદભ્રષ્ટ કરનાર, બિલ્હણના ઐતિહાસિક નાટકના નાયક વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાનો અથવા વિક્રમાંકનો ઇ.સ. ૧૦૭૬મા વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક થયો હતો.

ઈ.સ. ૧૦૭૬-૧૧૨૬ વિક્રમાંકનું રાજ્ય

તેણે અર્ધી સદી તદ્દન અટૂટ નહિ, એવી ઠીકઠીક શાંતિમા રાજ્ય કર્યું. તેણે કાચી કબજે કર્યાની નોંધ છે. તેના અમલના અંતભાગમાં મહીસુરમાં આવેલા દ્વારસમુદ્રના હોયસલ રાજા વિષ્ણુ જોડેના ગંભીર વિગ્રહમાં તે રોકાયો હતો. પોતાના નામથી નવો સંવત ચલાવવાના તેના કાર્યને વ્યાજબી ઠરાવવા પોતાનાં અત્યાર સુધીના પરાક્રમો અને કાર્યસિદ્ધિઓ પૂરતાં અને પ્રસિદ્ધ છે એમ વિક્રમાંકને લાગ્યુ. એ સંવત ઇ.સ. ૧૦૭૬થી શરૂ થયો અને તેના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો, પણ તે કદી સામાન્ય વપરાશમા આવવા પામ્યો નહોતો તેનુ પાટનગર હાલના નિઝામના રાજ્યમા આવેલુ અને સોમેશ્વર પહેલાએ સ્થાપેલુ કલ્યાણી અથવા કલ્યાણ હતુ. બંગાળાની બહાર હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રમાણ રૂપ ગણાતા મિતાક્ષરાના લેખક પ્રખ્યાત સ્મૃતિકાર વિજ્ઞાનેશ્વરનુ તે નિવાસસ્થાન હતુ.

વિક્રમાંકના મરણ પછી ચાલુક્ય સત્તાની પડતી કળા થઇ ઇ.સ. ૧૧૫૬-૬૨ એ સમય દરમિયાન તૈલ ત્રીજાના અમલમાં તેના સેનાપતિ કાલાચૂર્ય બિજ્જલ અથવા વિજ્જને બળવો કર્યો

ઇ.સ. ૧૧૫૬ બિજ્જલે સત્તાનો બળજબરી-એ લીધેલો કબજો

અને તૈલ ત્રીજાના તાબાનો ઘણોખરો મુલક પોતાને કબજે કર્યો એમ મથાળી પાડેલુ રાજ્ય તેની અને તેના વંશજોની સત્તા નીચે ઈ.સ. ૧૧૮૩ સુધી રહ્યુ. એ અરસામા ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વર ચોથો, બિજ્જલના વંશજો પાસેથી પોતાનો બાપીકો મુલક પાછો મેળવવામા સફળ થયો, પણ તેના રાજ્યના કકડા બથાવી પાડવાની ઇચ્છાવાળા તેના પડોશી રાજાઓના આક્રમણોની સામે ટકવા જેટલો તે બળવાન નહોતો, તેથી થોડા વર્ષ દરમિયાન તેના મુલકનો મોટો ભાગ પશ્ચિમમા દેવગિરિના યાદવો અને દક્ષિણમા દ્વારસમુદ્રના હોયસલો

ઇ સ ૧૧૭૩–૧૨૨૦ તે આમ મગરૂરી તે છે. તેની ટનોને પરિણામે
વીર બલ્લાલ દક્ષિણના ઉચ્ચભૂમિ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગ
સાથેના તમામ દક્ષિણ હિંદમા હોયસનો પૂરા
સ્વતંત્ર અને આગળપડતા સત્તાધીશો થઈ રહ્યા

ઇ સ ૧૩૧૦ સુધી આ રાજ્યવંશની સત્તા કાયમ રહી એ અરસામા મલેક કાફૂર અને ખ્વાજા હાજી નામના બે મુસલમાન સેનાપતિઓ હોયસલ રાજ્યમા પેઠા, તેને ઉજાડી
ઇ સ ૧૩૧૦ હોયસલ નાખ્યુ, તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાને પ પકડ્યો
વંશનો અંત અને તેનું પાટનગર તેમણે લૂટ્યુ આખરે ઈ સ ૧૩૨૬–૨૭મા મુસલમાન સેનાએ તેનો પૂરો નાશ કર્યો આ બનાવ પછીના થોડા જ વર્ષ પછીના તેઓમા એ રાજાના પુત્રનો એક નાના સ્થાનિક રાજા તરીકે નિર્દેશ કરવામા આવે છે

દેવગિરિના યાદવો, ચાલુક્ય રાજ્યના ખાંડિયાઓના વંશજો હતા તેમણે મેળવેલુ રાજ્ય દેવગિરિ (દોલતાબાદ) અને નાસિક વચ્ચે આવેલુ હતુ અને તે સેઉન અથવા સ્યૂન નામથી ઓ
દેવગિરિનો યાદવ વંશ ળખાતુ હતુ આ યાદવ વંશમા કાઈક અગત્યને સ્થાને પહોચનાર પહેલો પુરુષ ભિલ્લમ હતો
ઇ સ ૧૧૯૧મા એક યુદ્ધમા તે હોયસલ સરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો એ વંશમા સૌથી વધારે સત્તાધારી રાજા સિંઘણ હતો (ઇ સ ૧૨૧૦) તેણે ગુજરાત અને બીજા દેશો પર ચઢાઈ કરી હતી વિસ્તારની બાબતમા ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યોની
ઈ સ ૧૨૧૦ રાજસિંહ સ્પર્ધા કરે એવા મહારાજ્યની તેણે સ્થાપના કરી, પણ તે મહારાજ્ય બહુ અલ્પજીવી નીવડ્યું

હોયસલોની પેઠે આ યાદવ વંશનો પણ મુસલમાનોને હાથે ઉચ્છેદ થયો ઇ સ ૧૨૯૪મા યાદવ રાજ્યની ઉત્તર સરહદરૂપ નર્મદા નદી દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીને ઓળંગી ત્યારે તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજા રામચંદ્રને તેને શરણ થવાની અને ખાનમા અણમોલા

ઈ સ ૧૨૯૪ સુલતાન ખજાનો આપી પોતાનો ડર મચાવનારી ફર (**અલાઉદીનનો હુમલો** પડી એમ કહેવાય છે તેમા ૭મે મણ મોતી અને મે મણ હીરા, માણેક, નીલમ અને મોક્ત િમની નગ વગેરે હતા

ઈ સ ૧૩૦૮મા મલક કાફર નગી પાછો તેના સ્વામી સુલતાન અલાઉદીનની પેંડ ચડી આવ્યો, ત્યારે નગી પાછો રામચદ્ર તેનો સામનો કરવાને બદલે તેને શરણે ગયો દક્ષિણમા તે છેલ્લો સ્વતત્ર હિંદુ સમ્રાટ્ હતો કૃષ્ણાની દક્ષિણે વિશાળ મુલકમા ઈસ ૧૩૩૬મા સ્થપાયેલુ વિજયનગરનુ રાજ્ય, હિંદુ રાજ્યનીતિનો શિષ્ટાચાર નષ્ટ નહિ થાય એવી ભવ્યતામા જળવાઈ રહ્યુ હતુ ઈસ ૧૫૬૫મા એક સાથે ચડી આવેલા મુસલમાન રાજાઓએ તેને ઉથલાવી નાખ્યુ

ઈ સ ૧૩૦૮ મલેક કાફૂર

રામચદ્રના મરણ પછી તેના જમાઈ હરપાલે ૧૩૧૮મા પરદેશીઓ સામે બળવો જગાવ્યો, પણ તે હાર્યો. અતે તેની ચામડી ઉતરાવી નાખવામા આવી અને પછી તેનો શિરચ્છેદ કરવામા આવ્યો આમ દુ ખ ભરી રીતે યાદવ વશનો અત આવ્યો

ઈ સ ૧૩૧૮ યાદવ વશનો અત

પ્રખ્યાત સસ્કૃત લેખક હેમાદ્રિ જે લોકોમા સાધારણ રીતે હેમાદપતના નામથી ઓળખાય છે તે રાજા રામચદ્ર તથા તેની પહેલા થઇ ગયેલા મહાદેવના અમલ દરમિયાન થઇ ગયા હતા હિંદુ આચાર ધર્મના પદ્ધતિસર લખનના કામમા તે લાગ્યો હતો અને એ હેતુથી હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર પર તણે બ અગત્યના ગ્રથ લખ્યા છે એમ કહેવાય છે કે સીતાનની પ્રચલિત લીપિ મોડીને તણે દાખલ કરી, પણ એ ખોટી વાત છે તના પુસ્તકમાના એકની પ્રસ્તાવનામા તેણે તેના આશ્રયદાતાના રાજ્યવશની ઐતિહાસિક નોધ આપેલી છે

હેમાદ અથવા હેમાદ્રપત

ઇ સ ૧૧૭૩–૧૨૨૦ વીર બલ્લાલ તે ખાન મગઝી તે છે તેની ઈતોને પરિણામે દક્ષિણના ઉચ્ચભૂમિ પ્રદેશના દક્ષિણ ભાગો સાથેના તમામ દક્ષિણ હિંદમા હોયસલો પૂર્ણ સ્વતંત્ર અને આગળપડતા સત્તાધીશો થઈ ગયા

ઇ સ ૧૩૧૦ સુધી આ રાજવંશની સત્તા કાયમ રહી એ અરસામા મલેક કાફૂર અને ખ્વાજા હાજી નામના બે મુસલમાન સેનાપતિઓ હોયસલ રાજ્યમા પેઠા, તેને ઉજાડી નાખ્યુ, તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજાને કેદ પકડ્યો અને તેનુ પાટનગર તેમણે લટ્યુ આખરે ઇસ ૧૩૨૬–૨૭મા મુસલમાન સેનાએ તેનો પૂરો નાશ કર્યો આ બનાવ પછીના થોડા વર્ષ પછીના સૈકામા એ રાજાના પુત્રનો અદ નાના સ્થાનિક રાજા તરી નિર્દેશ કરવામા આવે છે

ઇ સ ૧૩૧૦ હોયસલ વંશનો અંત

દેવગિરિના યાદવો ચાલુક્ય રાજ્યના ભાયાતોના વંશજો હતા તેમણે મેળવેલુ રાજ્ય દેવગિરિ (દૌલતાબાદ) અને નાસિક વચ્ચે આવેલુ હતુ અને તે સેઉન અથવા સ્યૂન નામથી ઓળખાતુ હતુ આ યાદવ વંશમા કાંઈક અગત્યને સ્થાને પહોંચનાર પહેલો પુરુષ ભિલ્લમ હતો ઇ સ ૧૧૯૧મા એક યુદ્ધમા તે હોયસલ સરદારને હાથે માર્યો ગયો હતો

દેવગિરિનો યાદવ વંશ

એ વંશમા સૌથી વધારે સત્તાધારી રાજા સિંઘણ હતો (ઇ સ ૧૨૧૦) તેણે ગુજરાત અને બીજા દેશો પર ચઢાઇ કરી હતી વિસ્તારની બાબતમા ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યોની સ્પર્ધા કરે એવા મહારાજ્યની તેણે સ્થાપના કરી પણ તે મહારાજ્ય બહુ અલ્પકાળી નીવડ્યુ

ઇ સ ૧૨૧૦ રાજસિંહ

હોયસલની પેરે આ યાદવ વંશનો પણ મુસલમાનોને હાથે ઉચ્છેદ થયો ઇ સ ૧૨૯૪મા યાદવ રાજ્યની ઉત્તર સરહદરૂપ નર્મદા નદી દિલ્હીના સુલતાન અલાઉદ્દીને ઓળગી ત્યારે તે સમયે રાજ્ય કરતા રાજા રામચંદ્રને તેને શરણ થવાની અને ખાનમા અણુમોનો

[illegible]

૧	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૩	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૪	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૫	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૬	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૭	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૮	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૯	[illegible]	[illegible] ૭	નથી
૧૦	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૧	[illegible]	[illegible]	નથી
૧૨	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૩	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૪	[illegible]	[illegible]	[illegible]

પરિશિષ્ટ

દક્ષિણના મુખ્ય રાજવંશો

૧ વાતાપીના (બદામી) ચાલુક્ય રાજાઓ ઈ. સ. ૫૫૦-૭૫૩

શ્રેણી ક્રમ	નામ	ગાદીએ બેઠાની સાલ આશરે	શિલાલેખથી જાણીતી સાલ
૧	પુલકેશી ૧ લો (સત્યાશ્રય વિક્રમવલ્લભ)	૫૫૦	નથી. વલ્લભ એ ઉપાધિ [illegible] કેટલીક વાર એકલું અને કેટલીક વાર 'શ્રી' [illegible] શબ્દોની જોડે મળી [illegible]
૨	કીર્તિવર્મા ૧ લો (પુરુ રણપરાક્રમ વગેરે)	૫૬૬-૭	૫૭૮
૩	મંગલેશ (રણવિક્રાન્ત વગેરે)	૫૯૭-૮	૬૦૧-૨
૪	પુલકેશી ૨ જો (વલ્લભ સત્યાશ્રય વગેરે)	૬૦૮	૬૧૨, ૬૩૪, અનિશ્ચિત ૬૦૫
		૬૪૨ થી ૬૫૫ સુધી રાજ્ય	
૫	વિક્રમાદિત્ય ૧ લો (રણરસિક સત્યાશ્રય વગેરે)	૬૫૫	૬૬૮
૬	વિનયાદિત્ય (સત્યાશ્રય યુદ્ધમલ્લ વગેરે)	૬૮૦	૬૮૯, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૪
૭	વિજયાદિત્ય (સત્યાશ્રય વગેરે)	૬૯૬	૬૯૬, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૬
૮	વિક્રમાદિત્ય ૨ જો (અનિવારિત વગેરે)	૭૩૩	૭૩૧ (?)
૯	કીર્તિવર્મા ૨ જો (નૃપસિંહ વગેરે)	૭૪૬	૭૪૭, ૭૫૭ (૭૫૩ માં રાષ્ટ્રકૂટોની ઉત્પત્તિ થઈ અને કીર્તિવર્મા [illegible] પણ રાજ્ય [illegible])

૧ તૈલ ૨જો	ઈ.સ.	૯૭૩-૯૭
૨ સત્યાશ્રય	"	૯૯૭-૧૦૦૮
૩ વિક્રમાદિત્ય ૫ મો	"	૧૦૦૮-૧૪
૪ અય્યન ૨ જો	"	૧૦૧૫
૫ જયસિંહ ૨ જો	"	૧૦૧૫-૪૨
૬ સોમેશ્વર ૧ લો	"	૧૦૪૨-૬૮
૭ સોમેશ્વર ૨ જો	"	૧૦૬૮-૭૬
૮ વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠો	"	૧૦૭૬-૧૧૨૬ (?)
૯ સોમેશ્વર ૩ જો	"	૧૧૨૬(?)-૩૮(?)
૧૦ પરમ જગદેકમલ્લ ૨ જો	"	૧૧૩૮(?)-૫૧

૧૧ તૈલ ૩જો ઈ.સ. ૧૧૫૧-૬૩ (કલચુર્યોનું સત્તા હાથ કરી લેવાનું ૧૧૫૬ થી ૧૧૮૩ સુધી ચાલુ રહ્યું, અને તેના મુલકનો જે ભાગ તેની સત્તા નીચે રહી જવા પામ્યો તેની પર તો ૧૧૮૩ સુધી રાજ્ય કર્યું)

૧૨ જગદેકમલ્લ ૩જો ઈ.સ. ૧૧૬૩-૮૪

૧૩ સોમેશ્વર ૪થો ઈ.સ. ૧૧૮૪થી આશરે ૧૨૦૦ (થોડોક સમય તેણે ચાલુક્ય કુળ રાખ્યું અને બનવાસીમાં રાજ્ય કર્યું)

૩ કલ્યાણીના (કલ્યાણ) ચાલુક્ય રાજાઓ ઇ.સ. ૯૭૩-૧૧૯૦[1]

૧	તૈલ ૨ જો (તૈલપ, આહવમલ્લ વગેરે)	૯૭૩	૯૯૩-૭
૨	સત્યાશ્રય (સતિગ વગેરે).	૯૯૭	૧૦૦૨, ૧૦૦૮
૩	વિક્રમાદિત્ય ૫ મો (ત્રિભુવનમલ્લ).	૧૦૦૯	૧૦૦૯
૪	જયસિંહ ૨ જો (જગદેકમલ્લ ૧ લો).	૧૦૧૬	૧૦૧૭ (?)-૧૦૪૦
૫	સોમેશ્વર ૧ લો (આહવમલ્લ વગેરે).	૧૦૪૨	૧૦૪૪-૬૮
૬	સોમેશ્વર ૨ જો (ભુવનૈકમલ્લ વગેરે)	૧૦૬૮	૧૦૭૧-૫
૭	વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠો (વિક્રમાંક વગેરે).	૧૦૭૬-૬	૧૦૭૭-૧૧૨૫
૮	સોમેશ્વર ૩ જો (ભુલોકમલ્લ).	૧૧૨૫-૬	૧૧૨૮, ૧૧૩૦
૯	પરમ જગદેકમલ્લ ૨ જો.	૧૧૩૮	૧૧૩૯, ૧૧૪૯
૧૦	તૈલ ૩ જો (તૈલપ ત્રૈલોક્યમલ્લ વગેરે).	૧૧૪૯	૧૧૫૪, ૧૧૫૫
૧૧	સોમેશ્વર ૪ થો (ત્રિભુવનમલ્લ વગેરે).	૧૧૬૨	૧૧૮૪, ૧૧૮૯ (૧૧૫૬-૬૨ માં કાલાચુર્ય બિજ્જલનું રાજ્ય સત્તાનું બળવાન પડ્યું; ૧૧૬૭માં તેણે રાજ્યત્યાગ કર્યો. ૧૧૮૩ સુધી તેના વંશજો સોમેશ્વર ૪ થાના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ચાલુ રહ્યા.

[1] "ક્રોનોલૉજી ઑફ ધ ઈસ્ટર્ન ચાલુક્યઝ"માં એ. વેન્કટ સુબૈયા નીચેની વંશાવળી આપે છે (ઇન્ડી. એન્ટિ. XLVII, ૧૯૧૮ અને XLVIII, ૧૯૧૯:—

---

૧ તૈલ ૨ જો	ઈ.સ. ૯૭૩-૯૭
૨ સત્યાશ્રય	„ ૯૯૭-૧૦૦૮
૩ વિક્રમાદિત્ય ૫ મો	„ ૧૦૦૮-૧૫
૪ અય્યન ૨ જો	„ ૧૦૧૫
૫ જયસિંહ ૨ જો	„ ૧૦૧૫-૪૨
૬ સોમેશ્વર ૧ લો	„ ૧૦૪૨-૬૮
૭ સોમેશ્વર ૨ જો	„ ૧૦૬૮-૭૬
૮ વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠો	„ ૧૦૭૬-૧૧૨૬ (?)
૯ સોમેશ્વર ૩ જો	„ ૧૧૨૬(?)-૩૮(?)
૧૦ પરમ જગદેકમલ્લ ૨ જો	„ ૧૧૩૮(?)-૫૧

૧૧ તૈલ ૩ જો ઈ.સ. ૧૧૫૧-૬૩ (કાલાચૂર્યનું સત્તા હાથ કરી લેવાનું ૧૧૫૬ થી ૧૧૮૩ સુધી ચાલુ રહ્યું. અને તેના મુલકનો જે ભાગ તેની સત્તા નીચે રહી જવા પામ્યો તેની પર તેણે ૧૧૮૩ સુધી રાજ્ય કર્યું)

૧૨ જગદેકમલ્લ ૩ જો ઈ.સ. ૧૧૬૩-૮૪

૧૩ સોમેશ્વર ૪થો ઈ.સ. ૧૧૮૪થી આશરે ૧૨૦૦ (જુદેજુદે સમયે તેણે નિજિગિ કરવામી અને વનવાસીમાં રાજ્ય કર્યું)

પ્રકરણ ૧૬

દક્ષિણનાં રાજ્ય

વિભાગ ૧

ત્રણ રાજ્યો

કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીથી દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશથી જુદા પડતા દક્ષિણ હિંદના પ્રદેશનાં ખાસ વ્યક્તિગત લક્ષણો છે એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે તેનો ઇતિહાસ બાકીના હિંદથી સ્વતંત્ર છે. હાલની ભાષામાં વર્ણવતાં આ વિશાળ પ્રદેશ ઉત્તર સરકાર, તથા વિઝગાપટ્ટમ અને ગંજામના જિલ્લા બાદ કરતા અને મહીસૂર, કોચીન અને ત્રાવણકોરના દેશી રાજ્યો ઉમેરતાં મદ્રાસ ઇલાકો થાય તેટલો છે. એ ખરી રીતે તામિલ જાતિ તથા તામિલ ભાષાની ભૂમિ છે. અને તેથી પ્રાચીન સમયમાં તેનો મોટો ભાગ તામિલકામ અથવા તામિલોના દેશના નામથી ઓળખાતો હતો. જૂનામાં જૂની પ્રણાલીકથા મુજબ તામિલકામની ઉત્તર સરહદરેખા પૂર્વમાં મદ્રાસની સહેજ ઉત્તરે પુલિકટ આગળ અને પશ્ચિમકિનારે માહીની દક્ષિણે બડગરા આગળના સફેદ ખડક નજીકથી શરૂ થતી અને એ બે બિંદુઓની વચ્ચે થઇ મદ્રાસની વાયવ્યમાં ૧૦૦ માઇલ પર આવેલા વેંકટ અથવા તિરૂપાટીના પહાડને ફરી વળી ત્યાંથી દક્ષિણમાં બડગરા તરફ વળી જતી હતી. પાછળની પ્રણાલીકથાઓ ઈશાન સરહદને ઉત્તર પનાર નદી પર આવેલા નેલોર સુધી અને વાયવ્ય સરહદને મેંગલોરની દક્ષિણે આવેલી ચંદ્રગિરિ નદી સુધી લંબાવે છે. આ પ્રકરણને તો માત્ર તામિલ રાજ્યો અને પલ્લવ વંશો જોડે સંબંધ છે. મહીસૂરના વંશો વિષે તો પદરમા પ્રકરણમાં લખાઇ ગયું છે કારણ કે તે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશના રાજ્યો જોડે બહુ નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

તામિલ દેશ

ગ્રીક ભૂગોળવિદ્ ટોલેમીને દક્ષિણ હિંદનો સારો પરિચય હતો.

તેણે એનું પુસ્તક આશરે ઈ.સ. ૧૪૦માં લખ્યું હતું તેણે આ પ્રદેશને 'દમિરિક' કહેલો છે અને તે 'તામિલકમ્' એ

દ્રાવિડોનો દમિરિક શબ્દનું આ સીધું રૂપાન્તર છે એ ભાષામાં 'ર' અને 'લ' એ અક્ષરો એકબીજાને બદલે વાપરી શકાય અને ક્રમવાર જાતિઓની કેટલાક અક્ષર ઓળખવામાં થતી ભૂલને પરિણામે પછી ગ્રંથોમાં 'દમિરિક' એ શબ્દનું 'લિમિરિક' એવું તદ્દન અર્થહીન રૂપાન્તર થયેલું છે તેના સમયમાં એ આખાય પ્રદેશમાં માત્ર એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને તે તામિલ હતી મલયાલમમાં હાલ પ્રચલિત મલયાલમ ભાષા ત્યારપછી કેરલમાં એક જુદી ભાષા તરીકે અભિવૃદ્ધિ પામી છે તેની વસ્તી વિવિધ જાતિઓની બનેલી હતી અને તેમાં વિલવાર એટલે ધનુર્ધારી (ભિલ્લ) અને મીનવાર (મીના) સૌથી વધારે પ્રાચીન જણાય છે તામિલના લોકો પાછળથી તે પ્રદેશમાં આવેલા જણાય છે

જૂનું તામિલ સાહિત્ય તે વિષયના નિપુણ ખાસ અભ્યાસીઓના મત મુજબ ખ્રિસ્તિ સનના પહેલા ત્રણ સૈકાથી શરૂ થાય છે તેમાં તે

પ્રાચીન સમાજ-વ્યવસ્થા સમયના સમાજનું ઠીક ઠીક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે તામિલોએ તેમની ખાસ શિષ્ટતા કેળવી હતી અને તે ઉત્તર હિંદની શિષ્ટતાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હતી ઉત્તરમાંથી આવી મદુરા અને બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં વસનારા બ્રાહ્મણોએ હિંદુઓની વર્ણવ્યવસ્થાના તથા આચારના ખ્યાલ ત્યાં દાખલ કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમને તીવ્ર વિરોધ અનુભવવો પડ્યો અને ખાન પાન સંબંધોથી દક્ષિણમાં અતિશય ચુસ્તતાથી પળાતી વર્ણવ્યવસ્થા તે સમયે અપૂર્ણ દશામાં હતી એ સમયનો પ્રચલિત ધર્મ 'કાલમ-પૂજા' હતો અને તે હજુ પણ નવા નામો નીચે ચાલતો આવ્યો છે દાખલા તરીકે દક્ષિણની જાતિઓની સૌથી વધારે સત્તાધારી ગલમ્મા ભવાનીનું (વિજયા) સ્થાન હિંદુ પૌરાણિક વ્યવસ્થામાં શિવની પત્ની ઉમા અથવા દુર્ગાએ લીધું છે

આ પ્રદેશનો રાજ્યવહીવટ હવે વર્ણવવામાં આવનાર ત્રણ મુખ્ય રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં આશરે ૧૨૦ વધારે કે ઓછા પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર રાજાઓને હાથ હતો. આ બધા રાજાઓ વચ્ચે અટક્યે માંહોમાંહે ખૂબ ઝઘડા ચાલતા હતા.

માંહોમાંહેના ઝઘડા

આ ઝઘડાઓમાં તે પ્રદેશના મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધિઓ અતિશય ઝનૂનથી ભાગ લેતા હતા. એ આદિવતનીઓના પ્રતિનિધિરૂપ મરવર, કલ્લાર અને બીજાઓ આજે પણ તે પ્રદેશની વસ્તીનો તોફાની અને અગત્યનો અંશ છે. ડૉ. પોપ ટીકા કરે છે કે 'આજ આપણે જેના ખંડિયેરો જોઈએ છીએ તે ત્યજાયેલા સંખ્યાબંધ દુર્ગો તથા સિદ્ધ ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે સમયની અતિ ઓછી વસ્તીનું કારણ, એ ઝાડ બાડના વિગ્રહો છે.'

ધર્મ

આદિવતનીઓની 'ભૂતપૂજા' પર ઉત્તરના જૈન, બૌદ્ધ તથા વૈદિક ધર્મના ચાલુ પ્રહારો થયા જ કર્યા અને પરિણામે ધીમે ધીમે તે પતન અને પછાત પડતો ગયો અને વધારે પ્રતિષ્ઠિત ધર્મના નામ અને આચારોનો આશ્રય લેવાની તેને ફરજ પડી. જૈન લોકકથા મુજબ દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ લાવનાર, ઉત્તરમાંના પોતાના ઘરબાર છોડી દક્ષિણમાં આવી વસનાર એક ટોળી હતી. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો, તે વખતે વખાની મારી એ ટોળીને ઉત્તરહિંદ છોડવાની ફરજ પડી હતી. કેટલાક પ્રમાણરૂપ ગણાતા લેખકો એ બનાવને ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૯માં મૂકે છે. એ પરદેશીઓ મહીસુરમાં શ્રવણ બેલગોલામાં આવીને વસ્યા અને તેમના સાધુ નેતા ભદ્રબાહુએ જૈનધર્મને સંમત અનશન વ્રતથી પ્રાણત્યાગ કર્યો. શ્રવણ બેલગોલાની વસાહતનો આજનો મુખી ભદ્રબાહુનો વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે, અને દક્ષિણ હિંદના તમામ જૈનોનો એ મુખ્ય ધર્મગુરુ મનાય છે ઉપર આપેલી કથા આપણે ઉપર જોયું તેમ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોનો ઉલ્લેખ કરે છે એ હકીકત કેટલાક

ગવેષકો સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજા કેટલાક તે સ્વીકારવાની ના પાડે છે. મૌર્ય સમ્રાટ્ના ગાદીત્યાગ અને આત્મહત્યાની કથનીમાં સત્ય હોય કે નહિ, તોપણ બૌદ્ધ ધર્મપ્રચારકોની પહેલાં અર્ધી સદી ઉપર મહાવીરના ધર્મને દક્ષિણમાં દાખલ કરનાર કેટલાક પરદેશી સંસ્થાનવાસી આવ્યા હતા એ વાત ન સ્વીકારવા માટે કાંઈ પણ પરતાં કારણ નથી. અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિએ મુદ્દતિને ધર્મફેર કરાવ્યાનું કહેવાય છે. તેણે હિંદના દ્વીપકલ્પના ભાગમાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ કરવા ઘણા પ્રચારકો મોકલ્યા હતા એ ધર્મનો ત્યાં એટલો તો પ્રચાર થયો કે ખ્રિસ્તિ સનના પહેલા સૈકામાં મહીસુરમા જૈન ધર્મ સૌથી આગળ પડતો હતો, એવું મિ. રાઈસનું કથન લદ્દન વ્યાજબી જણાય છે. વળી એ ધર્મ કાંઈ માત્ર મહીસૂરમાં જ કેંધાઈ નહોતો રહ્યો. તે વધારે ઓછા પ્રમાણમાં બધે જ ફેલાયો હતો. પાંડ્ય દેશમાં જૈન ધર્મની પડતી સાતમા સૈકામાં શરૂ થઈ, પણ તે સમય પછી યુગો સુધી એ ધર્મ મહીસૂર તથા દક્ષિણમાં આબાદ સ્થિતિમાં ચાલુ રહ્યો હતો.

એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે બૌદ્ધ ધર્મને કાર્યસાધક રીતે દક્ષિણમાં દાખલ કરવાના કામનો યશ ઇસ્વી સન પૂર્વેના ત્રીજા સૈકાની મધ્યમા મહાન ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવનાર સમ્રાટ્ અશોકે મોકલેલા ધર્મપ્રચારકો તથા તે સમ્રાટ્ના ભાઈ મહેન્દ્રને ભાગ જાય છે. સમ્રાટ્ના મુલકમાં

બૌદ્ધ ધર્મ

પ્રવર્તતો એ ધર્મ કોઈ પણ સમયે દક્ષિણમા સરસાઈનુ પદ ભોગવી શક્યો હોય એમ જણાતુ નથી, જોકે કેટલાય સૈકા દરમિયાન તેણે જનસમાજમાં બહુ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ઇસ્વી સનના સાતમા સૈકામાં જૈન તથા વૈદિક ધર્મને વણછે તે મરણનાં ડચકા ખાતો હતો. એ સમય પછી તો એ બે ધર્મ જ એકએક પર સરસાઈ મેળવવા મથતા હતા અને એ સ્પર્ધામા ઘણી વાર બહુ કડવાશ અને ઝનૂન જોવામા આવતા હતાં. દક્ષિણમા દાખલ થયેલા બૌદ્ધ ધર્મ શરૂઆતમા તો વર્ણવ્યવસ્થા ની અવગણના કરી, પણ વૈદિક મતાનુયાયી બ્રાહ્મણોના તંત્રની સૂક્ષ્મ

અને ચાર વર્ણની સત્તા તેને માટે ભારે થઈ પડી અને આખર તેનો જય થયો. વર્તમાન સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થાના નિયમોનો અમલ દક્ષિણમાં ઉત્તર હિંદ કરતાં પણ વધારે સખ્તાઈથી થાય છે. આ વિષયની આ સ્થળે આથી વધારે ચર્ચા કરવી શક્ય નથી. પણ તામિલ અને કનાની પ્રદેશોમાં વિવિધ ધર્મોની વચ્ચે થયેલા ઝઘડાઓના ઇતિહાસનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાનો અવકાશ છે એમ કહેવામાં કંઈ વાંધો નથી.

ગુલામી પ્રથાનો અભાવ પાંચ મહાસભાઓ

પ્રાચીન તામિલોને ગુલામી પ્રથા તદ્દન અજાણી હતી. 'તમામ હિંદીઓ સ્વતંત્ર છે, અને હિંદમાં એક ગુલામ જેવું નહિ એ મહત્ત્વની વાત છે' એવું મેગેસ્થનીસનું કથન, ઘણું કરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગોની બાબતમાં મળેલી તદ્દન ખરી માહિતીના પરથી કરેલી ઉતાવળીઆ વ્યાપ્તિને આધારે થયેલું છે. તેણે તે વખતના હિંદી સમાજના (૧) તત્ત્વજ્ઞો, (૨) ખેડૂતો, ( ) ગોવાળો, ભરવાડો અને શિકારી, (૪) કારીગર અને વેપારી, (૫) લશ્કરી, ( ) કામ પર દેખરેખ રાખનાર તથા (૭) મંત્રીઓ, એમ સાત વર્ગો ગણાવ્યા છે. આ તેણે ગણાવેલા વર્ગોનો 'ઘણો એવો ખોટો નમૂનો' કરવામાં આવ્યો છે. સમાજના વર્ગોની આ ગણતરીને તામિલ રાજાઓના રાજ્યકારભારનું નિયંત્રણ કરનાર 'પાંચ મહાસભાઓ' જેમાં અમાત્ય ધર્મગુરુઓ, જોશીઓ, વૈદો અને મંત્રીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે તેની જોડે સરખાવી શકાય એમ છે.

યુદ્ધ અને સુલેહ

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યમાં વર્ણવેલા મોટામોટા યુદ્ધોની સંખ્યા તથા તેમાં દેખાતું જંગલીપણું જોતાં, અસલી તામિલ રાજ્યોમાં શાંતિના હુન્નરો તથા સાધારણ લોકજીવનમાં સુખ સાધનાની પૂરી ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હતી એવો મત બાંધવા તરફ વલણ જણાય છે પણ આવું અનુમાન કરવું એ ભૂલ છે, કારણ કે એનો [illegible]

કે કાવ્ય અને બીજી લલિત કળાઓ બહુ ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચી હતી અને શહેરના વસનાર તો દ્રવ્યથી ખરીદી શકાય એવા તમામ શોખ ભોગવી શકતા હતા. સતત યુદ્ધની સ્થિતિ, અને શાંતિપ્રિય નાગરિકોના, ધનાઢ્ય વેપારી અને ખેડૂત સમાજોની હયાતી એ બે વચ્ચેનો દેખીતો વિરોધ સમજવામા મેગાસ્થનીસની એક ટીકા આપણને બહુ મદદગાર થઈ પડે છે.

એ ગ્રીક એલચી લખે છે કે 'બીજો વર્ગ ખેડૂતોનો બનેલો છે. પ્રજાના મોટા ભાગનો સમાવેશ એ વર્ગમા થાય છે તેઓ સ્વભાવે નમ્ર હોય છે. તેમને લશ્કરી નોકરીની ફરજથી મુક્ત રાખવામા આવે છે અને તેથી નિર્ભય રીતે તેઓ તેમની જમીનની ખેતી કરી શકે છે તેઓ તોફાનોમા ભાગ લેતા કે બીજા કોઈ કારણે શહેરોમા જતા નથી. આથી ઘણી વાર એમ બને છે કે દેશના એક ભાગમા યુદ્ધના વ્યૂહમા ગોઠવાયેલા અને જીંદગીને જોખમે લડતા સિપાઈઓ જોવામા આવે છે અને તે જ વખતે તેની પાસેના જ પ્રદેશમા તદ્દન સલામતીમા જમીન ખોદતા અને ખેડતા ખેડૂતો જોવામા આવે છે. આનુ કારણ એ છે કે તેમનુ રક્ષણ એ સિપાઈઓ મોજૂદ છે.'

આ સુંદર ચિત્રમા કાંઈક અતિશયોક્તિ હશે, પણ મેગાસ્થનીસને પરિચિત હિંદમા લડવાનુ કામ સાધારણ રીતે ધંધાદારી સિપાઈઓ કરતા અને કોઈને પણ ઈજા ન કરે એવા અને સમાજને જરૂરી ખેડૂતના કામમા તેઓ ભાગ્યે જ દખલગીરી કરતા એ કથનને આપણે ખરા તરીકે સ્વીકારી શકીએ. કિલ્લેબંધી શહેરો પણ તેના દરવાજા અને કોટથી યુદ્ધ દરમિયાન થતી ઈજાથી બચવા પામતા હતા અને માત્ર વિરલ પ્રસંગે જ ઘેરાની યાતના ભોગવતા હતા. આવી રીતે મધ્યયુગના ફ્લૉરેન્સ અને પાઈઝાના વાણીઓની પેઠે આ તામિલો, સારી પેઠે લડાઈઓમા મચ્યા રહેવા છતા કાળજીભરી ખેતી અને ચીનના વેપાર પર ખૂબ ધ્યાન આપી શકતા હતા.

બીજે કાંઈ ન મળે એવી ત્રણ કિંમતી ચીજો પોતાની પાસે હોવાનુ

સદભાગ્ય તામિલ દેશને હતું એ ત્રણ ચીજ તે મરી, મોતી અને વૈડૂર્યમણિ

મરી, મોતી અને વૈડૂર્યમણિ

યુરોપનાં બજારોમાં મરી બહુ મોંઘે ભાવે વેચાતા અને એની માગણી એવી તો જબરી હતી કે ઈ.સ. ૪૦૯મા ગોથ સરદાર એલેરિક રોમ પાસે યુદ્ધદંડ વસુલ કર્યો તે વખતે થયેલા કરારમા ૩૦૦૦ રતલ મરી આપી દેવાની શરતનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો હતો દક્ષિણના દરીઆમાંનાં મોતીનો વેપાર આજ પણ બહુ પેદાશવાળો અને કિમતી છે તે કોણ જાણે કેટલાય યુગોથી ચાલુ હતો અને પરદેશી વેપારીઓના ટોળેટોળા તે ધંધા તરફ આકર્ષાઈ આવતાં હતા

વૈડૂર્યમણિ લીલા નંગને ખુબ મળતું છે એવી પ્લિનીએ ટીકા કરી છે તે તદન ખરી છે હિંદીઓ તેમજ રોમનોને તેનો ભારે શોખ હતો. એના પર નકશીકામ કરનાર કારીગર પોતાની ઊંચામા ઊંચી કળા બતાવી શકતો હતો હિંદ સિવાયના બીજા દેશોમા તેની અછત હતી તેથી કુશળ હિંદીઓ સાધારણ સ્ફટિકમણિમાથી એના ખોટા નંગ બનાવતા વેચતા હતા એ નંગની ત્રણ હિંદી ખાણોની નોંધ છે (૧) મહીસુરની નૈઋત્યે કાવેરી નદીની શાખારૂપ કબ્બાની નદી પર આવેલા કિત્તુર પાસે પુન્નાદ આગળ અહીં આગળ નંગ મણિ મળી આવે છે એવી નોંધ ટોલેમીએ કરેલી છે (૨) કોઈમ્બતુર શહેરની પૂર્વે અને અગ્નિ ખુણા વચ્ચેની દિશામ ૪૦ માઈલ પર પડીયૂર અથવા પડ્યિઆરી પાસે છેક ઈ.સ. ૧૮૨૦ સુધી એક ખાણ આ જગાએ સફળતાથી ચાલુ હતી. (૩) ત્રીજી ખાણ હાલના મૈસોરના સુવર્ણક્ષેત્રોની પાસે અને સલેમ જીલ્લાના ઇશાન ખુણામા વાનિયમાડી આગળ આવેલી છે તે પ્રદેશમા મળી આવતા રોમન સિક્કાના મોટા અને અસંખ્ય સંગ્રહ દક્ષિણ હિંદના રત્નોના પ્રાચીન વેપારની જબરી ધમાલની શાખ પૂરે છે. સાલેમ અને કોઈમ્બતુર જીલ્લામા પુષ્કળ પ્રમાણમા મળી આવતો લાલ અને જૂના નંગનો 'કોરંડમ' નામનો પ્રકાર 'કુરુન્દમ' એવું ચોખ્ખું તામિલ નામ ધારણ કરે છે તે હકીકત હિંદી રત્નોની ખાણોની પેદાશનો પ્રાચીન

યુરોપને પરિચય હતો તેનો ખાત્રી પુરાવો પૂરો પાડે છે.

તામિલ રાજ્યો જબરા નૌકાસૈન્યો નિભાવતાં હતા, અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દેશોનાં વહાણ ખૂબ છૂટથી તેના બંદરે આવજા કરતા હતા. આથી સોનું, રૂપુ અને યુરોપની કારીગીરીની ચીજો સારૂ મરી, મોતી, ભૂરા નગ અને હિંદની બીજી ઉત્તમ ચીજો ખરીદવાને આતુર જુદી જુદી પ્રજાના વેપારી ત્યાં આવતા હતા. ૧૯૧૪ પહેલાં યુરોપમાં વિલાયતી પાઉન્ડનો સિક્કો જેટલી છૂટથી ચાલુ હતો તેટલીજ છૂટથી દક્ષિણ હિંદમાં રોમનો સોનૈયો ચાલુ હતો અને કાંઈક પરદેશથી આવેલુ અને કાંઈક મદુરામાં પાડેલુ રોમનુ ત્રાંબાના સિક્કાનુ ચલણ સાધારણ રીતે બજારોમાં વપરાતુ હતુ. ખ્રિસ્તી સનના પહેલા બે સૈકા દરમિયાન વેપારમાં રોકાયેલા રોમન પ્રજાજનોની સાધારણ ઠીકઠીક મોટી વસાહતો દક્ષિણ હિંદમાં હતી એમ માનવા સારા કારણ છે. વળી તેજ સમય દરમિયાન 'બળવાન યવન, પૂરા બખ્તરમાં સજ્જ થયેલા મૂગા મ્લેચ્છ' એ રીતે વર્ણવાયેલા યુરોપી સિપાઇઓ તામિલ રાજાઓના અંગરક્ષક તરીકે કામ કરતા હતા અને રોમન સોનૈયાથી ખરીદાયેલા મરીના માલને ભરી જવા યવનોના સુંદર મોટા વહાણ મુઝિરિસ (ક્રેનગેનોર) પાસે નાંગરતા હતા એ વાત પૂરવાર કરવા પૂરતા કારણ છે. એમ પણ કહેવાયેલુ છે કે ઑગસ્ટસને અર્પણ કરેલુ એક મંદિર પણ મુઝિરિસમા[1] હતુ. આ વાત

---

[1] એસ. કૃ. આયંગરના મત મુજબ મોટામાં મોટા એ નગરનો નાશ ઈસ્વીસનના ૩જા સૈકાની પહેલી પાસનીમાં થયા હતો. એસ. કે. આયંગરના 'એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા'માં જેનો ઉલ્લેખ છે તે 'અરિક ઑફ ધ એકલેક' અને 'જ્યુવેલ બેલ્ટ'ના વીર કાવ્યોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તામિલ પ્રણાલીકથા એવી છે કે એ શહેરને સમુદ્ર ગળી ગયુ પૃ. ૬૦પ૨૦ શ્રીનિવાસ આયંગર તેના નાશના સમયને ઇસ્વીસનના ૭મા સૈકામા મૂકે છે. 'ટાઉનપ્લૅનિંગ ઇન એન્શિયન્ટ ડેકન' મદ્રાસ ૧૯૧૬મા સી. પી. વેંકટરામ આયરે એવો મત દર્શાવ્

ખરી છે એમાં કાંઈ નકારનું કારણ નથી. એક બીજી યવન વસાહત પૂર્વકિનારે આવેલા કાવેરી નદીની ઉત્તર શાખાના મુખ પરના કાવીરિપટ્ટનમ અથવા પુહાર આગળ વસેલી હતી એ શહેર તેમજ સાગર બહુ સમય પહેલા અદૃશ્ય થયેલાં છે અને મોટા રેતીના ઢગ નીચે દટાયેલા પડ્યાં છે. યવનોના દારૂ, દીવા તથા કળશોની આયાત

છે કે વિશાળ વેપારવાળું એ જૂનું બંદર કાવેરી નદીમાં પુરાણ થવાથી તેની અગત્ય ગુમાવી બેઠું છે આ મત જેરેઉપર વર્ણવેલી એ બંદરના વિનાશની કથાનો મેળ ખાતો નથી

'ધ તામિ'સ એઈટીન હન્ડ્રેડ ઇયર્સ એગો' પૃ ૧૬,૨૫,૩૬,૩૮ પુહારને પુગાર અથવા પુગાર પણ લખે છે 'ધ પુટિનેરીયન ટેબલ્સ' તત્રી રીઇજે 1733, મેનર્ટ, લાઇપ્ઝિગ ૧૮૨૪, ચાર્લ્સ રૂએલન્સ, બ્રુસેલ્સ, ૧૮૮૪, વૉકર 'ઓન ધ ટેબયુલાપ્યુરીન જેગ્રિઆના' કેંબ્રિજ ૧૯૮૩, કેંબ્રિજ એન્ટિકવેરિયન સોસાઈટી મેમ્યુનિકેશન્સ પુસ્તક ૪, પૃ ૨૩૭ પ્યુટિન્જેરિયન ટેબલ્સ એ ઈસ ૨૨૬ની સાલથી શરૂ થતા જૂના નકશાનો સંગ્રહ છે એમ મનાય છે મુઝિરિઝમાં ઓગસ્ટસનું મંદિર હતું એના પ્રમાણ ઉપરના પુસ્તક છે 'મુઝિરિસ'ની પાસે નકશા પર ટેમ્પલ્સ ઓગસ્ટીના નીચાણવાળા એક મંદિરના જેવા તેવા કાચા નકશાથી તેનું સ્થાન બતાવવામાં આવેલું છે મુઝિરિસ તે જ ક્રેનગેનોર એ વાત તો હવે સારી સિદ્ધ થઈ ચુકી છે કાવિરીપટ્ટનમ=પુહાર=કાકડી ઈન્ડિ XXI ૨૩૧) કમર (પેરિપ્લસ, પ્રકરણ ૬૦ ઇન્ડિ એન્ટિ VIII, ૧૪૯૭) =ખાબેરિસ [ટોલેમી પુસ્તક VII પ્રક ૧, ૧૩, ઈન્ડિ એન્ટિ XII ૪૦ I XIII, ૩૩૨]

પેરિપ્લસ એમ કહે છે કે આ બંદરે આવતા વહાણ તેમાં ભરવામાં આવતા મરી તથા 'મેલેબ્રેથમ'ના મોટા કદ તથા જથ્થાને કારણે બહુ મોટા કદના હોય છે ત્યાર બાદ ત્યાં થતા આયાત તથા નિકાસના માલની લાંબી યાદી આપવામાં આવે છે. 'મેલેબ્રેથમ' ને મેકક્રિન્ડલે ખોટો તરજુમો કર્યો છે તે મુજબ પાન નહિ પણ સીનેમોમ અને ખાસ કરીને સીનેમોમ 'ઝાઇલેનિકમ'ના જુદીજુદી જાતિઓના પાન છે (શોફ તરજુમો) પેરિપ્લસ પૃ ૮૪ઉલ્લેખા સાથે) ઈસ ૨૧૫માં કરકલ્લાએ અલેગ્ઝાન્ડ્રિયામાં કરેલી કતલને આમને પરિણામે તે બંદર તથા હિંદ વચ્ચેનો સીધો વેપાર મોટે ભાગે બંધ પડી ગયો (જે આર એ. સ 1907 પૃ ૯૫૪)

થતી હતી એમ કાવ્યો કહે છે અને નીલગિરિ પાસેના મોટા પથ્થરોના ઢગલામાંથી નીકળતાં અને ખ્રિસ્તી સનના પ્રારંભના વર્ષોમાં યુરોપમાં થતા સિક્કાનાં ચલણોથી તેમજ પેરિપ્લસમાંના કથનોથી કાવ્યોમાંના એ કથનનું સમર્થન થાય છે.

હું નિર્ણય કરી શકું છું ત્યાં સુધી, ઉત્તમમાં ઉત્તમ તામિલ કાવ્યો જૂના સમયનાં છે એમ માનનારા પંડિતો ખરા છે. તામિલ સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ ખ્રિસ્તીસનના પહેલા ત્રણ સૈકામાં મૂકી શકાય. એક પ્રમાણરૂપ લેખક તે કાવ્યોને પહેલા સૈકામાં જ મૂકે છે, પણ ઊંડે દર્શાવેલી વધારે વિશાળ મર્યાદા વધારે વિશ્વાસથી સ્વીકારી શકાય એમ છે. કાવ્ય ઉપરાંત બીજી કળાઓ પણ સફળતાથી ખેડવામાં આવતી હતી. તેમાં સંગીત, નાટક, ચિત્ર અને પ્રતિમાવિધાનનો સમાવેશ થતો હતો પણ એ પતળા અને ચિત્ર ટકી ન શકે એવી રીતે બહુ ટકાઉ પદાર્થમાંથી બનાવેલાં નહોતાં તેથી પૂરેપુરા નાશ પામ્યા જણાય છે. નાટક, તામિલ અને આર્ય એવા બે પ્રકારના હતા. તામિલ નાટકો તે જ દેશમાં રચાયેલા વિવિધ ભાતના અને પ્રેમના પ્રવેશો દાખલ કરી શકાય એવા હતા. આર્ય નાટકો ઉત્તરના હતા તે વધારે નિયમબદ્ધ અને અગિયાર મુખ્ય અને નક્કી કરેલા વિષયોને લગતા જ રચવામાં આવતા હતા.

જૂનાં સાહિત્ય અને કળા

પ્રાચીન દેશી સાહિત્યના પાનાઓમાં તેમજ પુરાતત્ત્વની તથા સિક્કાની થોડી સરખી શોધની પરંપરાવાળી ગ્રીક અને રોમન લખનારની નોંધોમાં ખ્રિસ્તી સનના આરંભના સૈકામાં, જેની ઝાંખી થાય છે એવા ત્રણ દ્રાવિડ – તામિલ રાજ્યોની વિશિષ્ટતાની બાબતની સ્થિતિ હતી. અશોકના નામનો, ભદ્રિઆનુ સંજુવાનાં લખાણ, અને બીજા થોડા લખાણ બાદ કરતા શિલાલેખોના સાહિત્ય આર્યો બહુ આગળ જતી નથી. સામાન્ય રીતે પ્રણાલીની તામિલ દેશમાં માત્ર ત્રણ જ સમત્વના રાજ્યોની હયાતી સ્વીકારાય છે તે ત્રણ રાજ્યો તે પાંડ્ય, ચોલ અને ચેર અથવા કેરલ. અશોક

ત્રણ રાજ્યો

ચેર રાજ્યને કેરલપુત્ર પણ કહે છે એ નામ તેના અપભ્રંશ રૂપમા પ્લિનીના પુસ્તકમા અને 'પેરિપ્લસ'મા નજરે પડે છે તે ઉપરાન્ત અશોક તેમા સાત્યપુત્ર એવુ ચોથુ નામ ઉમેરે છે, પણ તેનો ઉલ્લેખ બીજે કોઈ સ્થળે જોવામા આવતો નથી મેંગલોર એ તુલુ દેશનુ કેન્દ્ર સ્થાન છે એ દેશમા કાનાગની કાનરી ભાષાને મળતી તુલુ ભાષા બોલવામા આવે છે

પ્રણાલી અનુસાર પાંડ્ય રાજ્ય દક્ષિણ વેલાર નદીથી (પુદુકોટા) કુમારી ભૂશિર સુધી ઉત્તર દક્ષિણ, અને પૂર્વમા કોરોમાંડલ સમુદ્ર ઉપ ર થી માંડી ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરળમા પ્રવેશ કરાવતા અચ્ચનકોવિલ ઘાટ સુધી લંબાયેલ છે આ રીતે તે પ્રદેશ હાલના મદુરા અને તિનેવિલી જીલ્લા અને જેમા હાલ ત્યા કુમારી ભૂશિરનો સમાવેશ થાય છે તે ત્રાવણકોરના ભાગ સહિત થતા પ્રદેશની બરાબર થાય છે

પાંડ્ય રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

સૌથી વધારે પ્રચલિત પ્રણાલી અનુસાર ચોલ પ્રદેશ (ચોલ મંડલમ્)ની ઉત્તર સરહદ પેન્નર નદીથી અને દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વેલારુ નદીથી બંધાતી હતી બીજા શાસ્ત્રોમા કહીએ તો તે હિંદને પૂર્વ અથવા કોરોમાંડલ કિનારે નેલોરથી પુદુકોટાઇ સુધી વિસ્તરતો હતો અને ત્યા તે પાંડ્ય રાજ્યની અડોઅડ આવી જતો હતો પશ્ચિમમા તે કુર્ગની સરહદ સુધી લંબાતો હતો આ પ્રમાણેની મર્યાદાવાળા પ્રદેશમા મદ્રાસ તથા પૂર્વ તરફ આવેલા કેટલાક બ્રિટિશ જીલ્લા તેમ જ મહીસૂર રાજ્યના ઘણા ખરા ભાગનો સમાવેશ થતો હતો પણ પ્રાચીન સાહિત્ય તામિલ દેશને પુલીકટ તથા મદ્રાસની વાયવ્ય ૧૦૦ માઇલ પર આવેલી વેંકટ અથવા તિરુપાથીની ટેકરીથી વધારે ઉત્તરે લઈ જતુ નથી બીજી બાજુ પર સાતમા સૈકામા હુએનસાંગને પરિચિત ચોલ દેશ ઘણા નાના વિસ્તારનો પ્રદેશ હતો અને હાલના

ચોલ રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

સ્થાપ્યાં છે નાની અને તેની મર્યાદાઓ એકસરખી હતી. તેનાથી વધારે દક્ષિણ તરફ તે વિસ્તરતો નહોતો. એ ચાલુક્ય જેને દ્રવિડ કહે છે તે ચોલ મંડલ અથવા કારોમાંડલ સમુદ્ર ઉપરનો પ્રદેશ તે સમયે પલ્લવ રાજાઓના હાથમાં હતો. તેમનું પાટનગર મદ્રાસથી દક્ષિણ નૈઋત્ય દિશામાં ૪૫ માઈલ પર આવેલા કાંચીમાં હતું.

હવે પંડિતો સહમત થયા છે કે ચેર અને કેરલ એ એક જ શબ્દના રૂપાંતર માત્ર છે. કેરલ એ નામ તો હજુ પણ વપરાશમાં રહી ગયું છે અને એ સ્થાનમાં તો શક જ નથી. એ

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યનો સ્થાનનિર્દેશ

નામથી ઓળખાતા રાજ્યમાં હાલનું દક્ષિણ કાનડા અથવા મલબાર કિનારા તથા ત્રાવણકોર અને કોચીનના રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો. તે અથવા વેના' નામથી ઓળખાતો ત્રાવણકોરનો દક્ષિણ ભાગ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા સૈકામાં પાંડ્ય રાજ્યમાં જોડાયેલો હતો. પાછળના સમયમાં ચેર રાજ્યમાં સેલમ વિભાગ, હાલનો કોઈમ્બતુર જીલ્લો અને સેલમના દક્ષિણ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. પણ શરૂઆતના સમયમાં આમ હતું કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. સાધારણ રીતે કેરલ એટલે ચંદ્રગિરિ નદીની દક્ષિણે આવેલો પશ્ચિમ કિનારાનો ડુંગરાળ પ્રદેશ. અલબત્ત, આ ત્રણે રાજ્યોની મર્યાદાઓ વખતોવખત બદલાતી રહેતી હતી.

આશરે ચોથાથી આઠમા સૈકા સુધીના ગાળામાં દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસમાં પલ્લવ વંશ ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. પણ પ્રણાલીમાં સચવાઈ રહેલી સીમાઓવાળો કોઈ પલ્લવ દેશ

પલ્લવો

હતો નહિ. એ પલ્લવ સત્તા જામી ત્યાં સુધી વધારે ઓછા પ્રમાણમાં વખતોવખત ઉપર જણાવેલાં ત્રણે રાજ્યો પર જામી રહેલી. એ સત્તાનો વિસ્તાર તે તે સમયના પલ્લવ રાજાઓના જોશ તથા તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓની નબળાઈઓના પ્રમાણમાં રહેતો. આ હકીકત એમ સૂચવે છે કે મરાઠાઓની પેઠે પલ્લવો પણ લૂંટફાટ પર જીવનારી જાત, કે જે વર્ણ હતી, સરદારીના કૃત્યોથી

તેણે સત્તા મેળવી હતી અને તે પ્રદેશના અમલ ગણ્નઓની ઉપર તેણે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. એ પણ શક્ય છે કે પલ્લવોની નાઈ ખાસ જાતિ કે કુળગોત્ર નહોતું પણ તે એક મિશ્ર પ્રજારૂપ હતા અને કાઇક અંશે પરદેશીઓ તથા કાંઇક અંશે દક્ષિણ હિંદની જાતિઓના બનેલા હતા. તેઓ તામિલોથી જુદી જાતિના હતા, અને તેમની પર સત્તા જમાવી તેમને આક્રમણાત્મક રાજકીય સત્તાના રૂપમાં ઘડનાર એક બહારથી આવી પેંઠા પડવા વશના નામ પરથી તેમણે પોતાનુ નામ રાખ્યુ હતુ પલ્લવ રાજ્યની પ્રણાલી કથાઓ બહુ ઝાંખી છે અને ૧૮૪૦ સુધી એ વંશનુ નામ યુરોપી વિદ્વાનોને અજાણ્યુ હતુ તે સમયમા એક તામ્રપટની શોધ થઇ ને ઉપરથી તેમનુ લક્ષ એ વિષય તરફ ખેંચાયુ. ત્યાર બાદ તો એવી બીજી શોધો કરવામાં આવી છે અને પલ્લવોના ઇતિહાસના ચોકસ રૂપ વંશાવળીઓ ઉપજાવી તૈયાર કરવાની બાબતમા ઘણી પ્રગતિ થયેલી છે.

આ પ્રકરણના હવે પછી આવતા વિભાગોમા આપણને જણાયેલા તામિલના ત્રણ રાજ્યોના, તેમજ તેમની વચ્ચે ઘુસી આવેલા પલ્લવોના રાજકીય ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવાનો યત્ન કરવામાં આવશે એ રાજ્યોના સ્થાનનિર્દેશ તથા સામાન્ય લક્ષણો આપવામાં આવી ગયા છે પણ સતોષકારક રીતે સંક્ષેપમા દક્ષિણના રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી

દક્ષિણના ઇતિહાસની સાધારણ સમાલોચના

અને હાલમા તો, અમે હવે આપીએ છીએ તેવી એટલીપણ સક્ષિપ્ત નોંધ અપૂર્ણ અને કામચલાઉ જ હોઈ શકે ફરી તપાસી આપેલા હાલના રૂપમા, આ પુસ્તકની જૂની આવૃત્તિઓમા આપેલા અહેવાલ કરતાં તે ઓછા અપૂર્ણ છે, પણ તે પ્રદેશની ભાષા તથા સ્થાનિક ગ્રંથોના નિકટ પરિચય વાળા ખાસ અભ્યાસીઓ દરેક રાજ્યવશના વિગતવાર લેખો તૈયાર ન કરે ત્યા સુધી આખા હિંદના ઇતિહાસના પુસ્તકમા દાખલ કરવા યોગ્ય દક્ષિણના રાજ્યોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રચવાનુ શક્ય થઈ શકે

એમ નથી આ પ્રયત્નને અંગે અનિવાર્ય ઉણપો છે તે છતાં પણ એ યત્ન કરવા જેવો છે દક્ષિણના વિદ્વાનોની ખબરથી મદદ નથી મુસલમાનોની જીત પહેલાના સમયના માટે આશા પાછી મેળવેલા દક્ષિણ હિંદના ઇતિહાસનો અભ્યાસીને અથવા સામાન્ય વાચકને સામાન્ય ખ્યાલ આપવાનો બીજો કરવા એક પુસ્તકની હયાતીની મને ખબર નથી[1] આથી મને ખાતરી થાય છે કે એ જાતના પુસ્તકનો માટે યત્ન, ગમે તેવા અપૂર્ણ રીતે થયો હશે તો પણ તે એળે જવાનો તો નથી અને એ વિષયની મુશ્કેલીઓના સ્વરૂપ ઉપર નિષ્ણાતો મારી ત્રુટિઓને નભાવી લેવા મન તત્પર રહેશે

એ મુશ્કેલીઓમાં મોટી એ નરમાં જૈનોની પદ્ધતિના સમયના ઇતિહાસના સાધનો ઉત્તર હિંદ કરતા દક્ષિણ હિંદમાં ઘણાં જ થોડા છે

મુશ્કેલીઓ

અઢાર પુરાણો દક્ષિણ હિંદ પર નહિ જેવું લક્ષ આપે છે[2] પ્રાચીન શિલાલેખમાં અતિશય ભિન્ન છે સિક્કાઓ નહિ જેવી મદદ આપે છે, તૈયાર થયેલા જેમાં પુરાતત્ત્વની શાખાના પરિણામોની પ્રસિદ્ધિ બહુ પછાત છે અને પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધનની શોધ અપૂર્ણ છે મોગલ હાથપર નવમા જૈન પછીના સમયની શિલાલેખની સામગ્રી અટકી તો પુષ્કળ છે કે તેની વ્યવસ્થા કરવી બાકી છે દક્ષિણમાં નાગપ્રાંત એ તેમની પછીની પેઢીઓને કનાય ડગર શિલાલેખો વાંચવામાં આપેલા છે, અને વણીનાર ના ત અતિશય નગાણવાગા જણાય છે દક્ષિણ અને તામીલ રાજ્યોના સમયના મા ગામના એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના આઠ પુસ્તકમાં ૫૦ ૦ શિલાલેખોની નોંધ છે મદ્રાસના

[1] શ્રી એસ કૃષ્ણસ્વામી આયંગરના લખેલા નિબંધનું એન્શિયન્ટ ઇન્ડિયા' (લુઝાક ૧૯૧૧) એ નામનું પુસ્તક કિંમતી છે અને આ પુસ્તકમાં તેનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે છતાં તે ઉપર જણાવવું ઈષ્ટ પુસ્તક હોવાનો દાવો કરતું નથી

[2] દક્ષિણ હિંદના પોતાના સ્વતંત્ર પુરાણ છે

પુરાતત્ત્વ તપાસ [illegible] ખાતાના વાર્ષિક એક જ વર્ષના નિવેદન [illegible] ના
જમાને [illegible] મળતા નથી, બીજી બાજુ [illegible] એકનું
પણ [illegible] પુસ્તકમાં [illegible] થયું નથી. ઐતિહાસિક [illegible]
[illegible] આ પ્રદેશ મધ્યયુગમાં ઘણો લાંબો વખત રહ્યો છે એક
[illegible] રાજ્યની નોંધ [illegible] પણ [illegible] અર્વાચીન
[illegible] પતન [illegible] માનવામાં આવી [illegible] તરફ વ્યક્તિગત રાજ્ય
[illegible] દષ્ટાન્ત [illegible] અને [illegible]
[illegible] ઘણી માહિતી [illegible] પ્રાચીન [illegible]
[illegible] તપાસ [illegible] આગળ
[illegible] કાર્ય [illegible] પણ, [illegible] વિષયની [illegible]
[illegible] ઉમેરો થવાને [illegible] આ પ્રાથમિક સમજુતિ
પછી [illegible] તથા [illegible]
[illegible] આ [illegible]
[illegible]

વિભાગ બીજો

પાંડ્ય, ચેર અથવા કેરલ અને સાત્યપુત્ર રાજ્યો

[illegible] તિનેવેલી [illegible] તેમજ ત્રિચિનાપોલી તથા
[illegible] ભાગના મગરાથી [illegible],
[illegible] વિભાગોમાં વહેંચાયેલું [illegible] છે અને તે

પાંચ પાંડ્યો

વિભાગો [illegible] એ નામે ઓળ-
ખાતા હતા એ જુદા જુદા [illegible] અધિકાર
[illegible] ઉપરથી [illegible] [1]

---

૧ જુઓ જેવલ ઇન્ડિ. એન્ટી. ઓગસ્ટ ૧૯૧૧ પુસ્તક XLIV પૃ. ૧૦૬
તેનો એવો મત છે કે રાજ્ય તો હમેશાં એક જ હતો પણ પાંચ [illegible] ની
પુરાણકથા ઉપરથી પાંચ રાજ્યોની માન્યતા ઉભી થવા પામી

છેક ટૉલેમીના પહેલા સૈકામાં લિખીતા સમયમાં એનું પાટનગર મદુરા[2] આગળના ફરાવ હતું પણ એમ માનવા કારણ છે કે એથી વધારે પ્રાચીન સમયમાં એ રાજ્યનું મૂળ નગર કોરકાઈ હતું અને મદુરા ઉત્તરના પ્રવિભાગમાં આવેલ દક્ષિણ મનાકર નામના

કોરકાઈ

સ્થાન ઐતિહાસિકોના યુગમાં પણ પાંડ્ય રાજાઓનું પાટનગર હતું એ બાબતના કાંઈક પુરાવા છે. બધી દેશી પ્રણાલી કથાઓ કોરકાઈ અથવા કોલકાઈને દક્ષિણ હિંદની સભ્યતાનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને પાંડ્ય, ચેર તથા ચોલ રાજ્યોની સ્થાપના કરનાર તરીકે ગણાતા ત્રણ પૌરાણિક ભાઈઓના વતન તરીકે બતાવે છે. તિનેવલીના તામ્રપર્ણી નદીના

૨ પ્લિની હિસ્ટ. નેચ. પુસ્તક ૬ પ્રકરણ ૨૩ (૨૬). ટૉલેમી અને બકારાક અથવા બાકારે કહે છે તે બરકાનને ન ગણતાં કિનારા પરના બંદર તરીકે ગણે છે. એમ વૈકકારાઈ અને ન કોટાયામ જવાનું બંદર. પણ તે ઉમેરે છે કે 'આદી પાન્ડીઅન રાજ્ય કરતા હતા અને બંદરથી બહુ દૂર અંદરના ભાગમાં આવેલા મોદુરા નામના શહેરમાં રહેતા હતા. તે વખતનો હતો તે વખતે મલબાર કિનારા પર કેલોબોથ્રાસ (કેરલપુત્ર) રાજ્ય કરતો હતો. પેરિપ્લસ (પ્રકરણ ૫૪ ૫૫) સાફ બતાવે છે કે મુઝિરિસ કેરલપુત્ર રાજ્યનું હતું પણ તેની દક્ષિણે આવેલા બંદરનો પાંડ્ય રાજ્યમાં સમાવેશ થતો હતો. એટલે તે રાજ્ય હાલના ત્રાવણકોરના દક્ષિણ ભાગનું બનેલું હશે. આ પ્રદેશ ચેનાકુ કે તેન કહેવાતો હતો.' બકારે તેમજ બીજા સ્થાનોના નિર્ણય માટે જુઓ 'ધી તામિલ્સ એટીન હન્ડ્રેડ ઇયર્સ એગો' પૃ. ૧૭-૨૦. પ્લીનીએ તેનું પુસ્તક સમ્રાટ ટાઇટસને તેના રાજ્યારોહણ પહેલાં અર્પણ કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે ઈ.સ. ૭૭માં પ્રસિદ્ધ થયું હશે. પેરિપ્લસનો સમય આશરે ઈ.સ. ૭૦-૮૦ ગણીએ અને ટૉલેમીનો ઈ.સ. ૧૪૦. મનાકુર માટે જુઓ ઈન્ડ. એન્ટી., ૧૮૧૩ પૃ. ૬૬-૭૦. ઉત્તર મનાકુર જેના સ્થાનનો નિર્ણય થયો નથી તે સૌથી પહેલી ચોલ રાજ્યધાની હશે એમ મનાય છે.

૩ તે નદીને પોરુનામ અને મુદિ ગોંડાશોલપાગર ગણી દેતા (એપિ.

નદીપર આવેલા એક નાનાશા ગામડાથી જેનો સ્થાનનિર્દેશ થાય છે તે શહેર તેના પૂર્ણસદાગના સમયમાં એક મોટું શહેર હતું અને મોતી તથા શંખનાના વેપારનું મથક હતું. એ ચીજોનો વેપાર પાંડ્ય રાજાઓની સમૃદ્ધિના આધારરૂપ હતો. સમુદ્રમાં નદીનો કાંપ ભરાવા માંડ્યો, ત્યારે પણ રાજ્યની અગત્યની આમદાની અને વેપારી વાતો પર ધ્યાન રાખવા માટે રાજાના યુવરાજો કોરકાઈમાં પોતાનો વસવાટ રાખતા હતા. સમય જતાં સમુદ્રકિનારાની ભૂમિ ધીમે ધીમે ઊંચી[૪] જવાથી નદ ઈ સુધી વહાણ આવતાં બંધ થયાં અને વિનાયતના ભિન્ન ભાગ પરે એ શહેર ધીમે ધીમે તૂટ્યું.

નદીને નીચે વાડે વાણુ માઇલ પર આવેલા કાયલ આગળ સ્થાપેલા નવા શહેરે વેપાર વધ્યો અને કેટલાય સૈકાઓ સુધી પૂર્વના વ્યાપારી મથકોમાં સૌથી મોટા મથક તરીકે તે ચાલુ રહ્યું.

કાયલ

તેરમા સૈકાના અંતભાગમાં અહીંયાં માર્કોપોલો ઘણું કરીને એક કરતાં વધારે વાર ઉતર્યો હતો અને અહીંના રાજા તેમજ પ્રજાના સદ્ભાવ તથા સમૃદ્ધિથી આનંદ પામ્યો હતો. પણ જે વિધિએ કોરકાઈ ઉજાડ્યું હતું તેણે જ કાયલ છોડવાની અને પોર્તુગીઝોને તેમનો વેપાર ત્યાંથી અમેડી તુતિકોરિન લઈ જવાની ફરજ પાડી. તે જગાએ વહાણોને નાંગરવાની જગા ઓછી રાગી હતી અને

ઈ. XI ૧ ૧૪, પૃ. ૨૯૧) અશોકના શિલાશાસન II અને XIIIમાં અને કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના પ્રકરણ Xમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. કાલ્ડવેલ એ નદીની વ્યાપારી અગત્ય બતાવે છે. વળી જુઓ આ લેખકનો લેખ ઈન્ડિ. એન્ટી. પુસ્તક X/VII ૧૯૧૮ પૃ. ૪૮

૪ દરીઆથી એક માઈલ પર આવેલા કુલશેખર પટ્ટનમ પાસેના એક રેતી પથ્થરમાં હાલના માટીકામને મળતા માટીકામનો ટુકડો મળી આવેલો છે તે ઉપરથી ત્યાંની જમીન ઉપસવાની વાતનું સમર્થન થાય છે. કાલ્ડવેલ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે હાલની છીપાળીવાળો એ રેતી પથ્થર આખો દરિઆ હોતાં બહુ અર્વાચીન સમયમાં બનેલો જણાય છે

ત્યાં કાંપ ઠરતો નહિ તેથી ત્યાં કાયલ કરતાં પણ વધારે સારી સગવડ હતી. ત્યાં પૂર્વે કાયલ હતું ત્યાં આજે કેટલાક મુસલમાન અને કેટલા ખ્રિસ્તી માછીઓનાં દશબાર ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ઝૂંપડાં છે.

કોરકાઈના બંદર તરીકે થતા ઉપયોગના ત્યાગના સમયની સાલ આપવી અશક્ય છે. પણ ત્યાંની ટંકશાળના સિક્કા લગભગ ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી મળતા રહે છે. કોરકાઈના રાજાઓનું ખાસ લાંછન પરશુ હતું અને ઘણીવાર તેની સાથેસાથે હાથી જોવામાં આવતો. મદુરાના રાજાઓએ પોતાના કુળની મુદ્રા તરીકે એક માછલું કે માછલાની જોડ સ્વીકાર્યાં હતાં.

જૂની નોંધ; મેગાસ્થનીસ

અત્યાર આગમચ કહી ગયા તેમ પ્લીનીના સમયમાં આ દેશનું પાટનગર મદુરા હતું, પણ એ રાજ્ય તો એથી પણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી હયાતીમાં આવેલું હતું. સંસ્કૃત વૈયાકરણી કાત્યાયનને[1] પાંડ્યોનો પરિચય હતો અને ઘણું કરીને તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકાથી મોડો નથી. તે જ સદીમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં સેલ્યુકસ નિકેટરના

---

૧ ભાંડારકર, 'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ધ ડેક્કન' ત્રીજી આવૃત્તિ મુંબાઈ ગેઝી (૧૮૯૬) પુસ્તક ૧ ભા ૧ પૃ ૧૩૮ પતંજલિનો સમય ઇ સ પૂર્વે ૧૫૦નો હતો એમ નક્કી થયું છે એટલે તેને આધારે પ્રો ગોલ્ડસ્ટુકર અને ભાંડારકરે પાણિનીની પ્રાચીનતાની બાબતમાં જે મત દર્શાવ્યા છે તે હું સ્વીકારું છું મુંબાઈ વિદ્યાપીઠની રજાથી ૧૯૧૫માં પૂનામાં પ્રસિદ્ધ થએલા 'સીસ્ટમ્સ ઑફ સંસ્કૃત ગ્રામર' નામના એક નિબંધમાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવલકર પી એચ ડી એમ એ ટીકા કરે છે (પૃ ૧૮) કે ઈ સ પૂર્વેના સાતમા સૈકામાં તે થઈ ગયો એ વાતનું વિસંવાદી કશું પાણિનીની અષ્ટાધ્યાયીમાં નથી તે આ પ્રાચીન સાલવારીમાં માને છે અને જોડેજોડે સ્વીકારે છે કે એ બાબતની દલીલોને એક પછી એક એકલી લઈએ તો તેમાંની એકે નિર્ણયાત્મક જણાતી નથી અને પૃ ૧૫ ૫૨ ઈ સ પૂર્વે ૭૦૦ થી ૬૦૦નો સમય આપણે હાલની માહિતી અથવા માહિતીને અભાવે પાણિનીના લગભગનો સમય હશે એમ કહે છે

એલચી તરીકે આવેલા મેગાસ્થનીસને દક્ષિણના રાજ્યો વિષે બહુ વિચિત્ર વાતો કહેવામાં આવી હતી. તે રાજ્ય તે સમયે સ્ત્રીરાજ્ય અથવા સ્ત્રીઓને તાબેનો મુલક મનાતો હતો. તેને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે "હિંદના હેરાક્લીસને એક પુત્રી થઈ અને તેને તેણે પંડ્યા નામ આપ્યું. હિંદનો દક્ષિણમાં આવેલો અને દરીઆ સુધી વિસ્તરેલો મુલક તેણે તેને માટે નક્કી કર્યો અને તેના અધિકાર નીચેના લોકોને ૩૬૫ ગામોમાં વહેંચી નાખ્યા. વળી તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે દરરોજ એક એક ગામે રાજ્યના ખજાનામાં પોતાની ખંડણી લાવવી, જેથી પોતાની ખંડણી ભરવામાં આનાકાની કરનાર પર દબાણ લાવી તેને ઠેકાણે લાવવામાં મદદ કરવા ખંડણી ભરવાનો જેનો વારો હોય તેવા લોક હંમેશા રાણીના હાથ પર તૈયાર હોય. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રીરાણીને તેના વીર પિતા તરફથી ૫૦૦ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડેસવાર સેના અને ૧,૦૦,૦૦૦ પાયદળ સેના મળી હતી. મોતીના વેપારને અંગે તેનો ખજાનો ખૂબ સમૃદ્ધ હતો. એરિયનના કથન મુજબ ગ્રીકો એ મોતી મેળવવા બહુ તલપતા અને તે સમયમાં રોમનોને પણ તેની બહુ કિંમત હતી."

રોમ સાથેનો સંબંધ

ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦માં રાજા પેન્ડીઅને ઑગસ્ટસ સીઝરના દરબારમાં દૂતમંડળ મોકલ્યાનું આપણે સાંભળીએ છીએ, અને 'પેરિપ્લસ ઑફ ધી એરિથ્રિયન સી'નો કર્તા તેમજ ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી એ બંને પાંડ્ય દેશના વેપારી બંદરો તથા મથકોના નામ તથા સ્થાનથી સારા પરિચિત હતા. ઇ.સ. ૨૧૫માં કેરેકલ્લાએ એલેક્ઝાંડ્રિયામાં કરેલી કતલ આમને પરિણામે દક્ષિણ હિંદ અને મિસરદેશ વચ્ચેના વેપારને અંતરાય નડ્યો ને તે સમાગમ તૂટી ગયો અને પછી તો લાંબા યુગો માટે પાંડ્ય રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી નીકળી જાય છે.

દક્ષિણ હિંદના ઘણા દેશાભિમાની અભ્યાસીઓને હાથે બહુ ખંત અને વેગથી શોધાતું પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય [illegible] રાજાઓનો

પ્રાચીન શહેરો

તેમનાં બંદરો અને કિલ્લા નામ તથા શહેરો સાથે નિર્દેશ કરે છે. તેમાંનાં કેટલાક તો બહુ જૂના જમાનાના હતાં એવો નિર્ણય કરી શકાય છે. પણ તદ્દન ચોક્કસપણે આલવારીમાં મૂકી શકાય એવો પહેલો પાંડ્ય રાજા નીડમચેલીયન હતો. તે ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં થઇ ગયેલ હતો અને તે વધારે કે ઓછે અંશે કરિકાલ ચોલના પૌત્ર નેડમુડિ-કિલ્લિનો, તેમજ બળવાન ચેરરાજા ચેનકુટુવન તથા લંકાના ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન હતો. હિંદના ઇતિહાસમાં સાધારણ રીતે બને છે તેમ એ બધી હકીકત જાણવાની કૂંચી કોઇ પરદેશી રાજાના સમ-કાલીનપણામાંથી મળે છે. લંકાના પ્રાચીન રાજાઓની આલવારી ચોક્કસ રીતે નક્કી થયેલી છે એમ તો કહી શકાય એમ નથી, તોપણ પ્રો. ગીગરે ગજબાહુના અમલને ઇ.સ. ૧૭૩ થી ૧૯૧ની વચ્ચે મૂકેલો છે એ હકીકત લગભગ ખરી છે એમ આપણે સ્વીકારી શકીએ.

મદુરાની મહા-પાઠશાળા

"એ સમયના પાંડ્ય રાજાઓની એક ખૂબ જાણવાજોગ વિશિષ્ટતા એ હતી કે મદુરામાં તેઓ એક બહુ આબાદ સાહિત્યની મહાશાળા અથવા સંગમ નભાવતા હતા. એ મહાશાળાના સભ્યો બહુ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પેદા કરતા હતા. તામિલ પ્રજાના હૃદયમાં રમી રહેલું તિરુવલ્લુવાના પ્રખ્યાત 'કુરલ'નો સમય ઇ.સ. ૧૦૦ની અહેજ પહેલા કે અહેજ પછીનો હતો એવો નિર્ણય થઇ શકે છે. 'નૂપુર મહા-કાવ્ય' અને 'રત્નમેખલા' એ ગ્રંથિક કૃતિઓ એથી એક સૈકો મોડી થયેલી છે. ખ્રિસ્તી સનના પ્રારંભના સૈકા દરમિયાનના પાંડ્ય રાજાઓની સળંગ વાત લખવાનું હાલમાં તો અશક્ય છે. અને તેથી વાચકે આ થોડીઘણી ટીકાઓથી સંતોષ માનવો પડશે.

ઇ.સ. ૬૪૦માં હ્યુએન્ત્સાંગે દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત લીધી ત્યારે તે સમયના દક્ષિણ હિંદના સૌથી બળવાન પલ્લવ રાજા નૃસિંહવર્માની

હ્યુએન્સાંગનો અહેવાલ

તે સમયની રાજ્યધાનીની કાંચીમાં તેણે ઘણો સમય ગાળ્યો હતો એ સમયમાં તેણે ત્યાં ગાળેલા ચાતુર્માસનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એ નિ:સંદેહ વાત છે. એ યાત્રીએ પોતે એથી વધારે દક્ષિણમાં આવેલા પાંડ્ય રાજ્યની જાતે મુલાકાત લીધી નહોતી, પરંતુ ફક્ત તેના પોતાના બૌદ્ધ મિત્રોએ પૂરા પાડેલા વર્ણનોની નોંધ લઈ સંતોષ માન્યો હતો. તે, તે દેશને મલકૂટ અથવા મલયકૂટ નામ આપે છે પણ તેના પાટનગરનું નામ તેમજ સ્થાનનિર્દેશ આપવાનું ચૂકી જાય છે એમ માની શકાય. તે મદુરા હશે. વળી તે ત્યાંના રાજ્યપ્રબંધની બાબતમાં પણ મૌન સેવે છે. સંભવ છે કે તે સમયનો પાંડ્ય રાજા કાંચીના બળવાન પલ્લવ રાજાનો ખંડીઓ હોય. મલકૂટમાં તો બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો લગભગ લોપ થયો હતો અને પ્રાચીન મઠો ઘણે ભાગે ખંડીએરની હાલતમાં હતા. હિંદુ દેવતાના મંદિરો સેંકડોની સંખ્યામાં હતા અને દિગંબર જૈનો પણ ગણાબંધ હતા. તે મુલકના વતનીઓ, વિદ્યા માટે બહુ ઓછી કાળજી રાખવાની અને વેપારમાં ખાસ કરીને મોતીના વેપારમાં રચ્યાપચ્યા રહેવાની શાખવાળા હતા.

આઠમા સૈકાની અધવચમાંથી માંડી દશમા સૈકાની શરૂઆત સુધી રાજ્ય કરતા પાંડ્ય રાજાઓની યાદી એક શિલાલેખ પૂરી પાડે છે,

આઠમાથી દશમા સુધીના સૈકા

પણ એ યાદીમાં નામો સિવાય બીજું કશું જ નથી. આઠમા સૈકામાં થઈ ગયેલા અરિકેસરીએ પલ્લવોનો પરાજય કર્યો એવું કહેવાય છે, અને શ્રી પુરમ્બીયના યુદ્ધમાં પલ્લવ અપરાજિતને હાથે પરાજય પામેલા વરગુણવર્માના રાજ્યારોહણની ચોક્કસ સાલ ઈ. સ. ૮૬૨-૬૩માં મૂકી શકાય એમ છે એમ માનવા કારણ છે. આ જમાનામાં પલ્લવ અને પાંડ્ય એવા ઘંટીના બે પડ વચ્ચે દબાતું ચોલ રાજ્ય, નબળું અને કાંઈ અગત્ય વગરનું હતું અને પલ્લવોના આક્રમણની સામે ઊભા રહેવાનું કામ મોટે ભાગે પાંડ્ય રાજાઓને શિર આવેલું

હતુ. ઈ.સ. ૭૪૦માં વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યે કરેલા નંદીવર્માના પરાજયથી પલ્લવ સત્તા બહુ નબળી પડી ગઈ અને નવમા સૈકાના અંતમા આદિત્ય ચોળે મેળવેલા જીતોથી વળી તે વધારે નબળી થઈ ગઈ. દશમા સૈકાની શરૂઆતથી પાંડ્ય રાજાઓને ચોળોની નિત્ય વૃદ્ધિ પામતી સત્તા સ્વીકારવાની ફરજ પડી. સ્વતંત્ર કે ખંડીઆ રાજા તરીકે પાંડ્ય વંશ એ બધા યુગોમાં ચાલુ રહ્યો અને પડોશી રાજાઓ જોડેના તેમના ઝઘડાની નોંધ વખતોવખત શિલાલેખોમાં જોવામાં આવે છે, પણ એ નોંધોમાં ઉલ્લેખાએલા બનાવો કાંઈ યાદ રાખવા જેવા નથી.

ઈ.સ. ૯૯૪ની આસપાસના અરસામાં ચોળરાજા મહાન રાજરાજે બીજા દક્ષિણના રાજ્યોની સાથેસાથે પાંડ્ય રાજ્યને પણ ખંડિયા રાજ્યની સ્થિતિમાં આણી મૂક્યું એ વાતમાં કાંઈ જ સંદેહ નથી.

ચોલની સરસાઈ

ત્યારપછી લગભગ બે સૈકા સુધી તે વધારે ઓછા પ્રમાણમાં ચોળ રાજ્યના તાબામાં જ રહ્યું, જોકે તેની અંતર્વ્યવસ્થા સ્થાનિક રાજાઓને જ હાથ રહી અને તે બંને રાજ્યોનો પરસ્પરનો સંબંધ વખતોવખત બદલાતો રહ્યો. તેરમા સૈકાના પહેલા અર્ધ ભાગમાં પાંડ્ય સત્તા કાંઈક અંશે ફરી પગભર થવા પામી હતી.

ઈ.સ. ૬૪૦માં ચીની યાત્રી હુઆન્ત્સાંગે દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત લીધી ત્યારે પલ્લવ રાજ્ય (દ્રવિડ) અને પાંડ્ય રાજ્ય (મલકોટ) એ બંનેમાં દિગંબર જૈનો તેમજ જૈનમંદિરો પુષ્કળ હતાં. તેના અહેવાલ પરથી જૈનો પર કાંઈપણ જુલમ થયાની સૂચના મળતી નથી. આ ઉપરથી આપણે એવો નિર્ણય કરવો પડે છે કે આ સમયના અરસામાં

જૈનો પર થએલો જુલમ

જૈનો પર જે જુલમ થયો તે આ યાત્રીની મુલાકાત પછી થયેલો હોવો જોઈએ. એ તો સિદ્ધ વાત છે કે કૂણ, સુંદર અથવા નેડુમારન પાંડ્ય નામનો રાજા જૈન ધર્મને માનતો મોટો થયો હતો, પણ ચોળ કુમારી સાથે તેનું લગ્ન થયા બાદ, લગભગ સાતમા સૈકાની અધવચમાં તે તેની પત્ની તથા પ્રખ્યાત સંત તીરૂજ્ઞાનસંબંદરની અસરથી તેણે

ચોળ વંશની ઉત્સાહભરી ભક્તિને પાત્ર થયેલો શૈવ ધર્મ નીમર્યો ધર્માંતર થયેલા માણસના ઉત્સાહની શાખ પૂરતી કહેવતો પરથી જણાઇ આવતા ઉત્સાહના જેવા પણ રાજા સુંદરે પોતે સ્વીકારેલા નવા ધર્મ માટે અતિશય ઉત્સાહ દેખાડ્યો અને ધર્માંતર કરવાની ના પાડનારા પોતાના પહેલાના સહધર્મીઓ પર અતિશય જંગલી ક્રૂરતાભર્યો જુલમ કરવા માંડ્યો અને ઓછામાં ઓછા આઠ હજાર નિર્દોષ આદમીઓને શૂળીએ ચડાવી મારી નાખ્યા. આર્કોટમાં તિરુવતુરના મંદિરની ભીંતો પરના અપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યના નમૂના એ વધની નોંધ લે છે અને લોકમાં ચાલતી પ્રણાલીકથાઓનું સમર્થન કરે છે. સંભવ છે કે આ જુલમની કથનીમાં અતિશયોક્તિ હશે, પણ જૈનો પર જુલમ થયો હતો એ વાત તો ખરી હોય એમ દેખાય છે. આવા કઠોર જુલમને પરિણામે દક્ષિણ હિંદમાં જૈન ધર્મ ડામાડોળ થઇ ગયો.

સીલોન જોડેના વિગ્રહો

સીલોનના અને પાંડય રાજાઓ વચ્ચે વારંવાર વિગ્રહો થતા હતા. તેમાંના એક વિગ્રહમાં આશરે ઇ.સ. ૧૧૬૬માં કે તે અરસામાં સીલોનના મહત્વાકાંક્ષી રાજા પરાક્રમબાહુના સેનાપતિઓએ પાંડય મુલક પર કરેલી ચડાઇની વાત છે. તે જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી લખાયેલા આ બનાવના બે વિગતવાર અહેવાલો હયાતીમાં છે. સીલોનના ઇતિહાસગ્રંથ 'મહાવંશ'માં આપેલી વાત આક્રમણકારીઓની સેનાને એક પણ પરાજયથી ખંડિત નહિ થયેલી વર્ણવે છે પણ

---

૧ તીરુજ્ઞાન સંબંધર ને કુણ પાંડયની સાલ ૧૯૮૪ માં અસ્ત્રો નક્કી કરી હતી (એપિ. ઇન્ડિ. ૩, ૭૭). વળી જુઓ તામિલ ઍન્ટિક્વિટિઝ પુસ્તક ૧ (૧૯૦૯) નં ૩ પૃ. ૬૧. આમ નિર્ણીત થએલી આશરાપની સાલ દક્ષિણ હિંદના રાજકીય અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નક્કી થએલા જૂજ બિંદુઓમાંનું એક બહુ અગત્યનું બિંદુ છે. એ બનાવ મદુરામાં બન્યો હતો અને ત્યારે તે જૈનોના પરાજય તરીકે શિવમહોત્સવના જૂના દિવસ તરીકે ઉજવાતો છે અને ઉત્સવ તરીકે મનાયો છે. (ટી. એ. ગોપીનાથ રાવ એલીમેન્ટસ

કાચી પાસે અર્પકમ નામના સ્થાને એક લાગા શિલાલેખમા જણાવાએલો અહેવાલ જે વધારે વિશ્વસનીય છે તે જાહેર કરે છે કે ચડી આવેલા લશ્કરે પહેલાંપહેલા તો ખૂબ સફળતા મેળવી, પણ દક્ષિણના રાજાઓ એકમાથી કરી એકત્ર થઇ સામા થયા એટલે આખરે તેમને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. મદુરાની પાંડ્ય ગાદીના વારસની તકરાર પડી હતી અને વારિયડીએ મળી આવતા વીર અને સુન્દર નામધારી હકદારો વચ્ચેની હોમાતોમીને કારણે સીલોનને વચ્ચે પડવાનો પ્રસગ આવ્યો હતો. એકના એક નામ આમ વારિયડીએ આવ્યા જ કરે એ હકીકત પાંડ્ય ઇતિહાસના આધારરૂપ વંશાવળીનું ચોખ્ખું ચિત્ર કરવામા નડતી મુશ્કેલીઓમાની એક છે.

ઇ.સ. ૧૧૦૦ થી ૧૫૬૭ સુધીના લાબા ગાળા દરમિયાન વધારે ઓછા વિસ્તારવાળા મુલક પર રાજ્ય કરતા સત્તર પાંડ્ય રાજાઓની સાલવારી તૈયાર કરી કાઢવામા પ્રો કીલહોર્ને

પાછલા પાંડયો

સફળતા મેળવી છે પણ એ નામોની યાદી અપૂર્ણ મનાય છે અને તેમાના ઘણાખરા રાજા બહુ ઓછી અગત્ય ધરાવતા સ્થાનિક રાજાઓ હતા એ બધા મધ્ય યુગીન પાંડ્ય રાજાઓના સૌથી વધારે સત્તાવાન જટાવમા સુંદર પહેલો હતો. તેણે ઇ.સ. ૧૨૫૧થી ઓછામા ઓછુ ૧૨૭૧ સુધી રાજ્ય કર્યુ હતુ અને નેલોરથી કુમારી ભૂશિર સુધીના આખા પૂર્વકિનારા પર પોતાની સત્તા જમાવી હતી એના સિક્કામાના કેટલાક આજ ઓળખી શકાય છે ઇ.સ ૧૩૧૦મા તેમજ ત્યારપછીના વર્ષોમા મલેક કાફૂર અને બીજા મુસલમાન સરદારોએ આ પ્રદેશ કાઇક અંશે જીતી લીધો

સા૦ હિંદુ આર્કિઓલોજી, ૧૯૧૪ પરિચય પૃ. ૫૫)

તિરુવાલીઆલાવ ૬૨ ને ૬૩મા એ યુદ્ધનુ વર્ણન કરેલુ છે (બીવરસન મેકેન્ઝીયન બીજી આવૃત્તિ કલકત્તા ૧૮૮૮ પૃ ૪૧) એ જ વાત રોડ્રિગ્યુઝ ફરી કહે છે (ધી હિંદુ પેન્થીઅન, મદ્રાસ, ૧૮૪૧–૪૫) અને ઘણી લીલાના ક્રમકમાં ઉપજાવે એવા ચિત્ર તેમા આપેલા છે

ગયો, પણ તેથી નાગ સ્થાનિક રાજકોનો નાશ થયો નહિ પરંતુ ઇતિહાસમાં મર્યાદારૂપ ગણાતા આ રાજકીય ફેરફારો તેનાથી ઇતિહાસ પટ પર અંકાઇ ગયા.

કેરલપુત એ નામ નીચે અશોકના શાસનોમાં કરેલો ઉલ્લેખ ચેર કે કેરલ રાજ્યનો સૌથી પહેલો લેખ છે. પ્લિની તથા પેરિપ્લસના

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખો

લેખકના સમયમાં એટલે ઇશુ ખ્રિસ્ત પછીના પહેલા સૈકામાં વપરાતા કાંઇક અપભ્રષ્ટ રૂપમાં તે નામ તેમની જાણમાં હતું. લગભગ તે જ સમયમાં અથવા તેની પછીથી શરૂ થતું પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય સાક્ષીરૂપ છે કે ચેર રાજ્યમાં પાંચ નાડ અથવા જિલ્લાઓનો સમાવેશ થતો હતો. તે જિલ્લાઓ નીચે મુજબ છે (૧) પુલિ-દેશ ... તે અગસ્ત્યપુરાથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૦°,૫૦'માં આવેલી પોનાની નદીના મુખ સુધી, (૨) કુડમ-પશ્ચિમનો, પોનાનીથી આશરે ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૦° આજના અનાકુલમ પાસેની પન્નિયાર નદીના સૌથી દક્ષિણના મુખ સુધી વિસ્તરેલો હતો. (૩) કુડ્ડમ નગરની ભૂમિ કેટ્ટાયમ અને કવિલોનની આસપાસ (૪) વેન કવિલાનની દક્ષિણે લગભગ કન્યાકુમારિ સુધી અને (૫) કર્કા અથવા કુગનાડ કુમની પૂર્વનો પહાડી પ્રદેશ પ્લિનીનો કોટાનાર અથવા મરીકિનારો આમાંના મધ્યાર ૩ ને મળતો છ

ખ્રિસ્તીસનના આ ભના સૈકાઓમાં મરી અને બીજ દુર્લભ વસ્તુ ઓ ... વેપાર જે બંદરાએ ચાલતો હતો તેમાંના બે મુખ્ય હતા એક

બંદરો

મુઝિરિસ, એટલે કે હાલનું ક્રાનગનોર જે પરિયર નદીના મુખ પર આવેલું છે તે, અને બીજું નગાયમનાકાર જેવું મકારાઈ અથવા વૈક્કાનાઈ

અનુકૂળ અગ્નિખૂણાનો મોસમી વાયુ મળે તો જુલાઈ ઓ ... ઑગસ્ટમાં અન્યસ્થાનથી મુઝિરિસ જતા ૪૦ દિવસ લાગતા હતા અને સોદા કરી વેપારીઓ ડીસેંબર કે જાન્યુઆરીમાં પાછા ફરી શકતા હતા

ચેરના વિસ્તાર અને પડતીની ચીજ તથા એમના લેખોએ કરેલી નોંધો બેશક બહુ કિમતી છે, પણ એના રાજકીય ઇતિહાસની ઉભણીના કામમાં તે ભાગ્યે જ કાંઈ મદદ આપે એમ છે ખરી વાત એ છે કે દશમા સૈકામાં કેવળ આક્રમણકારી ચોલ સત્તાના સંસર્ગમાં આવ્યો ત્યાં સુધી એના વિષયમાં નહિ જેવી જ માહિતી આપણને મળે છે. દશમા સૈકા બાદ ચોલના શિલાલેખો એ પશ્ચિમના રાજ્ય પર કાંઈક અધૂરો પ્રકાશ નાખે છે

પાટનગર

ચેર રાજ્યનું સૌથી જૂનું પાટનગર વનજી. વંચી આજના કરૂર હતું એમ કહેવાય છે કોચીનથી પૂર્વ-ઈશાન ખૂણામાં ૨૮ માઈલ પર પેરિયાર નદી પર ખૂબ ઉપરવાડે આવેલું હાલનું તિરુ-કરૂર નામનું ત્યાગરાયનું ગામ એ પ્રાચીન વનજીનું સ્થાન આજ બતાવે છે પેરિયારના મુખ પાસેનું તિરુ-વનજી-કલમ એ પાછળનું પાટનગર હશે મઠગટ્ટુમાના કરૂરને કેટલાક લેખકોએ ખોટી રીતે ચેર રાજ્યનું પાટનગર માનેલું છે પણ એ મત ભૂલભરેલો છે એ બાબતમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

કોંગુદેશ

આપણને જેની માહિતી છે એવા જૂનામાં જૂના સમયમાં કોંગુ દેશમાં કોઈમ્બતુર અને સેલમના દક્ષિણ ભાગનો સમાવેશ થતો હતો. એ દેશ ચેરથી જુદો હતો એમ મનાય છે, જોકે પાછળના સમયમાં ચેર અને કોંગુદેશ એક જ રાજ્યમાં સમાયા હોય એમ જણાય છે વળી એથી પણ પછીના સમયમાં કોંગુદેશ અલગ જ ચેરરાજ્ય તરીકે જાણીતો થયો હતો અને કેરલ તેનાથી ભિન્ન હતો એ તો દેખીતું છે કારણ બધા ફેરફારોના સમયનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો શક્ય નથી. કેરલ પોતે કાંઈ હમેશાં એક રાજ્યરૂપે રહેલ નથી હાલ તેમાં અંગ્રેજ મલબાર જિલ્લો તેમજ કોચીન અને ત્રાવણકોરના દેશી રાજ્યો આવી જાય છે.

આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ તામિલ સાહિત્ય ચેનગુ-

રાજનને એક અપવાદરૂપ સત્તાધારી ચેર રાજા તરીકે અને તે પાંડ્ય રાજા નીડમ ચેલિયન, કરિકાલના પૌત્ર ચોલ રાજા નેડુમુડિકિલ્લિ તેમજ લંકાના રાજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન તરીકે વર્ણવે છે. આ બધુ જોતા બીજાં તામિલ રાજ્યો પેઠે ચેર અથવા કેરલ રાજ્યનો પ્રમાણરૂપ રાજકીય ઇતિહાસ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા બે સૈકાની આગળ લઇ જઇ શકાય એમ નથી. તે સમયના બનાવો વિષે પણ નહિ જેવી જ નોંધ મળી આવે છે

એક પ્રાચીન રાજા

સ્વ. પી. સુંદરમ્ પિલાઇ બહુ વિદ્વાન લેખક હતો. તે ત્રાવણકોરનો વતની હતો તે એવો દાવો રજૂ કરતો હતો કે તેનો દેશ અસાધારણ રસ ધરાવવાનો દાવો કરે છે અને તે હિંદના સંક્ષિપ્તસાર તરીકે ગણાવો જોઇએ. મુસલમાન આક્રમણોથી તેની પર કદી ગંભીર અસર થવા પામી નથી એટલે 'હિંદના નૃવંશવિજ્ઞાનમા તે નહિ વહેંચાયલા લુપ્તાવશેષોથી ભરેલા ઘરનો ભાગ ભજવે છે.' એ રૂપકને બીજી રીતે મૂકીએ તો એ રાજ્યને એક અજાયબ ઘર લેખી શકાય કે જેમા સૌ પ્રાચીન હિંદી લોકો, ધર્મ, કાયદા, તથા રીતરિવાજોના જીવંત અવશેષો સચવાઇ રહેલાં છે. બીજે કોઇ સ્થળે શક્ય નથી એવે પ્રકારે એ મર્યાદિત વિસ્તારમા નવા અને જૂનાનો અભ્યાસ કરી શકાય એમ છે હુ તો અગાઉ પણ એ મત તરફ લક્ષ દોરી ગયો છુ કે હિંદી સંસ્થાઓનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થતો અભ્યાસ ઉત્તર હિંદ કરતા દક્ષિણ હિંદમા શરૂ થવો જોઇએ.

ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ

ઉપર જણાવેલા વિદ્વાને પહેલી જ વાર ત્રાવણકોરના રાજકીય ઇતિહાસનો ઊંડો ઊતરીને અભ્યાસ કર્યો. તેણે સો કરતા વધારે શિલાલેખો એકઠા કર્યા. તે બધા મોટે ભાગે વટ્ટેળુત્તુ[1] લિપિમા હતા

1 એમ. એમ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે વટ્ટેળુત્તુ લિપિ અને ખરોષ્ઠી લિપિનુ એક જ વર્ગ જ છે (જૂ બી. ઓ. રીસ નો પુસ્તક ૧ પૃ ૫૮)

ત્રાવણકોરના રાજાઓ

એ લેખોની મદદથી એ, તે રાજ્યના રાજ્યવંશને ઇ.સ. ૧૧૨૫ સુધી લઇ જઈ શક્યો હતો, અને તે આમથી માંડી બે સૈકા સુધીના રાજાઓની પૂરી યાદી લગભગ તૈયાર કરી શક્યો હતો.[૨]

પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે આ૦મા સૈકાની શરૂઆતમાં ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ રાજેંદ્ર ચોલ કુલોત્તુંગના ચોલ રાજ્યના એક ભાગરૂપ હતુ, અને દેખીતી

ચેર સિક્કા

રીતે તો તે સુવ્યવસ્થિત સુરાજ્ય ભોગવતુ હતુ પ્રાચીન ગ્રામ પચાયત અથવા ગ્રામ સભાઓના કાર્યની વિગતો ખામ રસ પડે એવી છે. તે સિદ્ધ કરે છે કે તે વખતનુ રાજ્યતત્ર કાઇ માત્ર એકહથ્થુ આપખુદ નહોતુ. ગ્રામ પચાયતોને મારા પ્રમાણમા વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા હતી અને રાજ્યના અમલદારોની દેખરેખ નીચે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો ચેર રાજાઓનુ લાછન ધનુષ્ય હતુ. તેમના સિક્કા બહુ દુર્મિલ છે અને ધનુષ્ય લાછનવાળા માત્ર બે પાછળના નમૂના જણાયેલા છે. સલેમ અને કાઈમ્બતુરના કાગુ દેશમાથી તે મળ્યા છે કેરલ અથવા મલબારકિનારાના સિક્કાનો કોઇ પણ ઉલ્લેખ મારી જાણમા નથી

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસના ફાળા તરીકે ઉપની અગબદ્ધ નોધ આપવાની સ્થિતિમા હુ છુ પાછળના ચેર રાજાઓમા

---

૨ "સમ અર્લી સોવરેન્સ ઑફ ત્રાવણકોર" ઇન્ડિ એન્ટિ પુસ્તક XXVI (૧૮૯૫) પૃ ૨૦૪, ૨૭૭, ૩૦૫, ૩૦૬, તેજ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૦૯; 'મિસ લેનીયસ ત્રાવણકોર ઇન્સ્ક્રિપ્સ' તેજ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૧૬, ૧૪૧. પાછળની હકીકત વી નાગમ અય્યના 'ધી ત્રાવણકોર સ્ટેટ મેન્યુઅલ' ૩ પુસ્તક, ત્રિવેન્દ્રમ ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૦થી શરૂ થતી 'ત્રાવણકોર આર્કીઓલૉજીકલ સીરિઝમા મળશે

ચેરનને એક અપનાજ્ય સત્તાધારી ચેર રાજા તરીકે અને તે પાંડ્ય રાજા નીડમ ચેલિયન, કરિકાલના પીતા ચોલ રાજા નેડુમુડિકિલ્લિ તેમજ લંકાના રાજા ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન તરીકે વર્ણવે છે. આ સઘળું જોતા બીજા તામિલ રાજ્યો પેઠે ચેર અથવા કેરલ રાજ્યનો પ્રમાણરૂપ રાજકીય ઇતિહાસ ખ્રિસ્તી સનના પહેલા બે સૈકાની આગળ લઈ જઈ શકાય એમ નથી તે સમયના બનાવો વિષે પણ નહિ જેવી જ નોંધ મળી આવે છે

એક પ્રાચીન રાજા

મિ પી સુંદરમ્ પિલાઇ બહુ વિદ્વાન લેખક હતો તે ત્રાવણકોરનો વતની હતો તે એવો દાવો રજૂ કરતો હતો કે તેનો દેશ અસાધારણ રીતે ધનવાનાનો દાવો કરે છે અને તે હિંદના

ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ

મહિસભાગ તરીકે ગણાવો જોઇએ મુસલમાનના હુમલાઓથી તેની પર કદી બહાર અસર થવા પામી નથી એટલે 'હિંદના પુરાતત્ત્વવિજ્ઞાનમાં તે નહિ વપરાયેલા પુરાવાઓથી ભરેલા ચતનો ભાગ ભજવે છે' એ સ્પષ્ટને બીજી રીતે મૂકીએ તો એ રાજ્યને એક અજાયબ ઘર લેખી શકાય જેમા સૌ પ્રાચીન હિંદી લોકો, ધર્મ, કાયદા, તથા રીતરિવાજોના જીવત અવશેષો સચવાઇ રહેલા છે બીજે ક્યાંઇ જ્યાંએ શક્ય નથી એવે પ્રકારે એ મર્યાદિત વિસ્તારમા નવા અને જૂનાનો અભ્યાસ કરી શકાય એમ છે હું તો અગાઉ પણ એ મત તરફ વધુ દોરી ગયો છુ કે હિંદી સંસ્થાઓના વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થતો અભ્યાસ ઉત્તર હિંદ કરતા દક્ષિણ હિંદમા શરૂ થવો જોઇએ

ઉપર જણાવેલા વિદ્વાને પહેલી જ વાર ત્રાવણકોરના રાજકીય ઇતિહાસનો ઊંડા ઊતરીને અભ્યાસ કર્યો તેણે સો કરતા વધારે શિલાલેખો એકઠા કર્યા તે સઘળા મોટે ભાગે વટ્ટેળુત્તુ[1] લિપિમા હતા

---

1 એમ એમ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે વટ્ટેળુત્તુ લિપિ એ ખરોષ્ઠી લિપિનુ એક જ સ્વરૂપ છે (જે બી ઓ આર એસ નો પુસ્તક I પૃ પર)

ત્રાવણકોરના રાજાઓ

એ લેખોની મદદથી એ, તે રાજ્યના રાજવંશને ઇ સ ૧૧૨૫ સુધી લઇ જઈ શક્યો હતો, અને તે સાલથી પાછી બે સૈકા સુધીના રાજાઓની પૂરી યાદી લગભગ તૈયાર કરી શક્યો હતો [૨]

પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે બારમા સૈકાની શરૂઆતમા ત્રાવણકોર અથવા દક્ષિણ કેરલ રાજેંદ્ર ચોલ કુલોત્તુંગના

ચેર સિક્કા

ચોલ રાજ્યના એક ભાગરૂપ હતુ, અને દેખીતી રીતે તો તે સુવ્યવસ્થિત સુરાજ્ય ભોગવતુ હતુ પ્રાચીન ગ્રામ પચાયત અથવા ગ્રામ સભાઓના કાર્યની વિગતો ખાસ રસ પડે એવી છે તે સિદ્ધ કરે છે કે તે વખતનુ રાજ્યતત્ર કાંઇ માત્ર એકહથ્થુ આપખુદ નહોતુ ગ્રામ પચાયતોને સારા પ્રમાણમા વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા હતી અને રાજ્યના અમલદારોની દેખરેખ નીચે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો ચેર રાજાઓનુ લાંછન ધનુષ્ય હતુ તેમના સિક્કા બહુ દુર્લભ છે અને ધનુષ્ય લાંછનવાળા માત્ર બે પાછળના નમૂના જણાયેલા છે મલેમ અને કાર્યમિદુરના મદ્રાસ દેશમાથી તે મળ્યા છે કેરલ અથવા મલબારકિનારાના સિક્કાનો કાંઇ પણ ઉલ્લેખ માર્ગ ગણમા નથી

ચેર અથવા કેરલ રાજ્યના પ્રાચીન ઇતિહાસના ફાળા તરીકે ઉપરની અગત્યની નોંધ આપવાની સ્થિતિમા હુ છુ પાછળના ચેર રાજાઓમા

[૨] 'સમ અર્લી ગોવરેન્સ ઑફ ત્રાવણકોર' ઈન્ડ ઍન્ટિ પુસ્તક XXVI (૧૮૯૫) પૃ ૨૯૪, ૨૭૭ ૩૦૧, ૩૯૩, તેજ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૦, મિસ લેનીયસ ત્રાવણકોર ઇન્સ્ક્રિપ્સ તેજ પુસ્તક XXVI પૃ ૧૧૩, ૧૪૧ પાછળની હકીકતની તારીખ અથવા 'ધી ત્રાવણકોર સ્ટેટ મેન્યુઅલ' ૧ પુસ્તક, ત્રિવેન્દ્રમ ૧૯૦૬ અને ૧૯૧૦થી શરૂ થતી 'ત્રાવણકોર આર્કિઓલૉજીકલ સીરિઝમા મળશે

સાધનની ત્રુટિ

સૌથી વધારે અગત્યનો રવિવર્મા હતો. તે ઈ.સ. ૧૨૬૬–૬૭મા જન્મ્યો હતો, ૧૨૯૯માં તેણે પાંડ્ય અને ચોલ બન્ને પર જય મેળવ્યો હતો અને ૧૩૧૨મા કિવલોનમા તેનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. ચૌદમા સૈકાના પહેલા ચોથા ભાગમા તે દક્ષિણ હિંદમા સૌથી આગળ પડતો રાજા જણાય છે. મલેક કાફુરનો વ્યવસ્થિત સામનો કરવાની વ્યવસ્થા કરવામા તેણે બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. કનિષ્ટના સામંતોનો ઇતિહાસ આ પુસ્તકની મર્યાદાની બહાર રહી જાય છે. કેરલના પાછળના રાજા અને સરદારોના શિલાલેખોની યાદી પ્રો. કિલ્હોર્ને તૈયાર કરી છે, પણ તેણે રાજાઓની વંશાવળી કરવાનો યત્ન કર્યો નથી. એ લેખો મોટે ભાગે પી સુન્દરમ્ પીલાઈએ એકઠા કર્યા છે તે જ છે.

વિભાગ ત્રીજો
ચોલ રાજ્ય

ચોલ રાજ્યની પ્રણાલીગત મર્યાદા

પ્રણાલી અનુસાર ચોલ દેશ અથવા ચોલમંડળની ઉત્તર મર્યાદા પેન્નર નદી અને દક્ષિણ મર્યાદા દક્ષિણ વેલ્લારૂ નદી બાંધતી હતી. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો તે પૂર્વકિનારે નેલોરથી પુદુકોટ્ટાઇ સુધી તે વિસ્તરેલો હતો અને ત્યા પાંડ્ય દેશને જઇ અડતો હતો પશ્ચિમે તે કુર્ગની સરહદ સુધી પહોંચતો હતો આ પ્રમાણે વર્ણવેલી મર્યાદામા મદ્રાસ તથા બીજા કેટલાક બ્રિટિશ જીલ્લા તેમજ મહીસુરના મોટા ભાગનો સમાવેશ થઈ જતો હતો આપણને ચોક્કસ ખબર છે ત્યા સુધી સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પાટનગર ઉરૈયૂર અથવા જૂનુ ત્રિચિનોપોલી હતુ જેના સ્થાનની ખબર નથી એવુ ઉત્તર મનાલુર નામનુ ગામ ઐતિહાસિક યુગ પૂર્વનુ ચોલ દેશનુ પાટનગર કહેવાય છે

પ્રણાલી અનુસાર અમુક રાજ્યોની મર્યાદાઓ આપણને પ્રાપ્ત થઈ હોય તે ઉપરથી તે મર્યાદાઓ હમેશા ચોલ રાજ્યના સીમાને

મનાતી જ હતી એવું અનુમાન કરવું વાજબી

રાજકીય હદોમાં થતા ફેરફાર

નહિ ગણાય. ખરું જોતાં તો ચોલ રાજ્યની સરહદોમાં બહુ મોટા ફેરફારો થતા જણાય છે. પ્રણાલી અનુસાર ચોલ રાજ્યની ઉત્તર અને પશ્ચિમની નક્કી થતી સરહદો રાજકીય મર્યાદાઓ નહિ પણ જાતિની મર્યાદાઓ બતાવે છે અને તામિલ તથા તેલુગુ, કનારી, મલાયાલમ અને તુલુ વગેરે દ્રાવિડી ભાષાઓ બોલનારા પ્રદેશો વચ્ચેની ભેદરેખાથી એ મર્યાદા બહુ જુદી પડતી નથી પણ તામિલ એ પાંડ્ય રાજ્યની પ્રચલિત ભાષા છે તેવી જ રીતે ચોલ રાજ્યની પણ છે અને પ્રણાલી અનુસાર ચોલ રાજ્યની દક્ષિણ મર્યાદા બનેલી વે-ગાઇની ઉત્તરે તેમજ દક્ષિણે વસતા લોકોની વચ્ચે કાંઇ સ્પષ્ટ જાતિ ભેદસૂચક રેખા દોરી શકાય એમ નથી.

પાંડ્ય રાજ્યની પેઠે જ પાણિનિને જેની માહિતી નહોતી એવું ચોલ રાજ્ય નામથી તો કાત્યાયનને પરિચિત હતું અને અશોકે તેને એક

ચોલ રાજ્યના સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખો

સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીક ઓળખ્યું હતું એ મહાન મૌર્યની સત્તા મહીસુરમાં ચિતલદૂર્ગની દક્ષિણે છેક ૧૪ અક્ષાંશ સુધી વિસ્તરતી હતી એમાં તો કાંઇ પ્રશ્ન જ નથી એટલે મૌર્યયુગમાં ઘણું કરીને પેન્નર નદી ચોલ રાજ્યની ઉત્તર સીમા હશે પાછળથી ઉત્તર અને દક્ષિણની સીમાઓ બહુ આગળ વધી જ્યારે એથી ઉલટું પલ્લવોની ચઢતીના જમાનાના મધ્ય યુગમાં તે બહુ જ સંકોચાઇ ગઇ

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્ય તેમજ ગ્રીક તથા રોમન લેખકો પુરવાર કરે છે કે ખ્રિસ્તીસનના પહેલા બે સૈકામાં, કોરોમાન્ડલ અથવા ચોલ

પ્રાચીન સમયમાં વેપાર

કિનારાના બંદરો પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના દેશો જોડેના ધીકતા વેપારના લાભ ભોગવતા હતા. ચોલના કારવા માત્ર કિનારે કિનારેની સફરો નહિ કરતા, પણ હિંમતથી બંગાળાનો ઉપસાગર

ચીરી ઇનાનદી તથા ગંગાના મુખ સુધી અને હિંદી મહાસાગરની પાર મલાયાના દ્વીપસમૂહો સુધી જતા હતા મિસરદેશથી મલબાર અથવા કન્નડ કિનારે આયાત થતો બધો માલ ચોલ દેશના બજારમાં તુરત વેચાઇ જતો બીજા હાથ પર પશ્ચિમના બંદરો, પૂર્વ કિનારાના બજારોમાંથી તેમના વેપારી વહાણોમાં ભરી લઈ જવાનો માલ મેળવતા એ પૂર્વકિનારાના પ્રદેશમાં મોટા જથ્થામાં સુતરાઉ કાપડ પેદા થતું હતું કાવેરી નદીના ઉત્તર મુખ પર આવેલું કાવીરીપટ્ટિનમ્ એ ચોલ બંદરોમાં સૌથી મુખ્ય હતું એક વખતનું આ સમૃદ્ધ શહેર, જ્યાં રાજાનો ભવ્ય મહેલ હતો અને જ્યાં પરદેશી વેપારીઓને રહેવું ફાવતું અને બહુ લાભદાયી જણાતું હતું તે લુપ્ત થયેલું છે અને વિશાળ રેતીના ઢગ નીચે દટાયેલું પડ્યું છે

સૌથી પહેલો ઐતિહાસિક અથવા અર્ધ ઐતિહાસિક રાજા કરિકાલ છે પ્રાચીન કવિઓ તેને લંકા પર ચઢાઈ કરી ત્યાંથી તેણે બાંધેલા

કરિકાલ

એક મોટા લાંબા કાવેરી નદીના બંધ પર કામ કરવા હજારો મજૂરો લઇ જતો બતાવે છે તેણે જ કાવીરીપટ્ટિનમ્ વસાવ્યું અને ઉરૈયૂરથી તેણે પોતાનું પાટનગર એ નવા શહેરમાં ખસેડ્યું તેણે લાંબો સમય રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યો એનો લાંબો અમલ તેના પાડોશી પાંડ્ય અને ચેરો જોડે લડવામાં રોકાયો હતો તે ખ્રિસ્તી સનના પહેલા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગમાં કે કદાચ બીજા સૈકામાં થઇ ગયો જણાય છે કરિકાલ પછી તેની ગાદીએ તેનો પૌત્ર નેડુમુડિકિલ્લિ આવ્યો તેના અમલમાં કાવિરિપટ્ટિનમનો સમુદ્રથી નાશ થયેલો મનાય છે નેડુમુડિકિલ્લિ, એ ચેનકુટ્ટુવન ચેર અને લંકાના ગજબાહુ પહેલાનો સમકાલીન હતો થોડા સમય માટે તે ચેર રાજા દક્ષિણના રાજાઓનો નાયક થઇ પડ્યો હતો અને ચોલોની સત્તા પરવારી ગઇ હતી કેટલાય યુગો સુધી ચોલોની સત્તા એ પ્રદેશમાં ફરી ચાલુ થવા પામી નહિ

આદિત્યના ઉદયનો સૂચવે છે કે કરિકાલ પછીના બીજા

સૈકામાં ચોલ અને તામિલ રાજ્યોની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને તામિલોથી દેખીતી રીતે જુદી વર્ણની આક્રમક અને તેના જેવી બીજી જાતિઓના ઉદયથી તેમની જગા પુરાઈ. આશરે ચોથા સૈકાના

પલ્લવોનો ઉદય

આરંભની સાલવાળા આપણી જાણમાં આવેલા પલ્લવ શિલાલેખોમાંના સૌથી જૂના શિલાલેખો બતાવે છે કે તે સમયે પ્રણાલીથી જાણીતા ચોલ દેશની મધ્યમાં આવેલા કાંચીનગરમાં એક પલ્લવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અને એમ પણ હોય કે ઉપર જે જાતિઓના ખુલ્લા વિરોધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની દોરવણી તથા વ્યવસ્થા તે પરદેશી અથવા અર્ધપરદેશી પલ્લવ વંશે કરેલી હોય. હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ તે જાતિના લોક મણિપલ્લવમ્ એટલે કે લંકાના જાફના દ્વીપકલ્પના રાજાઓ જોડે વંશજોનો સંબંધ કદાચ ધરાવતા હોય એ વાત ગમે તેમ હોય, પણ આશરે ઇ.સ. ૩૫૦માં સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણ હિંદ પર ચડાઈ કરી ત્યારે કાંચીમાં એક પલ્લવ રાજા ગાદીએ હતો એ તો ચોક્કસ વાત છે. પરિણામે તે વખતે ચોલરાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો જ ઘટી ગયેલો હશે. સાતમા સૈકા સુધી ચોલના ઇતિહાસ વિષે આથી વધારે કાંઈ જાણવામાં નથી.

હ્યુઆન્ત્સાંગની ટીકાઓ તે સૈકાના અર્ધા ભાગમાં ચોલરાજ્ય વિષે ગૂઢ રસિક ઉલ્લેખ કરે છે એ ટીકાઓના મહત્ત્વની તેની યાત્રાના ટીકાકારોએ પૂરી કદર કરી છે. તે પલ્લવના પાટનગર કાંચી સુધી પહોંચ્યો હતો. તેની દક્ષિણ હિંદની મુલાકાત ચોક્કસ રીતે ઈ. સ. ૬૪૦ની

હ્યુઆન્ત્સાંગ

સાલમાં નક્કી શકાય એમ છે. તે સમયે ચોલરાજ્ય ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલ ઘેરાવાવાળા મુલકમાં મર્યાદિત થયું હતું અને તેની રાજ્યધાનીનું નગર ભાગ્યે જ બે માઈલ ઘેરાવાનું હતું. તે દેશ મોટે ભાગે જંગલ છવાયેલો અને ત્યજાયેલો હતો અને તેના ચારાદરતી ઉના પકપ્રદેશ અને જંગલો આવેલા હતાં. તેમાં વસ્તી આછી હતી. ચોરોની ટોળી ઝનૂની

હતી અને તેઓ લંકાદ્વીપના સંપ્રદાયમાં ભળેલા રહેતા. જે થોડા ઘણા બૌદ્ધ મઠ હતા તે ખંડિયેર હાલતમાં હતા અને તેમાં રહેતા સાધુઓ તે મકાનો જેવા જ ગરીબ હતા. તે પ્રદેશમાં ચાલુ ધર્મ જૈન ધર્મ હતો, પણ ત્યાં કેટલાંક વૈદિક હિંદુ ધર્મનાં મંદિર પણ હતાં. એ દેશ અમરાવતીથી નૈઋત્યમાં બસો માઇલ કે તેથી ઓછે અંતરે હતો એમ બતાવવામાં આવે છે. આથી તે દેશ 'સુપ્રતજિલ્લા' (સીડેડ ડિસ્ટ્રિક્ટ્સ) ખાસ કરીને કડાપ્પા જિલ્લો હશે એમ નક્કી થાય છે. એ પ્રદેશની હવા ગરમ છે અને તેમાં તે યાત્રીએ નોંધેલાં બીજાં પણ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૦૦માં અંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો ત્યાં સુધી તે પ્રદેશ લૂંટફાટ માટે મોટી નામના પામેલો હતો. એ યાત્રી માત્ર ચોલદેશની વાત કરે છે, પણ કોઈ રાજાના નામનો નિર્દેશ કરતો નથી. આનું કારણ નિઃસંદેહ એ જ જણાય છે કે તે સ્થાનિક રાજા બહુ જ ઓછી અગત્યનો આદમી હશે. બે વર્ષ બાદ ચાલુક્ય સત્તાનો નાશ કરનાર અને કાંચીના પલ્લવ રાજ્યના બળવાન નૃસિંહવર્માને તે તાબે હશે. આઠમા સૈકા પહેલાંની લિપિમાં કોતરેલા, સ્થાનિક ચોલરાજાઓના કડાપા જિલ્લામાં મળી આવેલા પથ્થરના લેખોની શોધથી હ્યુઆન્ત્સાંગે ચોલરાજ્યની કરેલી ટીકાના એ અર્થના ખરાપણાનું સમર્થન થાય છે.

પલ્લવોની સત્તાનું શિથિલ થવું

એ સૈકાના શરૂઆતના ભાગમાં કાંચીના પલ્લવો તથા દક્ષિણના ચાલુક્યો વચ્ચે દક્ષિણ હિંદમાં સર્વોપરિ સત્તાને માટે ચડસાચડસી થયા કરતી હતી તે સમયે ચોલોનું તો કાંઈ ચાલ્યું જ નહોતું, પણ ઈ. સ. ૭૪૦માં ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્યને હાથે થયેલા પલ્લવોના સખત પરાજયને કારણે કાંચીના રાજ્યની સત્તા નબળી પડી અને તેથી ઉત્તરે પલ્લવોના અને દક્ષિણે પાંડ્યોના દબાણથી કાંઈ ગણતરીમાં નહિ રહેલા ચોલોને પોતાનું સ્થાન પાછું મેળવવાની તક મળી. આ અરસામાં, આશરે નવમા સૈકાની મધ્યમાં ગાદીએ આવેલા ચોલરાજ વિજયાલય વિષે આપણે સાંભળીએ છીએ. એ રાજાએ ૩૪ વર્ષ રાજ્ય

કર્યું હતું. એના પુત્ર આદિત્યે (આશરે ૮૮૦થી૯૦૭) પલ્લવ અપરાજિત પર જિત મેળવી અને તેમ કરી આખરે પલ્લવ સત્તાનો અંત આણ્યો.

પરાંતક પહેલો

ઈ. સ. ૯૦૭માં આદિત્યનો પુત્ર અને અનુગામી પરાંતક પહેલો ગાદીએ બેઠો ત્યારથી ઐતિહાસિક ચોક્કસ માહિતીની ભૂમિ પર ઊભા રહે છે. હવે તેને શિલાલેખોના ઊણપની નહિ પણ અતિશયતાની મુશ્કેલી નડે છે. ૧૯૦૬થી૭ સુધી એક જ મોસમમાં પરાંતક પહેલાના ચાલીસ કરતાં વધારે શિલાલેખોની નકલ કરવામાં આવી છે. એ શિલાલેખો તેના અમલના ત્રીજાથી એકતાળીસમા વર્ષની મર્યાદાની અંદરના છે એટલે કે ઈ. સ. ૯૦૯–૧૦થી માંડી ૯૪૭–૮ સુધીના છે. આ મહત્ત્વાકાંક્ષી રાજાને પલ્લવોની સત્તાનો ધ્વંસ કર્યે સંતોષ ન થયો તેથી તે વધતોવધતો છેક હિંદને દક્ષિણ છેડે પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે પાંડ્યોનું પાટનગર મદુરા હાથ કર્યું, ત્યાંના રાજાને દેશવટો દીધો અને પછી લંકાદ્વીપ પર ચડાઈ કરી.

ચોલોનો રાજ્યવહીવટ

પરાંતક પહેલાના કેટલાક લાંબા શિલાલેખો ગ્રામ્ય સંસ્થાના અભ્યાસીઓને બહુ રસ પડે એવા છે, કારણ કે રાજાની સંમતિથી વિશાળ વહીવટી અને ન્યાય ચૂકવવાની સત્તા ભોગવતી સુવ્યવસ્થિત સ્થાનિક સમિતિઓ અથવા પંચાયતો સ્થાનિક બાબતોનો કેવી રીતે વહીવટ કરતી હતી તેની વિગતો તેમાં આપેલી છે બહુ દુઃખની વાત છે કે સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું આ દેશી રીતે અતિ ઉત્તમ તંત્ર જેની ઉત્પત્તિ ખરેખર પ્રજાની અંદરથી જ થયેલી છે તે યુગો પહેલાં મરી જવા પામ્યું છે. એના જેવી જ કાર્યસાધક પ્રતિનિધિ સંસ્થા મળી શકે તો હાલના યુગની સરકારો ખરેખર વધારે સુખી થાય. કેટલાક હિંદી અભ્યાસીઓએ આ વિષયનો કાળજીભર્યો અભ્યાસ કરેલો છે અને તેમના લેખો ખરેખર બહુ વાંચવા જેવા છે. જ્યારે પણ દક્ષિણ હિંદનો મધ્ય-યુગનો ઇતિહાસ વિગતવાર લખવામાં આવશે ત્યારે ચોલ રાજ્યવહીવટની પદ્ધતિઓની ચર્ચા માટે એક લાંબું અને રસિક પ્રકરણ આપવું પડશે.

પરાંતક પહેલો આશરે ૯૫૩મા કે એથી કાંઇક મોડો મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર રાજાદિત્ય તેના મરણ પહેલાં જ ઈ. સ. ૯૪૭–૮ના અરસામા તક્કોલાના યુદ્ધમા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કૃષ્ણરાજ ત્રીજાને હાથ મારી ગયો જણાય છે. પરાંતક પહેલા પછી આશરે પાંચેક પ્રખ્યાતિમાં નહિ આવેલા અનુગામીઓ થઇ ગયા. એ બધાના રાજ્ય ટૂંકા અને આપત્તિઓથી ભરેલાં હતાં.

પરાંતક પહેલાના અનુગામીઓ

ઇ. સ. ૯૮૫મા મહાન રાજરાજદેવ જેવો બળવાન રાજા ગાદીએ આવતા રાજ્યવંશની ખટપટોનો અંત આવ્યો અને દક્ષિણ હિંદમા ચોલ સત્તાને અગ્રગણ્ય સત્તાને સ્થાને સ્થાપવાની લાયકાત ધરાવનાર એક પુરુષ ચોલરાજ્યના ઉપરી તરીકે આવ્યો. આશરે ૨૮ વર્ષના ધમાલભર્યા અમલ દરમિયાન રાજરાજ એક પછી બીજી એમ ઉપરાઉપરી જીતો મેળવતો ચાલ્યો અને તેના મરણ સમયે તે દક્ષિણ હિંદનો સર્વોપરી અને બિનહરીફ સમ્રાટ્ હતો. વળી હાલનો મદ્રાસ ઇલાકો, લંકા તથા મહીસુર રાજ્ય મળીને થાય તેવડા મોટા મુલકનો તે ધણી હતો.

મહાન રાજરાજ

ચેર દેશથી તેણે પોતાની જયની કારકીર્દિની શરૂઆત કરી અને તેના અમલના ચૌદમા વર્ષમા હિંદની મુખ્ય ભૂમિ પર મેળવેલા દેશમા પહેલા પલ્લવોને હાથ હતુ તે વેંગીનુ પૂર્વ ચાલુક્ય રાજ્ય, કુર્ગ, પાંડય મુલક અને દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાના વિશાળ મુલકોનો સમાવેશ થતો હતો. ત્યાર પછીના ત્રણ વર્ષ દરમિયાન મલબારકિનારા પર કિવલોં (ક્વિલોન) તથા ઉત્તરનો કલિંગ દેશ તેના રાજ્યમા ઉમેરાયા ત્યાર બાદ રાજરાજ લંકા પરની લાંબા સમયની ચડાઇઓમાં રોકાયો. એ ચડાઇઓને પરિણામે આખરે તેના અમલના ૨૦મા વર્ષમા એ દ્વીપ ખાલસા થઇ તેના મુલકમાં ભળી ગયો. ઈ સ ૧૦૦૫મા કે તે અરસામાં તેણે તલવાર મ્યાન કરી અને તેના જીવનનાં બાકીના વર્ષ શાંતિમા વીતાવ્યાં. ૧૦૧૧થી

લંકાની જીત વગેરે

ચોલોના રિવાજ મુજબ તેનો પુત્ર રાજેન્દ્ર તેની સાથે રાજ્યતંત્રમાં જોડાયો.

ચાલુક્યો અને પલ્લવો વચ્ચેના વેરનો વારસો ચોલોને મળ્યો. દક્ષિણ હિંદમાં પડેલા પલ્લવો જે સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવતા હતા તેની પર હવે ચોલો આવ્યા હતા એટલે હવે તેમની અને ચાલુક્યો વચ્ચે ચાર વર્ષનો વિગ્રહ જાગ્યો અને આખરે ચાલુક્યોનો પરાજય થતા તેનો અંત આવ્યો. રાષ્ટ્રકૂટોની તાબેદારીમાંથી એ ચાલુક્યો હમણાં થોડું થયા જ મુક્ત થયા હતા તેવામાં તેમનો આમ પરાજય થતા પામ્યો.

ચાલુક્યો સાથેનો વિગ્રહ

રાજરાજની પાસે બળવાન નૌકાસૈન્ય હતુ, અને તેનો તેણે પૂરતો ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. તેનુ છેલ્લુ પરાક્રમ ચોક્કસ નામનિર્દેશ વગરના અસંખ્ય ટાપુઓ જીતી લેવાનુ હતુ. આ ટાપુઓ તે લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ હશે અને તે તેના અમલના ૨૦મા વર્ષમા જીતાયા હશે.

દરિયાઈ યુદ્ધ

તેની આજ્ઞાથી તેના પાટનગર તાંજોરમા (તાજુવુર) બંધાયેલુ ભવ્ય મંદિર, જેની ભીંતો પર તેના ૭૯નીસમા વર્ષમા નોંધાયેલી જીતોની કથા ચિત્રરૂપે ચિત્રેલી છે તે રાજરાજની ઝળકતી કારકિર્દીના સ્મારક તરીકે આજ પણ ઊભુ છે.

તાંજોરમાં મંદિર

જાતે શિવભક્ત હોવા છતા તે એટલો ઉદાર વૃત્તિનો હતો કે નેગાપટ્ટમના બંદરે આવેલા બે બૌદ્ધમંદિરોને તેણે ધનસહાય કરી હતી. પંદરમા સૈકા સુધી એવા બે મંદિર પરદેશી બૌદ્ધોના યાત્રાના ધામ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા તેમાનુ એક ઘણુ કરીને રાજરાજની ધનસહાયનું પાત્ર બનેલુ મંદિર ૧૮૬૭ સુધી ભાંગીતૂટી હાલતમા નભી રહ્યુ હતુ તે અરસામા જેસુઇટ સાધુઓએ તેને તોડી પાડ્યુ અને તેના શિલાલેખો નવા ખ્રિસ્તી દેવળો બાંધવામા ઉપયોગ કર્યો.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય

ગંગાઈકોંડ અટકવાળા રાજરાજના પુત્ર અને વારસ રાજેન્દ્ર

ચોલેન્દ્ર પહેલાએ તેના પિતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાભરી કારકિર્દિ વધારે બળપૂર્વક અને વધારે સ્પષ્ટ નકશાના સાથે ચાલુ રાખી. બંગાળાના ઉપસાગરને ઓળંગી તેના કાફલા એ પ્રોમ અથવા પેગુ રાજ્યના પ્રાચીન પાટનગર કદારમ તેમજ તેના કિનારે આવેલા નક્કોવારમ અને મનામ અથવા મર્તબાનનાં બંદર હુમલો કરી કબજે કર્યાં. આ શહેરો પડતા તુરતમાં થોડા સમય માટે તો આખું પેગુનું રાજ્ય ખાલસા થઈ ચોલ સામ્રાજ્યમાં ભળી ગયું. પેગુ નહેરની પાસે આજ પણ ઊભેલા બે ગ્રેનાઇટ પથ્થરના સ્તંભો ઇ.સ. ૧૦૨૫ થી ૨૭ સુધીમા થયેલી પોતાની જીતના સ્મારક તરીકે ચોલ રાજાએ ઊભા કરેલા મનાય છે. પેગુની જીત પછી નક્કવારમ (નીકોબાર) અને આન્દામાન ટાપુઓની જીત થઇ.

રાજેન્દ્ર પહેલો: ગંગાઇકોંડા. રાજ્યારોહણ ૧૦૧૮

તેના અમલના શરૂઆતના વર્ષોમા રાજેન્દ્ર ચોલદેવ ઉત્તરના રાજ્યો જોડેના એક પછી એક થતા વિગ્રહોમાં રોકાયો હતો. આશરે ૧૦૨૩માં બિહાર અને બંગાળાના રાજા મહીપાલ જોડે તે અથડાઇ પડ્યો અને છેક ગંગાને કિનારે પોતાની સેનાને લઇ ગયો. આ પરાક્રમના સ્મરણમા તેણે ગંગાઇકોંડાનુ બિરુદ ધારણ કર્યું અને ગંગાઇકોંડા–ચોલપુરમ નામનું એક નવુ પાટનગર સ્થાપ્યુ. તે શહેરની પાસે તેણે મોટા માટીની લાંબી પાળ ઊભી કરી એક કૃત્રિમ મહાસરોવરની રચના કરી. મોટા વિસ્તારની ભૂમિને પવાણ કરવા માટે તેણે તેમા દ્વાર તથા નહેરોની ગોઠવણ કરી હતી. એક ભવ્ય મહેલથી અને ૩૦ ફીટ ઊંચા કાળા કાળમીંઢ પથ્થરના એકશિલા શિવલિંગવાળા એક મોટા મંદિરથી તે શહેરને શોભીતુ કરવામા આવ્યુ હતું. બાંધકામને લાયકના સામાનની શોધમા નીકળતા હાથના, માત્ર ઉપયોગિતાની નજરે બધી ચીજો જોતા લોકોની લૂંટથી બહુ જ બીસ માર હાલતમા આવી પડેલા એ બાંધકામોના ખંડિયેરો, ત્રિચિનોપોલી

તેના વિગ્રહો અને પાટનગર

ચિદંબરના એક વેરાન પ્રદેશમાં આજે પણ અલ્પ ઐમાનનામ ગેવતા ઊભા છે એ મંદિરોમાંનું એકગમ અદ્વિતીય ઉત્તમતાવાળું છે. રાજેન્દ્ર ગંગાઈકોંડાના સમયમાં પણ પાંડ્ય રાજ્ય ચોળ સત્તા નીચે ચાલુ રહ્યું હતું અને ચોળ-પાંડ્યના બિરુદથી તેનો પુત્ર તેના સૂબા તરીકે તેનો વહીવટ કરતો હતો.

રાજાધિરાજ, યુવરાજ ઈ.સ. ૧૦૧૮; રાજા ઈ.સ. ૧૦૩૫

રાજેન્દ્રનો સૌથી મોટો પુત્ર રાજાધિરાજ જે ૧૦૧૮થી માંડી રાજ્યવહીવટમાં તેના પિતાનો સહકાર્યકારી હતો, તે ૧૦૩૫માં તેના પછી ગાદીએ આવ્યો. પડોશી રાજ્યો સાથે તેના પિતાએ શરૂ કરેલા અનંત વિગ્રહો તેણે ચાલુ રાખ્યા. ઈ.સ. ૧૦૫૨ કે ૫૩માં કોપ્પમના યુદ્ધમાં ચાલુક્ય સેના સાથે થયેલી ખૂનખાર ઝપાઝપીમાં તે કામ આવ્યો. એ યુદ્ધથી તુંગભદ્રા નદી ચોળ અને ચાલુક્ય રાજ્યો વચ્ચેની સરહદરૂપ ગણવાનું ઠર્યું. એ યુદ્ધમાં રાજાધિરાજનું મરણ થયું છતાં યુદ્ધભૂમિ પર તેના વારસ તરીકે અભિષિક્ત થયેલા તેના ભાઈ રાજેન્દ્ર પરકેશરીવર્માએ બગડી બાજી સુધારી.

કુડાલસંગમનું યુદ્ધ

આ રાજા તેમજ તેની પછી આવેલા ત્રણ રાજાઓના અમલ દરમિયાન આ ઝઘડાઓ ચાલુ રહ્યા. તેમાંની કોઈ વિગત ખાસ યાદ રાખવા જેવી નથી. કૃષ્ણા અને પંચગંગા નદીના સંગમ, કુડાલસંગમ આગળનું યુદ્ધ, એ તે ઝઘડાઓમાંનો જાણવા જેવો બનાવ છે, કારણકે તેમાં ચાલુક્યોએ વીરરાજેન્દ્ર ચોળને હાથે સજ્જડ હાર ખાધી હતી (રાજ્યારોહણ ઈ.સ. ૧૦૬૨-૩). ચાલુક્ય ગાદીના હરીફ હકદાર અને ભાઈ સોમેશ્વર બીજા અને વિક્રમાદિત્ય વચ્ચે આપસઆપસમાં થયેલા કુટુંબ વિગ્રહમાં વીર રાજેન્દ્રે બીજાનો પક્ષ લીધો અને તેની સાથે પોતાની કુંવરીનું લગ્ન કર્યું.

વીર રાજેન્દ્રનું મરણ થતાં તેના વારસા માટે તકરાર પડી અને

કૌટુંબિક વિગ્રહ જાગ્યો. વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યે દક્ષિણની ગાદી પર પોતાનો અધિકાર દૃઢ કરીને જમાવ્યો અને પોતાના

વિગ્રહ; અધિરાજેન્દ્ર

સાળા અધિરાજેન્દ્રની વા'રે ધાયો અને તેને ચોળ મુલકનો રાજા સ્થાપવામાં સફળ થયો. (૧૦૬૭) પણ તે નવો રાજા પ્રજાને અકારો થઇ પડ્યો અને બે વર્ષ બાદ તેનું ખૂન થયું (૧૦૭૪). તેની સાથે મહાન મધ્યયુગીન ચોળોની સીધી પરંપરાનો અંત આવ્યો.

રાજ્યની લગામ હાથમાં લઈ શકે એવો એક પુરુષવારસ અધિરાજેન્દ્રે પોતાની પાછળ મૂક્યો હોય એમ જણાતું નથી. પરિણામે તેની પછી તેનો રાજેન્દ્ર નામનો એક સગો ગાદીએ

ચાલુક્ય ચોલવંશ

આવ્યો. પાછળથી તે કુલોત્તુંગ પહેલાના નામથી ઓળખાતો થયો હતો. રાજેન્દ્રની મા પ્રખ્યાત ગંગાઇકોંડાની પુત્રી હતી અને તે પોતે ૧૦૬૨માં મરણ પામેલા વેંગિના પૂર્વ ચાલુક્ય રાજાનો પુત્ર હતો. પણ રાજેન્દ્રે ચોળોના દરબારમાં રહેવું પસંદ કર્યું હતું અને પોતાના કાકાને કેટલાક વર્ષ વેંગિમાં રાજ્ય કરવા દીધું હતું. ૧૦૭૦માં વેંગિના રાજા તરીકે રાજેન્દ્રનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો અને ચાર વર્ષબાદ અધિરાજેન્દ્રનું ખૂન થયું ત્યારે તેણે આખા ચોળ મુલકનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. આ પ્રમાણે તેણે નવા ચાલુક્ય-ચોળ વંશની સ્થાપના કરી અને કુલોત્તુંગ ચોળનું પદ ધારણ કર્યું. પોતે પ્રાપ્ત કરેલા આ સ્થાન માટે તે યોગ્ય હતો અને ૪૯ વર્ષ સુધી તેણે બહુ સફળતાથી પોતાના વિશાળ રાજ્યનો વહીવટ કર્યો. પૂર્વ ગંગ રાજા અનંતવર્મા ચોળને હરાવી તેણે કલિંગ દેશ ફરીથી જીતી લીધો. ઇંગ્લંડમાં ડમ્સડેનું પુસ્તક રચાયું તે જ અરસામાં ઈ. સ. ૧૦૮૬માં બહુ મોટા પાયા પર તેણે મહેસૂલની ફેર તપાસણીની યોજના અમલમાં મૂકી તે કારણે તેનો રાજ્યવહીવટ બહુ પંકાઈ ગયો છે.

દક્ષિણ હિંદના વૈષ્ણવોના સૌથી વધારે માનનીય ગુરુ, પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞ રામાનુજે કાંચીમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને અધિરાજેન્દ્રના

રામાનુજ

અમલ દરમિયાન તે ત્રિચિનાપોલી પાસે શ્રીરંગમાં રહેતા હતા; પણ શૈવ ધર્મને માનનાર રાજાના વેર વિરોધને લઈ તેને મહીસુરના મુલકમાં ચાલ્યા જવાની ફરજ પડી હતી. આખરે અધિરાજેન્દ્રના મરણે તેને ચિંતા મુક્ત કર્યો. તે સંત ત્યાર બાદ શ્રીરંગ પાછા આવ્યા અને તેમના મરણ સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

વિક્રમ ચોલ. રાજ્યારોહણ ૧૧૧૮

કુલોત્તુંગના પુત્ર અને વારસ વિક્રમ ચોલે ચાલતી આવેલી પ્રથા મુજબ પોતાના પડોશીઓ જોડે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું અને પોતાના કુળની મરજાદ જાળવી રાખવામાં તે સફળ થયો હોય એમ જણાય છે. ત્યાર પછીના ત્રણ રાજાઓના અમલ ટૂંકા હતા અને તે બીજી પણ પ્રકારે ખાસ જાણવા જોગ નહોતા.

કુલોત્તુંગ ત્રીજો. રાજ્યારોહણ ૧૧૮૭

કાંઈક અગત્ય ધરાવતા ચોલ રાજાઓમાં છેલ્લો કુલોત્તુંગ ત્રીજો હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૧૮૭થી માંડી આશરે ચાલીશ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેની ગાદીનો વારસો તકરારમાં પડ્યો અને ચોલ રાજાઓ નહિ જેવું સ્થાન રોકતા થઈ ગયા. થોડા સમય માટે પાંડ્યોએ ફરી માથું ઊંચક્યું અને કાંઈક સરસાઈ મેળવી અને આખરે ૧૩૧૦માં, તેમજ ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં મલેક કાફુરના મુસલમાન લશ્કરોની ફતેહોથી દક્ષિણ હિંદના તમામ હિંદુ રાજ્યોની સત્તાનો ધ્વંસ થયો. ચૌદમા સૈકા દરમિયાન વિજયનગરની ઝડપી અભિવૃદ્ધિ થવાથી હિંદના દ્વીપકલ્પ વિભાગમાં હિંદુઓની સત્તાની ફરી સ્થાપના થઈ. આશરે ઈ. સ. ૧૩૭૦માં હિંદનો છેક દક્ષિણનો ભાગ વિજયનગરના અમલ નીચે પસાર થયો.

વિભાગ ચોથો

પલ્લવો

પલ્લવો કોણ હતા? તે ક્યાંથી આવ્યા? દક્ષિણના સત્તાધીશોમાં

તેમણે આગળપડતુ સ્થાન કેવી રીતે મેળવ્યુ? આવા બધા સવાલોનો અત્યારે પૂરો જવાબ આપી શકાય એમ નથી, જોકે એ પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ કરવામા સારી પ્રગતિ થયેલી છે

પલ્લવોની ઉત્પત્તિ

'પલ્લવ' એ શબ્દ 'પહલવ' શબ્દને એટલો બધો મળતો છે કે પલ્લવો અને પહલવો એક જ છે એ વાદ તરફ પક્ષપાત દેખાડવા કેટલાક લેખકોની વૃત્તિ થાય છે પરિણામે કાંચીના પલ્લવ વંશની ઉત્પત્તિ આખર સરવાળે ઇરાનમા હોવી જોઇએ એવો મત કેટલાક રજુ કરે છે હાલની શોધો એ ખ્યાલનાસમર્થનમાં કોઈ પણ પ્રકારના ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરવામા નિષ્ફળ થાય છે

પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યના ઊંડા અધ્યયનથી હાલમા એવી સૂચના મળી છે કે પલ્લવો મૂળ લંકા જોડે સબંધ ધરાવતા હતા 'મણિમેકલાઇ' તથા 'સિલપ્પદિકારણ' એ બે તામિલ કાવ્યોનુ પરીક્ષણ એમ સૂચના કરતુ જણાય છે કે ચોલની રાજધાની પુહાર અથવા કાવીરિપટ્ટિનમનો સમુદ્રે કરેલો વિનાશ ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાના ત્રીજા પાદના અંત ભાગમા લંકામા ગજબાહુના અમલનો અંત આવ્યો અને ચોલ રાજા કિલ્લિવલ્લાન અથવા નેડુમુડિકિલ્લિ પોતાનું પાટનગર ત્યાંથી ખસેડી ઊરૈયૂર લઇ ગયો તે પહેલા થયેલો હતો

હાલ થોડા સમય પર જ કોલંબોના શ્રી મુદલિયાર સી રસનાયગમ એ તામિલ વીરકાવ્યોના વધારે અભ્યાસને બળે જાહેર કરે છે કે આ ચોલ રાજાને મણિપલ્લવમના નાગરાજા વલૈવાનમની નાગકુંવરી સાથે પ્રીતિ બંધાઇ હતી એ મણિપલ્લવમ તે જ જાફનો દ્વીપકલ્પ એવો નિર્ણય કરી શકાય છે તે પ્રાચીન સમયે તે લંકાના કિનારાથી જરા દૂર આવેલો ટાપુ હતો. આ લગ્નસબંધને પરિણામે તોંડાઇમાન ઇળાંતીરાયણ[1]

---

[1] 'ઓરિજિન ઑફ ધી પલ્લવઝ' (ઇન્ડિ એન્ટિ ૩॥, એપ્રિલ, ૧૯૨૩ પૃ ૭૧ થી ૮૦) આ લેખ અનુસાર એ કુંવરનુ આવુ નામ એટલા માટે

નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો બીજા સૈકાના પાછલા ભાગના કોઇ સમયે તેના પિતાએ (કિલ્લિવળવન) તેને ચોળમંડળથી ભિન્ન કરી પાટનગર-વાળા તોંડાઇ મંડળનો રાજા નીમ્યો આ પ્રમાણે જે રાજવંશનો તોંડાઇ-માન ઇળતીરાયણ આદિ પુરુષ થયો તેણે 'મણિપલ્લવમ'[2] પદના છેલ્લા અર્ધ ભાગને પોતાના વંશ નામ તરીકે સ્વીકાર્યો તે તેની નાગમાતાનું રાજ્ય હતું તેની માતા તેના ચોળ પિતા કરતા ઊતરતી પંક્તિની મનાતી હતી આ મત પ્રમાણે પલ્લવ એ કોઈ જાતિ કે ગોત્ર નહિ, પણ એક વંશનું જ નામ હતું તેઓ એક બાજુ ઉરૈપુરના ચોળ કુટુંબમાંથી અને બીજી બાજુ હાલના લંકાના જાફના દ્વીપકલ્પ ભાગમાંના નાગ રાજ્યકર્તાઓમાંથી ઊતરી આવ્યા હતા હિંદની મુખ્ય ભૂમિ પર આવેલા તામિલ રાજ્યો જોડે પલ્લવોને આનુ દુશ્મનાવટ હતી તે ઉપરથી તેમજ પ્રણાલી પલ્લવોના મુળ ની કાંઇ મર્યાદાનો ઉલ્લેખ કરતી નથી તે ઉપરથી સૂચના થાય છે કે જાતિ તરીકે પલ્લવો તામિલોથી જુદા છે અને સતત પ્રણાલી અનુસાર દક્ષિણહિંદના આખા પ્રદેશ પર પથરાયેલા પાંડ્ય, ચોળ અને ચેર એ ત્રણ રાજ્યોના રાજાઓની ઉપર તેમની સત્તા પાછળથી જામી હતી પ્રાચીન તામિલ કાવ્યો ઉપરથી સમર્થિત જણાતી પલ્લવોની ઉપર મુજબની ઉત્પત્તિ આપણને જાણીતી વાતોની વિરોધી

પાડવામાં આવ્યું હતું કે મણિપલ્લવમથી પુકાર આવતા રસ્તામાં તેનું વહાણ ખરાબે લાગ્યું હતું અને તોંડાઇલતાને વળગી તે કિનારે ઘસડાઈ ગયો હતો એનું નામ ઘણું કરીને તેની જ્ઞાતિ અથવા જાતિનું ચિહ્ન બતાવે છે

૨ એમ સી રસનાયગમના મતાનુસાર 'મણિપલ્લવમ' એ નામ માત્ર 'મણિમેકલાઇ' નામના ગ્રંથમાં જ જોવામાં આવે છે બીજા પુસ્તકોમાં તો એ દ્વીપ અથવા દ્વીપકલ્પ 'મણિપુરમ' નામથી ઓળખાય છે અને તેમાં નાગોની વસ્તી હતી તથા ત્યાં નાગોનો અમલ હતો તેથી સિંહાલીઓ તેને મણિ-નાગદ્વીપ કહેતા હતા તામિલો એમાંનું 'મણિ' એ પદ ગળ્યું અને જેનો અર્થ પલ્લવ અથવા કણગો થાય છે એવું તામિલપદ 'પલ્લવ' તેમાં ઉમેર્યું હિંદથી ત્યાં આવતા મુસાફરને એ દ્વીપકલ્પનો ભાગ મુખ્ય દ્વીપના

જણાતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ કદાચ તે પલ્લવો અને તામિલ રાજ્યો વચ્ચેની નિઃસંદેહ દુશ્મનાવટ માટે વધારાનું કારણ બતાવે છે. પ્રો. એસ. કે. આયંગરનો એવો મત છે કે ઇતિહાસમાંના પલ્લવો દક્ષિણના સાતવાહનોના આશ્રિત રાજાઓ હતા અને તેઓ નાગકુળના હતા.

પલ્લવો જોડે સંબંધ ધરાવતી જ્ઞાતિઓ

કલ્લર[3] જાતિના મુખી તરીકે સ્વીકારાતો પુદુકોટ્ટાઈ રાજ્યનો રાજા હજુ પણ પોતાની જાતને રાજા પલ્લવર તરીકે ઓળખાવે છે અને તે પ્રાચીન રાજવંશના વારસ હોવાનો દાવો કરે છે. સર વૉલ્ટર ઇલિયટ નોંધ કરે છે તેમ 'જેને આપણે લૂંટફાટ કરી જીવનારી જાતિઓ ગણીએ છીએ' તે જાતિના આ કલ્લરો છે અને તેમની 'હિંમતભરી, અદમ્ય લડાયક ટેવો' ઇતિહાસ દ્વારા પ્રાચીન પલ્લ

વણના જેવો દેખાતો હશે તેના ઉલ્લેખમાં એ નામ તેને આપ્યું હશે. પલ્લવરાજાઓ પોતાની જાતને 'પોટ-રાયર' કહેતા એ જાણવા જેવી વાત છે. એ શબ્દ તામિલના 'પોટ્' શબ્દ ઉપરથી થયેલો છે અને 'પાટુ'નો અર્થ પલ્લવ થાય છે. પાછળના પલ્લવ રાજાઓ પોતાની ઉત્પત્તિની યાદમાં અકારાંત સંસ્કૃત નામો ધારણ કરતા હતા.

૩ ઇલિયટ 'કૉઇન્સ ઑફ સધર્ન ઇન્ડિયા' પૃ. ૪૨. ૪ કલ્લર અથવા લૂંટારાની જાતિ જે એ ધંધો પરંપરાપ્રાપ્ત ધંધા તરીકે ચલાવે છે તે મદ્રાસ દેશમાં જ જોવામાં આવે છે. એ દેશ ત્રિચિનાપલ્લીની અથવા મચ્છી પકડવાના ત્રિચિનાપલ્લીની ઉત્તરે આવેલો છે. એ પ્રદેશના રાજ્યકર્તા પણ એ જ જાતિના છે. પોતાની જાતને માટે કે પોતાના જાતભાઈઓ માટે ધાડપાડુનો ધંધો તેઓ જરાએ હિણપતભર્યો માનતા નથી એનું સાદું અને સીધું કારણ એ છે કે તેઓ લૂંટને પોતાનો પરંપરાપ્રાપ્ત ધર્મ ગણે છે. પોતાની જાતિ કે ધંધા બદલ તેમના દિલમાં શરમની લાગણી થતી નથી. કોઈ આદમી કોઈ કલ્લારને પૂછે કે તે કઈ જાતનો છે તો તે છડેચોક જવાબ દે કે 'હું લૂંટારો છું.' મદુરા જિલ્લામાં ખૂબ પથરાએલી આ જાતિ શૂદ્રોમાં સૌથી વધારે આગળ પડતી ગણાય છે (દુબોય 'હિંદુ મેનર્સ, કસ્ટમ્સ ઍન્ડ સેરીમનીઝ' ઑક્સફર્ડ, ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭)

વોના જે લક્ષણો આપણે જાણીએ છીએ તેને ટીમ મળતી થાય કે છેક હાલના સમય સુધી કનારા કર્ણાટકના શાંતિપ્રિય વતનીઓ પર જબરો કાબૂ ધરાવતા હતા અને મગધએ 'ચોથ'ના નામ નીચે પ્રજા પાસે નાણા ઉઘરાવતા તેમ તેઓ તેમનુ રક્ષણ કરવા બદલ તેમની પાસેથી નાણા ઉઘરાવતા હતા પલ્લવોની રાજ્યસત્તાનો ઘણુ કરીને એવોજ ઉપયોગ થતો હશે એમ જણાય છે, અને જુદાજુદા તામિલ રાજ્ય અને તેમની સત્તા બધાની પાડનાર આ પલ્લવ જાતિના પરસ્પર બળના પ્રમાણમા તેમના ઉઘરાણાનો વિસ્તાર અદલાતો રહેતો હશે પા ટીજાતિ અને લોક કહેવતોમા કનાર અને મરવારની લૂંટરુ જાતિઓ જોડે જોડાયેલી કૃષિકાર જાતિ વેલ્લાલના કેટલાક વિભાગ પણ પલ્લવો જોડે પોતાનો સબધ હોવાનો દાવો કરે છે એમ હોય કે લૂટેરુ કહેવાતી જે જાતિઓ પર પલ્લવોએ એકવાર સત્તા ભોગવી હશે અને તેમને એક આક્રમણકારી બળના રૂપમા સગઠિત કરી હોય તે તામિલોથી ભિન્ન તથા તેમનાથી વધારે પ્રાચીન એવા વસ્તીના કોઇ વિભાગમા આવી જતી હશે

આ વશના આપણી જાણમા આવેલા લેખોમા સૌથી જૂના ગતુર જિલ્લામથી મળી આવેલા તામ્રના દાનપત્રો છે તે આપણને કાચીમા રાજ્ય કરતા એક રાજા વિષે કહે છે તે રાજાના મુલકમા અમરાવતીનો સમાવેશ થતો હતો અને તેથી તે કૃષ્ણાનદી સુધી વિસ્તરતુ હશે ત્રીજા કે ચોથા સૈકાની શરૂઆતની

જૂનામાં જૂના પલ્લવ રાજાઓ

સાલના દાનપત્રો, પ્રાકૃત ભાષામા લખાયેલા છે અને તે, એ રાજ્ય કેવી રીતે સ્થપાયુ તેનુ કાંઈ જ સૂચન કરતા નથી તેની ઉત્પત્તિ ત્રીજા સૈકાના આરભથી મોડી નહોતી એવો નિર્ણય કરવો એ સલામતી ભર્યું લેખાય કે આશરે ઈસ ૩૫૦મા સમુદ્રગુપ્તને હાથે પરાજય પામેલો રાજા વિષ્ણુગોપ પલ્લવ હતો, એમ માનવામા સઘળા લખાણ સમત થાય છે તેનો સમકાલીન વેંગિનો રાજા હસ્તિવર્મા પણ

પલ્લવ જ હોવો જોઇએ. પલ્લવોની વંશાવળીઓમાં વિષ્ણુગોપ અને હસ્તિવર્મા એ બંને નામ આવેલાં છે. કાંચીનો રાજા સિંહવર્મા બૌદ્ધ હતો

ચાલુક્ય ઇતિહાસ શરૂ થાય છે તે છઠ્ઠા સૈકાના બીજા અર્ધ ભાગથી માંડી ઈ.સ. ૭૫૩મા રાષ્ટ્રકૂટોને હાથે ચાલુક્ય સત્તાનો ધ્વંસ થાય છે, ત્યાં સુધી એક એકને કુદરતી દુશ્મન સમજનારા પલ્લવો અને ચાલુક્યો, સતત સંસર્ગમા અને સાધારણ રીતે વિગ્રહની સ્થિતિમા રહેતા હતા, અને પોતાને માટે દક્ષિણહિંદનુ પ્રભુત્વ મેળવવા તનતોડ મહેનત કરતા હતા આશરે એ સૈકાના આ ગાળા દરમિયાન, સિંહવિષ્ણુથી (રાજ્યારોહણ આશરે ઇ.સ. ૫૭૫) માંડી નવ રાજાઓવાળી પલ્લવ રાજવંશની વંશાવળી, બરાબર નિશ્ચિત થયેલી છે. લંકાના રાજાઓ તથા ત્રણ તામિલ રાજ્યોને પરાજય પમાડ્યાનો દાવો સિંહવિષ્ણુ કરે છે

સિંહવિષ્ણુ

સિંહવિષ્ણુનો પુત્ર અને વારસ મહેન્દ્રવર્મા પહેલાએ (આશરે ઈ.સ. ૬૦૦થી ૬૨૫) ત્રિચિનોપોલી, ચિંગલપટ, ઉત્તર આર્કોટ તથા દક્ષિણ આર્કોટ જિલ્લાઓમા ઘણા ગુફા મંદિરો ખોદાવી પોતાનુ નામ અમર કર્યું છે. આર્કોટ અને આર્કોનામ વચ્ચે આવેલા મહેન્દ્રવાડી શહેરના ખંડિયેરો તેમજ તેની પાસે આવેલા મહેન્દ્ર સરોવર નામના એક મોટા તળાવથી પણ તેનો યશ કાયમને માટે જીવત રહ્યો છે. એ તળાવને કિનારે વિષ્ણુને અર્પણ કરેલુ એક ગુફામંદિર હજુયે હયાત છે

મહેન્દ્રવર્મા ૧ લો. તેના જાહેર કામો.

યુદ્ધમા ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજો તેનો જબરો પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો ઈ.સ. ૬૦૯–૬૧૦ની સાલના પલ્લવ રાજાને સખત પરાજય આપવાના તે બણગાં ફૂંકતો હતો. એ જ સમયમા કે તેની આસપાસમાં તે ચાલુક્ય રાજાએ પલ્લવ રાજ્યના ઉત્તર વિભાગરૂપ વેંગિનો પ્રાંત ખાલસા કર્યો અને પૂર્વ ચાલુક્ય વંશના સ્થાપક પોતાના ભાઈને તેનો વહીવટ

તેનાં યુદ્ધો

મોખો સંભવ છે કે વેંગિ ખોવાથી પલ્લવો પોતાનો દક્ષિણ મોખરો આગળ વધારવા પ્રેરાયા અને એ તો નક્કી જ છે કે ત્રિચિનોપોલિનો મહેન્દ્રને નામે હતુ જ. એ રાજા મૂળે જૈન હતો અને એક જાણીતા તામિલ સાધુને હાથે તે શિવમાર્ગી થયો જણાય છે ધર્મફેર કર્યા બાદ, આ રાજાએ દક્ષિણ આર્કોટમાં પાટલીપુત્રિમ આગળ એક મોટા જૈન મઠનો નાશ કર્યો અને તે જ સ્થાને એક શિવ મંદિર ઊભુ કર્યું મઠામની છેક પાસે, જૂના પાટનગરનુ નામ વણ કરીને જૈનો એ લાવ્યા એ ગહુ જાણવા જેવી વાત છે

મહેન્દ્રવર્માના અનુગામી નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલમાં પલ્લવોના સત્તા અને કળા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા (આશરે ઇ સ ૬૨૫ થી ૪૫) ઇ સ ૬૪૨મા પોતાના વેરી પુલકેશી

નૃસિંહવર્મા

બીજાની રાજ્યધાની વાતાપિ કબજે કરવાનો મતોપ તેને મળ્યા એમ માની શકાય કે તે સમયે જ તેનો જાન ગયો હશે એ તો નક્કી જ છે કે આ પરાજય એટલા નો સઙ્ગીન હતો કે ત્યાર પછીના તેર વર્ષ સુધી ચાલુક્ય સત્તાનો અસ્ત થયો અને પલ્લવરાજ કોઈ પણ જાતના પક્ષ વગર દક્ષિણ હિંદમા સૌથી વધારે લાગવગ ધરાવનાર સમ્રાટ્ થઇ રહ્યો અને મહીસૂર તથા દક્ષિણમા ઘણે દૂર સુધી તેની સત્તાનો વિસ્તાર થવા પામ્યો તેના આ સાહસમા માનવમ્મા નામના લંકાના એક રાજા તરફથી તેને મહ કાર્યસાધક સહાય મળી હતી પાછળથી હિંદના રાજાએ તેના ઉપકારના બદલામા સજ્જ કરી આપેલી સેનાની સહાયથી તે એ દ્વીપનો મુકુટધારી થવા શક્તિમાન થયો હતો

હુઆન્ત્સાંગે ઈ સ ૬૪૦મા નૃસિંહવર્મા પહેલાના અમલ દરમિયાન કાંચીની મુલાકાત લીધી હતી અને ઘણા લાંબા સમય સુધી તે ત્યા

કાંચામાં હુઆન્ત્સાંગ ઇ સ ૬૪૦

રહ્યો હતો કાંચી જેનુ પાટનગર હતુ એ દેશને તે દ્રવિડ કહે છે અને તેનો પરીઘ આશરે ૧૦૦૦ માઇલ જેટલો હતો એમ તે વર્ણન કરે છે આ જેના તેણે વર્ણવેલો દેશ ઉત્તર પેન્નર તથા

દક્ષિણ વેગ્યાર નદીની વચ્ચે આવેલો અને પ્રાચીન પ્રણાલીમાં 'ચોલદેશ'-ના નામથી ઓળખાતો પ્રદેશ જ હોવો જોઇએ. તેની ભૂમિ સમાળ હતી નિયમિત રીતે ખેડાતી હતી અને તેમા પુષ્કળ ધાન્ય, ફળ તથા ફૂલ પેદા થતા હતાં. તેનુ પાટનગર એક મોટું શહેર હતુ અને તેનો ઘેરાવો આશરે ૫–૬ માઇલનો હતો. એ રાજ્યમાં એ યાત્રીએ સો કરતા વધારે બૌદ્ધ મઠો જોયા હતા અને તેમાં પુષ્કળ સાધુઓ રહેતા હતા. તેણે તેમની સંખ્યા દસ હજાર કરતાં વધારે અડસટેલી છે લંકાના મોટા ભાગના સાધુ મહાયાનના સ્થવીર સંપ્રદાયના હોય છે, તેમ આ બધા પણ તેજ સંપ્રદાયના હતા. જૈનોના તથા હિંદુઓના મળી આશરે ચાર કુડી મંદિરો હતાં અને દક્ષિણ હિંદના બીજા ભાગોની પેઠે અહીં પણ દિગંબર જૈન સપ્રદાયના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. એથી પણ વધારે દક્ષિણમા પાંડ્ય દેશમા તો બૌદ્ધ સપ્રદાય લગભગ લુપ્ત જ હતો હિંદુઓના સાત પવિત્ર નગરોમા જેની ગણના થાય છે એવુ કાચી બૌદ્ધોમા પણ ખાસ નામના પામેલુ હતુ, કારણકે નાલંદાના મહાન મઠના અધિપતિની પદ્દી પર હ્યુઆન્ત્સાગ ના ગુરૂ શીલભદ્રની પહેલાના તે મઠના અધિપતિ ધર્મપાલની તે જન્મભૂમિ હતી.

મામલપુરમ આગળના સાત એક શિલા મંદિરોમાનુ સૌથી પહેલુ જે હાલમા ધર્મરાજરથના નામથી ઓળખાય છે તે નૃસિંહવર્માની કૃતિરૂપ હતુ એ રાજા 'મહામલ્લ'ની ઉપાધિ ધારણ કરતો હતો અને તેની એ ઉપાધિ ઉપરથી જ એ સ્થાનનુ નામ પડેલુ જણાય છે એના જેવા જ બીજા મંદિરો નૃસિંહવર્મા તથા તેના પરંપરાગત દુશ્મનોને હાથે કાચી પડ્યુ ત્યા સુધીના તેની પછી થયેલા રાજાઓની આજ્ઞાનુસાર રચાયેલા છે. તેમાના કેટલાક મંદિર અપૂર્ણ રહેલા છે એ બીનાની સમજૂતી કાંચી પર આવી પડેલી આપત્તિથી મળી જાય છે.

ઇમારતો

કાચીમા કૈલાસનાથના નામથી ઓળખાતુ ઉમદા મંદિર તથા

સાત મંદિર આગળનું નટ મંદિર રાજસિંહના નામથી પણ ઓળખાતા મંદિરમાં બીજાએ સાતમા સૈકાના અંત ભાગમાં બંધાવેલા છે.

પરમેશ્વરવર્મા

ઇ.સ. ૬૫૫માં કે તે અરસામાં પુલકેશીના પુત્ર વિક્રમાદિત્ય પહેલા નામના ચાલુક્યે, પોતાના કુટુંબનું ગએલું ગૌરવ પાછું મેળવ્યું અને પલ્લવોની ગાદીએ આવેલા પરમેશ્વરવર્મા પાસેથી પોતાના પિતાનો મુલક પાછો મેળવ્યો. આ વિગ્રહ દરમિયાન પલ્લવોનું પાટનગર કાંચી, ચાલુક્યોએ લીધું અને કેટલોક સમય પોતાને કબજે રાખ્યું. બીજા હાથ પર પેરુમ્બનુર આગળ જીત મેળવવાનો પલ્લવોએ દાવો કર્યો.

નંદીવર્મા

ત્યારપછીના રાજાઓના અમલ દરમિયાન આ બારે માસનો ઝગડો ચાલુ જ રહ્યો. આશરે ઇ.સ. ૭૪૦ના અરસામાં ચાલુક્ય વિક્રમાદિત્ય બીજાએ ફરીથી કાંચી કબજે કર્યું અને પલ્લવરાજા નંદીવર્માને એવી તો સખત હાર આપી કે તે બનાવને પલ્લવોની સરસાઈના અંતની શરૂઆત તરીકે ગણી શકાય. પરમેશ્વરવર્મા બીજાની પછી આશરે ઇ.સ. ૭૨૦માં ગાદીએ આવેલો નંદીવર્મા તે રાજાનો દૂરનો સગો હતો અને રાજા સિંહવિષ્ણુના એક ભાઈનો વંશજ હતો. આનુપૂર્વીમાં થયેલો આ ફેરફાર પ્રજાની પસંદગીનું પરિણામ હતું એમ કહેવાય છે. કાંચીપુરમ અથવા કાંચીના વૈકુંઠ પેરુમલ મંદિરમાં હજુ પણ ભાંગીતૂટી અવસ્થામાં મળી આવતા વિચિત્ર તથા અધુરા લેખોવાળી સ્થાપત્ય કૃતિઓની શ્રેણી, એ વંશની પરંપરામાં થયેલા આ મોટા વિઘ્નકારી ફેરફારની સમકાલીન નોંધરૂપ થવા માટે નિર્માણ થઈ હોય એમ જણાય છે.

અપરાજિત

નંદીવર્માએ આશરે ૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એની પછી કેટલાય રાજા આવી ગયા. તે સૌમાં છેલ્લો અપરાજિત પલ્લવ હતો. શ્રી પુરંબીયના યુદ્ધમાં તેણે પાંડ્ય રાજા વરગુણ બીજાને હરાવ્યા, પણ નવમા સૈકાના અંત ભાગમાં આદિત્ય ચોલને હાથે તે પોતે હાર પામ્યો. ઇ.સ. ૭૪૦માં ચાલુક્ય

છતાંથી હલમલી ગયેલી પલ્લવ સત્તા આ સમયે તદ્દન પરવારી ગઈ અને ચોલોના હાથમાં પસાર થઇ, અને આગળ કહેવામાં આવી ગયું છે તેમ દસમા તથા અગિયારમા સૈકા દરમિયાન ચોલોએ દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યોને વધારે ઓછા પ્રમાણમાં પોતાની સત્તા નીચે આણ્યાં.

પોતાની પડતીના સમયમાં પલ્લવ રાજાઓએ કેટલાંક આગવાં યુધ્ધો કરવાની પેરવી કરી. આઠમા સૈકાની અધવચમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ ચાલુ-

રાષ્ટ્રકૂટો સાથેના વિગ્રહ

ક્યોની પૂરવણી કરી ત્યારે દક્ષિણમાંની નવોપરી સત્તા તથા તેના દાક્ષિણાત્ય વૈરી વચ્ચે પ્રણાલી પ્રાપ્ત વૈરવૃત્તિ જરાયે ઓછી થઇ નહોતી અને નવા રાજ્યકર્તાઓએ પલ્લવો જોડેનો જુનો વિગ્રહ પાછો ચાલુ કર્યો. દંતિદુર્ગનો પિત્રાઇ રાજા ધ્રુવ, જેણે ચાલુક્ય વંશને ઉથલાવી નાખ્યો હતો તેણે ઇ.સ. ૭૭૫ના અરસામાં પલ્લવોને હાર આપી અને તેના પુત્ર ગોવિંદ ત્રીજાએ ઇ.સ. ૮૦૩માં કાંચીના રાજા દંતિગ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી.

દસમા સૈકામાં આપણે પલ્લવો તથા ગંગવાડી અથવા મહીસુરના પ્રાચીન ગંગવંશના રાજાઓ વચ્ચેના વિગ્રહોની વાતો સાંભળીએ છીએ.

ગંગો

ગંજામ જિલ્લામાંના હાલમાં મુખલિંગમ નામથી ઓળખાતા પ્રાચીન કલિંગ નગરમમા પોતાનો દરબાર ભરતા અને પૂર્વમાં કલિંગમાં રાજ્ય કરતા એ જ નામના કુટુંબથી ઓળખવા માટે તેઓ પાશ્ચાત્ય ગંગો તરીકે ઓળખાતા હતા. પાશ્ચાત્ય ગંગોના વિવિધ શિલાલેખો ખાત્રીપૂર્વક ખરા છે અને લગભગ છેક પાંચમા સૈકા સુધીની સાલના જણાય છે. એ વંશ ઇ.સ. ૭૨૫થી૭૭૬ સુધીના શ્રી પુરુષના અમલમાં તેની સત્તા-ની શિખરે પહોંચ્યો જણાય છે. એ રાજાનો મુલક 'ધન્ય દેશ' નામથી ઓળખાતો હતો. કલિંગના પૌર્વાત્ય ગંગોનો સૌથી વધારે જાણીતો 'કેવો રાજા' અનંતવર્મા ચોડ ગંગ હતો. તેણે ઇ.સ. ૧૦૭૬થી૧૧૪૭ સુધી ૭૧ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને ગંગાથી ગોદાવરી સુધી વિસ્તરતું

મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એણે પુરીમાં જગન્નાથજીનું મંદિર બંધાવ્યું.

પાછળના પલ્લવ સરદારો મોટાં રાજ્યોની નોકરી કરતા અમલદાર અથવા આશ્રિત ઉમરાવોના પદે ઊતરી પડ્યા. અને બારમા સૈકાના પ્રારંભમાં તેના ખંડિયા રાજાઓમાં પલ્લવ રાજા પ્રથમ સ્થાન લેતો હતો એમ નોંધાયેલું છે. એ વંશના રાજાઓ ઠેઠ તેરમા સૈકા સુધી મર્યાદિત સ્થાનિક સત્તા ભોગવતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ; અને સત્તરમા સૈકાના અંત સુધી પલ્લવ ઉમરાવોનો નિર્દેશ થતો જોવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ સ્વતંત્ર જાતિ અથવા ગોત્ર તરીકે પલ્લવોનું કાંઈ નામનિશાન મળતું નથી અને હાલ તો કલ્લર, પાલ્લી અને વેલ્લાલ જાતિઓમાં તેમનું લોહી ભળી ગયું લાગે છે.

પલ્લવોમાં છેલ્લો

જેની ચોક્કસ સાલ આપી શકાય છે એવા સૌથી પહેલા પલ્લવ રાજા સિંહવર્માએ પાંચમા સૈકામાં અમરાવતીમાં એક મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને બુદ્ધના આમ ભક્ત તરીકે તે વર્ણવાયો છે. એ વંશના બીજા આદમીઓ પણ ઘણુ કરીને એ જ સંપ્રદાયના હતા. કેટલાક રાજા ખાસ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના હતા. મહેન્દ્રવર્મા તેના જીવનના પ્રારંભમાં જૈન હતો, પણ પાછળથી તેણે શૈવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તે પોતાના પહેલાના સહધર્મીઓનો વિરોધી બન્યો અને તેમના મુખ્ય મઠનો તેણે નાશ કર્યો.

ધર્મ

પણ સામાન્યરીતે પ્રતિસ્પર્ધી સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ, એકએક જોડે હળીમળીને રહેતા હતા તથા રાજ્ય તરફથી નિષ્પક્ષપાત રક્ષણ ભોગવતા હતા એમ જણાય છે. હ્યુઆન્ત્સાંગના કથન પરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ઇ.સ. ૬૪૦ મા આવી સ્થિતિ હતી. એમ દેખાય છે કે પાછળના બધા પલ્લવ રાજાઓ શિવ ભક્ત હતા અને તેના નંદીને તેમણે પોતાના વંશના લાંછન અથવા ચિહ્ન તરીકે સ્વીકાર્યો હતો; એમાના બે રાજા તો એટલા બધા ધર્મચુસ્ત હતા કે ૬૩ શૈવ સાધુઓમાં તેમનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. વિન્સેન્ટ અ. સ્મિથના પુસ્તકની આ ચોથી આવૃત્તિ છે. બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૮મા અને ત્રીજી ૧૯૧૪માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

ઉપસંહાર

ત્રીજી આવૃત્તિને જનતા આગળ રજુ કરતા લેખકે લખ્યું હતું કે 'મારૂં કામ–શોધની મહેનત, હવે પૂરૂં થાય છે અને આ પુસ્તક ફરીથી નવા રૂપે અવતરે છે. લેખકને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તે તેનું આખર સ્વરૂપ હોય એ બનવા જોગ નથી. એની મૂળ યોજના પચીસ વર્ષ પહેલા થઇ હતી અને ત્યાર પછી મોળ વર્ષે બહુ જ અપૂર્ણ આકારમાં તેણે પહેલી વાર રેખા દીધી. એ દોષપૂર્ણ પહેલો ચીલો પાડનાર યત્નને મળેલા ઉદાર સત્કારથી એવી આશા રાખવાને ઉત્તેજન મળે છે કે આ તેનાથી ઘણી વધારે સુધરેલી આવૃત્તિ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો બહુ પ્રશંસાપાત્ર ઉત્સાહથી અભ્યાસ કરતા હિંદના પુત્રો તેમજ પરદેશી અભ્યાસીઓના અભ્યાસને ઉત્તેજવા તથા દોરવાની હજુ વધારે સેવા કરવા શક્તિવાન થશે.' છેલ્લા કેટલાક વર્ષો દરમિયાન અભ્યાસીઓએ કરેલી શોધો અને નવી તપાસણીઓના પાયા પર રચાયેલું આ પુસ્તક, હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને આ પુસ્તકની આગલી આવૃત્તિઓ જેટલુ જ આવકારદાયક થઈ પડે અને પુન સંસ્કરણનું કામ એના સ્વર્ગસ્થ લેખકને તેમજ જે મહાન વિષય જોડે એનું નામ આનું નિકટ અને માનભરી રીતે જોડાયેલુ છે તેને શોભા આપે એવી આશાનો પડઘો પુનઃસંસ્કરણ કરનાર માત્ર પાડી શકે.

આ પુસ્તકમા હિંદુઓના હિંદની એટલેકે બ્રાહ્મણોની ભૂમિનો રાજકીય ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. અને ખરૂં હિંદ તે બ્રાહ્મણોની જ ભૂમિ. એ દેશનું ખાસ આકર્ષણ તેની અદ્વિતીય શિષ્ટતાને લીધે જ છે. વિલક્ષણતાનો એ ગુણ, વધારે સહેલથી સમજાય એવી મુસલમાન તથા અંગ્રેજ વિજેતાઓની વાતો કરતાં યુરોપીય કે અમેરિકન સામાન્ય વાંચકને ઓછી આકર્ષક લાગે છે; પણ જે કોઇને હાલના હિંદને બરાબર સમજવાની ઇચ્છા હોય તેણે આધીનતાના લાંબા યુગો

દક્ષિણના પ્રાચીન હિંદનો અભ્યાસ કરવામાં કાંઈક મહેનત કરી સંતોષ મેળવવો જોઈએ.

સરકાર કે રાજ્યનાં બંધારણોમાં થતી ઉત્ક્રાંતિઓના ઉદાહરણ રૂપ બનતા સાંપ્રત કાળનાં યુરોપ, રોમ કે ગ્રીસની સાથે હિંદનો રાજકીય ઇતિહાસ સ્પર્ધામાં ઉતરી શકે એમ નથી. બીજી એશિયાવાસી પ્રજાઓની પેઠે હિંદીઓ સદા આપખુદ અમલથી સામાન્ય રીતે સંતુષ્ટ રહ્યા છે અને પરિણામે એક સરકાર તથા બીજી વચ્ચેનો ભેદ, વિવિધ રાજકીય સંસ્થાઓની ક્રમેક્રમે થતી અભિવૃદ્ધિ કરતાં જુદાજુદા આપખુદ રાજ્યકર્તાઓના અંગત લક્ષણો અને શક્તિઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, અશોક અને અકબર જેવી શક્તિશાળી આપખુદ વ્યક્તિઓએ યોજેલા નિયમો તેમના કર્તાના મરણની સાથે જ મરણ પામેલા છે. હાલ જે રાજ્યવ્યવસ્થાનું ઘડતર ચાલી રહ્યું છે અને જે હજુ અપૂર્ણ ઘડતર-વાળું છે તે પરદેશીઓને હાથે બહારથી આયાત થએલું છે, અને જે લોકોના લાભ માટે તે યોજાએલું છે તે તેને અપૂર્ણ રીતે સમજેલા છે અને સંભવ છે કે કદાચ આ ભૂમિ તેને તદ્દન માફક ન પણ આવે.

હિંદના ઇતિહાસની સૌથી વધારે અગત્યની શાખા તેના ચિંતનોનો ઇતિહાસ છે. દર્શન, ધર્મ, વિજ્ઞાન, કળા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હિંદી ખ્યાલોની કથા યોગ્ય રીતે રજૂ કરવા માટે, તે દેશની રાજકીય ઘટના-ઓનો સાલવારી ઇતિહાસ અનિવાર્ય પાયા રૂપ છે. જે વાચકોને એ ઇતિહાસ શુષ્ક અને કોઈકોઈ વાર કંટાળો આપનાર લાગે તેમણે એમ માની મન વાળવું કે તેવો ઇતિહાસ હશે તો સમયના ક્રમને યોગ્ય રીતે અનુસરી વધારે આકર્ષક ચર્ચાની રચના કરવાનું શક્ય થશે.

પૂરવણી

'અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા' નામના પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિમાં (૧૯૨૪) તેમજ તે પહેલાની તે પુસ્તકની આવૃત્તિઓમાં ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથે જાહેર કર્યું છે કે.—

क 'પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે હિંદમા વિશાળ મુલક ધરાવનાર કુશાન રાજાઓમાં વાસુદેવ છેલ્લો હતો. તેના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમા કોઇ સર્વોપરી સત્તા હયાત હોવાનાં કાંઈ જ ચિહ્ન નથી' (પૃ. ૨૯૦)

ख 'ઘણકરીને અસંખ્યાબધ રાજાઓ સ્વતંત્ર થઇ બેઠા હશે અને તેમણે ટૂંકમુદતીઆ રાજ્યો સ્થાપ્યા હશે. . . . પણ ત્રીજા સૈકાના ઇતિહાસ માટેના સાધનોની એટલી બધી ન્યૂનપ છે કે તે કેવા અને કેટલા હશે તે કહેવુ અશક્ય છે' (પૃ ૨૯૦)

ग આશરે ઇ સ ૨૨૦ કે ૨૩૦ના અરસામા કુશાન અને આંધ્ર વંશનો લોપ થયો અને ત્યાર પછી આશરે એક સૈકા બાદ સામ્રાજ્ય સત્તા ભોગવતા ગુપ્તવંશનો ઉદય થયો એ ગાળો હિંદના ઇતિહાસની આખી મર્યાદામા સૌથી વધારે અંધકારમાં ડૂબેલો છે. (પૃ. ૨૯૨)

પટણાના સુવિખ્યાત વકીલ અને પ્રાચ્ય પુરાતત્ત્વના અગ્ર અભ્યાસી ડૉ. કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ તેમના 'હિસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા એ ડી. ૧૫૦ થી એ ડી ૩૫૦' (૧૯૩૩) એ નામના પુસ્તકમા લખે છે કે 'મળી આવેલા સાહિત્યોનો ઉપયોગ કરતા મને જણાય છે કે ઉપર આપેલા અવતરણોમાના એકનો પણ સ્વીકાર કરવાની કે બાલિયમ તેવા કથનો ફરી કથવાની કાંઇજ જરૂર નથી આપણે આગળ જોઇશું તેમ તે ગાળાનાં ઇતિહાસ માટેના સાધન વિપુલ છે અને એ ગાળાના બે વિભાગ માટે તો પ્રાચીન હિંદુ ઇતિહાસકારોએ તેને આપણે માટે બહુ વૈજ્ઞાનિક રીતે ગોઠવેલાં છે.'

ગુપ્ત સમ્રાટોની પૂર્વે હિંદમાં કોઈ સર્વોપરી સત્તા નહોતી એમ કહેવું તદ્દન અયથાર્થ છે. એવી ટીકા અથવા કથન પરીક્ષામાં પણ ટકી શકે એમ નથી. સામાન્યતઃ બોલાતા ગુપ્ત સમ્રાટોના સમયમાં થયેલા હિંદુત્વના પુનરુત્થાનનો આરંભ ચોથા સૈકામાં અને સમુદ્ર-ગુપ્તના અમલ દરમિયાન જ થયો હતો એમ કહેવું બરાબર નથી; ખરું જોતાં હિંદુત્વના એ ઉત્થાનનો આરંભ તેની પહેલાં એક સૈકા પર થઈ ગયેલા 'વાકાટક' સમ્રાટો અથવા તેમનાથી પણ અર્ધી સદી વહેલા થઈ ગયેલા 'ભારશિવ' મહારાજાના સમયમાં થયો હતો.

વિન્સેન્ટ સ્મિથના આખા પુસ્તકમાં 'વાકાટકવંશ' વિષે એક લીટી સુદ્ધાં નથી અને 'ભારશિવો' વિષે તો પણ પાઠ્ય પુસ્તકમાં એક પણ લીટી લખેલી જોવામાં આવતી નથી. 'ભારશિવો' વિષે કોઈ ઐતિહાસિક કે પુરાતત્ત્વના માસિકમાં લખેલો એક પણ લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી એમ શ્રી. જયસ્વાલ કહે છે. 'ભારશિવ' તથા 'વાકાટક' એ બંને વંશોનો મુખ્ય ઇતિહાસ, સારા સદ્ધર પ્રમાણરૂપ ગણાતા તામ્રપત્રો કે શિલાલેખોમાં આવી ગયેલો છે તે જોતાં એ બાબતમાં થયેલું આ દુર્લક્ષ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. આનું ખરું કારણ એ છે કે એ લેખોના નવી ડૉ. ફ્લીટ અને બીજાઓએ એ લેખો વાંચ્યા, તથા તેનો તરજુમો કર્યો, છતાં પણ તે લેખોમાં આપેલી હકીકત તરફ લેખનું લક્ષ જોઈએ તેટલું દોરાયું નહિ. ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તથા તેની પછીના બીજા ઇતિહાસકારોએ, પ્રાચીન લેખોના આ અભ્યાસીઓનું નેતૃત્વ સ્વીકારી તેમના મત પર મતું માર્યું કર્યું. અને પરિણામે એ આખા ગાળાને તેમણે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન કોરો અને કોઈપણ જાતની ચોક્કસ માહિતીના સાધન વગરનો ગણી કાઢ્યો. તે લેખોમાં 'પ્રવરસેન' નામના રાજાનું નામ આવે છે. ચાર ચાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તેણે પ્રાપ્ત કરેલું 'સમ્રાટ્'પદ પણ તેમાં લખેલું છે; છતાં ડૉ. ફ્લીટ તથા કિલહૉર્ન જેવાની નજરે એ વાત ન ચઢી એ કેવું?

આ બે વંશોની હકીકત વિસ્તારથી વિષ્ણુ, વાયુ, બ્રહ્માંડ તથા

ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં આપેલી છે, પણ પુરાણોને ગપ્પાં માનનાર પાશ્ચાત્ય લેખકો તેના તરફ દુર્લક્ષ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પુરાણોની હકીકત આપણને ન ગમે તેવી અથવા અસંગત લાગે, અથવા તેમાં લખેલી હકીકતોનું સમર્થન કરે એવા લેખ કે સિક્કાના સ્વતંત્ર પુરાવાના અભાવને જ કારણે તે હકીકતો ખોટી અથવા ગપ્પાં રૂપ માની લેવી એ વ્યાજબી નથી. પુરાણોના લખનારા ભાંગ પીને લખવા બેસતા હતા, સમય વીતાવવાનો બીજો કોઈ સુલભ માર્ગ નહિ સુઝવાથી, કલ્પનાને ઘોડે ચડી મનોકલ્પિત વાતો લખી મારતા તે બેસતા એમ માનવાને કશું કારણ નથી. એ લોકોને જૂઠીજૂઠી વાતો કહેવામાં તેમનો કાંઈ સ્વાર્થ નહોતો. આજકાલ થએલી શોધો પરથી જણાય છે કે તેમાં આપેલી વંશાવળીઓ તથા બીજી ઐતિહાસિક માહિતીઓ વિશ્વાસ પાત્ર છે. હા, એમની લખવાની પદ્ધતિની માહિતી ન હોવાથી એમણે લખેલી હકીકતોને યથાર્થ ક્રમમાં સમજતા અડચણ નડે ખરી. પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસજ્ઞો, આ ભૂલભરેલી દૃષ્ટિને લીધે, પુરાણોની અંદર આપેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરતા અચકાતા હતા, પણ પુરાણોમાં આપેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પર તદ્દન દુર્લક્ષ કરવા કરતાં, બીજા પુરાવાઓ દ્વારા તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી બીજા સ્વતંત્ર પુરાવાઓ દ્વારા જેનું સમર્થન થતું હોય તેવી બાબતોનો સ્વીકાર કરવાની રીત તેમણે અખત્યાર કરી હોત તો ઉપર દર્શાવેલા નિરાશાજનક નિર્ણય તેમને કરવા ન પડ્યા હોત અને હિંદના લુપ્ત ઇતિહાસને પાછો મેળવવાનું કાર્ય વેગથી આગળ ધપી શક્યું હોત.

'ભારશિવ' તથા 'વાકાટક' એ બે વંશોની હકીકત એકઠી કરી ક્રમપુરઃસર ગોઠવવામાં શ્રી જયસ્વાલે પુરાણોનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે, અને તેમાંથી મળતી માહિતીનું શિલાલેખો, તામ્રપત્રો તથા સિક્કાઓમાંથી મળતા પુરાવાથી સમર્થન કરી, અત્યારસુધીના હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જેને હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો અંધકાર ભર્યો યુગ કહેતા હતા, તે યુગનો સળંગ અને વિગતોથી ભરેલો ઇતિહાસ

રજૂ કરી શકયા છે. 'હિંદુત્વના પુનરૂત્થાનની વિધિ સહસા સમુદ્રગુપ્ત અને ત્યાર પછીના ગુપ્ત સમ્રાટોના અમલના ગાળામા અણચીંતવી ઊભી નહોતી થઈ ગઈ, પણ તે સમયની પહેલા લગભગ બેથી અઢી સૈકાના ગાળામા આક્રમણકારી પરદેશીઓના, ખાસ કરીને 'કુશાનો'ના સામ્રાજ્યમા દબાઇ ગએલા હિંદુત્વનુ પુનરૂત્થાન, વિપ્લવશક્તિ તથા તેના વશજો અને ભારશિવ નાગ મહારાજોના સમયમા શરૂ થઈ ચૂકયુ હતુ એટલુ જ નહિ, પણ સારી સફળતાથી આગળ ધપી ચૂકયુ હતુ, એ હકીકત તેઓ શ્રી આપણી આગળ રજૂ કરે છે. તેમણે કરેલી શોધો અને સાર્રૂપે આપવામા આવશે

ભારશિવો તે કોણ?

ડૉ ફ્લીટના 'ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ' નામના પુસ્તકના પૃ ૨૩૫ ૨૩૬ પર નીચેના તામ્રપટના લેખની નોધ છે·

अंसभारसंनिवेशितशिवलिङ्गोद्वहन शिव सुपरितुष्ट राजवंशाना पराक्रमाधिगत भागीरथ्यामलजल मूर्धाभिषिक्ताना दशाश्वमेधावभृथस्नानाना भार शिवानाम् .

અર્થ —શિવના અંશ રૂપ શિવલિંગનો ભાર ખભા પર વહેવાને કારણે સારી રીતે પરિતુષ્ટ થએલા શિવપ્રસાદને પરિણામે ઉત્પન્ન થએલા રાજવંશના અને પોતાના પરાક્રમથી મેળવેલા અમલ ભાગીરથી જલથી જેનો મૂર્ધાભિષેક થયો છે અને દસ અશ્વમેધનુ અવભૃથ સ્નાન જેમણે કરેલુ છે એવા ભારશિવોનુ

ત્રણ લીટી જેટલી થોડી જગ્યામા આ તામ્રપટમા ટૂકામા છતા અર્થસૂચક રીતે કેવો સુંદર અને મહિમા ઇતિહાસ આપવામા આવેલો છે।

કુશાનવંશનો છેલ્લો રાજા વાસુદેવ હતો કુશાન સંવત્‌ના ૯૮મા વર્ષ સુધી તે રાજ્ય કરતો હતો એમ એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના દસમા પુસ્તકની પુરવણીમા લ્યુડર્સે આપેલી યાદીમાના મથુરાના છદ્દમખ્યાક-વાળા લેખથી સમજાય છે આ વાસુદેવના અમલના છેલ્લા વર્ષોમાં એટલે આશરે ઈ. સ ૧૬૫મા અથવા ઈ સ.

સર્વોપરી સત્તાધારી કુશાનવંશનો અંત આવ્યો. કુશાનવંશના અંતને સમય, ભારશિવોના ઉદયકાળની લગોલગ આવી ગએલો છે તેમને ઉદય થાય છે, ત્યારે સામ્રાજ્યની સત્તા ભોગવતા કુશાનોની સત્તાને ધ્વંસ કરવાનું કામ તેમની સામે આવી પડેલું હોય છે

કુશાન વંશની એક સદી પછી 'ભારશિવ'વંશના રાજા કે એક હિંદુરાજા ભાગીરથીના પવિત્ર જળથી અભિષેક પામી, એક હિંદુ રાજ્યની ગાદીએ આવ્યો એ સો વર્ષના ગાળામાં હિંદના ઉત્તર પ્રદેશમ સત્તા જમાવી બેઠેલા પરદેશીઓ પુરાણોની ભાષામાં नैव मूर्धाभिषिक्तास्त એટલે વેદોક્ત વિધિથી કરાતી અભિષેક ક્રિયા થયા વગર જ ગાદીએ આવેલા હતા

આ 'ભારશિવ'વંશના રાજાઓ 'નાગવંશ'ના ક્ષત્રિય રાજાઓ હતા 'વાકાટકો'ના લેખોમાં એક 'ભારશિવ' રાજાનું નામ આવેલું છે તે નામ પરથી જણાય છે કે તે 'નાગ' રાજા હતો અને 'ભારશિવ'વંશનો હતો તેનું નામ હતું મહારાજા શ્રી ભવનાગ આંધ્ર અને તેમના સમકાલીન તુખાર-મુરુંડના એટલે કે કુશાનવંશના પતન પછી પુરાણો, વિંધ્ય કિના નદીને કાંઠે 'વિંધ્યશક્તિ' નામના રાજાના ઉદયની વાત લખે છ એ વિંધ્યશક્તિના પુત્ર ॥ સમયની અગત્યની સમજૂતિ આપતા પુરાણો 'નાગવંશ'નું વર્ણન કરવા માટે છે શુગવંશના રાજાઓના સુબાઓની નગરી તરીકે સુવિખ્યાત થએલી વિદિશા નગરીમાં નાગવંશની ઉત્પત્તિ થઇ પુરાણો વિદિશાના એ નાગવંશના બે ભાગ પાડે છે (૧) શુગવંશના અંત પહેલા થએલા અને (૨) શુગવંશના અંત પછી થએલા

મત્સ્યપુરાણમાં નોંધેલું છે કે —

सुशर्माणं प्रसह्य त

शुगाना चैव यच्छेषं क्षपित्वातु बलं तदा

અર્થ —(આંધ્ર રાજાએ કાણ્વ રાજા) સુશર્માને કેદ કરીને તથા તે સમયે શુગસત્તાનું જે કાંઇ બળ રહ્યું હતું તેનો નાશ કરીને

આ કથનમાં જેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે તેના પિતૃગત નિવાસ

સ્થાન વિદિશામા ટકી રહેલી શુગસત્તાનો છ આંધ્ર અથવા સાત વાહન રાજાઓ શુગસત્તાનો નાશ કરી દક્ષિણાપથના સમ્રાટ હોવા ઉપરાત આર્યાવર્ત ના પણ સમ્રાટો થયા તે સમયનો ઉ લેખ ઉપલા કથનમા છ તે સમય આશરે ઈ સ પૂર્વે ૩૧નો હશે એ અરસામા શુગસત્તાનો નાશ થયો પુરાણોમા લખેના શુગવશના અત પહેલા તથા તેના અત પછી થએના વિદિશાના નાગરાજાઓ આ દષ્ટિએ જોતા ઈ સ પૂર્વે આશરે ૩૧ની પહેલા તથા તેની પછી થએલા હોવા જોઈએ

પુરાણોની નોધને અનુસરતા ઇ સ પૂર્વે ૩૧ પહેલાના નાગવશના રાજાઓ નીચે મુજબ છે —

(૧) શેષ—નાગોનો રાજા, તેના દુસ્મનના પાટનગરનો વિજેતા બ્રહ્મ-પુરાણ મુજબ તે પાટનગર સુરપુર હતુ આ સુરપુર દાચ ઇદ્ર પુર હોય અને મુનદ શહેર જિ નાનુ ઇદોર ખેડ એ ઇદ્રપુરનુ સ્થાન બતાવતુ હોય એવો સભવ છે ત્યા મથુરાના કહેવાતા સિક્કાઓ મોટી સખ્યામા મળેલા છે

(૨) ભોગી શેષનો પુત્ર

(૩) રામચદ્ર—ચદ્રાશુ—શેષનો પૌત્ર

(૪) નખવાન અથવા નખયાન એ ન દ નદયાણ વિષ્ણુપુરાણની યાદીમા આ નામ મૂકી દેવામા આવ્યુ છે એનો અર્થ એવો થાય કે નાગવશની યાદીમા એ નામ વાચવાનુ નથી

(૫) ધન અથવા ધર્મવર્ધન

(૬) વગાર—આના નામનો (! શે ત્યા નગર ર નાશુ અને બ્રહ્માડ પુરાણ તને ભગથી ચાથી પેઢીએ આવેલા વર્ણવે છ ધર્મ ઘણેભરીને તેની ત્રીજી પેઢીએ થયો હશે

આ નામની સૂચિ આપ્યા પછી ત્યાર પછી રાજાથી પુરાણો સ્પષ્ટ લખેલા દેર છ ભાગવતમા તે પહેલાના રાજાઓના નામ આપેલા જ નથી ત્યારે વાયુ અને બ્રહ્મ-પુરાણોમા એવુ કહેલુ છે કે ત્યાર પછીના રાજા શુગવશના અત પછી થયા છે

मूतान्दि ततश्चापि वैन्शितु भविष्यति
शुङ्गाना तु कुलस्यान्त

એટલે કે નડયાન પર છત મેળવ્યા પછી માનવાહનો મધ્ય હિંદમા આવ્યા અને ત્યા આવી તેમણે શુગ અને કાણ્વ રાજાઓ પર છત મેળવી ત્યાર પછી

શુગવશના અત પછી થએલા નાગ રાજાઓની યાદી નીચે મુજબ છે

(૭) ભૂતનદિ અથવા ભૂતિનદિ

(૮) શિશુનદિ

(૯) યશોનદિ—શિશુનદિનો નાનો ભાઇ

બીજા રાજાઓનો નામનિર્દેશ કરવામા આવ્યો નથી વાયુપુરાણ આ વિદિશા નાગોને 'વૃષ' અથવા શિવના આખના અથવા નદિ કહે છે શુગવશના અત પછી ગાદીએ આવેલા નાગવશના આ રાજાઓના નામને અતે નદિશબ્દ જોડેલુ જોવામા આવે છે

ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા શુગવશના અત પછી શરૂ થએલા નાગવશના રાજાઓની હયાતીનુ સમર્થન કરતો એક લેખ 'પદમપવાયા ગામ આગળથી મળી આવ્યો છે આ હાલનુ 'પદમપવાયા' પ્રાચીન પદ્માવતીના સ્થાન પર આવેલુ છે કોઇ જાહેર સસ્થાના સભ્યોએ યક્ષ-મણિભદ્રની મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી તેની પરના સ્થાપના લેખમા તે સ્થાપના રાજા સ્વામીશિવનદિના અમલના ચોથા વર્ષમા થયાનુ જણાવેલુ છે લિપિ જોતા એ લેખ ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકામા મૂકી શકાય આ જોતા એમ જણાય છે કે શિવનદિ—યશોનદિ પછી થઇ ગએલા તથા પુરાણોમા જેના નામો આપવામા આવ્યા નથી તેમાંનો એક રાજા હોવો જોઇએ પુરાણોમા આપેલી વશાવળીઓની બાબતમા એક વાત લક્ષમા રાખવા જેવી છે કે જ્યારે કોઇ વશ સ્વતત્ર મટી જઇ કોઇ બીજા મહોપરી સત્તાધારી વશના રાજાના અમલ નીચે પસાર થાય છે, ત્યારે પુરાણો તે વશના રાજાઓના નામ આપતા અટકી જાય છે, સભવ છે કે તેના અમલના ચોથા વર્ષ પછી આ શિવનદિરાજા કોઇ બીજાની સત્તા નીચે આવી

ગયો હોય પુરાણોમા એ વાતની નોંધ તો છે જ કે પદ્માવતી નગરી કનિષ્કના સુબા મહાક્ષત્રપ વનસ્પાનના તાબામા પમાર થઇ ગઈ

ત્યારે અત્યાર સુધીના નાગવંશના ઇતિહાસને આપ૮ નીચે મુજબ ગોઠવી શકીએ —

ઈ સ પૂર્વે ૩૧ની આસની પહેના શેષથી નગાર સુધીના નાગ રાજાઓ થયા ભાગવતમા આ રાજાઓના નામ આપેના નથી તે જોતા એમ જણાય કે ભૂતનદિના સમયથી એ વંશની ફરી સ્થાપના થઇ અને તે વંશે પદ્માવતીને પોતાનુ પાટનગર બના યુ આ સ્થળે 'સ્વર્ણબિંદુ' એવા નામના પ્રખ્યાત શિવલિંગની સ્થાપના કરવામા આવી હતી હાલમા પદમપવાયા આગળ મી ગર્ડેએ એ સ્વર્ણબિંદુ શકરના મંદિરનો ઓટનો તથા બીજા કેટલાક શિલ્પકામોની શોધ કરી છે એની સ્થાપના પછી સાત સૈકા જેટના સમયે કવિ ભવભૂતિના વખતમા લોકામા એવી વાતો ચાલતી હતી કે તે લિંગ સ્વયભૂ છે

આ તો પુરાણમાથી મળતા ઇતિહાસની વાત થઇ હવે સિક્કાઓ આપણને આ નાગવશની શી માહિતી આપે છે તે જોઇએ કેટલાક જૂના સિક્કા મથુરાના કહેવાય છે શ્રી જયસ્વાલ તે સિક્કા નાગવંશના પહેલાના રાજાઓના છે એમ માને છે બ્રિટિશ સગ્રહસ્થાનમા શેષદાત, રામદાત અને શિશુચદ્રદાતના સિક્કાઓ છે લિપિ જોતા શેષદાતના સિક્કા સૌથી વધારે પ્રાચીન અને ઇસ્વીસનના પહેલા સૈકાના હોય એમ જણાય છે એ સિક્કાઓ પર જેના નામ છે તે ત્રણ રાજાઓ નાગવંશની યાદીમા આપેલો આગળ આપેલા શેષનાગ રામચદ્ર તથા શિશુનદિ હોય એમ જણાય છે આ ઉપરાત ઉત્તમદાત, પુરુદાત, તેમજ કામદાત, શિવદાત અને ભવદાતના પણ સિક્કાઓ છે પુરાણોની વશાવળીમા આવેલા નાગવશના રાજાઓના નામ, તથા સિક્કાઓ ઉપરથી મળી આવેલા નામો પરથી નાગવશની વશાવળી આ વધારી ક્રમમા ગોઠવીએ તો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય

વિદિશા નાગોની વંશાવળી

શેષ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ થી ૯૦)	સિક્કા મળ્યા છે.
ભોગી (ઈ. સ. પૂર્વે ૯૦ થી ૮૦)	સિક્કા નથી મળ્યા.
રામચંદ્ર (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦ થી ૫૦)	પણા સિક્કા મળ્યા છે. તેથી જ તેનો અમલ લાંબો હશે એવી ધારણા
ધર્મવર્મા (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ૪૦)	સિક્કા નથી મળ્યા
વંગાર (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦ થી ૩૧)	સિક્કા નથી મળ્યા

આ શુંગવંશના અંત પહેલાના નાગ રાજાઓની યાદી કહી શકાય મથુરામા રાજ્ય કરતા શુંગવંશના સુબાઓને ત્યાંથી કાઢવામા આ પહેલાના નાગરાજાઓએ ભાગ ભજવ્યો હોય એ બનવાજોગ છે, જોકે એ રાજાઓએ મથુરામા રાજ્ય કર્યું હતું કે કેમ તે આપણે તેમના સિક્કા મથુરામાથી મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી કહી શકીએ નહિ; કારણકે મથુરા તો મોટુ શહેર હતું અને તેની પડોશમા આવેલાં પદ્માવતી, વિદિશા, અહિચ્છત્ર વગેરે શહેરોના સિક્કા ત્યાં આવતા હતા ગમે તેમ હોય પણ વિદિશા તથા મથુરા વચ્ચે ઘણા જૂના સમયથી સંબંધ ચાલુ હોવાનુ જણાય છે.

ઈ.સ. પૂર્વે ૩૧ પછીના નાગવંશના રાજાઓની યથા સમય યાદી નીચે મુજબ થાય —

(૭) આશરે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૦ થી ૧૦ સુધી–ભૂતનંદિ સિક્કા મળ્યા નથી
(૮) ,, ,, ,, ૧૦ થી ૨૫ સુધી–શિશુનંદિ ઘણા સિક્કા મળ્યા છે.
(૯) આશરે ઇ.સ. ૨૫ થી ઇ.સ. ૩૦–યશોનંદિ સિક્કા મળ્યા નથી

ઉપર આપેલી બંને યાદીઓમા આવેલા નવે રાજાઓનો એકએક જોડેનો સંબંધ આપણે જાણીએ છીએ ભૂતનંદિના સમયથી આ નાગરાજાઓ પદ્માવતીમા રાજ્ય કરતા હશે શશિ નહિ પછીના રાજાઓના નામ પુરાણો આપતા નથી. શિવનંદિ, જેનુ નામ યક્ષમણિભદ્રની પ્રતિમા સ્થાપનના લેખમા છે તે આશરે ઇ.સ. ૫૦મા થયો હશે અને પુરાણોમા જેના નામનો નિર્દેશ નથી, તે પૈકીનો હશે. ઇ.સ. ૮૦ના અરસાથી ઈ સ ૧૫૦ સુધીના ગાળામા ઉત્તર હિંદમા કુશાનોની સત્તાની સ્થાપના

થાય છે એટલે નાગરાજાઓ પુરિકા નાગપુર, નન્દિવર્ધન વગેરે મધ્ય હિંદમા આવેલા પડોશીઓથી સુરક્ષિત સ્થાનોમા ટકી જાય છે

ઉપર ની મે યાદીઓ ઉપરાત નીચેના રાજાઓના નામ સિક્કા તથા શિલાલેખો મળી આ યા છે

પુરુષદાત

ઉત્તમદાત

કામદાત

ભવદાત

શિવનન્દિ અથવા શિવ ાત

આ બધા રાજાઓ મળી આશરે ઇ સ પૂ સ ૧૧૦ થી માડી ઇ સ ૭૮ સુધીના લગભગ ૧૦૦ વર્ષો ગાળો રાકે છે

નાગવશ અને વાકાટકવશ

પુરાણોના કથનાનુસાર નાગવશની મોટી શાખા લગ્નસબધથી વાકાટકવશમા ભળી ગઈ એક વાકાટક શિલાલેખથી આ હકીકતનુ સમર્થન થાય છે પુરાણો કહે છે કે યશોનન્દિ પછી તના અથવા વિદિશા નાગવશમા રાજાઓ થશે

तस्यान्वय भविष्यन्ति राजानस्तत्र यस्तु वै ।

दौहित्र शिशुको नाम पुरिकाया नृपाऽभवत् ॥

અર્થ —તના વશમા રાજાઓ થશે અને તમાના આધારણરીતે શિશુકના નામથી ઓળખાતા તેનો દૌહિત્ર પુરીકામા રાજા થયા

ગીતી રીત ઉત્તર હિં મા થતા કુશાનની સત્તાના દબાણની અસરથી નાગરાજાઓએ પદ્માવતી છોડયુ પુરાણોમા એવુ સ્પષ્ટ કથ । કે વિ દિશાની પદ્માવતીમા અને છે મગધ સુધી રાજ્ય કરના હતો આ બધી હકીકતો ઉપરથી આપણે એમ માની લઇએ કે આશરે ઈ સ ૮૦ થી ઈ સ ૧૦૦ ના અરસામા નાગવશ વિદિશાથી ખસુ । જતો ધોરી રસ્તો છોડી મધ્ય હિંદ ના દુર્ગમ જગલ પ્રદેશનો આશરો લે છે

પુરાણો નાગવશનો ઇતિહાસ કહેનારદના શિશુક આગળ આવી

પહોંચે છે એટલે વળી પાછું વિષ્યશક્તિના સામાન્ય રીતે પ્રવીર નામથી ઓળખાતા પુત્રનો ઇતિહાસ આપતા વિધ્યશક્તિના વંશની કથા કહેવા માંડે છે. વિષ્ણુપુરાણનું એવું સ્પષ્ટ કથન છે કે 'શિશુક' અને 'પ્રવીર' એકી સાથે રાજ્ય કર્યું. ભાગવતમાં 'શિશુક'નું નામ જ આવતું નથી એ તો દેખીતું જ છે. કદાચ પુરાણના ઇતિહાસકારો આ સ્થળે એમ સૂચવવા માગે છે કે એ 'શિશુક' તેના માતામહ નાગરાજાની ગાદીનો વારસ થયો, અને તે દૌહિત્રને નામે વિધ્યશક્તિનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો. વાયુ અને બ્રહ્માંડપુરાણો પ્રવીરનો અમલ ૬૦ વર્ષનો કહે છે અને તે પુરી, કાંચનકામાં અથવા વધારે ખરી રીતે પુરિમ અને ચણકામાં રાજ્ય કરતો હતો એમ કહે છે. શિલાલેખોમાં ભારશિવ અને વાકાટક ઇતિહાસની જે વિગતો આપેલી છે તેની જોડે આ હકીકત મળતી થાય છે એટલું જ નહિ પણ તેનાથી પુરાણમાં આપેલી હકીકતોનું સમર્થન થાય છે.

એક 'વાકાટક' શિલાલેખ નીચે મુજબ છે —

भारशिवाना महाराज श्रीभवनागदौहित्रस्य गौतमीपुत्रस्य पुत्रस्य वाकाटकाना महाराज श्रीरुद्रसेनस्य

આ લેખ પરથી જણાય છે કે 'પ્રવીર' એવા ઉપનામથી ઓળખાતા મહારાજ પ્રવરસેનનો પુત્ર ગૌતમી પુત્ર તેની પછી ગાદીએ આવ્યો નહોતો પણ મહારાજ પ્રવરસેનનો પૌત્ર તથા ભારશિવ મહારાજ ભવનાગનો દૌહિત્ર રુદ્રસેન તેની પછી ગાદીએ આવ્યો હતો. મહારાજ પ્રવરસેનના પૌત્ર કરતાં ભારશિવ મહારાજ ભવનાગના દૌહિત્ર તરીકેનું તેનું પદ વધારે ગૌરવભર્યું હતું. એક વાકાટક તામ્રપત્રમાં આ રુદ્રસેનને 'ભારશિવ' તરીકે વર્ણવેલો છે. તેમાં લખેલું છે કે भारशिवानां महाराज श्रीरुद्रसेनस्य વાકાટક શિલાલેખો રુદ્રસેનના મરણ સુધીના ગાળાને પૃથ્વીસેન ૧લાથી શરૂ થતા ત્યાર પછીના વાકાટક ગાળાથી જુદો પાડી નાખે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તને હાથે હાર ખાઈ રુદ્રસેન મરણ પામ્યો એટલે વાકાટકવંશ ગુપ્તવંશને આધીન થઈ ગયો. સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે હણેલા રાજાઓની જે યાદી આ હાથમાં ॥ નિગ્રહનભના

લખ્યું છે તેમાં એનું નામ આપેલું છે. પૃથ્વીસેન નાગરાજાઓના મુલકનો વારસ થઈ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે 'વાકાટક વંશનો સો વર્ષનો ગાળો પૂરો થયો હતો. એ સો વર્ષનો ગાળો તે વાકાટકના સ્વતંત્ર રાજ્યઅમલનો ગાળો. એ ગાળાનો ઉલ્લેખ કરતાં લખાયું છે કે वर्षशतमभिवर्धमान वाशाद्व्यसावन વાયુ અને બ્રહ્માંડપુરાણમાં વિંધ્યશક્તિના વંશનો ગાળો ૯૬ વર્ષનો આપેલો છે. समा षण्णवति भुक्त्वा पृथिवीं तु गमिष्यति એટલે કે '૯૬ વર્ષ પૂરાં થતાં એમનો અમલ પૂરો થઈ જશે.

'ભારશિવ' નાગરાજાઓ

ઉપર આપણે જોયું કે વાકાટક વંશના પ્રતાપી મહારાજ પ્રવરસેનનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર 'ભારશિવ' નાગરાજા મહારાજ શ્રી ભવનાગની કુંવરી વેરે પરણ્યો અને તેનાથી તેને થએલો પુત્ર રુદ્રસેન મહારાજ પ્રવરસેન તથા ભવનાગના મુલકનો વારસ થયો. એ રુદ્રસેનને હરાવી તથા રણમાં હણી સમુદ્રગુપ્ત તેના પદ અને સત્તાનો વારસ બન્યો. હવે આ નાગવંશની કાંઈક વધારે વિગતો મેળવીએ.

આગળ આપણે એ પણ જોયું છે કે સૌથી પહેલા નાગવંશના રાજાઓ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૧૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧ સુધીમાં મથુરા ને વિદિશામાં રાજ્ય કરતા હતા. એ ગાળામાં પાંચ રાજા અને ચાર પેઢી થયાનું પુરાણો જણાવે છે તથા તેમાંના કેટલાક રાજાઓના હોવાનો સંભવ હોય એવા સિક્કા પણ મળી આવેલા છે. તે સિક્કા કોના તેનો અત્યાર સુધી નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નહોતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧ ના અરસામાં આંધ્રરાજાઓને હાથે શુંગસત્તાનો અંત થયો જણાય છે. એ સીમા પછી થએલા નાગવંશના રાજાઓને પુરાણો તેની પહેલાં થએલા નાગરાજાઓથી જુદા પાડે છે. તેમના નામને છેડે 'નંદિ' પદ લગાડેલું હોય છે. એવા ત્રણ રાજાઓના નામ આપી પુરાણો ત્યાર પછીના રાજાઓના નામ આપતા નથી. સંભવ છે કે એ અરસામાં કુશાન વંશનું આધિપત્ય ઉત્તર હિંદમાં જામ્યું હોય અને પરિણામે એ નાગવંશના રાજાઓએ મથુરાથી વિદિશાનો ધોરી માર્ગ છોડી મધ્ય હિંદના

જંગલથી ઢંકાએલા પ્રદેશનો આશ્રય લીધો હોય. મહાક્ષત્રપ વિન્વનક્ષનિ પદ્માવતીમા મત્તા જમાવી રહેવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પુરાણોમા છે.

લગભગ એકસો વર્ષ સુધી ઉત્તર હિંદમાં કુનાનોનુ પ્રાબલ્ય રહ્યુ ત્યાર પછી વળી પાછા એક નાગરાજાને આશરે ઇ.સ. ૧૭૫ કે ૧૮૦ મા મથુરામા હિંદુમત્તા ફરી સ્થાપતો આપણે જોઇએ છીએ. પુરાણો એ નાગકુળને નવનાગ એવે નામે ઓળખે છે. એ નવનાગવંશના રાજાઓની રાજમુદ્રા 'ભાગશિવ'ની હતી. મિક્કા તથા પુરાણો ઉપરથી એની શી હકીકત મળે છે તે હવે આપણે જોઇએ.

'કૅટેલોગ ઑફ ધ ઇન્ડિયન મ્યુઝીઅમ' નામના પુસ્તકના પૃ ૨૦૬ પર ૨૩ સંખ્યાકની પ્લેટમા વિન્સેન્ટ સ્મિથે ૧૫ તથા ૧૬ સંખ્યાંકમા એક મિક્કાની નકલ છાપમા આપી છે. એના સમ્બન્ધમા એ લખે છે કે 'તે આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતમા બહુ સાધારણ છે બહુ મોટા વિસ્તારમા એ મિક્કો મળી આવે છે તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે જે રાજાનો એ મિક્કો છે તે ઇતિહાસમા બહુ અગત્યની વ્યક્તિ હશે' મિક્કાના અભ્યાસીઓને આ મિક્કો એક કોયડા રૂપ હતો તેની પર ફેણ માંડી બેઠેલા નાગનુ ચિત્ર તથા તાડના ઝાડનુ નિશાન છે. તેની પરના શબ્દનુ વાચન વિન્સેન્ટ સ્મિથે દેવસ્સ એવુ કરેલુ. શ્રી જયસ્વાલ એને નાગસ્સ વાચે છે, અને તેમ કરી એ સિક્કા પરના અક્ષરને તેની પરના નાગના ચિન્હ જોડે વાચી એ મિક્કાને નવનાગનો ઠરાવે છે એ મિક્કા પરના અક્ષર હુવિષ્ક–વાસુદેવના લેખોને મળતા હોવાથી તે રાજા હુવિષ્ક–વાસુદેવનો સમકાલીન હોવો જોઇએ. એટલે તે આશરે ઈ. સ. ૧૪૦ થી ૧૭૦ સુધીમા થએલો હશે પુરાણો જેને નવનાગ અથવા નવનાકવંશ કહે છે તેનો એ નવનાગ રાજા મૂળ પુરુષ હશે.

આશરે ઇ.સ ૧૭૫ મા કે ૧૮૦ મા મથુરામા એક નાગરાજાએ હિંદુ સત્તાની પુનઃસ્થાપના કરી. આ રાજા વીરસેન હતો. વીરસેનનો ઉદય, માત્ર નાગવંશના જ નહિ પણ આખા આર્યાવર્તના ઇતિહાસમા એક નવા પલટાનુ સ્થાન સિદ્ધ છે તેના સિક્કાઓ ઉત્તર હિંદમા

લગભગ આખા યુક્ત પ્રાંતમા તેમજ પંજાબમા બહુ મોટા પ્રમાણમા મળી આવે છે મથુરામાં તો તે બહુ જ સામાન્ય છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મથુરા તેને કબજે હતુ અને આખા આર્યાવર્તના ગંગા જમના–દોઆબ પર તેની આણ વર્તતી હતી. તેના બધા સિક્કાઓ-માંથી બહુ સામાન્ય રીતે મળી આવતો નમૂનો નાના લંબચોરસ ની આકૃતિનો છે. તેની આગળની બાજુએ તાડના ઝાડની છાપ છે અને પાછળની બાજુ સિંહાસન પર બેઠેલી આકૃતિ છે તેના સિક્કાના બીજા એક પ્રકારમા એક મનુષ્યાકૃતિએ ઊભો નાગ પકડેલો હોય છે ત્રીજા એક પ્રકારમા છત્રવાળા સિંહાસન પર એક સ્ત્રી બેઠેલી છે, અને તે સિંહાસનના છત્રને પકડી રાખતો હોય એવો એક નાગ તે સિંહાસનના પાયાથી છત્ર સુધી આવી રહેલો હોય છે સ્ત્રીના જમણા હાથમા પાણીનો કળશ હોય છે એની પાછલી બાજુ તાડનું ઝાડ છે આ બધા પ્રકારોમા નાગની આકૃતિ નાગવંશ સૂચવે છે વજન, આકાર તથા સંજ્ઞાની બાબતમા આ બધા સિક્કા હિંદુ પદ્ધતિના છે એ ઉપરથી જણાય છે કે વીરસેને કુશાન સિક્કાઓનો વપરાશ બંધ કર્યો હશે આ ઉપરાંત ફરૂકાબાદ જિલ્લાની તીર્વા તહેસીલમા જાનખાટ ગામ આગળ ભાગીતુટી ઇમારતના ટુકડાઓમા स्वामीस्य वीरसेनस्य संवत्सर २०–३ એના અક્ષરોવાળો એક લેખનો ટુકડો મળી આવેલો છે તે લેખનો બાકીનો ભાગ એટલો બધો તુટી ગએલો છે કે તેની ઉપરથી એ લેખના હેતુની કાંઇ સમજણ પડતી નથી કુશાનોના બધા લેખોમા કુશાન સાલવારી હોય છે પણ જાનખાટના લેખમા તો વીરસેનના પોતાના અમલના વર્ષ લખેલા છે અને શિવ નંદિના લેખની પેરે આમા પણ હિંદુ રીતને અનુસરી સત્તાધારી પદસૂચક 'स्वामी' પદ વાપરેલુ છે એટલે વીરસેન એ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજા જ હશે, તથા કુશાનોના આધિપત્ય નીચે નહિ હોય એ દેખીતુ જ છે સિક્કાઓનો સમય તથા તેના પરના લખાણો કુશાનોના લેખો જોડે સરખાવતા જણાય છે કે કુશાન વર્ષ ૯૮ પછી થોડા જ સમયમા નવા

રાજા વીરસેને મથુરા કબજે કર્યું હશે. આ બનાવ આશરે ઈ.સ. ૧૮૦ ની ની આસપાસમાં બન્યો હશે. એના કેટલાક સિક્કાઓ પર તેના અમલના ૩૪ મા વર્ષની સંખ્યા છે તે જોતાં તેના અમલનો સમય લાંબો અને લગભગ ૪૦ વર્ષનો હશે. આ બધું જોતા આપણે તેના અમલનો ગાળો ઈ.સ. ૧૭૦ થી ૨૧૦નો મૂકીએ તો તે વ્યાજબી જ ગણાશે.

એની પહેલા થઈ ગએલા રાજા નવનાગ, વાસુદેવના સમયમાં યુક્ત પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમાં સ્વતંત્ર રાજા હશે. વીરસેનના અમલનું ૧૦મું કે ૧૩મું વર્ષ અને વાસુદેવના અમલનું છેલ્લું વર્ષ એક જ હશે એટલે વીરસેન ૧૭૦મા ગાદીએ આવ્યો હશે. આ બધુ જોતા પુરાણો જેને નવનાગ કહે છે તથા શિલાલેખો જેને 'ભારશિવનાગ' કહે છે તે વંશનો વીરસેન એક પ્રબળ સત્તાધારી રાજા હશે. લેખો ઉપરથી આપણને એમ પણ જણાય છે કે આ ભારશિવનાગોમાંનો છેલ્લો નાગરાજા ભવનાગ હતો. સિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે કે નવનાગ તથા ભવનાગની વચ્ચે એ જ વંશના બીજા કેટલાક રાજાઓ થઈ ગયા છે. સિક્કાઓના પુરાવા ઉપરથી આપણને સમજાય છે કે નવનાગ અને વીરસેન પછી ૨૦ વર્ષના અમલવાળો હયનાગ, ૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કરનાર ચરજનાગ, તથા બર્હિનનાગ અને ત્રયનાગ એવા ચાર રાજાઓ થઈ ગયા હશે.

ભવનાગ વાકાટક મહારાજ પ્રવરસેનનો સમકાલીન હતો અને પ્રવરસેન સમુદ્રગુપ્તનો વયોવૃદ્ધ સમકાલીન હતો એ હકીકત તથા ઉપર આપેલી વીરસેનથી માંડી ભવનાગ સુધીના ચાર નાગરાજાઓની હકીકત એક સાથે મૂકતા નવનાગની મુખ્ય શાખા અથવા ભારશિવોની વંશાવળીનું ખોખું નીચે મુજબ તૈયાર થઈ શકે છે—

આશરે ઈ.સ. ૧૪૦ થી ૧૭૦ (૧) નવનાગ	સિક્કા મળે છે	૨૭ કે વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે
,, ,, ૧૭૦ થી ૨૧૦ (૨) વીરસેન(નાગ)	સિક્કાઓ અને શિલાલેખો મળે છે	રાજ્યનો અમલ ૩૪ કે તેથી વધારે વર્ષ

આશરે ઈ.સ.	૨૧૦થી ૨૪૫ (૩) હયનાગ	સિક્કાઓ મળે છે	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે
,,	,, ૨૪૫ થી ૨૫૦ (૪) ત્રયનાગ	,,	. . .
,,	,, ૨૫૦ થી ૨૬૦ (૫) બર્હિનનાગ	,,	રાજ્યનો અમલ ૭ કે તેથી વધારે વર્ષ
,,	,, ૨૬૦ થી ૨૯૦ (૬) ચરજનાગ	,,	૩૦ કે તેથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું
,,	,, ૨૯૦ થી ૩૧૫ (૭) ભવનાગ	લેખો મળે છે	.

આ વંશાવળી પુરાણો જોડે બરાબર સમ્મત થાય છે, કારણકે નવનાગવંશની સાત પેઢીઓ થઇ એમ તે નોંધે છે

કુશાનોએ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી ઉત્તર હિંદમા રાજ્ય કર્યું. તેમનુ પ્રાબલ્ય હતુ તે અરસામા નાગરાજાઓએ મધ્ય હિંદના જંગલ પ્રદેશોનો આશ્રય લીધો હતો. કુશાનરાજા વાસુદેવના અમલના અંત ભાગમા હોશંગાબાદ અને જબલપુરના જંગલોમાથી નીકળી, 'નવનાગ' એવા ખાસ નામથી પુરાણોમા ઉલ્લેખાતા, ભારશિવ નાગરાજાઓ બાઘેલખંડમા થઇ ગંગા કિનારે પહોંચે છે વળી વિષ્ણુપુરાણમા લખેલુ છે કે नवनागा पद्मावत्यां कान्तिपुर्यां मथुरायाम् બીજા પુરાણોમા 'કાન્તિપુરી'નુ નામ જોવામા આવતુ નથી બીજાં પુરાણોના કર્તાઓને નહિ મળેલા એવા ઐતિહાસિક સાધન વિષ્ણુપુરાણકારને મળેલા હોવાથી નવનાગોના પાટનગર અનુક્રમે પદ્માવતી, કાન્તિપુરી અને મથુરા થયા એવી તે નોંધ કરે છે આપણને જાણીતી હકીકતોથી એ નોંધ ખરી જણાય છે.

શેષથી વંગર સુધીના સૌથી પહેલાના નાગરાજા 'વૈદિશનાગ' કહેવાય છે. તે વિદિશા કે મથુરામા રાજ્ય કરતા હતા. ભૂતનંદિથી માંડી શિવનંદિના અમલ સુધી અથવા તેથી પણ ૫૦ વર્ષ આગળ

સુધીના નાગરાજા પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હતા તે ગાળામાં તેમના નામને અંતે 'નંદિ' જોવામાં આવતું હતું તે સમયે અથવા ઈસ ૧૫૦ થી ૧૭૦ સુધીમાં તેમની સત્તાનો ફરી ઉદય થયો ત્યાં સુધી તે 'ભારશિવનાગ' કહેવાતા હતા ત્યાર પછીના નાગરાજ મથુરામાં રાજ્ય કરતા હતા અને પુરાણોમાં તે 'નવનાગ' એ નામથી ઓળખાતા હતા પણ તેમનું જાહેર વહીવટી (Official) નામ 'ભારશિવ' હતું તેમના સિક્કાઓ પર તેમના નામને છેડે 'દાત'ને બદલે 'નાગ' પદ જોવામાં આવે છે ભાગવતમાં 'નવનાગ' શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી તેમાં તો ભૂતનંદિથી પ્રવીરક સુધીના નાગોનાં નામ આપેલાં છે

ભૂતનંદિથી માંડી શિવનંદિ સુધીના ભારશિવ રાજાઓ અથવા તો તેની પછીના પચાસ વર્ષ સુધીના રાજાઓ પદ્માવતીમાં રાજ્ય કરતા હતા કુશાનોનું પ્રાબલ્ય થતાં પદ્માવતી પરદેશીઓના હાથમાં ગયું સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા કુશાનોના અમલના પાછલા ભાગમાં એટલે આશરે ઈસ ૧૫૦ના અરસામાં ગંગા કિનારે આવેલી કાંતિપુરી સુધી તે આગળ ધપી આવ્યા હતા હાલ જ્યાં હિંદુ વિદ્યાપીઠ છે તે 'નગવા' નામથી ઓળખાતા સ્થાને અથવા તો વારાણસીમાં તેમણે તેમના અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યાં અને ગંગાજળથી મૂર્ધાભિષિક્ત થયા પછીથી વીરસેનની સરદારી નીચે તેઓ પશ્ચિમ તરફ આગળ ધપે છે અને પદ્માવતી તથા મથુરા પાછાં મેળવે છે મથુરા કે તેની પણ પેલી મેર આઘે સુધી પહોંચી, આશરે એક સૈકા પર કુશાનોએ તેમની પાસેથી લઈ લીધેલા પશ્ચિમ બુંદેલખંડના નાગ મુલકો તેમણે ફરી કબજે મેળવ્યા

'ભારશિવ' કે 'વૈદિશક' કે 'વૃષ નાગ' એવા શબ્દને સ્થાને પુરાણો જાણીબુઝીને 'નવનાગ' એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે કારણકે તે રાજાઓને દર્શાવનાર જૂનો રૂઢ શબ્દ ન વાપરતાં 'નવનાગ' શબ્દ વાપરવાથી એક નવા વંશ તરીકે તેમના પુનરુત્થાનની વાત

આગળપડતી થઈ જાય છે અને તેમ ગણાવાનો તેમનો ખાસ ઉદ્દેશ જ હતો. કુશાનોના પ્રાદુર્ભાવથી તેમના અમલમાં પડેલી તૂટ આ રાજાઓએ સાંધી અને કુશાન સત્તા તોડી તેની જગ્યાએ પોતાની સત્તા પહેલાંની જેવી પાછી જમાવી એ વાત સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવાનો પુરાણોનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જણાય છે 'વિષ્ણુ' એટલે 'વાયુ'ના સામ્રાજ્યનું વર્ણન પાપ્યા પછી. અને ગુપ્તોની સત્તાના રાજાઓનું વર્ણન શરૂ કરતા પહેલાં, પુરાણો નવનાગના અમલનો સરવાળો બાંધી તે વંશનું વર્ણન બંધ કરે છે. આ રીતે 'વાયુ' યુગમાં છેક સમુદ્રગુપ્તના અમલ સુધી એ નાગવંશ ચાલુ હતો માનનારી તેમજ મુલક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ પુરાણો, નવનાગોનાં સ્થાનનું બહુ ચોક્કસ વર્ણન આપે છે. મગધ અને પદ્માવતીમાં ગણ્યા કરતાં કુશાન સુબા વિનસ્ફાનિ તથા નવનાગના અમલ દરમિયાન ઉદય પામેલા મગધના ગુપ્તોની વચ્ચેના ગાળામાં પુરાણો નવનાગવંશને મૂકે છે. નાગ્રક સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ પછી નવા વિભાગ તરીકે શરૂ થએલા મગધના સામાન્ય ઇતિહાસમાં આ નવનાગવંશનો ઇતિહાસ દાખલ કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ નવનાગો માત્ર મથુરા માનના જ નહિ, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગના પણ રાજાઓ હતા. વાયુ અને બ્રહ્માંડ એ બે પુરાણોની સઘળી નકલોમાં મથુરા અને ચંપાને તેમના પાટનગર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

કુશાન અમલ દરમિયાન નાગરાજાઓએ મધ્ય હિંદમાં લીધેલો આશ્રય અને તે દરમિયાન તે ભાગ પર તેમના અમલની થએલી અસર

કુશાનવંશનું આગમન થતાં નવ-નાગરાજાઓ વિદિશા અને પદ્માવતી છોડી આશરે ઈસ ૮૦માં મધ્ય હિંદમાં જઈ રહ્યા અને લગભગ અર્ધી સદીથી વધારે સમય સુધી, તેમણે તે પર્વતપ્રદેશોમાં રહી ગુપ્ત-નામતીભરી રીતે રાજ્ય કર્યું. શાકે ૮૫૭ અથવા ઇસ ૮૪૦-૪૧ની સાલવાળા રાષ્ટ્રકૂટરાજા કૃષ્ણરાજ બીજાના દેવોની દાનપત્રમાં અર્પણ આપેલી જાગીર નાગપુર-નંદિવર્ધન જિલ્લામાં આવેલી જણાય છે. હવે આ બે નામોનો 'નંદિનાગ' ... પ્રભાવતીગુપ્તના

પૂણાના દાનપત્રોમાં પણ 'નંદિવર્ધન' નામની નોંધ છે. નાગપુરથી ૨૦ માઇલ પર આવેલું હાલનું 'નગર્ધન' તે જ પ્રાચીન 'નંદિવર્ધન' એવો રાય બહાદુર હીરાલાલનો મત છે. પાછળના 'ભારશિવો' તથા 'વાકાટકો'-ના સમયમાં 'નંદિવર્ધન' એ નામ પડવાનો સંભવ નથી તો, કારણકે તે સમયે તો તેમના નામને છેડે અંત્યપદ તરીકે 'નંદિ' લખવાની રીત છોડી દેવામાં આવી હતી; પણ નાગરાજાઓ વિદિશા અને પદ્માવતી છોડીને મધ્ય હિંદ તરફ ગયા તે વખતે તો તેમના વંશની નિશાની તરીકે તેઓ 'નંદિ' પદ ધારણ કરતા હતા.

એમ જણાય છે કે લગભગ અર્ધી સદી જેટલા સમય સુધી નાગરાજાઓ વિંધ્યની આ મેર આવેલા મધ્ય હિંદને તેમનું આશ્રય-સ્થાન તથા સ્વાધીનતા રક્ષાનું તીર્થ બનાવી રહ્યા હતા. ત્યાં કુશાનો તેમને નડે એમ નહોતું. આર્યાવર્તમાંના એક રાજવંશે મધ્ય હિંદમાં કરેલા આ સ્થાનાન્તરની ત્યાર પછીના આર્યાવર્તના ઇતિહાસ પર બહુ ભારે અસર કરી છે. એને પરિણામે ભારશિવોના અને તેમની પછી સત્તામા આવેલા વાકાટકોના અમલમાં આર્યાવર્તનો દક્ષિણાપથના એક ભાગ જોડે સંયોગ થવા પામ્યો. ઇ. સ. ૧૦૦ થી માંડી ઇ. સ. ૫૫૦ સુધીના સમયમાં મધ્યપ્રાંત, વિંધ્યાની પાસે આવેલા આર્યાવર્ત જોડે એટલે કે બુંદેલખંડ જોડે વણાઈ એકરૂપ થઈ ગયા. હિંદનો એ બંને વિભાગોનો એ ગાઢ સંયોગ છેક આપણા સમય સુધી ચાલ્યો આવેલો છે. બુંદેલ-ખંડનો એક ભાગ તથા પ્રાચીન દક્ષિણાપથનો નાગપુરવાળો ભાગ જાતિ, ભાષા તથા સંસ્કૃતિની બાબતમા તદ્દન ઉત્તર હિંદની છાયાવાળો હિંદુસ્તાની પ્રાંત બની ગએલો છે. આથી 'આર્યાવર્ત'ની મર્યાદા છેક 'નિર્મળ'ની પર્વતમાળા સુધી લંબાઇ છે. નાગરાજાઓના ૬૦ વર્ષના આર્યાવર્તમાંથી થએલા દેશવટાનો આ વારસો છે. એક બાજુ નાગપુરથી પુરિકા સુધી (હોશંગાબાદ) અને બીજી બાજુએ સીઓની અને જબલપુરમાં થઇને તેઓ અનુક્રમે પૂર્વ માળવા અને બાગેલખંડ (રેવા) સાથે પોતાનો સંપર્ક જાળવી રાખતા હતા અને આખરે બાગેલખંડમાં

થઇને જ તેઓ ગંગા કિનારે પહોંચ્યા હતા. ગુપ્તોના સમયમાં આ જ પ્રદેશ 'વાકાટકો'નું બીજું ઘર થઇ પડ્યો હતો તેને લીધે જ તે પ્રદેશ અજંટાની કળા સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ થયો. અજંટાની કળા મુખ્યત્વે નાગર એટલે ભારશિવ અને વાકાટક કળા જ છે સાતવાહનોના હાથમાંથી ઇ.સ. ૨૫૦ થી ૨૭૫ના અરસામાં, અજંટા ભારશિવ-વાકાટકોના હાથમાં પસાર થયું હતું.

પદ્માવતી અને મગધમાં કુશાનોનો અમલ આશરે ઈ. સ. ૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૦ સુધી

નવનાગ તથા ગુપ્તોના ઉદય પહેલાંના પદ્માવતી અને મગધનાં ઇતિહાસને પૂરો કરવા, પુરાણો 'વનસ્પાર'નો ઇતિહાસ વચમાં દાખલ કરી દે છે એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકાના વોલ્યુમ VIIIના પૃ ૧૭૩ પર આવેલા બે સારનાથના શિલાલેખો ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કનિષ્કના અમલના ત્રીજા વર્ષમાં વારાણસી અથવા કાશી જે પ્રાંતમાં આવેલું હતું તેની પર તેના સૂબા તરીકે વનસ્પારનો અધિકાર હતો આ ઉપરથી ઇ સ ૭૦થી ઇ સ. ૧૨૦ સુધી એ ભાગમાં કુશાન મહારાજના સૂબા તરીકે પહેલા સાદા ક્ષત્રપ તરીકે અને પાછળથી મહા ક્ષત્રપ તરીકે તે રહ્યો હશે એમ જણાય છે. આ જ ગાળામાં વિદિશા નાગોને મધ્ય હિંદના જંગલ છાયાપ્રદેશોમાં રહી પોતાની સલામતી સાધવી પડી હશે. ઉપર જણાવેલા સારનાથના લેખોમાં જેના નામની જોડણી 'વનસ્પાર' અને 'વનસ્પાર' એવી આપેલી છે તેનો જ પુરાણોમાં 'વિશ્વસ્ફાટિ', 'વિશ્વસ્ફાનિ' 'વિશ્વાસ્ફટિ' (ક) કે 'વિશ્વાસ્ફનિ' એવા એવા જુદીજુદી જોડણીવાળા નામોથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

આ વનસ્ફાર એવી તો અગત્યની વ્યક્તિ હતો કે બનાફર નામથી ઓળખાતા તેના વંશજો છેક અર્વાચીન સમય સુધી સારા લડવૈયા તરીકે પંકાતા રહ્યા હતા, વળી બુંદેલખંડમાં 'બનાફરી' નામથી ઓળખાતી એક બોલાતી ભાષા તેના નામથી ઓળખાય છે. તેના વંશજ બનાફરો, બહાદૂર લડવૈયા હોવા છતાં કુળમાં ઊતરતા ગણાતા હતા અને તેમને

રજપૂત કન્યાઓ મેળવતાં બહુ મુશ્કેલી પડતી. આજે પણ સમાજમાં તેમનું સ્થાન બહુ હલકુ છે.

આ વનસ્ફારે પોતાનો મુકામ પદ્માવતીમાં રાખ્યો હતો અને ત્યાંથી માંડી છેક મગધ સુધી તેનો અમલ ચાલતો હતો. પુરાણો કહે છે કે તે બહુ બહાદુર હતો તથા પદ્માવતીથી બિહાર સુધીનાં તમામ મોટાં નગરો તેણે જીતી લીધાં હતાં. યુદ્ધમાં તે વિષ્ણુ જેવો પરાક્રમી હતો, પણ દેખાવમાં તે વ્યંઢળ જેવો હતો. મહાન ઇતિહાસકાર ગિબને હૂનોનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે 'તેમને દાઢી તો બીલકુલ ઊગતી જ નહિ તેથી યુવાનીની મરદાનગીની છટા કે વૃદ્ધાવસ્થાની આદરપાત્ર છાયા તેઓ કદી ધારણ કરતા નહોતા.' પાછળથી હૂનોનું ગિબને કરેલું આ વર્ણન પુરાણોએ તેનાથી ઘણું વહેલું કરેલું છે. પુરાણોએ તેનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો દેખાવ હૂન અથવા મોગોલ જેવો હશે

તેની રાજનીતિની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે તેણે તેના રાજ્યની વસ્તીને લગભગ અબ્રાહ્મણ કરી નાખી હતી તેની પ્રજાનું વર્ણન કરતાં પુરાણો કહે છે કે प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठा ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓને તેણે હલકા પાડ્યા અને હલકી વર્ણના લોકોને તથા પરદેશીઓને મોટે મોટે હોદ્દે નીમ્યા જૂના ક્ષત્રિય વર્ણના લોકોને રાજ્યના મોટા મોટા અધિકાર પદોથી દૂર રાખી, તેણે તે વર્ણનો લગભગ લોપ કરી નાંખ્યો. અને દેશના આદિવતની કૈવર્ત નામની હલકી કોમના લોકોને તથા શૂદ્રો કરતાં પણ અધમ ગણાતા અને અસ્પૃશ્ય એવા પાર્ક્ષોમાંથી તેણે નવો અમલદાર વર્ગ અથવા નવી ક્ષત્રિય વર્ણ ઊભી કરી અને પંજાબના વતની મદ્રકો તથા ચક-પુલિંદો અથવા પુલિંદ-યદુઓને તેણે તેમના મૂળ સ્થાનમાંથી બોલાવી, આ પ્રદેશમાં વસાવ્યાં.

કુશાન સુબા વનસ્ફારના અમલના ઉપર આપેલા વર્ણન ઉપરથી હિંદમાં કુશાનોનો અમલ કેવા પ્રકારનો હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે. કાશ્મીરના ઇતિહાસ 'રાજતરંગિણી'માં કુશાન અમલ વિષે જે વાંચીએ છીએ તેનાથી પણ ઉપર લખેલી હકીકતનું સમર્થન થાય છે. સનાતની

હિંદુ સમાજ વર્ણવ્યવસ્થાના પાયા પર રચાએલો હતો. તેમાં આ મ્લેચ્છ
રાજ્યકર્તાઓ માટે સ્થાન ન હતું. એ સનાતની હિંદુઓને પોતાના ઊંચા
પણાનો ભારે ગર્વ હતો અને તેઓ આ પરદેશી મ્લેચ્છ રાજ્યકર્તાઓને
બહુ હલકા ગણતા હતા. સનાતની વર્ણવ્યવસ્થાવાળા હિંદુ સમાજનું પોતા
પ્રત્યેનું આવું તિરસ્કારભર્યું વર્તન એ પરદેશીઓને બહુ સાલતું હતું.
પોતાને સ્થાન ન આપનાર, વર્ણવ્યવસ્થાવાળી સમાજરચનાને તોડી
નાખવા તેઓ વિવિધ ઉપાયો અજમાવતા હતા.

વિક્રમાદિત્ય શાલિવાહને હરાવી કાઢી મૂકેલા શકોએ શું શું કર્યું
હતું તેનું વર્ણન કરતાં ઈસ્વીસનના પહેલા સૈકામાં થઈ ગએલો ગુણાઢ્ય
'કથાસરિત્સાગર'ના પુસ્તક ૧૮મા લંબક ૬ ઠ્ઠામાં (મ્લેચ્છો) બ્રાહ્મણોને
ઘાત કરે છે, તથા યજ્ઞયાગમાં ભંગ પાડે છે. સાધુઓની છોકરીઓને
તે ઉપાડી જાય છે. ખરેખર એ હરામી ક્યા ગુનો નથી કરતા?

મહાભારતના વન પર્વના અધ્યાય ૧૮૮-૯માં બૌદ્ધ સમુદાયની
અસર નીચે આવેલા હિંદને સનાતન હિંદુ પ્રજા કઈ દૃષ્ટિએ જોતી તે
સાર રૂપે આપેલું છે.

'પછી આ ભૂમિ પર ઘણા મ્લેચ્છ રાજાઓ રાજ્ય કરશે. આ ભારતમાં
પ્રીતિવાળા આ પાપી રાજાઓ અધર્મને અનુસરી રાજ્ય કરશે. તે મિથ્યા
વાદમાં જ રહેશે. પછી આંધ્રો, શકો, પુલિન્દો, યવનો, કામ્બોજ,
બાહ્લીકો અને શૂર આભીરો રાજ્ય કરશે. ત્યારે વેદાભ્યાસ નિષ્ફળ
થશે. બ્રાહ્મણોને 'ભો' કહીને સરખાપણાના સંબોધનથી બોલાવશે, ત્યારે
બ્રાહ્મણો તપને આડંબરથી સાધશે. પ્રજા ભારતની ભૂમિ ત્યાગીને
સાત્વિક દીન થશે. ઇંદ્રિયભોગને તૃપ્ત કરવા ઐહલૌકિકમાં તેઓ મસ્ત રહેશે.
આખી દુનિયા મ્લેચ્છમયી થઈ જશે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વર્ણોનો
નાશ થશે. એક સમય એવો આવશે કે એક જ વર્ણ થઈ જશે. આખી દુનિયા
મ્લેચ્છમયી થઈ જશે. શ્રાદ્ધથી કોઈ દેવોને તૃપ્ત નહિ કરે તથા પિતૃ
ઓની પિતૃકર્મ ક્રિયા કોઈ કરશે નહિ. દેવોની પૂજાનો પ્રતિબંધ કરી
તેઓ અસ્થિઓને પૂજશે. બ્રાહ્મણોના સ્થાનમાં તેમ જ મહર્ષિઓના

આશ્રમોમાં દેવસ્થાનોમાં, ચૈત્યોમાં તથા નાગાલયોમાં પૃથ્વી એડૂકા-ચિહ્નવાળી થઇ જશે, અને દેવગૃહોથી શુષિત નહિ રહે.'

ગર્ગ સંહિતામાં શક અમલ નીચેના હિંદનું જે વર્ણન આપેલું છે, તેમાંના કેટલાક ભાગ આખાને આખા ઉપલા વર્ણનમાં સામેલ કરેલા છે. કોઇ નજરે જોનાર લખતો હોય એવું એ વર્ણન છે. તે વખતે રાજ્ય કરનારી જાતિઓની જે યાદી તેમાં આપેલી છે તે ઉપરથી તે વર્ણન કુશાન અમલના પાછલા ભાગનું હશે એવો નિર્ણય થાય છે. એનો સાર એ છે કે તે અમલ દરમિયાન આખો હિંદુસમાજ મ્લેચ્છતાને પામ્યો હતો. વર્ણવ્યવસ્થાને ઊંચી મૂકવામાં આવી હતી અને ચાર વર્ણને બદલે માત્ર એક જ વર્ણ રહી હતી. શ્રાદ્ધ તથા બીજી વૈદિક વિધિઓનો લોપ થયો હતો તથા હિંદુ દેવોને બદલે લોકો અસ્થિશેષોને પૂજતા થઇ ગયા હતા. જુલમને પરિણામે પ્રજા ચારિત્રહીન થઇ હતી અને ધર્મનો નાશ થયો હતો. એ શક અમલનો હેતુ હિંદુઓની રાષ્ટ્રભાવના તોડવાનો તથા તેની રાષ્ટ્રીય સમાજપદ્ધતિના પાયાનો નાશ કરવાનો હતો. એ શકો ઇરાદાપૂર્વક હિંદની પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થાનું પરિવર્તન કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી રહ્યા હતા અને તેથી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષકો તથા રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના ટ્રસ્ટીરૂપ ઉચ્ચ અને અર્વિષ્ઠ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિઓને હલકા પાડવાના તમામ ઉપાયો ને યોજતા; પદ્ધતિસર દમદાટી તથા ધર્મ પલટાથી તેઓ સામાન્ય પ્રજાને ચારીત્રહીન કરવા મથતા હતા, કારણકે તેમણે જીતેલા હિંદુઓના શસ્ત્રબળ કરતા તેની સમાજવ્યવસ્થાનો તેમને બહુ ડર હતો. તેઓ ઘણા જ ધનલોભી હતા. આ દેશમાંથી ખૂબ ધન લૂટી તેઓ તેને પોતાના મૂળ દેશમાં લઇ ગયા હતા એટલુ જ નહિ પણ આ દેશમાં ભારે અને ક્રૂર કત્લેઆમ કરી સંખ્યાબંધ સ્ત્રીપુરુષોને તેઓ પોતાના દેશમાં ઉઠાવી ગયા હતા. ટૂંકામા વૈદિક ધર્મનો પૂરો લોપ થવા બેઠો હતો અને હિંદુ જાતિનુ નામનિશાન નીકળી જાય એવો સમો આવી પહોંચ્યો હતો. આવી ભયંકર રાજકીય તથા સામાજિક આપત્તિમાં પોતાના દેશને

મુક્ત કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવાની અનિવાર્ય જરૂર ઊભી થઇ હતી.

આ મહાકાર્ય, આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધારનું કાર્ય ભારશિવોએ કર્યું હતું.

ભારશિવોનું સામ્રાજ્ય તથા તેમણે કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

પરદેશી અને પરધર્મી કુશાનોના જુલમી અમલમાં હિંદુ જાતિ તથા સનાતન વૈદિક ધર્મ તથા વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો સાવ લોપ થવા બેઠો હતો, તે મહાન આપત્તિમાંથી ભારશિવોએ હિંદુ પ્રજાનો બચાવ કર્યો તેમણે એ કુશાનોની સત્તા તોડી તેમણે ઉપરાઉપરી દશ અશ્વમેધો કર્યા એ બનાવ્રી આપે છે કે તેમણે ઉપરાઉપરી કુશાન સત્તાને પડકાર કર્યા કર્યો અને પોતાના પરાક્રમોથી, ધીમેધીમે તેમના તાબાના મુલક જીતી લઇ તે તેમને હિંદની પશ્ચિમ સરહદ તરફ હાંકતા ગયા વીરસેનના ઉદય પછી થોડા જ સમયમાં એ કુશાનો ગંગાની ખીણના પ્રદેશમાંથી છેક સરહિંદ સુધી પાછા હઠી ગએલા જણાય છે વીરસેનના સિક્કા આખા યુક્ત પ્રાંતમાં તેમજ પંજાબમાંથી મળી આવે છે એ હકીકતથી ઉપલી વાતનું સમર્થન થાય છે વીરસેનના અમલના અંત ભાગમાં તો આ ભારશિવોનું એ પાછા હઠતા કુશાનો પર એટલું બધું દબાણ થાય છે કે ઇ સ ૨૩૮ થી ૨૬૯ના ગાળામાં તેઓ સસાનીઅન સમ્રાટ્ શાહપુરનું શરણ શોધતા જાય છે અને પોતાના સિક્કાઓ પર તેની છાપ છાપે છે સમુદ્રગુપ્તના આગમન પહેલાં તો પંજાબનો પણ ઘણોખરો ભાગ કુશાનોની સત્તાથી મુક્ત થયાનું જણાય છે સમુદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં જ મદ્રો પોતાના સિક્કા પાડતા થયા હતા અને તેમણે જ તેની જોડે સંધિ કરી તેનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હતું આનો અર્થ એ થયો કે તેના અમલ પહેલાં તેઓ સ્વતંત્ર થઇ ચૂક્યા હતા

એકસો વર્ષથી આર્યાવર્તમાં પગદંડા જમાવી બેઠેલા આ કુશાનોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનું કામ કાંઈ જેવીતેવી કાર્યસિદ્ધિ ગણાય નહિ એ કુશાનોની સત્તા ઓક્ષસ નદીના તીરથી માંડી બંગાળાના ઉપસાગર સુધી, યમુનાથી માંડી નર્મદા સુધી, તથા પશ્ચિમમાં કાસ્મીરથી માંડી, પંજાબ, સિંધ, કાઠિયાવાડ સુધીના વિશાળ પ્રદેશ પર દૃઢ રીતે જામેલી

હની મધ્ય એશિયામા એનુ આગમન બગ જમા પડ્યુ હતું અને જ્યા જરૂર હોય ત્યા, ત્યાથી સેનાઓ દોડી પહોચતી હતી સોખડી પગતથી તેઓ તેમના તાબાના મુલક પર અમલ ચલાવતા હતા વગી એ કુશાનો કાઠ દૂર જ્યા જ્યા તેમના નામની હાકે ગાજ્ય નડોના કરતા, પણ ખતે પોતે આ દેશમા વગી રાજ્ય કરતા હતા, એટલે તેમની સત્તાનો ધ્વમ કરવો એટલે તેના આધિપત્યનો અસ્વીકાર કરવો એટલુ જ નહિ, પણ દેશમા જામેલી બળવાન સત્તા પર આક્રમણ કરી તેનો નાશ કરવો એ હતો આ પરાક્રમ, ના દ ઉત્થાનનુ આ મહાકાર્ય ભારશિવોએ કર્યુ

કોઇ પણ પ્રજામા, કોઈ પણ દેશ અને કોઈ પણ યુગમા આવા મહાન રાષ્ટ્રોત્થાનના કાર્ય થાય છે, ત્યારે તેવા મહાન કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર માનવ સમાજમા તેમને એ કામ માટે પ્રેરનારી નાઈ ભાવના, કોઇ મહાન આદર્શ હોય છે એ આદર્શમા પરમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખવાથી તેવા માનવ સમાજમા જે અતુલ બળ ઉત્પન્ન થાય છે, તે આખરે પરમસિદ્ધિમા પરિણમે છે રાષ્ટ્રોત્થાનના મરણરૂપ આવા રાષ્ટ્રીય આદર્શ અને ભાવનાઓના અભ્યાસ વગર કોઈ ઇતિહાસકાર એ ઉત્થાનની કથી તો યથાર્થ રીતિ સમજી શકે નહિ પોતે ઈશ્વરના આદેશરૂપ કાર્યમા ભારશિવોએ કયા રાષ્ટ્રીય આદર્શ પર શ્રદ્ધા રાખી ઝુંબેશ શુ તે આપણે જોઈએ આપણા દેશમા રાષ્ટ્રમા હમેશા મનુષ્યના ભાગ્યનો આખર નિર્ણય કરનાર મહાન શક્તિ—જગન્નિયતાને સત્તાપણ કરવાના કાર્યમા અને તે તે સમયના રાષ્ટ્રભાવને અનુકૂલ એવા જગન્નિયતાના સ્વરૂપ ની ખાસ ભક્તિનુ રૂપ લે છે ભારશિવોના ઇષ્ટદેવતા શિવ હતો યોગમા મગ્ન થએલા અને ચરાતાડવ નૃત્ય કરતા શિવ તેમના ઇષ્ટદેવતા હતા ભારશિવો, શિવના ભક્ત હતા શિવે જ તેમના વગની અને રાજ્ય ની સ્થાપના કરી હતી તે જ તેમનો તથા તેમની પ્રજાનો રક્ષક હતો પોતાની પ્રજાને મુક્ત થએલી, પોતાના ધર્મ અબાધિત રીતે પાળવા મુક્ત થએલી તથા તેમની દેવદત્ત ભૂમિ આર્યાવર્તમા તદ્દન સ્વતંત્ર થએલી

જેના તે જાતે ઉપાસક થયેલ હતા, અને ગંગાની ખીણમાં નમતા તેના ચોક દ્વારા તે તાંડવ નૃત્ય કરતા ઊભા થયા હતા માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સમયથી માંડી ઠેઠ મેધાતિથિ અને ત્યાંથી પણ આગળ ઠેઠ વિજ્ઞાનેશ્વરના સમય સુધી આપણા દેશનો આદર્શ એ જ હતો કે આર્યાવર્તમાં તો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ, તથા વૈદિક ધર્મને અનુસરનારાઓ રાજા જ તેનો યથાર્થ રાજા હોઇ શકે આ પવિત્ર સિદ્ધાંતનો ભંગ થયો હતો એટલે જે ખોટું થયું હતું તે શિવને સુધારવું હતું તેને તાંડવ પદ્ધતિએ, વિનાશના તાંડવથી કરવાનું હતું ભારશિવ નાગ રાજાઓએ સફળતાથી એ રાષ્ટ્રીય તાંડવ નૃત્યનો આરંભ કર્યો

ભારશિવોની સંસ્કૃતિ

રાષ્ટ્રોત્થાનના પ્રેરક બળરૂપ ભારશિવોની શિવભક્તિની પ્રબળ છાયા, તેમના સમયની આખી સંસ્કૃતિ પર પડેલી છે તે સમયના ભાષા લિપિ, શિલ્પ એ સૌ પર તેની પ્રબળ છાયા છે તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ એ જ કારણે વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે આપણે હવે એક પછી એક આ મુદ્દાઓની આલોચના કરીશું

રાજ્યપદ્ધતિ

ભારશિવોના અમલનું મુખ્ય અને આગળ પડતું એવું લક્ષણ તેની સાદાઇ હતી તેમણે માથે લીધેલા કર્તવ્ય અને ઉપરાંત કાર્યની ભવ્યતા સિવાય ગુપ્ત સમ્રાટોના જેવો કોઈ પ્રકારનો ઠાઠમાઠ કે દબદબો તેમના અમલમાં જોવામાં આવતો નથી તેમના ઇષ્ટદેવતા શિવની પેઠે તેઓ વૈરાગ્યવૃત્તિ સેવતા તે કોઇને માફ આપવાની વૃત્તિ રાખતા પારકું પડાવી કે પચાવી લેવાની વૃત્તિ ને સમયના સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યોને તેમણે સ્વતંત્ર જ રહેવા દીધા અને પોતાના સિક્કા પાડી પોતાની મરજી માફક જીવન ગાળવાની પૂરી છૂટ તેમણે તેને આપી શિવની આસપાસ તેના ગણ રહેતા, તેમ પોતાના રાજ્યની આસપાસ તેમણે સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યો રાખ્યાં હતાં તેઓ તો માત્ર એ રાજ્યોના સમવાય તંત્ર પર પ્રમુખ તરીકે દેખરેખ રાખતા હતા અને સનાતન સ્નાતકની

હતી. મધ્ય ગોંગિયામાં એનું આગમન થતાં જ્યાં પગલું હતું અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં, ત્યાંથી સેનાઓ દોડી પહોંચતી હતી. લાખંડી પંજાથી તેઓ તેમના તાબાના મુલક પર અમલ ચલાવતા હતા. નાગી એ કુશાનોનો કાંઈ દૂર ન્યાં રહ્યાં તેમના નામની હાકે નાચ્ય નહોતા કરતા, પણ જાતે પોતે આ દેશમાં વસી રાજ્ય કરતા હતા. એટલે તેમની સત્તાનો ધ્વંસ કરવો એટલે તેના આધિપત્યનો અસ્વીકાર કરવો એટલું જ નહિ, પણ દેશમાં જામેલી બળવાન સત્તા પર આક્રમણ કરી તેનો નાશ કરવો એ હતો. આ પરાક્રમ, આ ઉત્થાનનું આ મહાકાર્ય ભારશિવોએ કર્યું.

કોઈ પણ પ્રજામાં, કોઈ પણ દેશ અને કોઈ પણ યુગમાં આવા મહાન રાષ્ટ્રોત્થાનનાં કાર્ય થાય છે, ત્યારે તેવા મહાન કાર્યની સિદ્ધિ કરનાર માનવ સમાજમાં તેમને એ કામ માટે પ્રેરનારી કોઈ ભાવના, કોઈ મહાન આદર્શ હોય છે. એ આદર્શમાં પરમ ભક્તિ અને શ્રદ્ધા રાખવાથી તેવા માનવ સમાજમાં જે અતુલ બળ ઉત્પન્ન થાય છે તે આખરે પરમસિદ્ધિમાં પરિણમે છે. રાષ્ટ્રોત્થાનના કારણરૂપ આવા રાષ્ટ્રીય આદર્શ અને ભાવનાના અભ્યાસ વગર કોઈ ઇતિહાસકાર એ ઉત્થાનની કથા તો યથાર્થ રીતે સમજી શકે નહિ. તેને માટે તેના આરંભ પ કાર્યમાં ભારશિવોએ ક્યા રાષ્ટ્રઆદર્શ પર શ્રદ્ધા રાખી ઝુંબેશ ઉઠાવી તે આપણે જોઈએ. આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રભાવના હમેશાં મનુષ્યના ભાવિનો આખર નિર્ણય કરનાર મહાન શક્તિ—જગન્નિયંતાને સર્વાપણ કરવાના કાર્યનું અને તે તે સમયના રાષ્ટ્રભાવને અનુકૂળ એવા જગન્નિયંતાના સ્વરૂપની ખાસ ભક્તિનું રૂપ લે છે. ભારશિવોનો ઇષ્ટદેવતા શિવ હતો. યોગમાં મગ્ન થએલા અને અશતાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ તેમના પ્રજાદેવતા હતા. ભારશિવો, શિવના ભક્ત હતા. શિવે જ તેમના વંશની અને રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. તે જ તેમનો તથા તેમની પ્રજાનો રક્ષક હતો. પોતાની પ્રજાને મુક્ત થએલી પોતાના ધર્મ અબાધિત રીતે પાળવા મુક્ત થએલી તથા તેમની દેવભૂમિ આર્યાવર્તમાં તદ્દન સ્વતંત્ર થએલી

જેના તેજવંતે ઉજ્વળ થએલ હતા, અને ગંગાની ખીણમાં રમતા તેના સોમ હાગ તે તાંડવ નૃત્ય કરવા ઊભા થયા હતા માનવ ધર્મશાસ્ત્રના સમયથી માંડી છેક મેધાતિથિ અને ત્યાંથી પણ આગળ છેક વિજ્ઞાનેશ્વરના સમય સુધી આપણા દેશનો આદર્શ એ જ હતો કે આર્યાવર્તમાં તો ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ, તથા વૈદિક ધર્મને અનુસરનારાઓ રાજા જ તેનો યથાર્થ રાજા હોઇ શકે આ પવિત્ર સિદ્ધાન્તનો ભંગ થયો હતો એટલે જે પાપ થયું હતું તે શિવને સુધારવું નહોતું તેને તો તેની પ્રકૃતિએ, વિનાશના તાંડવથી કરવાનું હતું ભારશિવ નાગ રાજાઓએ સફળતાથી એ રાષ્ટ્રીય તાંડવ નૃત્યનો આરંભ કર્યો

ભારશિવોની સંસ્કૃતિ

નાસ્તિક્યાનના પ્રેરક ભાગરૂપ ભારશિવોની શિવભક્તિની પ્રગાઢ છાયા, તેમના સમયની આખી સંસ્કૃતિ પર પડેલી છે તે સમયના ભાષા લિપિ, શિલ્પ એ સૌ પર તેની પ્રબળ છાયા છે તેમની રાજ્યપદ્ધતિ પણ એ જ કારણે વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે આપણે હવે એક પછી એક આ મુદ્દાઓની આલોચના કરીશું

રાજ્યપદ્ધતિ

ભારશિવોના અમલનું મુખ્ય અને આગળ તરી આવે એવું લક્ષણ તેની સાદાઇ હતી તેમણે માથે લીધેલા કર્તવ્ય અને કપરા કાર્યની ભાવના સિવાય ગુપ્ત સમ્રાટોના જેવો કોઈ પ્રકારનો ઠાઠમાઠ કે દબદબો તેમના અમલમાં જોવામાં આવતો નથી તેમના ઇષ્ટદેવતા શિવની પેઠે તેઓ વૈરાગ્યવૃત્તિ સેવતા તે પ્રજાને સર્વ આપવાની વૃત્તિ રાખતા પ્રજાનું પડાવી કે પચાવી લેવાની નહિ તે સમયના સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યોને તેમણે સ્વતંત્ર જ રહેવા દીધા અને પોતાના સિક્કા પાડી પોતાની મરજી માફક જીવન ગાળવાની પૂરી છૂટ તેમણે તેને આપી શિવની આસપાસ તેના ગણ રહેતા, તેમ પોતાના રાજ્યની આસપાસ તેમણે સ્વતંત્ર હિંદુગણ રાજ્યો રાખ્યા હતા તેઓ તો માત્ર એ રાજ્યોના સમવાય તંત્ર પર પ્રમુખ તરીકે દેખરેખ રાખતા હતા અને સર્વ સ્વાતંત્ર્ય યની

ભાનના પોતા હતા તેમણે અશ્વમેધો કર્યા, પણ સમ્રાટ્પદ ન ધારણ કર્યું તેમના દેશમા તે રાજકીય રોગો તથા આતરરાષ્ટ્રીય યોગીઓ રહ્યા

ચીનાએ હિંદુઓના ચારિત્રને શિથિલ કરી નાખ્યુ હતું એટલે તેને સુધારવા માટે નૈરપતિપણાની જરૂર હતી કુશાનોના ધનલોભી સામ્રાજ્યવાદનો નાશ તેમને હાથે થયો તથા હિંદની પ્રજામા પેઠેલો અધર્મ નીકળી ગયો આ કાર્ય પૂરું થયુ એટલે ભારશિવો નિવૃત્ત થયા શિવનું કાર્ય પૂરું થયુ એટલે આધ્યાત્મિક વિજય પ્રાપ્ત કરી ભારશિવો તેમના ઇષ્ટદેવમા લીન થયા તેઓ છેક છે ત્યાસુધી અદૃષ્ટ તથા ઐહલૌકિક સ્વાર્થથી મુક્ત રહ્યા હતા શિવ તથા તેની પ્રજાના ખરા ભક્ત એ ભારશિવો, તેમનુ કાર્ય પૂરું થતા શાતિથી ઇતિહાસની રંગભૂમિનો તખતો છોડી ચાલ્યા જાય છે

ભારશિવોએ આર્યાવર્તમા હિંદુ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી રાષ્ટ્રીય સસ્કૃતિ તથા હિંદુ સામ્રાજ્યની ગાદીની તેમણે પુન સ્થાપના કરી અને તેમ કરી દેશને નવ જીવન આપ્યુ ચાર સૈકાની તૂટ પછી તેમણે અશ્વમેધની પ્રથા ફરી ચાલુ કરી ભગવાન શિવની પ્રિય અને પવિત્ર નદી ભાગીરથીની પવિત્રતાનો ભાવ તેમણે પાછા જાગ્રત કર્યો ગગા તથા યમુનાની આસપાસની ભૂમિને પરદેશીઓની સત્તામાથી મુક્ત કરી તેમણે તેને અતિ આદરપાત્ર બનાવી અને તે એટલી હદ સુધી કે મદિરોના દ્વારો પર પવિત્રતાની સજ્ઞા રૂપે તે નદીઓની મૂર્તિઓ કોતરવાની પ્રથા તે સમયના શિલ્પમા ચાલુ થઈ આ બધુ તેમણે કર્યું, છતા પોતાનુ કાઈ ખાસ સ્મારક તેમણે પાછળ મૂક્યુ નથી પોતાના સુકર્મો તેમણે પોતાની પાછળ મૂક્યા, પણ પોતાની જાતને તેમણે ભૂસી નાખી

નાગ રાજાઓની રાજ્યપદ્ધતિ એ સમવાય તત્રરૂપ હતી તેમા ત્રણ મુખ્ય રાજ્યસત્તા ભોગવતા કુટુબો તથા કેટલાક સ્વતત્ર ગણ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો રાજ્યસત્તા ભોગવતા નાગ રાજકુટુબોમાનુ એક ભારશિવોનુ હતુ અને તે આ આખા સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતા સમવાય તત્રના નેતાપદે હતુ આ રાજ્યકુટુબોની સત્તા

નીચે કેટલાક કુટુંબો હતાં અને તેમના તાબાના મુલકના જુદાજુદા ભાગોની સુબાગીરિઓ તે તે કુટુંબોના નાયકોને હાથ હતી. પદ્માવતી તથા મથુરામાંની ગણસત્તા ભોગવતી નાગ કુટુંબની શાખાઓ તેમની પોતાની સ્વતંત્ર વંશ ઉપાધિ સાથે ભારશિવોએ જ સ્થાપી હતી. પદ્માવતી શાખા તક્ષકવંશની અને મથુરાની શાખા યદુવંશની હતી.

માળવામા, ગૂજરાત આખામા, રજપુતાના તથા પૂર્વ પંજાબના અમુક ભાગોમાં સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો આવી ગએલાં હતા આ રીતે ગંગાની ખીણના પ્રદેશની પશ્ચિમે આવેલા દેશોમા અનેક સ્વતંત્ર ગણરાજ્યો આવેલાં હતા. માળવામા માલવો, ગૂજરાતમાં આભીરો, તથા પૂર્વ પંજાબમા મદ્ર લોકોના એ રાજ્યો હતા. માળવામાંના રાજ્યોમા વસતા લોક નાગોને મળતા લોકોથી વસાયેલા હતાં વિદિશાની આસપાસનાં રાજ્યોમા વસતા લોક ઘણા પ્રાચીન કાળથી નાગોનો આદર કરતા આવ્યા હતા. વંશ તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ નાગલોક તથા આ ગણરાજ્યના લોકો વચ્ચે ખૂબ સંબંધ હતો આ બધા ગણરાજ્યો તથા બીજા નાગરાજ્યોએ ભારશિવોનુ નેતૃત્વ સ્વીકારી, તેમની સરદારી નીચે લડી હિંદમાથી કુશાનોને હાંકી કાઢવાના કાર્યમા સફળતા મેળવી.

શિલ્પ

ભારશિવોએ અશ્વમેધની પ્રથા ફરી ચાલુ કરી રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આણી તથા હિંદુ રાષ્ટ્રનુ પુનરુત્થાન કર્યું એટલુ જ નહિ, પણ તેમણે આખી સનાતન સંસ્કૃતિનુ પુનરુત્થાન કર્યું. પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિનુ પુનરુત્થાન એ તેમના યુગનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ-એણે કુશાન સિક્કા પદ્ધતિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી, વજન, આકૃતિ તથા [illegible] મહોરોની બાબતમા જૂની હિંદુ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરી, ને પ[illegible] [illegible] કરી. કુશાન સાલવારીનો ઉપયોગ કરવો તેમણે છોડી દ[illegible]. [illegible] પરની ચિત્ર સંજ્ઞાઓમા તેમણે ઉપલી દૃષ્ટિએ ફેરફાર, સિક્કાઓ [illegible] શિલ્પમાં 'નાગરશૈલી' નામે ઓળખાતી ઢબમા 'નાગર' એ શબ્દ [illegible] ઉપરથી નહિ પણ 'નાગ' વંશના નામ ઉપરથી છે. [illegible] પોતાનો

ઐતિહાસિક વિભાગ ઇ.સ. ૬૨૩ ની સાલના અરસામાં બંધ કરી દે
છે એટલે તેની અંદર આવેલા શિલ્પ વિભાગમાં 'નાગરદળ' નો નિર્દેશ
નથી, પણ ગુપ્તવંશ દરમિયાન કે તેની પછી થએલા માન-સાર નામના
શિલ્પ ગ્રંથમાં એ દળનો નિર્દેશ છે. ઘણાખરાં ગુપ્તવંશનાં ચોખંડાં
મંદિરો 'નાગરદળ'નાં છે. નચનાં આગળનું પાર્વતી મંદિર તથા
ભૂમરાનું ભાગશિવ મંદિર એ દળના નમૂના રૂપ છે. ચોખંડાં મંદિરો
પર ચાર બાજુઓવાળાં શિખરો એ સમયની શિખરોની ખાસ ઢબ
બતાવે છે. સરજમાઉ આગળનું નાગ બાબાનું મંદિર તથા ખજુરાઓ
આગળનું ચોસઠ જોગણીનું મંદિર એ બને આ દળના નમૂના છે.
'નાગર શિખર' એ એક ખાસ અથવા નવી તરાહ છે. એ તરાહ
ઘણે કરીને નાગ યુગમાં નવી પેદા થઇ. નચનાના ચતુર્મુખ શિવ મંદિરમાં
'નાગર શિખર' જોવામાં આવે છે. ત્યાંનું પાર્વતી મંદિર, પર્વતના અ-
નુકરણરૂપ છે. તેમાં ગુફાઓ અને જંગલી પ્રાણીઓના નમૂના જોવામાં
આવે છે ભૂમરાનું મંદિર તો ભાગશિવ દળનું મકાન છે. તે શિવ મંદિર
છે તેની પર વિલક્ષણ નાડફૂલ શોભા માટે ચીતરેલા છે તે પરથી
તેના પરની નાગ યુગની અસર જણાઈ આવે છે આ લક્ષણ
બીજા કોઇ શિલ્પ નમૂનામાં નજરે ચડતું નથી. કુશાનોએ જ્યાંજ્યાં
તેમનાથી બની શક્યું ત્યાંત્યાં જૂના હિંદુ મંદિરોનો નાશ કરેલો જણાય
છે, કારણ કે તેમના સમય પહેલાનાં જૂનાં મંદિરો કે મકાનોના નમૂના
કોઇ સ્થળે જોવામાં આવતા નથી. તેમણે કરેલો નાશ એટલો મોટો
વિસ્તારનો હતો કે તેમની પહેલાના યુગમાં હિંદની જૂના સમયથી
ચાલી આવતી શિલ્પકળા કેવી હતી તે જાણવા જૂના પુરાણ કે શિલ્પના
પુસ્તકો સિવાય કોઇ સાધન આજે મળી શકે એમ નથી. સદ્ભાગ્યે
બુંદેલખંડ તથા બાગેલખંડમાં એ જૂની હિંદી શિલ્પકળાના નમૂના
કુશાનોને હાથે થએલા નાશમાંથી બચી જવા પામ્યા જણાય છે.

જેવી રીતે શિલ્પમાં લાક્ષણિક 'નાગરદળ' હતી તેવી જ લાક્ષણિક
'નાગરદળ' ચિત્રકળામાં પણ હશે જ અજંટા ઈસ ૨૫૦ના અરસામાં

નાગ સામ્રાજ્યના ભાગ રૂપ બન્યું એટલે અજંટાની ગુફાઓના ભીંતચિત્રોમાં 'નાગરદળ'નું ચિત્રકામ ભવિષ્યમાં કદી મળી આવે તો તેમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી.

ભાષા

નાગ રાજાઓએ પ્રાકૃતના ઉપયોગનો વિરોધ કર્યો જણાતો નથી. તેમની કચેરીઓમાં પ્રાકૃત ભાષા વપરાતી હતી. 'વાકાટક'ના સમયના લેખોમાં અક્ષરો ઉપર પેટી જેવા આકારનાં માથા બાંધેલા જોવામાં આવે છે તેવાં ચોથા સૈકામાં તેમજ પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં વપરાતી લિપિમાં હતાં. તે લિપિને 'નાગરી' એવું નામ આપવામાં આવ્યુ હશે. એ લિપિ ઉપરથી હાલની નાગરી લિપિ ઇ.સ. ૮૦૦ ના અરસામાં ચાલુ થઇ. તેમાં પેટી આકારના માથાને બદલે માત્ર સાદી લીટીથી અક્ષરોના માથાં બાંધવાની પ્રથા ચાલુ થઇ જણાય છે

મકાનો પર શોભાની કૃતિઓ તરીકે ગંગા તથા યમુનાની આકૃતિઓ અથવા સંજ્ઞાઓ કોતરવાની ઢબ આ નાગ યુગમાં જ નવી ઉદ્ભવી. ત્યાર બાદ એ નવી ઢબ વાકાટકોના યુગમાં ચાલુ રહી એટલું જ નહિ પણ ગુપ્ત શિલ્પમાં ચાલુ રહી આખરે ચંદેલ કલાના યુગ સુધી જીવંત રહી.

ગાયની પવિત્રતા

બીજી પણ એક સામાજિક બાબતમાં આ નાગ યુગમાં એક નવો મોટો ફેરફાર થયો છે. ગુપ્ત લેખોમાં ગાયો તથા બાખલા પવિત્ર પ્રાણી જાહેર થએલા છે અને તેમને મારવાની મના છે. આ માન્યતા ઘણુંકરીને નાગ યુગમાં ઊભી થઇ હતી એ ભારશિવોનુ પવિત્ર અને પૂજા કરવા જેવું પ્રાણી હતું, કારણ કે તે તેમના ઇષ્ટ દેવ શંકરનાં વાહન હતાં. કુશાનો તો ગાય તથા બાખલાને મારી ખાનારા લોક હતા. પણ ભારશિવોની સત્તા સ્થપાતા, બાખલા તથા ગાયના પવિત્રપણાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઇ ગઇ.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી જણાય છે કે હાલના હિંદુત્વનો પાયો

નાગ મહારાજાઓએ નાખ્યો, વાકાટકોએ તેની પર હિંદુત્વની ઈમારત ઊભી કરી અને ગુપ્તોએ તે ઈમારતને ભવ્ય અને સુશોભિત કરી

'વાકાટક'વંશ

પુરાણો આગળ એટલે - કુશાનવંશના અંતની નોંધ લીધા પછી પુરાણો તુરત જ 'વિંધ્યકો'ના વંશનો નિર્દેશ કરે છે તે વંશના સ્થાપનારનું નામ પુરાણો વિંધ્યશક્તિ આપે છે વિંધ્યશક્તિનો ઉદય વર્ણવતાં પુરાણો કહે છે કે તે કિલકિલા રાજાઓમાંથી ઊભો થયો હતો હવે એ વાત તો ચોક્કસ છે કે 'કિલકિલા રાજા' તરીકે પુરાણો જેનો નિર્દેશ કરે છે તે વિદિશાના નાગરાજાઓ હોવા જોઈએ તે સમયે એ રાજાઓ કિલકિલા જેટલે બહુ આગળ પડતો સમૃદ્ધ ધરાવતા હતા અને 'વિદિશા [illegible]' એ નામને બદલે તેઓ કિલકિલા [illegible]ના નામથી ઓળખાય છે ભાગવત પણ ભૂતનંદિથી શરૂ થતા પાછળથી થએલા નાગરાજાઓને કિલકિલાના રાજા કહે છે આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે 'કિલકિલા નદી પર અથવા કિલકિલાના પ્રદેશમાં 'વાકાટકવંશ'નો ઉદય થયો હશે આજ પણ પન્ના શહેરની પાસે 'કિલકિલા' નામની એક નાની નદી છે એ ઉપરથી જણાય છે કે અજયગઢ–પન્નાના વિસ્તારમાં એટલે કે બઘેલખંડના [illegible]માં એ વાકાટકવંશનો ઉદય થયો હશે જૂનામાં જૂના વાકાટક લેખો આજ પ્રદેશમાંથી મળી આવેલા છે વિદિશાના[illegible] તથા પ્રવીરકનું વર્ણન કરતાં ભાગવત એ તમામ રાજાઓના સમૂહને કિલકિલાના રાજાઓ તરીકે વર્ણવે છે એટલે કે વિદિશા અથવા પૂર્વ માળવા તથા કિલકિલાને તે એક પ્રદેશ ગણે છે આ ઉપરથી વાકાટકવંશનું મૂળ સ્થાન બુંદેલખંડ હતું એ વાતમાં તો આ બધા પ્રમાણ એકમત થાય છે

હવે એ વંશનું નામ 'વાકાટક' શા ઉપરથી પડ્યું તે જોઈએ 'વાકાટક' શબ્દનો અર્થ એવો થાય કે 'વાકાટ'ના રહેનાર એ વાકાટ તે ક્યાં જગા? ઓર્છા રાજ્યના સૌથી ઉત્તરમાં આવેલા પ્રદેશમાં અને ઝાંસી ના બ્રિટિશ જિલ્લાના ચિરગામની ૭ માઈલ પૂર્વે 'બાગાટ' નામનું એક

નાનું ગામ છે. તેની પાસે જ બિઝૌર નામનું એક બીજું નાનું ગામ છે ને ઉપરથી એ બંને ગામ 'બિઝૌર બાગાટ' એ નામે ઓળખાય છે. એ એક મોટું અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોની વસ્તીવાળું ગામ છે. એ ગામ મૂળ દ્રોણાચાર્યનું ગામ હોવાનું મનાય છે. એમ જણાય છે કે પુરાણો જેને વાકાટકવંશના મૂળ સ્થાપનાર આદ્યપુરુષ તરીકે વર્ણવે છે તે વિંધ્ય-શક્તિએ પોતાના ગામના નામ ઉપરથી પોતે સ્થાપેલા નવા વંશનું નામ પાડ્યું હશે. 'વાકાટકો' બ્રાહ્મણ હતા તથા ભારદ્વાજ ગોત્રના વિષ્ણુ-વૃદ્ધ નામના પેટા ગોત્રના હતા. ગુરુ દ્રોણ પણ એ જ ભારદ્વાજ ગોત્રના હતા. દ્રોણાચાર્યના ગામ તરીકે પ્રસિદ્ધ એ ગામમાં તેની ગૌરવાન્વિત પ્રણાલી તે સમય સુધી ચાલુ રહી હોય એ બનવાજોગ છે.

વિંધ્યશક્તિ, કિલકિલા રાજાઓમાંથી ઊભા થયા એ કથનનો એવો અર્થ થાય કે શરૂઆતમાં તે તેમના ખંડિયા તરીકે અથવા તેમના સમવાય તંત્રના એક પુરા પાકા સભ્ય તરીકે તેણે તેની કારકીર્દિ શરૂ કરી હશે. તે સમયના રાજ્યતંત્રમાં તેનું સ્થાન સ્વતંત્ર રાજ્ય-કર્તાનું નહિ, પણ મહા સર્વોપરી સત્તાના તાબેદાર કે ખંડિયા રાજાનું હતું, કારણકે 'વાકાટકો'ના રાજ્ય દસ્તાવેજોમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી. તે લેખો સ્વતંત્ર વાકાટક રાજાઓના વંશની શરૂઆત તેના પુત્ર પ્રવરસેનથી કરે છે. માત્ર અજંટાની ગુફા નં ૧૬મા એક શિલા-લેખમાં આપેલી ક્ષિતીપાનુપૂર્વીમાં વિંધ્યશક્તિને 'વાકાટક' વંશના સ્થાપનાર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તે વર્ણન પરથી જણાય છે કે મોટા યુદ્ધોમાં જેનું બળ વધતું ગયું, તથા પોતાના બાહુ બળથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર તથા આખી કારકીર્દિ દરમિયાન અણિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેનાર આ વિંધ્યશક્તિ શરૂઆતમાં કિલકિલા વંશનો સેનાપતિ હશે. પોતાના વંશને તેણે પોતાના ગામનું નામ આપ્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે તે મૂળે કોઈ રાજવંશનો નહોતો, પણ એક સાધારણ નાગરિક હતો. આંધ્ર તથા નૈષધ-વિદૂર દેશોમાં તેણે મોટી જીતો કરી હતી એમ જણાય છે.

વાકાટક બ્રાહ્મણ હતા એ તો નિર્વિવાદ વાત છે. વિંધ્યશક્તિને તો ચોખ્ખીરીતે દ્વિજ કહેવામા આવ્યો છે તેમનુ 'વિષ્ણુવૃદ્ધ' ગોત્ર માત્ર બ્રાહ્મણોમા જ હોય છે, અને આજે પણ એ ગોત્રના બ્રાહ્મણો મહારાષ્ટ્રમા છે વળી આ રાજાઓએ બૃહસ્પતિ સાવ યજ્ઞો કર્યા છે અને એ યજ્ઞો તો માત્ર બ્રાહ્મણો જ કરી શકે.

વિંધ્યશક્તિનો પુત્ર પ્રવરસેન હતો સામાન્ય લોકોમા તે તેના લોકપ્રિય નામ 'પ્રવીર'થી જાણીતો હતો તેના સમય પહેલા પાચસો વર્ષ પર ઠેઠ શુંગ સૈકાથી બંધ પડી ગએલી અશ્વમેધની પ્રથા શુંગ મહારાજ પુષ્યમિત્રે તથા દક્ષિણાપથના સમ્રાટ્ શ્રી સાતકર્ણી પહેલાએ ચાલુ કરી હતી તે પછી મહારાજાઓએ બબ્બે અશ્વમેધ કરી 'દ્વિરશ્વમેધયાજી'નુ પ્રાચીન સનાતન સમ્રાટોને અપાતુ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતુ પ્રવરસેન તો તેમનાથી પણ આગળ વધ્યો હતો, તેણે તો ચાર અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા ભારશિવ રાજાઓની રીતથી જુદા પડી તેણે 'સમ્રાટ્' પદ પણ ધારણ કર્યું હતુ તે એ 'સમ્રાટ્' પદને પૂરો લાયક હતો, કારણકે આર્યાવર્ત ઉપરાત દક્ષિણાપથના મોટા ભાગને, ખાસ કરીને તેના ઉત્તર ભાગને તેણે પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો હતો મૌર્ય સમ્રાટોના સમય પછી પહેલી જ વાર આવી મહાન કાર્યસિદ્ધિ કરવામા આવી હતી તેણે ચાર અશ્વમેધ કર્યા તે ઉપરથી એવુ અનુમાન થઇ શકે છે કે તેનો અમલ લાંબો હતો અને એ વાત ખરી છે તેનો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર તેની પછી ગાદીએ આવી શક્યો નહિ તેના પુત્ર ગૌતમીપુત્રના નામ ઉપરથી જ જણાય છે કે તે બ્રાહ્મણીનો પુત્ર હતો આમ છતા પણ બ્રાહ્મણરાજા પ્રવરસેનનો, તેની બ્રાહ્મણ પત્નીથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર ગૌતમીપુત્ર, ક્ષત્રિય ભારશિવ રાજા ભવનાગની કુવરી વેરે પરણ્યો હતો આ લગ્નથી રૂદ્રસેન નામનો પુત્ર થયો હતો એ રુદ્રસેન પ્રવરસેનનો પૌત્ર અને ભારશિવ મહારાજ ભવનાગનો દૌહિત્ર થાય એ રૂદ્રસેનનો પુત્ર પૃથિવીસેન પહેલો હતો તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે 'વાકાટક' વંશના ૧૦૦ વર્ષ પૂરા થયા હતા

પુરાણોમા આપેલી હકીકતને અનુસરતા જણાય છે કે કાણ્વોના

પતન પછી મગધ આંધ્રોના હાથમાં ગયું. અલ્હાબાદ જિલ્લાના ભીતાગામ આગળના ખોદકામમાં સાતવાહનોના સિક્કા જડી આવેલા છે તે ઉપરથી ઉપલી હકીકતને સમર્થન થાય છે. પણ આ સાતવાહનો મગધમાં પચાસ વર્ષથી વધારે સમય નહિ રહ્યા હોય. ઈ. સ. ૭૫૮ની સાલ ધારણ કરતા લિચ્છવીવંશના જયદેવ બીજાના નેપાલમાંથી મળી આવેલા એક શિલાલેખમાં જણાવેલું છે કે તેના પૂર્વજ જયદેવ પહેલાની પહેલાં ૨૩ પેઢીએ તેનો પૂર્વજ સુપુષ્પ લિચ્છવી પુષ્પપુરમાં જન્મ્યો હતો. જયદેવ પહેલાનો સમય ઇ. સ. ૩૩૦થી ૩૫૦નો હતો એવી ડૉ. ફ્લીટની ગણત્રી છે. એક પેઢીના ૧૫ વર્ષ લેખે ગણતાં ૨૩ પેઢીના ૩૪૫ વર્ષ થાય, અને એ હિસાબે સુપુષ્પનો જન્મ ખ્રીસ્તના પહેલા સૈકામાં આવે. આનો અર્થ એવો થાય કે એ સમયના અરસામાં સ્વતંત્ર રીતે અથવા સાતવાહન રાજાઓની આજ્ઞાનુસાર તેમણે પાટલીપુત્રનો કબજો લીધો હોવો જોઈએ. વળી એ અરસામાં ઉત્તર હિંદમાં શકોમાંના તથા પેલ્હવીઓના ટોળાં આવવાથી થએલા ક્ષોભને કારણે સાતવાહન રાજાઓ ત્યાં ગુંચાયા હશે એટલે ઘણાં વર્ષથી જેની પર દાઢ હતી તે પાટલીપુત્રનો કબજો મેળવવાની લિચ્છવીઓને બહુ સારી તક મળી હશે. પણ એ જ સૈકાના અંતમાં કનિષ્કના સુબા વનસ્પારની મગધ પરની ચઢાઈને કારણે તેમને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી હશે.

આ બનાવ પછી લગભગ એક સૈકા બાદ ભારશિવોએ ગંગાની ખીણના પ્રદેશને કુશાનોની સત્તામાંથી છોડાવ્યો તે સમયે લિચ્છવીઓને પાટલીપુત્રનો કબજો લેવાનો પોતાને હક્ક છે એમ લાગ્યું હશે, પરંતુ ભારશિવોએ પોતે જીતેલા મગધની પુનર્વ્યવસ્થા કરી, તે સમયે મગધ અ-બ્રાહ્મણ લિચ્છવીઓના હાથમાં નહિ પણ એક વૈદિક ક્ષત્રિય કુલના હાથમાં હોવાનું જણાય છે. 'કૌમુદી મહોત્સવ' નામના તે સમયના પ્રસંગો વર્ણવતા એક નાટકમાં તે કુટુંબને 'મગધ કુટુંબ' કહેલું છે અને સમુદ્રગુપ્તે તેને 'કોટ કુલ' કહેલ છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ કુલના સ્થાપનારનું નામ 'કોટ' હશે. એ કોટના વંશના સમુદ્રગુપ્તના

સમકાલીનનું નામ અલ્લાહબાદના શિલાલેખમાં નષ્ટ થએલું છે, પણ તેમાં તેને 'કોટ કુલજ' કહેવામાં આવ્યો છે. મગધના એ કુટુંબના રાજાઓના નામને અંતે 'વર્મા' પદ લગાડવામાં આવતું હતું.

'ગુપ્તો' આશરે ઇ.સ. ૨૭૫ના અરસામાં મગધમાં કોઇક સ્થળે દેખા દે છે. પ્લેટ એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા. XVના પ્રભાવતી ગુપ્તનો લેખ જોતાં પહેલો ગુપ્ત એક ખંડિયા રાજા તરીકે ઊભો થાય છે. આથી ઉપલા લેખમાં તેને 'અધિરાજ' પદ લગાડવામાં આવ્યું છે. પાછળથી પહેલાના ગુપ્તોનો સંબંધ પ્રયાગ તથા અયોધ્યા સાથે જોવામાં આવે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે મહારાજ ગુપ્તની જાગીર પ્રયાગની આસપાસ કાંઇ હશે એમ જણાય છે. તેનો પુત્ર ઘટોત્કચ હતો. એ ઘટોત્કચના પુત્રે પોતાના પૂર્વજ ગુપ્તના નામ ઉપરથી પોતાના વંશને એ નામ આપવાનો આરંભ કર્યો. ઘટોત્કચના તે પુત્રનું નામ ચંદ્ર હતું 'કૌમુદી-મહોત્સવ'માં એને એના પ્રાકૃત નામ 'ચણ્ડસેન'થી ઉદ્દેશવામા આવે છે. તેના વખતમા પાટલીપુત્રમા સુંદરવર્મા નામનો મગધકુળનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજા સુંદરવર્મા વૃદ્ધ હતો અને નિ:સંતાન હોવાથી તેણે ચંદ્રને દત્તક લીધો હતો. પાછળથી એ વૃદ્ધ રાજાને તેની એક નાની રાણીથી પુત્ર થયો. દત્તક પુત્ર હોવા છતા મોટો હોવાને કારણે ચંદ્ર પોતાની જાતને મગધની ગાદીનો વારસ ગણતો હતો. મગધ નગરીના દુશ્મનરૂપ ગણાતી લિચ્છવી જાતિની એક રાજકન્યા જોડે ચંદ્રે લગ્ન સંબંધ બાંધ્યો, અને તેમની સહાયથી પાટલીપુત્રને ઘેરો ઘાલ્યો. આને પરિણામે થએલા યુદ્ધમા સુંદરવર્મા હણાયો, સુંદરવર્માના નિમકહલાલ મંત્રીઓએ તેના પુત્ર કલ્યાણવર્માને તેની ધાવ જોડે કિષ્કિંધાની ટેકરીઓમાં આવેલા પંપાનગરમાં મોકલી આપ્યો. વિજયી ચંદ્રે એક નવા રાજ્યવંશની સ્થાપના કરી. 'કૌમુદી-મહોત્સવ'ની ક્રુદ્ધ થએલી લેખિકા લિચ્છવીઓને મ્લેચ્છ કહે છે અને ચણ્ડસેનને હલકી 'કારસ્કર' જાતિનો અને તેથી રાજગાદી માટે નાલાયક વર્ણવે છે.

રાજા ચંદ્રની જાત હલકી હતી, તથા મગધના શત્રુ લિચ્છવીઓની

મદદથી તેણે પાટલીપુત્ર છતી લીધુ હતુ, અને પોતાને હસ્તક હોઇ તાર પિતાતુલ્ય સુદરવર્માનો ઘાત કર્યો હતો તેથી તેને લોકો પિતૃઘાતી અને બળજમરીએ પારકુ રાજ્ય બથાવી પાડનાર ગણતા હતા વળી તેણે જેની જોડે લગ્ન કર્યાં હતા તે કન્યા મગધની નહોતી એટલુ જ નહિ પણ હિંદુઓની ચાર વર્ણમાની નહોતી વળી તે પ્રાણાતીમદ્ધ હિંદુ શાસન પદ્ધતિને અનુસરવામા નિષ્ફળ થયો હતો મગધના લોક જોડે તેનુ વર્તણુ કડક અને દુશ્મનાવટ ભર્યું હતુ પાટલીપુત્રના અગ્રગણ્ય નાગરિકોને તેણે કેદ કર્યા હતા આવી રીતે લિચ્છવીઓની સહાયથી પાટલીપુત્ર કબજે કરી મગધની રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરવામા તેણે બ્રાહ્મણરાજા નામક પ્રવરસેન પહેલાની સર્વોપરી સત્તાની અવગણના કરી હતી હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રમા બધારણનો એક એવો કાયદો છે કે પિતૃઘાતી અથવા જુલમી રાજાનો પ્રજાએ નાશ કરવો ઘટે આ કાયદાને અનુસરી લોકોએ માહોમાહે મસલત કરી ભગાવો કર્યો, પપામર ગઝેના કલ્યાણવર્માને બોલાવી લીધો અને તેનો અભિષેક કર્યો

ચદ્રગુપ્ત પહેલાના લિચ્છવીના નામવાળા સિક્કા ઈસ ૩૨૦ મા પાડવા છે એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેણે એ અરસામા પાટલીપુત્રનો કબજે કર્યો હશે પપાનગરમા સલામતી માટે મોકલી દેવામા આવેલા કુમાર કલ્યાણવર્મા આશરે પાચેક વર્ષના હશે તેને પોતાની મગધની ગાદી પર તેનો અભિષેક કર્યો ત્યારે તે અભિષેક થયો ત્યનો એટલે ૨૫ વર્ષનો થયો હશે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ચદ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રનો કબજે કર્યો ત્યાર પછી લગભગ ૨૦ વર્ષે એટલે કે આશરે ઇસ ૩૪૦મા આ બનાવ બન્યો હશે ચદ્રગુપ્ત પહેલાના લિચ્છવીના નામવાળા સિક્કા નવ વાર પડાયા લાગે છે એ ઉપરથી એમ જણાય કે તેમ થતા લગભગ વીશ વર્ષ થયા હશે આમ આ બને વાતનો મેળ બેસે છે 'કૌમુદી-મહોત્સવ તેમજ સમુદ્રગુપ્તનો લેખ એ બને ઉપરથી એટલુ તો સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તના અમલ પહેલા તેના ગુપ્તવશને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી હશ સમુદ્રગુપ્તના વ્યાઘ્ર

છાપવાળા સિક્કા ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના સિક્કાઓ જોડે કદી જોવામાં આવતા નથી તે ઉપરથી પણ ઉપલી હકીકતને ટેકો મળે છે. એ ગાળામાં સમુદ્રગુપ્ત એક સાધારણ રાજા તરીકે સાકેતમાં અથવા તો કાશી અને સાકેત વચ્ચે કોઈ સ્થળે રહી રાજ્ય કરતો હશે. એના એ પહેલાના સિક્કાઓની આગલી બાજુ માત્ર 'રાજા સમુદ્રગુપ્ત' એટલું જ લખાણ અને પાછલી બાજુ શિશુમાર પર ઊભેલાં ગંગાજી જોવામા આવે છે. ગંગા અને યમુના એ વાકાટકોના મુદ્રાચિહ્ન હતા. ભારશિવ રાજાઓ તથા પ્રવરસેનના સિક્કાઓ ઉપર ગંગાજીનું ચિત્ર જોવામા આવે છે. વાકાટકોના માંડલિક તરીકે સમુદ્રગુપ્તે એ મુદ્રાચિહ્ન લીધેલું હોય એવો સંભવ છે.

આ બધી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના ઉદય વખતે મગધમા રાજ્ય કરતુ કુટુંબ, ભારશિવોના સામ્રાજ્યના સભ્ય રૂપ હશે. તે આશરે ઈ.સ. ૨૫૦ના અરસામા હયાતીમા આવ્યુ હશે અને ચદ્રગુપ્ત પહેલાએ લિચ્છવીઓની મદદથી તેના હાથમાથી પાટલીપુત્ર પડાવી લઇ ભારશિવોના આધિપત્યની તેણે અવગણના કરી હશે. આ બનાવ પ્રવરસેન પહેલાના સમયમા થયો હશે. પ્રવરસેન પહેલાના પ્રાબલ્યના કારણે ચદ્રગુપ્ત પહેલાની મહત્વાકાક્ષા બહુ મર્યાદિત થઇ ગઈ હતી એટલુ જ નહિ, પણ વાકાટક રાજ્યના પપાનગરમા બાળ રાજા કલ્યાણવર્માએ આશ્રય લીધો હતો અને તેનીજ મદદથી તે ગાદીએ આવી ગયો હતો અને ચંદ્રગુપ્ત પહેલાને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પાડવામા આવી હતી. કલ્યાણવર્મા પ્ર.સ. ૩૪૦ના અરસામા મગધની ગાદીએ આવ્યો ત્યાર પછી ચારેક વર્ષમાં પ્રવરસેન પહેલાનુ મરણ થયુ સમુદ્રગુપ્ત માટે એ ઉત્તમ તક હતી. તેના પિતાની સિદ્ધ થવા નહિ પામેલી આર્યાવર્તના મહારાજાધિરાજ થવાની ગંધિ પ્રાપ્ત થએલી તેને લાગી, અને મગધની ગાદી તેણે પાછી મેળવી. વાકાટક તથા ભારશિવોની એકત્ર ગાદીએ આવેલા રૂદ્રસેન તથા તેની કુમકે આવેલા ગણરાજાઓને યુદ્ધમા હરાવી તેણે આર્યાવર્તમા પોતાની સત્તાને સર્વોપરી સ્થાપી. તેના પિતા ચદ્રગુપ્ત પહેલાને હરાવી પાટલીપુત્રમાંથી

હાથી કાઢવામા આવ્યો તે અરસામા જેની મદદથી તેણે મગધની ગાદી મેળવી હતી તે લિચ્છવી જ્ઞાતિઓનો પરાજય પ્રસેનજિને હાથે થએલો હશે, અને સમુદ્રગુપ્ત સમ્રાટ્ થયો તે પહેલા લિચ્છવી જાતિનુ પ્રાબલ્ય તૂટી ગયુ હશે, કારણકે ચદ્રગુપ્ત પહેલાને પાટલીપુત્ર છોડવાની ફરજ પડી ત્યાર પછીના ગાળામા સમુદ્રગુપ્તે પાડેલા સિક્કાઓમા લિચ્છવીનુ નામ કે વ્યાઘારૂઢ દેવીનુ તેમનુ નિશાન જોવામા આવતુ નથી ઇ સ ૩૩૦ થી ૩૫૦ના ગાળામા લિચ્છવીઓએ નેપાલમા સ્થાનાતર કરી ત્યા રાજ વશ સ્થાપ્યો એ તો નક્કી જ છે.

આશરે ઇ સ ૩૪૪મા પ્રસેનજિન પહેલાનુ મરણ થતા તેનો પૌત્ર અને નાગરાજા ભવનાગનો દૌહિત્ર રુદ્રસેન ગાદીએ આ યો આ અર સામા સમુદ્રગુપ્તે કૌશાબી આગળ થએલા એક જબરા યુદ્ધમા અચ્યુત, નાગસેન તથા ગણપતિનાગ એ ત્રણ રાજાઓને હાર આપી કૌશાબીના વિજયસ્થભ પરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી આ વાત જાહેર થાય છે એમ જણાય છે * તેણે પ્રથમ પાટલીપુત્ર પર હુમલો કર્યો બહુ મહેનતથી એ શહેર તેને હાથ ગયુ તથા તેનો 'કોટકુલ'નો રાજા કેદ પકડાયો બળવાન નાગ યોદ્ધા ગણપતિનાગની સરદારી નીચે, અચ્યુત તથા નાગસેન અને બીજા રાજાઓને અર્યાવર્ત પાસે સમુદ્રગુપ્તે સખ્ત હાર આપી હશે મથુરાનો રાજા કીર્તિષેન જે મગધના કલ્યાણવર્મા નો સસરો થતા હતો તેનો પુત્ર નાગસેન હશે એમ જણાય છે અચ્યુત નદિ અહિચ્છત્રમા રાજ્ય કરતો હશે, કારણકે ત્યાથી તેના સિક્કા મળી આવે છે ગણપતિનાગને ધારાધીશ કહેલો છે એટલે તે માળવાનો રાજા હશે અને ધાર તથા પદ્માવતી એની એની બે રાજ્યધાનીઓ હશે મથુરા, અહિચ્છત્ર તથા પદ્માવતીથી મગધરાજની કુમક જવા, નીકળનારી સેનાઓ કુદરતી રીતે કૌશાબી આગળ જ એકઠી થાય એ દેખીતુ જ છ આ યુદ્ધને પરિણામે ગગાની ખીણનો મોટો ભાગ સમુદ્ર ગુપ્તને હાથ ગયો, અયોધ્યા તો તેનુ મથક હતુ જ, એટલે એ પાયાથી એનુ રાજ્ય ઉત્તરે હરદ્વાર તથા શિવાલિક પહાડ સુધી વિસ્તરતુ હતુ

અને પૂર્વમાં આ તાદગાથી આખા ગંગાના પર નહિ તો ભાગલપુર સુધી તો તે વીસ્તરેલુ હતુ જ યમુનાની ખીણમા પોતાની સત્તા જમા તવાનુ તે સમયે મોકુફ રાખી સમુદ્રગુપ્તે મગધ દેશમા પોતાની સત્તા જમાવી અને પછી વાકાટક મહારાજ્યના અગ્નિ ખૂણામા આવેલા પ્રદેશ પર હુમલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો વાકાટક સામ્રાજ્યનો એ ભાગ, તેમના પાટનગરથી બહુ દૂર હતો, જ્યારે સમુદ્રગુપ્તને છોટાનાગપુર રસ્તે ત્યા પહોચવાનુ અતર એટલુ બધુ મોટુ નહોતુ વાકાટકો એમના આ સામન્તોના પ્રાતો પર દૂર મધ્ય હિંદમા રહ્યારહ્યા રાજ્ય કરતા હતા એટલે છોટાનાગપુર રસ્તે જઇ એ બે પ્રાત તથા આંધ્ર પર હુમલો કરી તે તેમને તદ્દન પાંગળા કરી દે એમ હતુ આર્યાવર્તની પહેલી જીત પછી વાકાટક સત્તાને આ રીતે ફટકો મારવાની નીતિ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહુ જરૂરી હતી ગણપતિનાગ, નાગસેન તથા અચ્યુત વગેરે રાજાઓએ ખમેલી હારનુ વેર લેવા આંધ્રમાથી વાકાટકની એક ઢોરી શાખા તરીકે રાજ્ય કરતા પલ્લવ રાજાઓ બિહાર પર ધસી આવે અને બુદેલખંડની બાજુએથી પ્રવરસેનનો પુત્ર રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ ધસી આવે તો સમુદ્રગુપ્ત બે દાવાનળની વચ્ચે સપડાય એમ હતુ આમ હોવાથી કૌશાબીના યુદ્ધ પછી તે છોટાનાગપુર રસ્તે સભલપુર તથા બસ્તાર થઈ ઢેંગી પ્રદેશમા દાખલ થઇ કોલાર સરોવર આગળ પહોંચી ગયો ત્યા એકઠા થએલા પલ્લવ તથા બીજા રાજાઓને તેણે નિર્ણયાત્મક હાર આપી યુદ્ધ પછી ઉદાર વર્તાવથી એ પલ્લવ રાજાઓને પોતાના પક્ષમા લઇ તે પાછો બિહાર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાથી આખરે બુદેલખડ પર ચડાઈ કરી વાકાટક રાજ્યસત્તાનો તેના પોતાના સ્થાનમા જઈ તેણે તોડી રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ જોડે યુદ્ધ એરન આગળ થયુ હશે કારણકે કુદરતી રીતે તે પ્રદેશમા તે રણભૂમિ થવા લાયક છે એ યુદ્ધમા રુદ્રદેવ માર્યો ગયો તે મરણ પામતા વાકાટક તથા ભારશિવોએ જમાવેલી સામ્રાજ્ય સત્તાનો વારસ સમુદ્રગુપ્ત થયો આમ વાકાટકો સર્વોપરી સત્તાધીશો મટી ગુપ્ત સત્તાના માડલિક

થઇ રહ્યા છતા પણ બીજા માડલિક રાજાઓ કરતા તેમના સ્થાન અને સત્તા વધારે મહત્ત્વના ગણાતા રહ્યા. વિજયી સમુદ્રગુપ્તે, તેમને ઉખા ખરા, પણ તેમને તદ્દન ઉખેડી નાખી તેમના મુલકને પોતાના મુલકમા ભેળવી ન દેતા, તેમને તેમના જૂના મુલકમા કાયમ રાખ્યા પોતાનુ આધિપત્ય સ્વીકારતા માડલિકો તરીકે આ સમય પછીની ગુપ્તવશની આખી કારકીર્દિમા એ જૂના સત્તાધીશ વાકાટકો બહુ આગળપડતુ અને અગત્યનુ સ્થાન ભોગવતા રહે છે, છતા એ સમય થી સ્વતત્ર અને સ્વાધીન સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતુ વાકાટક કુળ તો પૂર્ણ જ થયુ ગણી શકાય આ કારણે જ પુરાણો રુદ્રદેવના મરણ વખતે લગભગ સો વર્ષ સુધી આર્યાવર્તમા સમ્રાટ્સત્તા ભોગવતા વાકાટક વશની વશાવળી મકેલી લે છે, અને પુરાણોની પ્રથાને અનુસરી ગુપ્ત વશના માડલિકની સ્થિતિને પામેના એ વશના રાજાઓના નામ તથા અમલનો અવધિ આપવાનુ બધ કરે છે.

આશરે ઇ સ ૨૩૮ થી ઇ સ ૨૪૩ ના આરભમા સાતવાહનોનો તથા આશરે ઇ સ ૨૪૩ કે ૨૪૭ મા તેમના સમકાલીન મુરૂડ-તુખાર એટલેકે કુશાનોનો અમલનો અહેવાલ બધ કરી પુરાણો વિધ્ય પ્રદેશમા વિધ્યશક્તિના ઉદયની વાત શરૂ કરે છે આ હકીકત જેના વિધ્યશક્તિના ઉદયનો સમય આશરે ઈસ ૨૪૮નો લેખા શકાય ત્યાર બાદ પુરાણો તથા શિલાલેખ અને સિક્કાઓના પુરાવાનો ઉપયોગ કરતા વિધ્યશક્તિએ સ્થાપેલા એ નવા વાકાટકવશની વશાવળી નીચે મુજબ ઊભી કરી શકાય છે –

૧ વિધ્યશક્તિ	ઈસ ૨૪૮ થી ૨૮૪
૨ પ્રવરસેન ૧ લો	ઈસ ૨૮૪ થી ૩૪૪
૩ રુદ્રસેન ૧ લો	ઈસ ૩૪૪ થી ૩૪૮

આ વખતે સ્વતત્ર અને સ્વાધીન સત્તા ભોગવતા વાકાટકવશનો અત આવ્યો. હવે પછીના રાજા ગુપ્તવશના ખડિયા હતા

૪ પૃથિવીષેણ ૧ લો	ઈસ ૩૪૮ થી ૩૭૧

અને પૂર્વમાં અલ્લાહબાદથી આખા બંગાળા પર નહિ તો ભાગલપુર સુધી તો તે વીસ્તરેલું હતું જ. યમુનાની ખીણમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનું તે સમયે મોકૂફ રાખી સમુદ્રગુપ્તે મગધ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવી અને પછી વાકાટક મહારાજ્યના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલા પ્રદેશ પર હુમલો કરવાનો નિર્ધાર કર્યો. વાકાટક સામ્રાજ્યનો એ ભાગ, તેમના પાટનગરથી બહુ દૂર હતો, જ્યારે સમુદ્રગુપ્તને છોટાનાગપુર રસ્તે ત્યા પહોંચવાનુ અંતર એટલુ બધુ મોટુ નહોતુ વાકાટકો એમના આ કોમલ મેકલા પ્રાંતો પર દૂર મધ્ય હિંદમાં રહ્યારહ્યા રાજ્ય કરતા હતા એટલે છોટાનાગપુર રસ્તે જઇ એ બે પ્રાંત તથા આંધ્ર પર હુમલો કરી તે તેમને તદ્દન પાંગળા કરી દે એમ હતુ આર્યાવર્તની પહેલી જીત પછી વાકાટક સત્તાને આ રીતે ફટકો મારવાની નીતિ લશ્કરી દૃષ્ટિએ કરળ જરૂરી હતી ગણપતિનાગ, નાગસેન તથા અચ્યુત વગેરે રાજાઓએ ખમેલી હારનુ વેર લેવા આંધ્રમાંથી વાકાટકની એક છોટી શાખા તરીકે રાજ્ય કરતા પલ્લવ રાજાઓ બિહાર પર ધસી આવે અને બુંદેલખંડ ની બાજુએથી પ્રવરસેનનો પુત્ર રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ ધસી આવે તો સમુદ્રગુપ્ત એ દાવાનળની વચ્ચે સપડાય એમ હતુ આમ હોવાથી કૌશાંબીના યુદ્ધ પછી તે છોટાનાગપુર રસ્તે સંબલપુર તથા બસ્તાર થઈ વેંગી પ્રદેશમા દાખલ થઇ કોલાર સરોવર આગળ પહોંચી ગયો. ત્યા એકઠા થએલા પલ્લવ તથા બીજા રાજાઓને તેણે નિર્ણયાત્મક હાર આપી. યુદ્ધ પછી ઉદાર વર્તાવથી એ પલ્લવ રાજાઓને પોતાના પક્ષમા લઇ તે પાછો બિહાર આવી પહોંચ્યો અને ત્યાથી આખરે બુંદેલખંડ પર ચઢાઈ કરી વાકાટક રાજ્યસત્તાને તેના પોતાના સ્થાનમાં જઈ તેણે તોડી રુદ્રદેવ તથા તેના મિત્ર રાજાઓ જોડેનુ યુદ્ધ એરન આગળ થયુ હશે, કારણકે કુદરતી રીતે તે પ્રદેશમા તે રણભૂમિ થવા લાયક છે. એ યુદ્ધમા રુદ્રદેવ માર્યોગયો તે મરણ પામતા વાકાટક તથા ભારશિવોએ જમાવેલી સામ્રાજ્ય સત્તાનો વારસ સમુદ્રગુપ્ત થયો. આમ વાકાટકો સર્વોપરી સત્તાધીશો મટી ગુપ્ત સત્તાના માંડલિક

થઇ રહ્યા છતા પણ બીજા માડલિક રાજાઓ કરતા તેમના સ્થાન
અને સત્તા વધારે મહત્ત્વના ગણાતા રહ્યા વિજયી સમુદ્રગુપ્તે, તેમને
જીત્યા ખરા, પણ તેમને તદ્દન ઉખેડી નાખી તેમના મુલકને પોતાના
મુલકમા ભેળવી ન દેતા, તેમને તેમના જૂના મુલકમા કાયમ રાખ્યા
પોતાનુ આધિપત્ય સ્વીકારતા માડલિકો તરીકે આ સમય પછીની
ગુપ્તવશની આખી કારકીર્દિમા એ જૂના સત્તાધીશ વાકાટકો મહુ
આગળપડતુ અને અગત્યનુ સ્થાન ભોગવતા રહે છે, છતા એ સમય
થી સ્વતત્ર અને સ્વાધીન સામ્રાજ્યસત્તા ભોગવતુ વાકાટક કુળ તો
પૂરુ જ થયુ ગણી શકાય આ કારણે જ પુરાણો રુદ્રદેવના મરણ વખતે
લગભગ સો વર્ષ સુધી આર્યાવર્તમા સમ્રાટ્સત્તા ભોગવતા વાકાટક
વશની વશાવળી મકેલી દે છે, અને પુરાણોની પ્રથાને અનુસરી ગુપ્ત
વશના માડલિકની સ્થિતિને પામેલા એ વશના રાજાઓના નામ તથા
અમલનો અવધિ આપવાનુ બધ કરે છે.

આશરે ઇ સ ૨૩૮ થી ઇ સ ૨૪૩ ના અરસામા સાતવાહનોનો
તથા આશરે ઇ સ ૨૪૩ કે ૨૪૭ મા તેમના સમકાલીન મુરુડ-તુખાર
એટલેકે કુશાનોનો અમલનો અહેવાલ બધ કરી પુરાણો વિધ્ય
પ્રદેશમા વિધ્યશક્તિના ઉદયની વાત શરૂ કરે છે આ હકીકત જોતા
વિધ્યશક્તિના ઉદયનો સમય આશરે ઈસ ૨૪૮નો લેખી શકાય
ત્યાર બાદ પુરાણો તથા શિલાલેખ અને સિક્કાઓના પુરાવાનો ઉપયોગ
કરતા વિધ્યશક્તિએ સ્થાપેલા એ નવા વાકાટકવશની વશાવળી નીચે
મુજબ ઊભી કરી શકાય છે –

૧ વિધ્યશક્તિ	ઈસ ૨૪૮ થી ૨૮૪
૨ પ્રવરસેન ૧ લો	ઈસ ૨૮૪ થી ૩૪૪
૩ રુદ્રસેન ૧ લો	ઈસ ૩૪૪ થી ૩૪૮

આ વખતે સ્વતત્ર અને સ્વાધીન સત્તા ભોગવતા વાકાટકવશનો અત
આવ્યો હવે પછીના રાજા ગુપ્તવશના ખડિયા હતા

૪ પૃથિવીસેન ૧ લો	ઈસ ૩૪૮ થી ૩૭૧

૫ રુદ્રસેન ૨ જો	ઈસ ૩૭૫ થી ૩૯૫
૬ પ્રભાવતી ગુપ્ત પાલક તરીકે દિવાકરસેનના પાલક તરીકે	ઈસ ૩૯૫ થી ૪૦૫
દામોદરસેન-પ્રવરસેન ૨ જાના પાલક તરીકે	ઈસ ૪૦૧ થી ૪૧૫
૭ દામોદરસેન-પ્રવરસેન ૨ જો ઉમરલાયક થતાં	ઇસ ૪૧૫ થી ૪૩૫
૮ નરેન્દ્રસેન આઠ વર્ષની વયે ગાદીએ આવ્યો.	ઇસ ૪૩૫ થી ૪૭૦
૯ પૃથિવીસેન ૨ જો	ઈસ ૪૭૦ થી ૪૮૫
૧૦ દેવસેન (ગાદીત્યાગ કર્યો)	ઈસ. ૪૮૫ થી ૪૯૦
૧૧ હરિસેન	ઈસ ૪૯૦ થી ૫૨૦

આમ વાકાટકવંશની કારકીર્દિના ત્રણ ભાગ પડે એમ છે

પહેલો સામ્રાજ્ય ભોગવતા વાકાટકો ઈસ ૨૪૮ થી ૩૪૮ સુધી

બીજો ગુપ્તવંશ દરમિયાન તેમના માંડલિક થઈ રહેલા વાકાટકો ઈસ ૩૪૮ થી ૪૭૫ સુધી

ત્રીજો ગુપ્તોની પડી ચડેના વાકાટક નરેન્દ્રસેનથી હરિસેનના સમય સુધીનો

વાકાટકોએ કરેલી કાર્યસિદ્ધિ

ગંગા તથા યમુનાની ખીણોના પવિત્ર પ્રદેશમાંથી ભારશિવોએ પરધર્મી પરદેશીઓને હાંકી કાઢયા હતા અને તેમ કરી હિંદની એ બે પવિત્ર નદીઓને પરદેશીઓના અધિકારમાંથી છોડાવી હતી એ વાત ખરી, પણ પરદેશી કુશાનોને હિંદની બહાર હાંકી કાઢવાનો યશ તો સુરવીર પ્રવરસેન પહેલાને ભાગ જાય છે. એ પ્રવરસેન વિંધ્યશક્તિ જેવા મહાન યુદ્ધવીરનો પુત્ર હતો એટલુ જ નહિ, પણ તને પણ એક મોટો યુદ્ધવીર હતો તેના સમયમા કુશાનરાજ્યનો માન કાસુનનો જ ગર્જ થઇ ગયો હિંદમાંથી તેનો પગ નીકળી ગયો ઈસ ૨૪૦-૪૫ સુધીમા તેને ગંગા તથા યમુનાની અંતર વેદિના પ્રદેશમાંથી નીકળી જવાની ફરજ

પડી હતી, પણ તે તદ્દન હિંદની બહાર નીકળી ગયો નહોતો એમ ચીની પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. તે પુસ્તકમા એવુ લખાણ છે કે ચીનના રાજાએ હિંદના સુરૂડનાજા પર કેટલાક ઘોડા મોકલ્યા હતા

નાકાટક સામ્રાજ્યના ત્રણ મોટા ફાળા હના ભારશિવોના આ મનના છેલ્લા ચાળીશ વર્ષોમા પ્રવરસેનનો પિતા વિંધ્યશક્તિ તેમના યુદ્ધો લડનારો તથા ભારશિવ સામ્રાજ્યનુ નિર્માણ કરનારો યુદ્ધવીર હતો તેના ઉત્સાહ અને આદર્શોને વારસામા મેળવી પ્રવરસેને પોતાના મનમા એક સ્પષ્ટ રાજ્કીય આદર્શ ઘડ્યો. તેનો એ આદર્શ હિંદભરમા હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપનાનો તથા વૈદિક ધર્મને તેના મૂળના પ્રતિષ્ઠિત પદે મૂકવાનો હતો કુશાનોને હિંદ બહાર હાકી કાઢી હિંદભરમા હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થપાવવાના તેના આદર્શમા તેણે સફળતા મેળવી.

આશરે ઇ સ ૩૫૦ના અરસામા હિંદના સાહિત્યના ક્ષેત્રમા સંસ્કૃત ભાષા માટેના પક્ષપાતની મોટી હીલચાલ શરૂ થતી જોવામા આવે છે પચાસ વર્ષમા એ હીલચાલ સફ ઉંચી કક્ષાએ પહોચી જાય છે અને ત્યાથી ગુપ્તો તેને ઉપાડી લઇ એથી પણ આગળ લઇ જાય છે ઈસ ૩૪૦ના અરસામા નાગાટ સમ્રાટના મદ્ર માડલિકના દરબારમા એક સ્ત્રી વેમિકાએ કૌમુદી–મહોત્સવ નામનો નાટક સંસ્કૃત ભાષામા લખેલો છે એમા આ સાહિત્ય હીલચાલનુ ચિત્રપટ આપણી આગળ રજૂ થાય છે તે નાટક લખનાર બાઈ કાવ્યના વિષયમા ભાસ કે કાલિદાસ જેવી જ સિદ્ધ હસ્ત હતી પ્રાકૃતના જેવી જ સંસ્કૃત તેની નિત્ય વપરાશની ઘરગથ્થુ ભાષા થઇ ગઇ હતી તે સમયે સંસ્કૃત નાગદરબારામા સામાન્યરીતે વપરાતી ભાષા થઈ હતી એમ જણાય છે વિચારો દર્શાવવાની રીતો તથા વાણી સગાસર પાસ સધાઈ ચૂક્યા હતા અને સરનાર દરબારમા સૌનાઈ વખાણ તથા વાણી-વ્યવહાર સંસ્કૃતમા જ કરતા હતા પાટનગરમા આવવાનો તેની પાસેના સ્થાનોએથી મળી આવતા વર્ણનામા વહેતા શિલાલેખો પણ સંસ્કૃત ભાષામા જ લખતા છે વાકાટક શિલાલેખોમા જોવામા આવતી પેઢી દરપેઢી ચાનુ

થતી આવતી પાણી વંશવર્ણનની શૈલી ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે પ્રવરસેન પહેલાના સમયમાં તો સંસ્કૃતમાં લેખો તથા દસ્તાવેજો લખવાની શૈલી લાંબી વપરાશથી સ્થિર થઇ હતી. સમુદ્રગુપ્ત તથા તેના અનુગામીઓ એ વાકાટક લેખન શૈલીને જ બરાબર અનુસરે છે

કૌમુદી મહોત્સવ વાચતા જણાય છે કે આ જ સમયમાં નારી જેવું સામાજિક પુનરુજ્જીવન પણ થયુ હશે. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પાછી સજીવન કરવામાં આવી. હિંદુઓની ધર્મચુસ્તતા ફરી સજીવન થઇ કુશાનોના અમલ દરમિયાન હિંદુસમાજમા પેઠેલા સડાઓને ધોઇ નાખવા વાકાટકોના સમયનો હિંદુસમાજ ખૂબ મથી રહ્યો હતો. આ હિંદુત્વ શુદ્ધિની હીલચાલને પ્રવરસેને ખૂબ પોષી એટલુ જ નહિ, પણ બહુ મોટા પ્રમાણમા પોતાના આખા સામ્રાજ્યમાં તેનો ફેલાવો કર્યો

એ જ વાકાટકોના સમયમા સ્થાપત્યમા ગગા અને યમુના રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની સજ્ઞારૂપ બની ગયા. સાતવાહનોના સમય સુધીનાં સ્થાપત્યના પાયેનો સમાવેશ કરતા મત્સ્યપુરાણમા શિવ, વિષ્ણુ કે બીજા દેવોના મદિરો પર અલંકાર માટે ગગા કે યમુનાની પ્રતિમાઓ મૂકવાનો કાંઇ જ ઇશારો નથી. કલાકૃતિ તરીકે ગગા યમુનાની પ્રતિમાને સ્થાન અપાયુ તેનુ કારણ એની પાછળ રહેલો રાજકીય અર્થ અથવા સંકેત છે ગગા તથા યમુનાની એ પૂજામા ફરીવાર જયા વૈદિક સનાતન ધર્મ ચાલુ થયા એ ગગા તથા યમુનાની વચ્ચેના આતરવેદી પ્રદેશની પરદેશીઓના હાથથી થએલી મુક્તિનુ સૂચન છે ભૂમરા તથા નચના આગળના મંદિરોમા એ બે નદીઓની સૌંદર્યભરી પ્રતિમાઓ નાગ—વાકાટક સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબ રૂપ છે વાકાટકો ખરેખર બહુ સપ્રમાણ અને સુડોળ આ દમીઓ હતા વાકાટકોના અમલ નીચે પ્રતિમાવિધાન તથા હુબહુ ચિત્રવિધાન બહુ ચેતનવંતા બન્યા હતા. અજન્ટા તેમના સીધા અમલ નીચે હતુ —જાળીદાર બારી, ગવાક્ષ-છજુ, ઉપરતા શિખરનો પ્રકાર, ગુંચળાવળના નાગનો નાગપાસ, મેતરકામ તથા અલકારવાળી બારસાખો, ચોખંડુ મદિર વગેરે એરન, ઉદયગિરિ, દેવગઢ તથા અજન્ટામા પૂરી

અભિવૃદ્ધિ પામતી સ્થાપત્યની વિવિધ પદ્ધતિઓના બીજ નવના આ ગાળાના વાકાટક મંદિરોમાં જોવામાં આવે છે

સિક્કાઓની બાબતમાં પણ કુશાનોના જેવાનડા સિક્કા પાડવાની પ્રથાનો ત્યાગ કરી તેમણે પહેલાની હિંદુ ઢબના સિક્કા પાડવાનું શરૂ કર્યું આથી એમ નથી સમજવાનુ કે કુશાનોના જેવા સિક્કા પાડવાની કળા તેમનામાં નહોતી પણ દેશના દુશ્મન રૂપ અને જેને તેઓ અધમ મ્લેચ્છ ગણતા હતા તેના સિક્કાઓનુ અનુકરણ કરવાનો તેમને અણગમો હતો

વાકાટકોએ પોતાનું રાજ્યતંત્ર ભારશિવો પાસેથી લીધુ હતુ અને આગળ જતા સમુદ્રગુપ્તે એ વાકાટકોનુ રાજ્યતંત્ર જ લીધુ હતુ એ બનેએ મૂળના ભારશિવોના રાજ્યતંત્રમા જરાક ફેરફાર દાખલ કર્યો હતા વાકાટકતંત્રમા તેમના સીધા અમલ નીચે એક મોટુ મધ્યસ્થ રાજ્ય હતુ તેમા બે પાટનગરો રહેતા, તથા તે ઉપરાત તેમના હાથ નીચે અભ્યાસવ પરપરાપ્રાપ્ત સુબાગીરિઓ ભોગવતા સુબા હતા આ સુબાઓ મોટે ભાગે સમ્રાટ્ના સગા અથવા લગ્નસબધથી જોડાએલા સગા હતા આ ઉપરાત મધ્યસ્થ અને સાર્વભૌમસત્તા ભોગવતા રાજ્યનુ આધિપત્ય સ્વીકારતા સ્વતત્ર ગણરાજ્યોનુ મડળ પણ એ તત્રના ભાગ રૂપ હતુ ભારશિવોના સમયમા મધ્યસ્થ રાજ્ય અને ગણરાજ્ય મડળ એ બે સરખી કક્ષાના અગ હતા જ્યારે વાકાટકોના સમયમા મધ્યસ્થ રાજ્ય એ સૌથી વધારે અગત્યનુ અને આમ ડપકતુ અગ બની ગયુ હતુ

વાકાટકો ધર્મે ચુસ્ત શૈવ હતા દ્રમન બીજાના અમલ દરમિયાન તેની પત્ની પ્રભાવતી ગુપ્ત તથા તેના સમગાના પ્રભાવ નીચે એક પેઢી સુધી વૈષ્ણવ ધર્મ ચાલ્યો, પણ ચદ્રગુપ્ત બીજાની અસર દૂર થતા, રાજકુટુબમા વળી પાછો મૂળનો જ શૈવધર્મ ચાલુ થયો વાકાટક સમયના મંદિરોના ખડિયેરો સ્પષ્ટરીતે શિવના સહારક રૂપના છે નાગ–વાકાટકોનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમની શિવભક્તિ છે જ્યારે ગુપ્તોનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તેમની વિષ્ણુભક્તિ હ